

CENTRAL ARCHIVES SIGAN
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. ~~1876~~ 1896

Date 25.8.54

Call No. SQ 2V22 / ~~1896~~ Tai / Ag a

अथ समाध्यकृष्णयजुर्वेदीयवैतिरीयसंहितायां

द्वितीयं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमपाठके मथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशासितं वेदा यो वेदम्योऽश्विष्ठं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमेहधरम् ॥ १ ॥

व्याख्यातं प्रथमं काण्डं ब्रह्मकृष्टिमोषकम् ।

विष्णुवेदाधिकं काण्डं द्वितीयं व्याकरोम्यथ ॥ २ ॥

वेदैकमेवता धर्मब्रह्मणोर्वेदमानता ।

अपौरुषेयता वेदे सन्ध्याब्राह्मणरूपिणि ॥ ३ ॥

समात्मनसा याज्ञिकानां मन्वाःवषवसीयते ।

क्रावः वादयुता मन्वा यजुः मन्त्रिष्टपादेकम् ॥ ४ ॥

साम गीत्यात्मका मन्वाः प्रयोगे स्वार्थबोधकाः ।

लोके वदपदार्थो यो वेदे तादेव गौचरी ॥ ५ ॥

मानं व्याकरणं तत्तदार्थोलोकपदवेत् ।

अनाध्यायेऽपि मन्त्रोक्तिः 'धर्मोनि कर्मणां भवेत् ॥ ६ ॥

वाचापि ब्राह्मणस्थस्य मन्वान्ते कर्मणः कृतिः ।

अर्थैकत्वेन वाक्यैक्यं तेन स्थायजुरन्तधीः ॥ ७ ॥

संनिधावनुषङ्गः स्यादार्थाहतिरसंनिधौ ।

मन्वादन्वद्ब्राह्मणं स्याद्विधिवादद्वयात्मकम् ॥ ८ ॥

समभिध्याहते(त)वर्म(र्म)याज्ञिको बोधको विधिः ।

अपवातादिवलोके सप्तवर्था विधीयते ॥ ९ ॥

हिशब्दादित्यागतो वै विधिस्तु(स्तु)प्रतिशरणे ।

न विधिर्यन्त्याख्याते वाभिर्मन्त्रव ईत्यतः ॥ १० ॥

वायुर्वा इति वादोऽर्थे मानं धर्मं विधिर्यतः ।

ऊर्जोऽवकृद्भ्या इत्येवा स्तुतिः स्यान्न कले विधिः ॥ ११ ॥

१ क. घ. च. "तीर्थं म" । २ च. "वकाः । ता" । ३ ल. च. "स्यातो या" । ४ क.

च. क. च. इत्यतः । ५ ल. च. विधीयते ।

तेन सन्नमिति प्रोक्ता स्तुतिर्न तत्र हेतुर्गोः ।

सर्वसाधारणा सुधाः पूर्वकाण्डे विचारिताः ॥ १२ ॥

इष्टिसोमपशुभ्येव विरुदित्वपि कामुचित् ।

तत्तद्वाक्यान्मुदाहरत्य बहुषोऽर्था विचारिताः ॥ १२ ॥

आद्यकाण्डस्य भाष्येण स्मृत्यः पुरुषोऽस्मिन्ने ।

अनामात्तेन वेदेऽस्मिन्नर्थं बोद्धुमतिशयः ॥ १३ ॥

तत्र वेदस्य पूर्वकाण्डे प्रतिपाद्यं कर्म द्विविधं—प्रकृतिर्विकृतित्वेति । प्रकृतस-
र्वाङ्गोपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । विशेषमात्रोपदेशो यत्र क्रियतेऽवशिष्टं
तु प्रकृतेरतिदिशते सा विकृतिः । यथा आग्निदक्षो वेदशब्द एव सर्वो पकि-
यामुपदिश्य चतुष्टयादिशब्देषु तावतिदिशन्ति विशेषमेव सर्वादिषूपदिशन्ति
तद्वत् । तत्र प्रकृतिर्द्विविधा—मूलप्रकृतिरवान्तरप्रकृतित्वेति । अग्निहोत्रमिष्टिः
सोमश्चेति तिस्रो मूलप्रकृतयः । तासु कस्याप्यङ्गस्यान्यतोऽतिदिष्टस्याभावात् ।
अग्न्याधानेष्टकोपचानयोरन्यतोऽतिदेशो नास्तीति चेत्तर्हि दाहयं सर्वमग्निहो-
त्रादिभिरवलक्षणायम् । अथवा वक्षिस्तत्कारमात्रमा कर्मत्वानादरेण मूल-
प्रकृतिष्वनुपस्थातः । अग्निहोत्रं नाम प्रदिदिर्न सायं प्रातश्च क्षीराज्यादिव्येषा
होतव्यं कर्म । तद्विकृतिः कौण्डपापिनामयनगतं मरसाग्निहोत्रम् । इष्टिर्नाम
पुरोडाशादिव्येषेण पक्षे पक्षे निष्पाद्यं दर्शपूर्णमासाख्यं कर्म । तद्विकृतिरे-
न्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्पञ्चाकाश इत्यादिकाभ्येष्टयः । सोमो नाम पतिवस-
न्तमनुष्ठेयं सोमलवाराख्यप्रत्येकं निष्पाद्यमग्निहोत्राख्यं कर्म । तस्य साक्षाद्विकृ-
तिविधयश्चतुष्टयः (ह) परम्परया सहस्रसंवात्सरसप्तपर्यन्तः कर्मसंघः ।
पद्यप्यग्नीषोमीयपशुकर्मेभ्य इहस्यग्निहोत्रसोमेष्वो बिलक्षणस्तथाऽपि नासौ
काचिन्मूलप्रकृतिः । अस्मिन्प्रथाविहितवर्माणां प्रयाजादीनामतिदेशेन तस्येहि-
विकृतित्वात् । तस्य विकृतिरूपत्वेऽपि तदीयवर्माणांमुपाकरणनिषेधनादीनां
सम्बन्धीयाद्विशुद्धावतिदेशात्प्रकृतित्वमप्यस्ति । ततो दृग्भात्मकत्वाद्वादान्तरप्रकृति-
रित्युच्यते । सहस्रसंवात्सरसप्तवर्माणांमन्त्रातिदेशाभावेन तस्मिन्प्रत्ये द्विवि-
धस्यापि प्रकृतित्वस्याभावात्केवलविकृतित्वम् । गृहमेधीयेष्टिकवसुज्यौम इत्या-
देरप्रकृतिविकृतित्वात्पूर्वकर्मत्वम् । न ह्यन्यद्वीयस्य धर्मस्य तस्मिन्ना तदीय-
स्यान्यस्मिन्ना कश्चिदतिदेशोऽस्ति । तस्मात्प्रकृतिर्विकृतिरुभयात्मकमनुमया-
त्मकं चेति चतुर्विधं कर्म संभवम् । तेषु चतुर्विधेषु कर्मसु संहितामन्थस्य

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पञ्चविधानम्)

प्रथमकाण्डे प्रपाठकचतुष्टयेन मूलप्रकृतिरूपाविष्टिसोमौ वर्धितौ । सोमस्याङ्गत्वे-
नाधान्तरप्रकृतिरूपोऽग्नीषोमीमोऽपि वर्धितः । प्रकृतिं प्राधान्येन प्रविशाय विकृ-
तिव्युत्पत्तये पुनरधिगवाजोपधादयः काशिद्विकृतयो वर्धिताः । अथ द्वितीयका-
ण्डे पाशान्येन विकृतयो वर्धन्ते । यद्यप्यत्र पञ्चमपठप्रपाठकयोर्दशपूर्णमासनास्त्र-
णमाधाने तथाऽपि प्रपाठकचतुष्टये विकृतीनामेव साधियनात्काण्डस्य विकृतिपा-
धान्यमविरुद्धम् । तास्वपि विकृतिषु यद्यप्युक्तरीत्या काम्येष्टीनां मूलप्रकृतिप्रत्यास-
त्त्या ता एव यथमं वर्धनीयास्तथाऽपि तासु बहुवक्तव्यसद्भावात्सूचिकटाह्न्यायेन
प्रथमे ता उपेक्ष्यावान्तरप्रकृतेरग्नीषोमीयशोर्विकृतयो वायव्यादिकाम्यप्रशवोऽ-
ल्पवक्तव्यतया प्रथमप्रपाठके वर्धन्ते । तेषां च प्रत्येकं स्वतन्त्रत्वेन दशपूर्णमा-
साङ्गसमूहवदेककृत्वत्वाभावात्तस्मिन् क्रमनियमः । अतोऽनुवाकार्थानामनुष्ठान-
स्याऽऽनुपूर्विकनियमस्य कस्वचिदभावादध्ययनसंप्रदायेनैव तन्नियम इति नावा-
नुवाकार्यः पृथगुक्तव्यस्यते ॥

(इति साम्यकारोपेन्द्रपाठः) ।

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः)

हरिः ॐ ।

वा॒य॒र्य॒श्च॒ श्वेत॒मा ल॒भेत् भू॒तिक॒ामो वा॒युर्वै
क्षेपि॒ष्ठा दे॒वता॑ वा॒युमे॒व स्वेन॑ भाग॒धेये॒नाप॑
धाव॒ति स ए॒वैनं॑ भू॒तिं ग॒मय॒ति भव॑त्ये॒वाति॑
क्षिप्रा॑ दे॒वते॒त्याहुः सैन॑दी॒श्वरा प्र॒दह॑ इत्येतमे॒व
सन्तं॑ वा॒यवे॑ नि॒युत्वंत॑ आ ल॒भेत् नि॒युद्वा अ॒स्य
भूति॑र्धुत ए॒व भूति॑मु॒पैत्य॑प्र॒दाहा॒य भव॑त्ये॒व
(१) वा॒यवे॑ नि॒युत्वंत॑ आ ल॒भेत् प्रा॒मका॒मो
वा॒युर्वा इ॒माः प्र॒जा न॑स्यो॒ता नैर्ना॑यते वा॒यु-

मेव नियुत्स्वन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मै प्रजा नस्योता नि यच्छति आ-
 न्येव भवति नियुत्स्वते भवति ध्रुवा एवास्मा
 अनपगाः करोति वायवे नियुत्स्वत आ लभेत
 प्रजाकामः प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्राणा-
 पानौ खलु वा एतस्य प्रजायाः (२) अर्प
 कामतो योऽलं प्रजायै संप्रजां न विन्दते
 वायुमेव नियुत्स्वन्तः स्वेन भागधेयेनोप धा-
 वति स एवास्मै प्राणापानान्यो प्रजां प्रप्रजन-
 यति विन्दते प्रजां वायवे नियुत्स्वत आ लभेत
 ज्योगामवाची प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्रा-
 णापानौ खलु वा एतस्मादर्थ कामतो यस्य
 ज्योगामयति वायुमेव नियुत्स्वन्तः स्वेन भाग-
 धेयेनोप (३), धावति स एवास्मिन्प्राणा-
 पानौ दधात्युत ददोतासुर्भवति जीवत्येष
 प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत्तोऽकामयत प्रजाः
 पशून्सृजेयेति स आत्मनो वपामुदक्षिस्तदन्ता-
 मसी प्रागुल्लाततोऽजस्तूपरः समभवत्तः स्वायै
 देवताया आऽलभत ततो वै स प्रजाः पशून्-
 सृजत यः प्रजाकामः (४) पशुकामः स्यात्स
 एते प्राजापत्यमर्ज तूपरमा लभेत प्रजापतिमेव
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजां
 पशून् जनयति यच्छर्मश्रुणस्तत्पुरुषाणां रूपं

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

यत्पुं० परस्तदश्वानां यदन्पतो० दन्तदृवाः यदन्वा
इव शफास्तदधीनां यदजस्तदजानामितावन्तो
वे आम्वाः पशवस्तान् (५) रूपेणैवावं कन्धे
सोमापौष्णं जेतमा लभेत पशुकामो हौ वा
अजायि स्तनौ नानैव द्वावभि जायेते ऊर्ज
पुष्टिं तृतीयः सोमापूषणावेव स्वेन भागधरे-
भोर्प धावति तावेवास्मै पशून्प्र जनयतः सोमो
वे रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोमं
एवास्मै रेतो दधाति पूषा पशून्प्र जनयत्यौ-
दुम्बरी यूषो भवत्युर्वा उदुम्बर ऊर्ध्वपशव
ऊर्जैवास्मा ऊर्ज पशून्प्र कन्धे (६) ॥

(अयदाहाय मर्धत्वेव यजाया आपयन्ति वायुमेव नियुजन्तस्त्वेन
भागवेयेनोर्ष यजाकामस्तान्पूषस्योर्षोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाह्निके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

तत्र च प्रथमानुवाकस्याऽऽदिवैधर्मकापिनः पशुं विधत्ते—

वायस्यमिति । वायुर्देवता यस्य पशोः सोऽयं वायस्यः । त च धेतव्यः ।
तमालेभ्य संस्पृचेत् । बर्हिःपुलस्त्याम्वा वागाधैपुषाकुर्वादिवर्धः । यदन्पतं
यजेतेति न श्रूयते तथाऽपि ब्रह्मदेवतात्मकस्य वाग्वरूपस्य श्रूयमाणत्वाद्ब्रह्माऽ-
नुपपत्त्यः वायव्येन यजेतेत्येवं वागः कल्पनीयः । न च तान्पु सहस्रसंख्याकेषु
देवेषु कुतो वायुर्वापेक्षय इति कङ्कणीयम् । वायोरग्निरथेन क्षिपणामिदेवत्वात्
श्वेतपशुध्वनिमियत्नाद्वायोः स्वकीयो भागः । स्वार्थे धेयप्रत्ययः । यद्वा वर्ध-
व्य-

(देवर्ष्याधिकारिणां तत्तत्पञ्चविधानम्)

त्यमेव दाहस्यत्वमुच्यते । तेन च भागधेयेनासाधारमेव वायुमेवोपभाषति समीपं
 प्राप्नोति सेवत इत्यर्थः । इतरदेवानामस्मिन्पञ्चावत्पन्नामियत्वाभावाद्वायुमेवेत्यव-
 भासते । यद्वा यजमानस्यानादरस्यावृत्त्यर्थमुपधावत्येवेति योज्यम् । तेन ब्रुहः स
 वायुरेवैनं यजमानमैश्वर्यं गमयति पूर्ववदमयत्येवेति योज्यम् । तदनुग्रहादयं भवत्ये-
 वैश्वर्यं प्राप्नोत्येव । विशेषं विधत्ते—

अतिक्षिप्रेति । अत्रामिहः पूर्वोक्तविशेषेण वायुदेवताभ्यन्तं क्षिप्रकारिणी-
 त्वेत्तद्वृणोतामिहः सन्तः पथममाहुः । सा चाद्या देवतैरेव यजमानं पदहः पद-
 ग्भुवीश्वरा समर्थेति वामिदायं पकटयन्ति । वायौ क्षिप्रं वाति सति जाज्वल्य-
 वानोऽग्निर्गुहान्दहोकेऽस्यते । अतोऽग्निद्वारा वायोर्दाहकत्वम् । तत्पारिहर्तुं नि-
 गृह्णित्वेवमुक्ताय वायवे पञ्चमाक्षमेत । नितरां पुता रथे पिभिता इति निगृह्यो
 वायोरभासेऽस्य सन्तीति निगृह्यान् । अत एव तदीयाग्न्यानुवाक्यापविषादके
 पीवोऽभ्याः रविपृथ इत्यस्मिन्सूक्ते वातसहस्रसंख्याभिरभजातिभिर्वायोर्नैवपनया-
 म्नापते—“ आ नो निगृह्णिः शशिनीभिरभ्वरः सहाक्षिणीभिरुपपाहि यज्ञम् ।
 वायो अस्मिन्हविषि मादयस्व” इति येन निगृह्यसंज्ञकाऽभजातिः सैवास्य वायो-
 र्भुविर्वापिषी । नहि बाह्येषु अथेषु शनैरेच्छास्तु वायुः क्षिप्रं गन्तुं शक्नोति ।
 तेन निगृह्येवास्य भुविर्वाप्यतो निगृह्यतो वायोर्हविष्यदाग्नेन यजमानोऽपि पुन
 एवाविवह एव सन्निध्यं प्राप्नोति । तन्निध्यममदाहाय भवत्येव । निगृह्यतो वायो-
 रनुग्रहेण धैर्यमुक्तस्य यजमानस्य स्वकीयान्पुरुषानियन्तुं स्वकीयदम्भमविनाशेन
 पाळयितुं च सप्तर्थाभ्यन्तःसंतापस्त्वयः यदाहः सर्वथा न भवत्येव । तमेव पशुं
 कृत्वान्तराय विधत्ते—

वायव इति । नासिकायामोता नस्योवाः । यथा लोके बडीवर्षा नासिका-
 छिद्रे रण्जयन्धने सति सुखेन भीषन्ते तद्वत्सर्वाः प्रजा आपवातिनीरधीनाः कृत्वा
 वायुस्तत्र ब्रूथं नयति । स च वायुः पशुना ब्रुहः सर्वाः प्रजा यजमानाधीनाः
 करोति । स्वाधीनपजो यजमानो आपस्वामी भवत्येव । देवतागुणं प्रशंसति—

निगृह्यत इति । निगृह्यद्गुणमुक्ताय पञ्चमवर्तीति पक्षेन मायस्याः सर्वाः
 प्रजा अस्मिन्पजमाने भूत्वा अनुरक्ताः करोति न तु ताः कदाचिदम्भवरका-
 भवन्ति । पुनरपि कृत्वान्तराय विधत्ते—

(ऐश्वर्यादिकामिनो तत्तत्पशुविधानम्)

वायव इति । मर्कटैर्मानिति मुक्तचिताह्विहोस्त इति माणः । वायुश्च त-
थाविधः । अपकर्णेण मुखाद्वक्तादुदरस्यान्तरनिधि वेद्यत इत्यपानः । नियुञ्ज-
न्वो नितरां यौति मिथी भवतीति व्युत्पत्त्या तथारिधमर्थमाचष्टे । यः पुरुषः
प्रकार्यमर्हं सन्नमुकुलस्त्रीयुक्तः सन्धुवा च सन्धुवत्यं न लभत एतस्य पुरुषस्य व-
जायाः सकाशात्प्राणापानावपक्तन्तो भवतः । अपत्यलाभोभावेन पुरुषेण गर्भा-
द्यमे निधिके रेतसि नियुत्सवो वायोरनुग्रहाभावात्प्राणपानयुक्तं जीवान्तरं न प्र-
विशति । एतदेवाभिप्रेत्येतरेभोपनिषदि श्रूयते—“न ह वा कते प्राणाधेतः सिष्प-
ते यदा कते प्राणाधेतः सिष्पते पूयेच संभवेत् ” इति । नियुत्सवान्प्राणमार्गधेयेन
मुष्टो यजमानार्थं तदीयरेतसि प्राणापानम्यां युक्तं जीवं प्रवेश्य मजाः यजनयति ।
ततो यजमानः पूर्वं लभते । पुनरपि फलान्मराय विधत्ते—

वायवे नियुत्सवत इति । ज्योत्समयावी दीर्घरेगयुक्तः । यस्य ज्योत्समयसि
यं पुरुषं प्रिरमामयो जायत एतस्मात्प्राणापानावतिक्रान्तमुद्यतो । आस्मिन्प्रा-
णापानौ दधाति चिरं स्थापयति । अपि च यदि कर्षचिष्टमौ शयानो रुण्यो
मुहूर्तमात्रं माममार्चं वा परेतो भवेत्तथाऽपि वायोरनुग्रहादागतप्राणो जीवत्येव ।
कर्मान्तरं विधातुं मस्तीति—

प्रजापतिरिति । यदिदं मजापशुरूपं जगदिदानीं दृश्यते तदिदं कृष्टेः पूर्वं
प्रजापतिरेक आसीत्प्रजापतिरेव स्थितो नान्यत्किंचिदित्यर्थः । तं च मजापशुनु-
ष्टिकामस्तत्साधनत्वेन स्वशरीरादुदरमभ्यवर्तिनीं पटतदशीं वषामुदन्तिस्त्वदुत्तिष्ठो-
ज्जलवान् । तां च वषामशौ प्रक्षिप्तवान् । ततो दग्धाया वषाया अजस्तूपरः शृङ्ग-
रहितः समुत्पन्नः । तं चाजं स्वात्मरूपां देवतानुद्दिश्याऽऽलभत । तत्कर्मसाध-
रूपीत्यजाः पशूनृजत । तन् स्वयमेव स्वययामुत्तिष्ठार्थं तत उत्साद्य तं च
स्वाध्यामास्तभ्य जगत्सर्वधम्मकुजतेति महर्षेर्वैदित्वाजालम् । वादमिन्वाजालमेवै-
तत् । अत एवाभ्यध्याऽऽज्जातम्—“ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईमते ” इति ।
“ मायां तु प्रकृतिं विद्याभ्यासिनं तु महेश्वरम् ” इति । न स्वात्वेनप्रजापतिविषये
विस्मृतुं च भवानधीच्छति । यदा तु लौकिकेऽपीन्द्रजाले न काऽप्यनुपपादि-
स्तदानीदचित्यमहिम्नि सर्ववेदसिद्धे परमेश्वरे का नाम तवानुपपातिः । अन्यथा
क बीजं क वा पुरुषः क बीजं क वा वृक्ष इत्यादिकं भवानुपपादकमन्यः
कथं युक्तिभिरुपपादयति । सैकल्यसिद्धे जगदीश्वरे को नाम विस्मय इति चेत्-

सैतत्पण्डितैःपि न विस्मयः । सैकत्पण्डितस्य किमेवावता प्रयासेनेति चेत् ।
नानाविधयोगैस्तुतस्य शब्दैः किं श्रुतभूतयादिप्रयासेनेति स्वयां वक्तव्यम् ।
कीदृशेति चेत् । तद्व्याप्यमसंशयेति । तथा च श्रुतिः—

^{४६} भोगार्थां सहिरित्यन्ये क्रीडार्थमिदि चारे ॥ इति । विष्णुपुराणेऽपि—

“ क्रीडतो बालकस्येव चेष्टा तस्य निद्रामय ” इति । व्यासतुल्यमपि—

“लोकवत्तं लीलायैव रूपम्” इति । अलम्बतिमत्तत्वेन । विभक्ते—

४ कलि । पक्षों प्रशंसति—

वचनमधुना इति । पुंस्यशावले शमभ्राणि विद्यन्ते । तूपरत्वं सर्वेष्वेव
भावेऽपि प्रकृते विद्यते । अन्यतोऽथ एव दन्ता इत्यन्यतोऽन्यतोऽन्वम् । अवि-
श्वरसदृशाः सका दश्यन्त एव । अजत्वजातिभ्यस्ति । तस्मात्पुरुषादित्यन्वम् ।
वचपि ग्राम्येषु वशाषु मर्दयोद्भावपि सप्तसंस्कारातिशये तत्र तत्र गृह्यते तथाऽपि
पुरुषादयः पञ्चैव प्रशस्ता विमराजदिभिरत्यन्तमादृतत्वात् । अत एव तदीयेन
रूपेण सर्वैरुपसहयेन वाचपुरुषादीन्तर्धानधीमान्करोति । पञ्चमं विद्यते—

सोमापौष्णमिति । जपानां वस्तानां युगपज्जावानां समुदायास्त्विं तव
 भवत्सौतस्तेषामन्वयव इत्यर्थः । जमाभामुत्पत्तौ प्रयोजनमेवमुक्तम् । अजाया-
 स्त्वावद्द्वौ स्तनौ मसिद्धौ । तौ नानैव पृथगेव दातुं द्वौ वस्तौ जायेते । मातृरू-
 पाद्यामजायां येषमूर्ध्वतः सारं वा च शरीरगदा पुष्टित्वदुभयं रूपापयितुं तृतीयो
 वास्त उत्पत्त्याः । इदिव हि सर्वत्र जायेते, तृतीयस्तु कचिदेव । तथा सति वस्यां
 तृतीयो जातस्त्वस्माः शरीरे बीजाधिक्यं पुत्रधाधिक्यं वास्तीति लक्षयितुं शक्नुते ।
 किं बहुना, वेतः प्रशस्त इति वृक्षव्यम् । गर्भाशये रेतो यथा न सञ्चति तथा
 सोमो धारयति । पुषा भुवि स्थपत्वा त्वत्सकीयौ वधिरसेन पोषयित्वा प्रयजयति ।

चोदकमासं स्वाशिरं वाधितं विधत्ते—

औदुम्बर इति । कलानां यथा बहुत्वादुदुम्बरस्योद्भूतत्वं क्षीरद्वारेण वञ्च-
रमि तथाविधः । अत्र ऊर्ज्यौदुम्बररूपया यजमाना यैर्मुर्ध्वात्पान्यशस्तपादयति ।

(ऐश्वर्यविक्रामिनां तत्तत्पञ्चविधानम्)

अत्र मीमांसा ।

यदत्र पूर्वमग्निहोत्रादीनां मूलप्रकृतिरवमुक्तं तद्वृथाध्यायस्य मध्यमपादे चिन्ति-
तम्—

“इदमग्निहोत्रसोपानां मूलप्रकृतिरिति नहि ।

अस्ति वा नास्त्यैकिकत्वाद्विषयानवधारणात् ॥

लोकवर्त्तनित्यप्यारादुपकारिदेवभूतेः ।

इयत्वाया निश्चितस्यान्मूलप्रकृतिरिति त्रिषु ॥

अस्त्यैकिकत्वेनैवावद्भिन्नैः संपूर्ण उपकार इति निश्चेतुमशक्यत्वादिवृथादीनां नास्ति मूलप्रकृतिरिति चेन्नैवम् । लौकिकसदृशत्वात् । यथा लोके भुजिक-
शामामोदनः करणं तस्य सनिपत्योपकारिणः शाकभूपादय आरादुपकारिणः
पीठप्रदीपादयस्तथा भावमायां यागः करणमवधत्तादयः सनिपादिनः प्रयाजादय
आरादुपकारिणोऽन्यो नात्यन्तमलौकिकत्वम् । इयत्वा तु लौकिके यथा मत्यक्षेण
निर्भासते तथा भूते अत्या निर्भाषणम् । तस्मादिवृथाग्निहोत्रसोपानां मूलप्रकृ-
तिरवमस्ति ।

मासाग्निहोत्रस्य नित्याग्निहोत्राग्नेदो द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितः—

“मासं जुहोत्यग्निहोत्रं गुणोऽन्यत्कर्म वा गुणः ।

अन्यथा प्राप्तं कर्माय मासोऽप्राप्तो विधीयते ॥

उपसद्भिश्चरित्वेति नित्ये तासावसंभवात् ।

अनेकस्याविधेर्वाग्न्यत्कर्म मकरणादन्तरात् ॥

कुण्डवाविनामयनं भूयते—“ मासमग्निहोत्रं जुहोति मासं दशपूर्णमासाभ्यां
यजेत ॥ इति । अत्र प्राप्ते नित्याग्निहोत्रमन्यथा मासलक्षण्यो गुणोऽप्राप्तत्वाद्विधी-
यते इति चेन्नैवम् । किं मास एव विधीयते उत्तरोपसद्भिश्चरित्वेषुकत्वादुपसद्भि-
षि । नाऽऽद्यः उपसदामपि नित्याग्निहोत्रे यागिरहितानां तन्मते विधातव्यत्वात् ।
न द्वितीयः । प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः । ननु या भूतार्हि गुण-
विधिः, कर्मान्तरत्वे किं समागममिति चेत् । प्रकरणान्तरमिति वदामः । नक्षेत्राग्नि-
होत्रस्य प्रकरणमर्त्तनिहितत्वात् । अयनस्य त्वेत्तत्प्रकरणम् । अयनवारम्भा-
धीतत्वात् । का तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिशङ्केति चेत् । प्रकरणस्यातमर्धत्वेऽ-

अभिहोत्रशब्देन तत्तत्पर्वणदेव। शङ्कन भवति । सा च वाक्यभेदापत्त्या निरा-
ह्यता । यथा सति स्वतःसिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन गुणं
विधापयितुं प्रवृत्तस्याभिहोत्रशब्दस्य शक्तौ निरुद्धायां तदवस्थाः प्रकरणभेदो नि-
त्याभिहोत्रादिदं कर्म भिन्नानि । अभिहोत्रशब्दो धर्मातिदेशार्थ इति सप्तमे वक्ष्यते ।
ननुपसम्भालाभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टं कर्म निर्धीयते । ततो वाजिनस्यायेन गुणभे-
दात्कर्मभेदो न प्रकरणभेदादिति चेत् । न । वैशम्पात् । उपादेयतया विशेषो
गुणो वाजिनं नासत्स्वनुपादेय इत्येकं वैशम्पयम् । द्रव्यत्वेन गुणान्तर्गतं वाजिनं
नासौ न तथैवपरं वैशम्पयम् । परमार्थतत्त्वव यथमतरपरीतेन प्रकरणभेदेन सिद्धं
कर्मभेदं गुणभेद उपाद्वल्यति । ततः प्रकरणान्तरमेवात्र भेदहेतुरिति ।

ईदृशस्य कर्मणो धर्मावेक्षणं सप्तमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“सौर्वे परी न धर्माः स्युः स्युर्वा मानविवर्जनात् ।

न स्युः स्युः करणं यानोऽपेक्षते सुप्रकारिणः ॥”

सौर्वे चरुं निर्वपेद्वसवर्चस्तकान् इत्यवधारणादयो धर्मा न प्राप्यन्ते । प्राय-
कप्रमाणानां भुक्तिविष्णुकीर्तनानामावाति चेन्नैवम् । विपतो याग उपकरणपेक्षः ।
करणात्वात् । लौकिकवैदिकमोजनदर्शपूर्णमासादिनदित्यनुष्ठानेन तत्प्रापणम् ।
तत्रैवान्वयचिन्तितम्—

“विध्यन्तोऽपेक्षितस्तत्र लौकिको वाऽथ वैदिकः ।

आद्यो निबन्धराहित्यादन्त्यो धीर्तनिकर्षतः ॥”

तत्र सौर्वचरावपेक्षितः प्रधानविधिरेवाङ्गकलापः स्थालीपाकादिगतो लौकि-
को प्रहीतव्यः कुतः । अनिवार्यत्वात् । वैदिकस्तु प्रकरणेन कर्मविशेषे निबध्यः
तत्र ततो विशेषयितुं शक्यत इति चेन्नैवम् । वैदिके करणे वैदिकारिभ्यस्तस्य
बुद्धिसंनिकर्षात् । यथा प्रकरणेन कर्मनिबध्यस्तथा चोदकेनाभ्यशापि निबध्य-
ताम् । किं—“प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति” इति सौर्वयानविधिंशेषे कृष्ण-
जुहोपविधानाय सिद्धवत्प्रयाजोऽनघते । तच्च वैदिकेति कर्मभ्यताया लिङ्गम् ।
तस्यावैदिको शास्त्रः ।

स च निध्यन्त ईदृशेषु कर्मनूपदेशतो न प्राप्नोतीति सप्तमाध्यायस्य यध्य-
पादे चिन्तितम्—

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पञ्चविधानम्)

“ सर्वार्थं प्रकृतार्थं वा प्रयाजाद्युपदेशनम् ।

यज्यन्वयेन सर्वार्थं नातिदेशो विचार्यताम् ॥

अङ्गप्रधानयोर्मूर्तयापूर्वभेदे तन्वययात् ।

प्रकृतार्थमतः कार्यमतिदेशविचारणम् ॥ इति ।

दशपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादय उपादिष्टाः । ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षणीयादयः । तत्रैते सर्वे धर्माः सर्वधामार्थत्वेनोपदिश्यन्ते । कुतः । यज्यन्वयात् । यागः करणं प्रयाजादय इतिकर्तव्यत्वेत्येवावदविवादम् । तत्र यदि प्रयाजादयो यागवदपूर्वेणान्विताः स्तुस्तदानीमपूर्वेणैवाप्युक्तमुपययन समानमिति कृत्वा करणोपकरणत्वलक्षणं सर्वसंमतमवान्तरवैषम्यं चाध्येत । किंवावचत्वेणणादीनां यागानिष्पादकत्वेन यज्यन्वयो दृष्टस्तदङ्गत्वसामान्याः प्रयाजादीनापि यज्यन्वयो युक्तः । यजिषातुथ दशपूर्णमासज्योतिष्टोमसौषसेनादिषु सर्वेषु विशेषेष्वनुगतं यागमात्रं ब्रूते । तथा सति सौषसेनादिष्वप्युपदेशेनैव कृत्वा धर्मपरितिक्षविचारो न कर्तव्य इति प्राप्ते जगः—अपूर्वं मुख्यम् । फलवत्त्वात् । यजिर्न मुख्यः । फलरहितत्वात् । फलवति मुख्ये प्रयाजादिविधानं युक्तम् । अतः करणेति कर्तव्यत्वोक्तयोरपूरुषेण प्रथममन्वयः । पश्चात्तु परस्परं गुणप्रधानभावेनाव्ययः । तथा सत्यपूर्वभेदस्य द्वितीयाध्याये निरूपितत्वात्पूर्वविशेषेण उत्तरकरणभूतयजिर्विशेषेण बाधनिवृत्ताः प्रयाजादिधर्मा ये यस्मिन्प्रकरणे आम्नातास्ते तैरेव व्यवतिष्ठन्ते । सत्येवं प्रकरणमध्यवद्भवति । सर्वेषां धर्माणां सर्वत्र पादौ प्रकरणमनर्थकं स्यात् । तस्मात्सौषसेनादिप्रकरणे धर्मोपदेशाभावात्कर्माङ्क्षां पूरयितुमतिदेशविचारः कर्तव्यः । प्रत्यक्षवचनेन धर्मातिदेशस्तत्रैव विनितः—

“इषौ समाममितरच्छयेनेत्यनुवादकम् ।

श्येनवैशेषिकाणां बाधतिदेशोऽत्रानुवादकम् ॥

ज्योतिष्टोमधिकारत्वात्तद्धर्माश्चोदकरत्तमाः ।

श्येनेऽभोरितरत्वोक्तिरिषुवैशेषिकं सति ॥

इषुवैशेषिकादुक्तादितरच्छयेनार्गं स्फुरेत् ।

वैशेषिकं लोहितोष्णीवादि तेनाविदिश्यते ॥ इति ।

इदुनामकः श्येननामकश्च द्वावप्येकही ज्योतिष्टोमपिकास्ते । तयोक्तयोर्धर्मो-

(ऐश्वर्याधिकारिणी तत्तात्पर्याभिधानम्)

विशेषधर्माभ्युदकेन प्राप्ताः । ते चोपपन्न समानाः । तच्च समानत्वमिष्युपकरणेऽ-
नेन वाक्येनानुद्यते समानमितरच्छेदेनेनेति । नन्वेतदसम्भोक्तिरनुपपन्ना । तद-
विशेषादिभिः कस्मिन्निर्दिष्टत्वादिति चेन्न । पूर्ववाक्यमिहितस्य विशेषधर्मस्य
प्रतियोगित्वात् । इषौ यो वैशेषिकधर्मो निहितस्तं परित्यज्येतरच्छोदकपार्श्वं सर्वं
श्येनेन समानमित्यर्थः । तस्मादनुवादकमिदं वाक्यमिति प्रति ज्ञेयः—इतरशब्दः
प्रतियोगिसंज्ञातीयं ज्ञेयं । तद्यथा देवदत्त एक एवापीते नेतरः कश्चिदित्युक्तेऽप्यय-
नमस्यकाम्यसदृशत्वादिवाचकः मनीषते, न तु मनीष्यदप्यदृष्टादिः । एवमवापि श्रुतै-
र्येषिकस्य पूर्ववाक्योक्तस्य प्रतियोगित्वात्समानजातीयं श्येनमयं स्त्रीहिताभ्यां
दिरूपं वैशेषिकं धर्मजातमितरशब्देन प्रतिभाति । एवमकृताकृतानां चोदकेन
प्राप्तम् । तस्मादिवावनुद्येयत्वेनातिदिश्यते ।

नाम्ना धर्मातिदेशस्तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितः—

“ नाम्नं जुहोत्यभिहोषमिति नामाभिहोषवः ।

निरन्त्यात्माभिहोषेऽस्मिन्धर्माणां नातिदेशकम् ॥

उतातिदेशकं नैव द्वयोर्नामः समवयवः ।

अग्नये होषमित्यस्य नित्ये संपादितव्यतः ॥

तत्र मुख्यं ततोऽप्यथ गौणत्वस्य पक्षिज्ये ।

निर्यामिहोषगान्धर्मास्तन्नामातिदेशोदेह ॥ इति ।

कुण्डपायिनामयने श्रूयते—“ नामाभिहोषं जुहोति ” इति । तथाभिहो-
षमित्येतत्त्वात् निर्यामिहोषादेः परित्यज्येताभिहोषे धर्मानतिदेशं नार्हति । कुतः ।
तस्य नाम्नं उभयोरभिहोषयोर्मुख्यबुद्ध्या समानत्वादिति प्रति ज्ञेयः—अग्नये होषं
परित्यज्येताभिहोषादेः परित्यज्येताभिहोषे तत्प्राप्तं तन्नामधेयत्वं
पक्षमाभ्याये निर्मातिम् । अतस्तत्रैवार्थं शब्दो मुख्यः । न चोपपन्न मुख्यत्वं
समवयवमेकार्थत्वस्याभ्याभ्यात्वात् । मुख्यत्वात्तमेव नामाभिहोषे नृणयोगाद्वर्ति-
नित्याभिहोषगुणानतिदिशति ।

यत्पक्षवचननामोभयोरपि नियमादेव कर्मणोऽतिदेशोऽहवाभ्यासस्य पक्ष-
मपादे चिन्तितः—

“ कस्माच्चिदतिदिश्यते नियमात्कर्मणोऽर्थतः ।

अतिदेशाद्वादिमोऽस्यः शास्त्रार्थस्य व्यवस्थितः ॥ इति ।

(ऐश्वर्यादिकामिनो तत्तत्पञ्चलिपानम्)

विहितैतिकर्तव्यव्यवहारहिते सौर्षादी कर्मणि तद्युक्ताद्यतः कुशश्चित्कर्मणो धर्मा
अतिदिश्यन्ते । कुतः । नियामकस्य विशेषस्याभावात् । अतो विशेषचिन्ता न
कार्येति चेन्नैवम् । शास्त्रार्थव्यवस्थायां नियामकत्वात् । तस्मान्नियमादेकस्मा-
त्कर्मणो धर्माविदेशः । तेन विशेषचिन्ता कर्तव्या ।

तत्रैव विशेषनियामकं चिन्तितम्—

“ तद्वितोक्त्यादिलिङ्गं किं न विशेषनियामकम् ।

भवेद्वा न ह्यशब्दत्वाद्भवेच्छब्दे प्रवेशतः ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासघोराग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यत्र तद्वितोक्त्या देवतानिर्देश एक-
देवतायोगित्वमीषधद्रव्यकत्वं निर्वाप इत्येतान्याग्नेययागसंबन्धितया श्रूयमाणत्वा-
द्वाग्नेयलिङ्गाणि । सौर्षं चरुं निर्वपेदित्यत्रापि तान्मुपलभ्यन्ते । न तेषामाग्नेय-
मूर्तिदेशं निमित्तं सामर्थ्यमस्ति । कुतः । तेषामशब्दत्वात्त्वेन शब्दैकसमभिग-
म्येर्धे प्रामाण्यायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः—लिङ्गस्मारितोपकारसहितमेव सौर्षयागं
तच्छब्दो विदधाति । तथा सति प्रनादया लिङ्गस्य शब्दे प्रवेशाद्वाग्नेयवत्सौ-
र्योऽनुष्ठेय इत्येतादृशं चोदकवाक्यमनुमापयता लिङ्गेन धर्मविशेषा निवम्यन्ते ।

इष्टिषु सौमिकधर्मनिवारणं तत्रैव चिन्तितम्—

“ ऐन्द्राग्रादी सौमिकः स्याद्विधिको वा द्वयोरिह ।

संभवाद्वैष्टि(च्छि)कोऽन्योऽथ स्यात्कपालादिलिङ्गतः ॥ ”

ऐन्द्राग्रपेकादशकपालं निर्वपेत्पञ्चाकाम इत्यादी सौमिकैष्टिकयोर्विध्यन्तद्वोरभ्य-
तर इच्छया ब्राह्मः । कुतः । उभयत्र विध्यन्तसंभवेनानिर्देशमर्हत्यादिति चेत् ।
कपालनिर्वापादिभिर्लिङ्गविशेषैरैष्टिकस्यैवाशोचितत्वात् ।

अग्नीषोमीयपञ्चोष्टिविकृतिरत्वं तत्रैव चिन्तितम्—

“ न पञ्चविष्टिकः स्याद्वा न कपालाद्यभावात् ।

स्माद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वपमाजसुष्यसाम्यतः ॥ ”

अग्नीषोमीयपञ्चविष्टिकविध्यन्तो नास्ति । कुतः । पूर्ववद्व निर्वपकपालादि-
लिङ्गाभावादिति चेन्नैवम् । आग्नेयमष्टाकपालमित्यत्रोत्तरनिवारणं यथा द्रव्यदेशे
भक्ते तथाऽग्नीषोमीयं पञ्चमित्यत्रापि । न तु सोमेन यजेतेत्यत्रैव देवताया अम्य-
कत्वेम् । तदेतद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गम् । एकादश प्रयाजाभ्यर्चयतीति प्रयाज-

(ऐश्वर्यादिकांमिनां तत्तत्पञ्चाविधानम्)

बहुत्वं द्वितीयम् । सुख्यमाचार्यं जुह्वा वधुं सननकीत्याधाराञ्जने लिङ्गान्तरे ।
आलम्ब्यो लिङ्गान्तरनिष्ठावपीषामालम्ब्येति दर्शनात् । तस्मादस्य पञ्चैषिष्ठिकः ।
तस्यैव वधोः पञ्चम्यग्रकृतित्वेनावान्तरग्रकृतिर्ब तस्यैव चिन्तितम्—

“ सवनीयादिके दृशो दैक्षो वा मल्लित्वतः ।

आद्योऽन्यो लिङ्गतोऽन्यत्र विरुतिः प्रकृतिर्भवेत् ॥ ”

सवनीयानुसम्पन्निरुद्धादिपशुषु दर्शपूर्णमाससंनन्विधिष्यन्तः कार्यः । कुतः ।
दर्शस्य प्रकृतिर्वात् । दैक्षोऽग्नीषोमीयपशुविध्यन्तो दीक्षितेनानुष्ठयेषु पशुविध्य-
न्तेषु मथमभाविष्यात् । तस्य चाग्नीषोमीयोऽष्टाविकृतित्वान्न प्रकृतित्वमस्ति । अतो
न तस्य विध्यन्तोऽवदेकार्यं इति शब्दे ज्ञमः—आलम्ब्योऽग्नीषोमीयपशौ लिङ्गम् ।
तच्च सवनीयादिष्वप्यस्ति । तथा घातःसवनीयादियु न्यापचारोऽन्यत्र लिङ्गम् ।
इष्टिं मति विरुतेरप्यन्यत्र सवनीयादी प्रकृतित्वं न विरुध्यते । तस्मादग्नीषोमी-
यपशोर्विध्यन्तं सवनीयादिपशुष्वभिदिभेत् । तद्वचमेवैविचारैरयिष्यादियुष्वग्नी-
षोमीयविध्यन्तादेश इति संस्थितम् ।

वाचस्पत्येतमालम्ब्येत्यत्र यावद्विधित्वं द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपर्यन्तं चिन्तितम्—

“ वाचस्प्यः येन आलम्ब्यो भूत्यै सौर्वी वरुं तथा ।

निषेधेद्मल्लवर्चसकामः ॥

शुगी येतवरुं किंवा यावत्कथितकर्मणी ।

कलार्धपथवा यागौ विशिष्टौ विहितविद् ॥

शैत्यं वायुशुगीवायावाग्नेये च रात्रिमये ।

भरुर्गुणश्चरुः स्थायी निर्वोपस्तु तदाभिवः ।

कलहानेन तत्किमु यावच्चोदिवर्कं तत् ।

द्वयादिरूपसंपत्तेरसार्थं यागसाधनैको ॥ ”

अनारम्भेदुपमानाद्ये—“ वाचस्प्यः येतयत्तमेव भूतिकावः ” इति । “ सौर्वी
वरुं निषेधेद्मल्लवर्चसकामः ” इति च । तथा च दर्शपूर्णमासयोरिदमाप्नादम्—
“ ईषामालम्बेन ” इति । चतुरो मृष्टीन्निषेधेति ” इति च । ईषा अकटमनो
रु ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
काष्ठविशेषस्तस्या आलम्ब्यः स्पर्शः । तमेव दर्शपूर्णमासग-
तो वाचस्प्यमनुष्ठेय तस्यालम्ब्यायावपीषायां येदग्नौ विधीयते । तस्य च येतकाष्ठस्य
वायुना स्पृश्यमानत्वाद्वाचस्प्यत्वं सम्भवति । तथा चतुर्मुष्टिनिर्वापं च चतुर्गुणमेव

(ऐश्वर्यादिदामिनी तत्तत्प्रशुविधानम्)

विधीयते । चरुः स्थायी । सा च निर्वापस्याऽऽश्रयः । निरुहस्य हविष आग्ने-
यतया सूर्यदेवममासंयन्वास्तौर्षत्वम् । भुविश्रुतवर्चसकले सार्वकाण्डिकयोर्दक्षपूर्ण-
भास्योः पूर्वसिद्धे एवानुद्यते । तस्माद्गुणविधिरित्येकः पूर्वपक्षः । न हि कलप्र-
दयोर्नित्यवच्छेदयोः संभवत्ययोजनयोश्च पाक्षिकानुवादत्वमनर्थक्यं वा युक्तम् ।
तस्माद्गुणकलविशिष्टकर्मान्तरे विधीयते । तदाऽपि यागस्याश्रयणादात्मनिर्वा-
पयोरेव श्रवणाद्याचटुकर्माविधिरिति द्वितीयः पूर्वपक्षः । येनपशुचरुव्ययोर्वायु-
सूर्यदेवतयोश्च स्पर्शं प्रतीयमानतया रूपवतोर्वागयोराधिक्योर्वागमितुपशक्त्यत्वाद्द्र-
व्यदेवताविशिष्टयोर्वागयोर्विविरभ्युपगमनव्यः । भुविकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना
यजेत जलवर्चसकामः सौर्येण चरुणा यजेतस्यैवविश्वोऽर्थमिदो विधिः । द्रव्यदेवता-
संबन्धकस्त्वितस्य यागस्य लिङ्गप्राप्तयेन कर्तव्यतानिर्वापादात्मनिर्वापयोर्षत्वर्थयोः
का मविरिति चेदनुवाद इति रूपः । तस्मात्तिस्रश्चार्थिकाः । निर्वापात्सम्भावन्तरेण
तत्तद्यागसिद्धेः । तस्माद्यागविधिरिति ग्राह्यान्तः ।

इहमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ वायव्यं श्वेतपितृव्यं यः कोऽपि च्छाग एव वा ।

विशेषानुक्तिः कोऽपि च्छाग पशुस्तवर्वाधनात् ॥ ”

वायव्यं श्वेतपालभेत भुविकाम इत्यत्र श्वेतशब्दस्य श्वेतादिशब्दश्रवणातिवि-
शेषगतगुणवाचित्वाभावाद्यं कंचिदपि पशुं श्वेतगुणकं समर्पयतीति पूर्वः पक्षः ।
चोदकपाशरयाजस्य वायकारणाभावात्तमेव समर्पयतीति रात्राग्नयः ।

तत्रैव तत्तत्पादे चिन्तितम्—

“ औदुम्बरः स्वादिरेण समुच्चर्याश्च बाधकः ।

द्रव्योर्मियोजनादाद्यो निरपेक्षत्वमोऽन्तिमः ॥ ” इति ।

पशुक्रामेनानुष्ठेये सोवापौष्णे पशौ श्रूयते—“ औदुम्बरो मूषो भवति ”
इति । तत्र चोदकक्रामेन स्वादिरेण सह श्रूयमाणस्यौदुम्बरस्य समुच्चयः कार्यः ।
कृतः । द्रव्योर्म्युपयोः पशुनियोजनसंभवेन चोदकपशित्वागायोगादिति यागे ज्ञमः—
स्वादिरीदुम्बरो परस्परनिषेधतया पशुनियोजनक्षमो यमाणद्रव्येन यागो । तयोः
समुच्चयाङ्गीकारे नैरोपक्ष्यं परित्यज्येत् । तस्माद्रूपदिष्ट औदुम्बरोऽतिदिष्टस्य स्वादि-
रस्य बाधक इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात्सृष्टाः
पराचीरायन्ता वरुणमगच्छन्ता अन्वेताः पुन-
रयाचत ता अस्मे न पुनरदात्सोऽजवीद्वरं
वृणीष्वार्थ मे पुनर्देहीति तासां वरमाऽलभत
स कृष्ण एकंशितिपादभवद्यो वरुणगृहीतः
स्यात्स एतं वारुणं कृष्णमेकंशितिपादमा
लभेत वरुणम् (१) एष स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति कृष्ण
एकंशितिपाद्भवति वारुणो ह्येष देवतया
समृद्धये सुवर्भानुरासुरः सूर्य तमसाऽविध्य-
तस्मै देवाः प्रार्यश्चित्तिमिच्छन्तस्व यत्प्रथमं
तमोऽपाघ्नन्ता कृष्णाऽचिरभवद्यद्वितीयं सा
फलगुनी यत्तृतीयं सा वलक्षी यदध्वस्यादपा-
हन्तन्ताऽविर्वशा (२) समभवतो देवा
अञ्जुवन्देवपशुर्वा अथ समभुत्कस्मा इममा
लभ्यमह इत्यथ वे तर्हस्पता पृथिन्यासी-
दजाता ओषधयस्तामर्वि वशामादित्येभ्यः
कामायाऽलभन्त ततो वा अप्रथत पृथिन्य-
जायन्तोऽथ यः कामयेत प्रथेय पशुभिः

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

प्र प्रजया जायेयेति स एतामधि वशामादि-
त्येभ्यः कामाय (३) आ लभेतोऽऽदित्यानेव
कामः स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैतै
प्रथयन्ति पशुभिः प्र प्रजया जनयन्त्यमावा-
दित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तमै-
च्छन्तस्मा एता मल्हा आऽलभन्ताऽऽग्नेयीं
कृष्णग्रीवीः सः हितामैन्द्रीः श्वेतां बार्हस्पत्यां
तामिरेवासिन्मृचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चमकामः स्या-
त्तस्मा एता मल्हा आ लभेत (४) आ
ग्नेयीं कृष्णग्रीवीः सः हितामैन्द्रीः श्वेतां बार्ह-
स्पत्यामेता एव देवताः स्वेन भागधेयेनोप
धावति ता एवासिन्मृचमवर्चसं दधति ब्रह्म-
वर्चस्यैव भवति वसन्ता प्रातरग्नेयीं कृष्णग्री-
वीमा लभेत ग्रीष्मे मध्यर्दिने सः हितामै-
न्द्रीः शरदपराहणे श्वेतां बार्हस्पत्यां ग्रीणि
वा आदित्यस्य तेजार्शमि वसन्ता प्रातरग्निं
मध्यर्दिने शरदपराहणे शर्वभ्येव तेजार्शमि
ताभ्येव (५) अब रुन्धे संवत्सरं पर्याल-
भ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता संव-
त्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्च-
स्यैव भवति गर्भिण्यो भवन्तीन्द्रियं वै गर्भं
इन्द्रियमेवासिन्मृचमि मारस्वतीं मेधीमा ल-
भेत य ईश्वरो वाचो वदितोः मन्वाचं न वदे-

द्वाग्वै सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन भागधेये-
 नोप धावति सैवास्मिन् (६) वाचं दधाति
 प्रवदिता वाचो भवात्पञ्जदती भवति तस्मा-
 न्मनुष्याः सर्वा वाचं वदन्त्यामेयं कृष्णश्रीविमा
 लमेत सौम्यं वभ्रुं ज्योगामयाव्यमिं वा
 एतस्य शरीरं गच्छति सोमः रसो यस्य
 ज्योगामयत्यग्नेरेवास्य शरीरं निष्क्रीणति
 सोमाद्रसंभूत यदीतासुर्भवति जीवस्येव सौम्यं
 वभ्रुमा लभेताऽऽमेयं कृष्णश्रीविं प्रजाकामः
 सोमः (७) वै रेतोधा अग्निः प्रजानां प्रजन-
 यिता सोम एवास्मि रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र-
 जनयति बिन्दते प्रजामामेयं कृष्णश्रीविमा
 लमेत सौम्यं वभ्रुं यो ब्राह्मणो विद्यामनुष्य
 न विरोचेत यदामेयो भवति तेज एवास्मिन्नेन
 दधाति यत्सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेन कृष्णश्रीवि
 आमेयो भवति तम एवास्मादप हृन्ति श्वेतो
 भवति (८) रुचमेवास्मिन्दधाति यद्वि-
 श्वसौम्यो भवति ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्स्विधिं दधा-
 त्यामेयं कृष्णश्रीविमा लमेत सौम्यं वभ्रुमा-
 मेयं कृष्णश्रीविमा पुरोधायाः स्पर्शमान आमेयो
 वै ब्राह्मणः सौम्यो राजन्योऽभितः सौम्यमा-
 मेयो भवतस्तेजसैव ब्रह्मणोभयतो राष्ट्रं परि-
 गुह्यात्येकधा समावृद्धे पुर एनं दधते (९) ॥

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

उभेव वरुणं वशेतामर्विं दशामादित्येभ्यः कार्वाय मल्हा आ उभेव
तान्येव सैवास्मिन्तोमः श्वेनो भवति विदत्वारिश्चच्च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।

भूतिकामो ग्रासकामः प्रजार्थी दीर्घरोमवान् ।

प्रजापधर्धिनी वैषां श्वेताद्याः पशवः श्रुताः ॥

दानेतापशुश्रमधमानुवाके विधाय द्विर्वापि वरुणगृहीतादीनां पशव उच्यन्ते ।
तत्र वरुणगृहीतस्य पशुं विधातुं मस्तीति—

प्रजापतिरिति । प्रजापतिना सृष्टाः पजाः पराधीः पराङ्मुख्योऽपरकाः
सत्योऽस्मात्प्रजापतेरामश्रमश्चक्षुः । मत्वा च वरुणं प्राप्ताः । स च प्रजापतिस्ताः
प्रजा अनुगम्य मदीयाः प्रजाः पुनरपि मह्येव देहीति वरुणमप्राचत । वरुणस्तु
न ददौ । ततः स प्रजापतिर्वरुणमिदमब्रवीत्—एतानां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं
गृहीत्वाऽवशिष्टास्ता महं देहीति । स च वरुणस्वास्तां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं
कंचित्पशुं मदीयोऽयमिति हस्तेनास्तृणत् । स च परीक्ष्यमाणः कृष्णवर्णः तन्ने-
केन श्वेतेन पदेन युक्तोऽभूत् । विधत्ते—

य इति । वरुणगृहीतो जलजन्येन महोदरव्याधिना गृहीतः । पशुविशेषणं
प्रशंसति—

कृष्ण इति । ईदृशं पशुं वरुणः प्रत्याहृतवानिति तस्य वरुणदेवताकावम् ।

स च प्रजानामस्याऽऽरोम्यसमुज्ज्वं रोषयति ।

पशुपतिपादिकानाख्यापिकां दशां विधातुं मस्तीति—

सुवर्भानुरिति । सुवर्भानुरित्यासुरस्य कस्यापिभ्रामंशेषम् । स्वर्गलोकगतां
ममां मुदधीति सुवर्भानुः । स च पृथिव्या रूपं भूत्वा कृष्णवर्णः । तपःपुञ्ज-
रूपे “ यत्वा सूर्यं स्वर्भानुस्तपसाऽविध्यदासुरः ” इत्येतस्यामुचि स्पष्टमान्नातम् ।
पृथिव्याश्च कृष्णरूपात्वं लोके बहुलं दृश्यते । छन्दोगाश्च यत्कृष्णं तदजस्येत्य-
शकारणभूतायाः पृथिव्याः कृष्णरूपत्वमावहन्ति । अतस्तपःपुञ्जरूपः स आसुरः

(वक्रणग्रहीतादिपशुविधानम्)

स्वकीयेन तपसा सूर्यमाच्छाद्य जनदान्ध्वं कृतवान् । तस्मै तस्य सूर्यमाच्छा-
दकस्य तपसः पापधार्मिकं परिहारं विचार्य नानाविधैः प्रकाशरूपैर्मण्ड्यादिवन्द्यै-
स्तपोऽनाम्रं धनुर्मैः पर्यायेरपसारितवन्दः । पथपर्यायेऽप्यसुप्तं तपः कृष्णवर्णां
काचिदविरभूत् । द्वितीयपर्याये कल्गुनी लोहितवर्णां काचिदविरभूत् । तृतीयप-
र्याये वल्लभी भेदा काचिदविरभूत् । अस्थनोऽभ्युपरि वर्तमानः प्रकाशोऽभ्यस्थः ।
कस्पचिन्मूलदेहस्य दीप्यमानमस्थि समादाय तदीयान्प्रकाशाच्चतुर्थपर्याये तपोऽ-
पाकृन्तनपनीतवन्दः । तप्तं तपो वशा बन्ध्या काचिदविरभूत् । ततो देवा वि-
चार्य परस्परमिदमब्रुवन्—दैव्यादस्थनो जातत्वादप्युत्तमो देववशुः । तमेतं कस्मै
कामायोत्तममयोजनायाऽऽलम्ब्य करिष्याम इति । अथ विचारादूर्ध्वं तर्हि तदानी-
मेव पुथिव्या अल्पत्वमेषधीनामनुत्पत्तिं च दोषद्वयपवेदय तत्परिहाररूपाय कापा-
य समर्थेभ्य आदित्येभ्यस्तां वशामास्रन् पुथिवीविस्तारमेषप्युत्पत्तिं च संपा-
दितवन्तः । विधत्ते—

यः कामयेतेति । पशुभिः प्रथेय पशुबाहुल्यलक्षणं विस्तारं प्राप्नुयाम् । प-
ञ्चया पुत्रपौत्रादिरूपं यच्छतो जायेय भवेयम् । कापाय कामपापकेभ्य इत्यर्थः ।
ब्रह्मवर्चसकामस्य पशुविधानाय प्रसीति—

असावादित्यो नेति । पूर्ववत्तपोवैधराहित्योऽप्यादित्यः कदाचित्प्रकाशमान्या-
दिदोषेण न दीप्तिवान् । तस्मै तदर्थमेता वक्ष्यमाणा मल्हो गललम्बितस्तनान्वि-
ता अजाः श्वेतास्त्रिस्त आलमन्व । कृष्णा ग्रीवा यस्याः सा कृष्णग्रीवी । ग्रीवा-
व्यतिरिक्तप्रदेशेषु रक्षान्तरोपेत्यर्थः । कृत्स्नेऽपि शरीरप्रदेशे भेदस्थितैर्लोहितकु-
क्कुलवर्णैर्युक्ता सहिता । विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकाम इति । अत्राप्यमनसंस्मरूपं तेजो ब्रह्मवर्चसम् ।
लकस्य पशुत्रयस्य पयोगार्थं पशुविशेष कालविशेषं च विधत्ते—

वसन्तेति । पातदादिकात्पशुकर्षणं वपामयो वा यथा भवति तथा पार-
मेत । वसन्तर्गो प्रातःकाले वर्षास्त्रिष तीजपेक्षावरणामावादेवन्तशिशिरपौरिष
नीहारावरणामावात्पञ्चदशस्य तेजः स्पष्टं प्रकाशते । ग्रीष्मर्गो वर्षाष्टौ प्रका-
शान्तिरिति स्पष्टम् । शरदःपञ्चरात्रे सूर्यतेजः सेव्यं भवति । पातर्मध्यं दिन-
योर्माहावपस्य तीजावपस्य च जरादिहेतुत्वादेसेव्यम् । तान्येतानि यथोक्तान्या
दित्यस्य ग्रीणि तेजांति प्रशस्तानि । अतस्तत्कालानुष्ठानेन नशस्ततेजः-
संपत्तिर्भवति । अतोपक्रममारभ्य सैवत्सरवर्णैर्न ब्रह्मवर्चादिभिर्यथं विधत्ते—

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

संवत्सरमिति । एकस्मिन्संवत्सरे निरन्तरं नियमं परिग्रह्य तादृशेषु पुष्प-
पेण ताः स्वस्वकाल आलभ्यन्ते । उपनीतस्य माणवकस्य संभाव्यदनाद्याद्या-
रक्षित्वा संवत्सरेण सम्पृक्तसंपद्यत इति संवत्सरस्य ब्रह्मवर्चसम्प्रदायत्वम् । उप-
पशु कंचिद्गुणं विधत्ते—

गर्भिण्य इति । गर्भिण्यस्तिस्त्रोऽपि गर्भयुक्ताः । विदास्तभोजयार्थित्वकामिनः
वैश्वं विधत्ते—

सारस्वतीमिति । वेदशास्त्राद्यभ्यासपाठ्येन वाचो वदितुं सपर्योऽपि तमाक-
म्पादिना यो न वदेवस्यायं पशुः । तस्मिन्पशौ कंचिद्गुणं विधत्ते—

अपन्नदतीति । अपन्नदती इन्तपातरहिता । लोकेऽपि सन्ताः पुस्तवा
वर्णसोपवन्तरेण संपूर्णा नाचं वदन्ति । तन्निरोपसहितस्य पशुद्वयोपेतं कर्म विधत्ते—

आभ्रेयमिति । बभ्रुः विङ्गम्लः । शरीरे माणस्य बन्धकः सूक्ष्मा योऽनस्य
रसः स सोमं ग्रामोति । भोजनरुचौ व्याधिनाऽभिभूतायां भुक्तान्नरतः शरीरे
न यविशति, किंतु सोपाधित्तौषधिकार्यं एवाचक्षेवतिष्ठत । सोमं रसस्य सोम-
पाहिः । तयोऽभिर्मांसादिकं शोषयति । सर्वं शरीरस्वाग्निपातिः ।

पजाकामस्य द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

सौम्यमिति । विदुषा जनानुरागाय द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

आभ्रेयमिति । पूर्वं तमायां प्रकीर्तितस्य कर्मांकम् । इदानीं पन्नदतोऽपि
वारुण्यवचनेनायस्तुतमसङ्गेन वा समास्थितम्प्यो रुच्यभावं सति सविं कामयमा-
तस्येदं कर्मेति विशेषः । तयोऽभ्रेयस्त्वेन तस्यः यदिवदिभिरप्रपूज्यत्वमस्मिन्पशु-
माने स्थापयति । तेन सौम्यत्वेन ब्रह्मवर्चसं यस्यङ्गोचिनवेदशास्त्रवचनस्फूर्तिरूप-
मस्मिन्प्रधाति । छण्णग्रीवगुणकस्याऽभ्रेयत्वेन बुद्धिमान्यरूपं तयोऽस्मादपहृति ।
ग्रीवातिरिक्तपदेऽप्येतेन रुच्येन समोचितानुरञ्जनरूपां प्रभापेदस्मिन्प्रधाति ।
बभ्रुत्वे सति सौम्यत्वेन पूर्वोक्तं ब्रह्मवर्चसं प्राप्तस्य त्विदिर्द्विजिर्जनामुरागा-
विशयो भवति । वीरोहित्यस्पर्धावतस्त्रिपशुकं कर्म विधत्ते—

आभ्रेयमिति । ब्राह्मणस्याग्निना सह मुखजन्यत्वसाम्येनाभ्रेयत्वम् । सां
राजन्तियादिमन्त्रेण सांप्त्य राजत्वेन व्यवहारः साम्यः । सौम्यस्याधितः

पुरस्ताद्विपरिहृत्वाऽऽग्नेयानुष्ठाने सति राष्ट्रमुभयतो ब्रह्मणा तेजसैव परिमुह्यति ।
वेदशास्त्रमुक्तेन पौरोहित्यलक्षणमेव ब्राह्मणोचितेन तेजसैव सर्वतो राष्ट्रे वशी
करोतीत्यर्थः । तदानीं मतिस्वार्थिनभेदभा सणमात्रेण समाबुद्धे सम्पद्यते ।
ततो राजाभात्यादय एव पुरो दधते पौरोहित्यपदे स्थापयन्ति ।

अथ श्रीमांसा ।

एकादशाभ्यामस्य मथमपादे चिन्तितम्—

“ कृष्णमीवद्वयं तत्त्वं पृथग्वा देवर्तकथतः ।

तत्त्वं सौम्यव्यवधिना कालमेदात्पृथग्भवेत् ” ॥ इति ।

काम्यवशुकाण्डे भूयते—“ आग्नेयं कृष्णमीवमात्रमेत सौम्यं बहुभुविभं
कृष्णमीवं पुरोधापात् स्पर्धमानः ” इति । असमर्थः—मैत्रेय पौरोहित्यमस्तु
नाम्यस्यैत्येवं स्वर्धोपेतो मथोक्तवर्धोपेतं वस्तुभयमात्रमेवेति । तत्राऽऽश्वत्थयोः
कृष्णमीवयोः पथोर्देवैक्यासन्नेकानुष्ठानमिति चेन्मैत्रेय । सौम्यवशुना व्यव-
धादे त्वि कालैक्याभावेन तन्नास्तंभनात् । तस्मादावापः ।

मथमाभ्यामस्य वस्तुर्धपादे चिन्तितम्—

“ आग्नेयो ब्राह्मणाऽवापि पूषस्तर्धनिर्णयः ।

हारं तु मुखजन्मस्थपात्रेपदेन तैस्तमे ” ॥ इति ।

इदमात्रापाते—“ आग्नेयो वै ब्राह्मणः ” इति । अवाप्यत्यन्तपशिक्षार्थमे-
दादाग्नेयकन्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयं, नाप्यभिदेयत्वात्पुनो गुणो विधीयते ।
आग्नेयं सूक्तमाग्नेयं हविरिन्धेयं देवतावद्विदस्य सूक्तविर्धिषयत्वात् । न हि
ब्राह्मणः सूक्तं नापि हविः । ततः संवन्धवाचित्वद्विदितान्तेनाऽऽग्नेयकन्देन ब्राह्मणः
स्तुमते । यद्यपि ब्राह्मणे नाम्निसंमन्वस्तथाऽप्यभिसेवन्धो मुखजन्मस्थगुणो ब्राह्मणे
विद्यते । यथा चाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्मत्वं कस्मिन्निर्दर्थवादे समाज्जायते—
“मजावतिरकाययत मजायेवेति स मुखजस्त्वितं निरपिमीत तमभिर्देवताऽवस्तुज्यत
मायधी कन्दो रथेतरः साप ब्राह्मणो वस्तुज्जायतः वस्तुनां तस्माच्च
मुख्या मुखगो हस्तुज्यत ” इति । तस्मादाग्नेयकन्दः स्तावकः । एवमैन्द्रो
राजन्धो वैश्वो वैश्वदेव इत्यादिषु दृष्टव्यम् ॥

(जयाविहेतुपशुनिधिः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहितामाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयपाठके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

देवा॒सुरा॒ एषु॒ लोके॑ष्वस्पर्ध॑न्त॒ स ए॒तं वि॒ष्णुं-
 धा॒मिन॑म॒पश्य॑न् स्व॒र्ग्यै दे॒वता॑या आऽल॑भत
 ततो॒ वै स इ॒माँल्लो॒कान॒भ्यंज॑यद्वैष्ण॒वं धा॒म-
 न॒मा ल॑भेत् स्पर्ध॑मानो वि॒ष्णुरे॒व भु॒त्वेमाँल्लो॒-
 काना॑भि ज॒यति॒ विष॑म आ ल॑भेत् विष॑मा
 इ॒व ह्री॑मे लो॒काः समृ॑द्ध्या इन्द्रा॒य म॒न्युम॑ते
 मन॑स्वते ल॒लामं॒ प्राशृ॑क॒मा ल॑भेत् सं॒ग्रामे
 (१) सं॒येन॒ इन्द्रि॑य॒ण वै म॒न्युना॒ मन॑सा
 सं॒ग्रामं॒ ज॒यती॑न्द्रमे॒व म॒न्युम॑न्तं मन॑स्वन्तः
 स्वेन॑ भा॒गधे॑येनोप॑ धावति स ए॒वास्मि॑ञ्छि-
 न्द्रि॒यं म॒न्युं मनो॑ दधाति ज॒यति॒ तः सं॒ग्राम-
 मिन्द्रा॑य म॒रुत॑न्तं पृ॒श्निम॑क्य॒मा ल॑भेत् आ॒र्म-
 काम॑ इन्द्र॑मे॒व म॒रुत्व॑न्तः स्वेन॑ भा॒गधे॑येनोप॑
 धावति स ए॒वास्मै॑ म॒जाता॑न्प्र य॒च्छति॒ आ-
 म्ये॒व भ॑वति यदृ॒षम॑स्तनं । (२) ऐन्द्रो॒ यत्पृ॑-
 श्रिस्तेन॑ मा॒रुतः॒ समृ॑द्ध्यै प॒श्वात्पृ॑श्रिस॒क्यो
 भ॑वति प॒श्वाद॑न्ववमा॒यिनी॑मि॒वास्मै॒ विशी॑ करोति
 भौ॒म्यं य॒ज्ज॒या ल॑भेता॒र्चकामः॒ भौ॒म्यं वा अ॒ज-
 जः सोम॑मे॒व स्वेन॑ भा॒गधे॑येनोप॑ धावति स

एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाप एव भवति
बहुभविष्येतद्वा अन्नस्य रूपं सप्तृद्धये सौम्यं
बहुमा लभेत यमलम् (३) राज्याय सन्तः
राज्यं नोपनमेत्सौम्यं वै राज्यं सोममेव स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मै राज्यं प्र
यच्छत्युपैतः राज्यं नमति बहुभविष्येतद्वा
सौम्यस्य रूपं सप्तृद्धया इन्द्राय वृत्रतुरे ललामं
प्राशङ्गमा लभेत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामः पाप्मा-
नमेव वृत्रं तीर्त्वा प्रतिष्ठां गच्छतीन्द्रायामि-
मातिष्ठे ललामं प्राशङ्गमा (४) लभेत यः
पाप्मना गृहीतः स्यात्पाप्मा वा अभिमाति-
सिन्द्रमेवामिमातिहन् स्वनेन भागधेयेनोप
धावति स एवास्मात्पाप्मानमभिमातिं प्र
गृह्णत इन्द्राय वज्रिणे ललामं प्राशङ्गमा लभेत
यमलं राज्याय सन्तः राज्यं नोपनमेदिन्द्र-
मेव वज्रिणः स्वनेन भागधेयेनोप धावति स
एवास्मै वज्रं प्र यच्छति स एनं वज्रो भूया
इत्यु उपैतः राज्यं नमति ललामः प्राशङ्गो
भवत्येतद्वा वज्रस्य रूपं सप्तृद्धये (५) ॥

(संप्राप्ते तेनालेपमिमातिष्ठे ललामं प्राशङ्गमैतं पञ्चदश च) ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यब्रह्मसूत्रेदीप-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमपपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अलोदरगृहीतो यो ये वाञ्छन्ति पशुमयान् ।

मस्रवर्चसकापो यो यो विद्वान्वक्तुमक्षमः ॥

दीर्घैरोगी प्रथाकामः समारञ्जनवर्जितः ।

पौरोहित्ये स्पर्धमानश्चेतेषां पशवः भुताः ॥

तानेतान्शुन्दितीयानुराके विधाय तृतीयानुवाके जयादिहेतुम्बशून्विधिरस-
आदि लोकत्रयजपहेतुं पशुं विधातुं प्रस्तौति—

देवासुरा इति । लोकेषु विषयभूतेषु, वामनं ह्रस्वं पशुं, स्थायै विष्णुस्त्वयै
देवतायै । अथ विधत्ते—

हेष्णवामिति । स्पर्धमानो गृहक्षेत्रादिविषये विवादवान् । विष्णुमिषकविर्दा-
मादस्योपचरितं विष्णुत्वम् । बोद्धव्यमस्मात्सर्वं समदेशमपवदितुं विधत्ते—

विषम इति । प्राधिपत्यादिलोकानामुत्तरोत्तरं विस्तृतत्वाद्भोगाधिक्याद्वा विष-
मत्वम् । सोऽयं विषमदेशः समृद्धये कल्पते । संग्रामार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्रायेति । मन्त्राद्येति धैर्यवते । ललामगवदः श्वेतपुण्ड्रवालाङ्गुलललाटोपेतं
भूते । प्राशुङ्गो मुखं मत्स्यात्मशृङ्गः पुंगवः । प्राशुङ्गे गौरिति भरद्वाजवच-
नात् । प्राशुङ्गेऽनाकृशृङ्गः उक्षा धना वेह्येऽनुर्वास श्वभोऽन्वहान्पुनरुत्तुष्टो
गोमुगं इति मत्स्या इत्यापस्तम्बवचनात् । संवत्से प्राप्तिं सति । इन्द्रियं शरीरं
वस्त्रम् । मन्त्रः शत्रुविषयः कोपः । मनो धैर्यम् । ग्रामार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्रायेति । परुषिर्पुंको मरुत्वान् । प्राशिशक्यः श्वेतोरुः । सजाताम्सहो-
त्पन्नाम्प्राशान्तिहवासिनो भूयादींश्च । पुंगवत्वं सकिंशित्यं च प्रशंसति—

यष्टपम इति । श्रेष्ठत्वसामान्येनेन्द्रसंवाञ्छित्वम्, वाचस्यं श्रेयमित्युक्तरा-
त्याश्रिवर्णस्य मरुतरत्वं, तदुभयं समृद्धये भवति । पुंगवार्थिनोत्तरोः प्राशिशक्य-
त्वं वारयितुं विधत्ते—

पश्वादिति । यजमानो ग्रामस्वाधी मध्यं यत्कार्यं यथाऽध्यवस्यति तद्-
ग्रामनिवासिनी यथा पश्वाद्यजमानानुसारेणैव तत्कार्यमध्यवस्यति, न ह प्राप्ति-
कूल्यं चिन्तयतीति पश्वाद्भवसायिनी । अन्तार्थिनः पशुं विधत्ते—

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

सौम्यामिति । सोमो वा ओषधीनां राजेति श्रुतत्वादभ्यस्य सौम्यत्वम् ।

अभादो व्याधिराहित्येन दीपाभिः । पशुवर्णं प्रशंसति—

पशुरिति । विदन्तिवधनकाद्यभ्यस्य पितृगवादेवां रूपं विद्वन्त्वम् । राण्य-

षादिकामिनः पशुं विधत्ते—

सौम्यामिति । राज्ञो ज्येष्ठपुत्राश्छौर्यादिगुणसंपन्नत्वाद्वाण्यायालं सन्तं सन्ध्यायोग्यं सन्ते यं पुरुषं पति राज्यं न प्राप्नुयान्नस्यायं पशुः सोमोऽस्माकं शाखाणामां राजेति श्रुतत्वाद्वाक्यं सौम्यम् । चन्द्रमण्डलस्य सुवर्णवर्णत्वाद्भूत्वं सोमस्य रूपम् । शशुबोधेन ब्रह्मशिवः प्रतिष्ठार्थं पशुं विधत्ते—

इन्द्रायेति । वृक्षर्तुर्देरहितकः । पाप्मानमेव नरकप्रदापवद्वायुकमेव वृषं वैरिणम् । पापक्षयार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्रायेति । पाप्मना मोदभाशुपपातकादिना । राज्यार्थिनः पञ्चमरं विधत्ते—

इन्द्रायेति । वज्रं वज्रवत्प्रहरणसमर्थमायुधम् । त चाऽऽयुधविशेषो वज्र-समो भूत्या इन्धे यजमानं वैरिसंतापय प्रदीपं करोति । नतस्य शङ्खस्य तीक्ष्णा-मृत्वालीक्ष्णधारापुक्तवज्ररूपत्वम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते पाधरीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्य-
वेदीयवैचिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अमावा॒दित्यो न च्य॑रो॒क्षत॒ तस्मै॑ दे॒वाः
प्राय॑श्चि॒न्तिमै॒च्छन्त॑स्मा॒ एतां॑ द॒शर्ष॑भा॒माऽलं॑-
भन्त॒ तदे॒वास्मि॒न्मन्त्रं॑ दधु॒र्यो ब्र॑ह्मव॒र्चस॑कामः
स्यात्त॑स्मा॒ एतां॑ द॒शर्ष॑भा॒मा ल॑भेता॒मुमे॒वाऽऽ-
दित्य॑ स्व॒र्गेन॑ भा॒गधे॒येनोप॑ यावति स
ए॒वास्मि॒न्ब्रह्म॑व॒र्चमं॑ दधाति ब्रह्मव॒र्चस्यै॒व धं-

(ब्रह्मवर्चस्कामादीनां पञ्चविधिः)

वति वसन्ता प्रातर्भीष्मे मध्यंदिने (१) श्रीञ्छितिपृष्टाञ्छरयंपराहणे
 श्रीञ्छितिवाराञ्छीणि वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ता प्रातर्भीष्मे मध्यंदिने शरयंपराह्णे
 यावन्त्येव तेजांसि ताग्येवार्च रुन्धे अयस्त्रय
 आ लभ्यन्तेऽभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो दधाति
 संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य
 प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति
 ब्रह्मवर्चस्यैव भवति संवत्सरस्य परस्तात्प्राजापत्यं
 कर्तुम् (२) आ लभेत प्रजापतिः मर्वा देवतां
 देवतांस्वेव प्रति तिष्ठति यदि विभीयाद्दुश्चर्मा
 मविष्यामीति सोमापिण्यः इयाममा लभेत सौम्यां
 वै देवतया पुरुषः पिण्यः पशवः स्वयैवास्मै देव-
 तया पशुभिस्त्वर्चं करोति न दुश्चर्मा भवति
 देवाश्च वै यमश्चास्मिह्वीकैः स्पर्धन्त म यमो-
 देवानामिन्द्रियं धीर्धर्मयुवनं तयमस्य (३) यमस्य
 ते देवा अमन्यन्त यमो वा इदमभ्यदुष्यः स्म
 इति ते प्रजापतिमुपाधावन्त एतौ प्रजापति-
 रात्मन उक्षवर्शा निर्ममिमां ते देवा वैष्णा-
 वरुणीं वशामाऽलभन्तैन्द्रमुक्षाणं तं वरुणेनैव
 आहूयित्वा विष्णुना यज्ञेन प्राणुर्दन्तन्द्रेणैवास्थे-
 न्द्रियमवृजत यो आतृग्यवान्त्स्यात्स स्पर्ध-
 मानो वैष्णावरुणीम् (४) वशामा लभेतैन्द्रमु-

(बहवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

क्षाणे चरुणेनैव आतृष्यं ग्राहयित्वा विष्णुना
 यज्ञेन प्र णोदत ऐन्द्रेणैवास्तेन्द्रियं वृक्षके मध-
 त्पात्मना पराऽस्य भ्रातृष्यो भवतीन्द्रो वृत्रम-
 हन्तं वृत्रो हतः षोडशमिर्भोगैरसिनात्तस्य वृत्रस्य
 क्षीर्षतो माव उदायन्ता वैदेसोऽभवन्तासांमृषभो
 जघनेऽनुदैत्तमिन्द्रः (५) अचायत्सोऽमन्यत यो
 वा इममालभेत मृच्येतास्मात्पाप्मन इति स
 आमेये कृष्णश्रीवमालभेत्तन्द्रमुषभं तस्याग्निरेव
 स्वेन भामधेयेनोपसृतः षोडशधा वृत्रस्य भोगान-
 व्यदहदैन्द्रेणैन्द्रियमात्मन्मधत्त यः पाप्मनां गृहीतः
 स्यात्स आमेये कृष्णश्रीवमा लभेत्तन्द्रमुषभमग्निरे-
 वास्य स्वेन भामधेयेनोपसृतः (६) पाप्मानमपि
 बह्वैन्द्रेणैन्द्रियमात्मन्मधत्त मृच्यते पाप्मनो
 मधत्तेव सावापृथिव्यः धेनुमा लभेत ज्योगंप-
 रुद्धोऽनयोर्हि वा एषोऽप्रतिष्ठितोऽथैव ज्योग-
 पंरुद्धो सावापृथिवी एव स्वेन भामधेयेनोप-
 धावति ते एवैमे प्रतिष्ठा गमयतः प्रत्येव
 तिष्ठति पर्यारिणी भवति पर्यारिव हंतस्य
 राष्ट्रं यो ज्योगंपरुद्धः समृद्धौ वायव्यम् (७)
 वत्समा लभेत वायुर्वा अनयोर्वत्स इमे वा
 एतस्मै लांका अपंशुष्का विहपंशुष्काऽथैव
 ज्योगंपरुद्धो वायुमेव स्वेन भामधेयेनोप धावति
 स एषास्मा इमाह्लोकांविशं प्र दापयति

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

प्राप्ता इमे लोकाः स्तुवन्ति भुज्येयेन विदुषं
तिष्ठते (८) ॥

(यथ्यदिने कर्तुं यमस्य स्पर्धयानो वेत्तावर्गं तविन्द्रोऽस्य स्वेन भाग-
येयेनोपसृतो वायव्यं द्वित्रिवारिः ॥) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयपाठके
प्रथमप्रपाठके ऋणयोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयपाठके प्रथमप्रपाठके ऋणयोऽनुवाकः) ।

स्पर्धाकामो भुज्यकामो मायकामो धनकायकामः ।

राज्यकामः पतिष्ठार्थी यः एवमप्यतिष्ठति ॥

राज्यार्थी च पुमांसो ये तेषां पशव इति वाः ॥

पुत्रीयानुवाके शयकापादीनां पशुविधाय ऋण्यं ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशु-
विधित्तुरादौ ब्रह्मवर्चसकामाय विधातुं यस्तर्हीतः—

अस्मादादित्य इति । पूर्वमेवोक्तोऽप्यादित्यस्य दीप्यमानः कालविशेष-
भावादि प्रतीकारान्तरं दर्शयितुं पुनरुच्यते । दद्यान्नामृगभागां सवाहरो दश-
वन्मा । कर्मनामधेयमिति केचित् । तत्तु नात्यन्तयुक्तिसहम् । आत्ममत्तेत्यस्या-
नन्वयगतत्वनतु । विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकाम इति । अमुंनवाऽऽदित्यपि पथ्यवाद् भुवस्वादादित्योऽ-
स्मिन्कर्माणि देवता । तत्रैव कालविशेषगहिनं पशुगुणविशेषं विधत्ते—

यमन्तेति । शिविदृष्टाः भेदपृष्टाः । शिविवाराः भेदवालाः । पूर्ववत्काष्ठ-
विशेषं यथोक्तं—

आशि वा इति । विहितानेव त्रिषोपनामसंयाम्यशंसति—

अथभूय इति । पूर्वं वसन्ति यथा त्रिषोपेनास्तथा मीमशरक्षोरपि त्रि-
षोपपत्ते सति पूर्वसादृश्यं संपद्यते । यद्वास्मिन्ध्यजमानोऽयमिपूर्वं पूर्वपूर्वसाद-
र्यमेवोत्तरोत्तरकालेऽपि तेजो विधत्ते । अ तु कदाचिदिति तेजो हीयत इत्यर्थः ।

आग्निपुरुषाग्नीवादिष्विव ब्रह्मवर्धादिनिमग्नकाले विधत्ते—

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पञ्चविधिः)

संबत्सरमिति । दशमस्पर्धमस्य देवताकालवर्णविशेषान्विधत्ते—

संबत्सरस्येति । कद्रुः पिङ्गलः । प्रजापतेरुत्पादकत्वेन सर्वदेवता[त्वं]—
कद्रुम् । त्वन्दोपनिवारणाय पशुं विधत्ते—यदि चिर्मायादिति । कण्डूत्वादिविशेषलिङ्गेन भाविकुष्ठरोनमनुयाय भीत-
स्पर्ध पशुः । पुरुषस्य सोमदेवताकत्वं पशूनां योष्णत्वं च सोमापूषाविषयमाभ्या-
भ्याख्यायत्तल्लेन दर्शितम् । आतुभ्यवतो द्विपशुकं कर्म विधातुं प्रसूयति—देवाभ्येति । अमुष्य देवेभ्यः पुष्यकृतवान् । अतो यवनायकोभ्यं वर्णभ्य-
त्ययेन ययः संपन्नः । इन्द्रियगते नीर्येभ्यगते सति देवाः परस्परमिदमब्रुवन्—
पूर्वं यदूमूलोकाधिपत्यं माम्प्य ययं स्पस्तदिदं माम्प्य ययं पृथाभूत् । उक्त्वा सेचन-
समर्थो बत्सोत्पादकः । वशा दन्व्याः । लिङ्गन्यत्ययो द्रष्टव्यः । तं ययं वरुणधा-
तेनैव ग्राहयित्वा यज्ञरूपेण विष्णुना निष्कासितवन्तः । इन्द्रमसादेनास्य ययस्य
नीर्यं नाशितवन्तः । विधत्ते—यो आतुभ्यवानिति । आत्मना स्वेन रूपेण यजमानो विजयी यवदि ।
अस्य आतुभ्यः परामवति । पापविमुक्तिकामस्य द्विपशुकं कर्म विधातुं
प्रसूयति—इन्द्रो ब्रुवामिति । तमिन्द्रं भोगैः शरीरैरसिनादब्रह्माद्वृत्ताद्वृत्तादुत्तञ्चानि को-
धाविष्टानि षोडश शरीराणि परितो वेष्टयित्वा स्थितानि, स च वृषः सर्पाकारैस्तेः
शरीरैस्तमिन्द्रं रज्जुभिरिव बबन्ध । ततस्तस्य वृषस्य शीर्षतः काश्चिद्वाय उत्पन्नाः
ताम्ब गावो विशिष्टेदेहसंबन्धिन्योऽभवन् । तासां यवां जघने पुष्टभागे कश्चिद्व-
भोऽनुगम्योदगच्छत् । तमुषममुदित्येन्द्रोऽन्वायासस्वात्मानं पूजितवान्, अहो
मदीयं कार्यं संपन्नमिति । ततः स इन्द्रो मनसा व्यवहरयत् । किमिति, यः
कोऽभीममृषममात्मने देवतोद्देशेन हिंस्यात्स ईदृशाऽऽत्मनादिस्वात्माप्यमो मुच्ये-
तेति । एवं विचार्य द्विपशुकं कर्म कृतवान् । तस्येन्द्रस्य संधान्धना स्वभागेन
तुहोऽग्निः सर्पाकाराणि षोडश शरीराणि तं वृषमप्यदहत् । तत ऐन्द्रयागेन(त)
सामध्यमिन्द्रः स्वात्मन्यधत्त । अथ विधत्ते—

यः पाप्मनेति । चिरं राज्यभद्रस्य पशुं विधत्ते—

यावापुश्चिव्यामिति । ज्योमपरुद्धधिरं राज्यभद्रः । यस्तु यजापालन-
स्याभावादस्मिन्नोक्ते न प्रवतिष्ठति, वैदिककर्मानुष्ठानाभावात्सर्वेऽपि न प्रवतिष्ठ-

(ब्रह्मवर्षतत्कामादीनां पशुविधिः)

वृत्ति, तदानीं सोऽथ ज्योगवकृद् इत्युच्यते । तस्य द्यावापृथिव्योः परितो वातु-
मपच प्रतिष्ठा संपद्यते । धेनोः कंचिद्गुणं विधत्ते—

पर्यारिणीति । या गीर्गर्भिणी सती भार्गं प्रसवकाष्ठं परितपस्य चिरं गर्भं
धृत्वा पश्चात्पसूते सा पर्यारिणी । तथा च सूत्रकारः—“ पर्यारिणीति परिहारसू-
र्भवति ” इति । यो ज्योगवकृद् एतस्य राष्ट्रं पर्यारीच भवति, भोगकाष्ठं चिर-
पतीत्य पर्यात्माप्यपान्(ण)प्रवात् । अतः सदशयोगः तनुज्यै भवति । ज्योगव-
कृदस्यैव धेनुप्रयोगादूर्ध्वं प्रसवयोगं विधत्ते—

वायध्वमिति । यथा वत्सी धेनोः तमीष एव संचरति तथा वायुरपि
द्यावापृथिव्योः संचरतीति तद्वत्सत्वम् । अत एव द्यावापृथिव्यधेनुप्रयोगसमीपे
तदीयवत्प्रयोगो युज्यते । यदा लोकाः पञ्चा चैतस्मै राज्ञोऽपशुका अपरका
भवन्ति तदानीमेवैव ज्योगवकृद्व्यो भवति । लोकशब्देन तत्र तत्र प्रभुत्वेन स्थिता
प्रायण्यदादयो मुख्यपुरुषा लक्ष्यन्ते । अवशिष्टा सर्वा प्रजा विदूशब्देन । वत्सेन
तुष्टो वायुर्लोकान्भज्यां च प्रदायत्यनुरक्तान्करोति । ते च लोका अस्मै स्तुवन्ति
मणिमुक्तादिभनं प्रसाधयन्ति वाहुत्येन प्रयच्छन्तीत्यर्थः । प्रजा चेनं भुङ्क्षती
पालयन्ती सेवते ।

अथ परिमिता ।

अहमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ लतामादिगणे दैक्षादैकादशिनतोऽथवा ।

आद्ये विशेषराहित्याच्च गणत्वविशेषतः ” ॥

काम्यपशुकाण्डे पशुगणः भ्रूयते—“ वरुन्ते लतामास्त्रीन्पशुमान्छमेत ”
इति । तत्र रशनादृभादिविशेषलिङ्गभावाद्वैक्षादधीनोपीयाज्यर्पातिदेश इति चेत् ।
न । गणत्वेन विशेषलिङ्गेनैकादशिनैभ्योऽविदेशात् । ऐकादशिनानां पशुगणप्र-
तिषं लिङ्गादवगम्यते । तथा हि सौवामण्यां पशुगणं प्रकृत्यैवमात्रापते—
“ यन्निपुं सुपेष्वालभेत । बहिर्धाऽस्पादिन्विषं वीर्यं दध्यात् । भ्रातृव्यनस्मै
जममेत् । एकसूय आलभेत ” इति । यद्यवाग्नीषोमीयः प्रकृतिः स्यात्तदा
चोदकादेकस्यैव सूयस्य प्राप्तयेन सूयव्ययसक्त्यभावात्तदुपस्थासेव दोषाभिधानं
पुनरेकसूयविधानं च ध्वर्थं स्यात् । ऐकादशिनानां प्रकृतित्वे तु प्रतिपशु पृथ-
ग्युक्तातिदेशेन प्रसक्तिसद्भावात्तदुपपद्यते । तस्मात्पशुगणेऽनैकादशिनैभ्योऽ-
तिदेशः ।

इत्यनाभ्यासस्य द्वितीयवादे विनित्तम्—

“ धेनुवत्तर्पमावृणोते गवि वा गुणकीर्तनात् ।

अजेऽतिदिष्टे स्युर्देवं गोजात्येकगुणोक्तिः ॥ ”

पशुविकृतिषु भूयते—“ द्यावापृथिव्या धेनुपालमेव मारुतं वत्तपैन्वमुप-
मम् ” इति । तत्र धेनुशब्दो नवसूक्तिकामाचष्टे । वत्तशब्दो वाह्यम् । ऋषभ-
शब्दः पुमांस्तम् । तथा कति गुणवाचिन एते शब्दा अतिदिष्टमगद्व्ययमचादित्वा
तद्देश इत्थं यथोक्तगुणविशिष्टं वदन्ति । नौस्तु न मत्स्यसमिह भूयते नाप्यवि-
दिरयते । प्रकृतावनुपदिष्टत्वात् । अतो न गां विशिष्यन्तीति पूर्वपक्षः । न तत्त्वेते
यथोक्तगुणतामान्यवाचिनः, किं तर्हि मोगतमेव ताभ्युपानाहुः । अवस्ते शब्दा
अजेऽनुपपन्नाः सन्तोऽनुपदिष्टमनविदिष्टवपि गां मुख्यदृष्ट्या विशिष्यन्तराजानं
वाचन्त्य इति साध्यान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चमोऽंशः—

‘तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रो वलस्व विलमपीर्णोत्स य उच्यते पशु-
रासीर्षं पुष्टं प्रति मेगृह्योदंक्स्विदत्तः महर्षी
पशवोऽनुदायन्त्य उच्यतोऽभवत्तः पशुकांश्च स्वा-
त्य एतपैन्द्रमुञ्जतमा लभेतेन्द्रमेव स्वेनं भागधेये-
नोर्षं धावति न एवास्मै पशून् यच्छति पशुमा-
नेव भवत्पुञ्जतः (१) भवति साहस्री वा एषा
लक्ष्मी यदुञ्जतो लक्ष्मियैव पशून् व रुन्धे यदा
महर्षी पशुभ्यान्नुयादथ वैष्णवं वामनमा लभेते-
नस्मिन्नेव तत्सहस्राभ्यर्चतिष्ठत्तस्मादेव वामनः
समीक्षितः पशुभ्य एव प्रजातेभ्यः प्रतिष्ठां दधाति

(पशुकाभावीनां पशुविधिः)

कोऽर्हति सहस्रं पशून्प्राप्नुमित्याहुरहोरात्राण्येव
 सहस्रं* मांसायाऽऽलभेत पशवः (२) वा अहो-
 रात्राणि पशून्व प्रजातान्प्रतिष्ठां ममयत्योष-
 धीभ्यो वेदन्मा लभेत प्रजाकाम ओषधयो
 वा पुं प्रजायै परि बाधन्ते योऽलं प्रजायै
 मन्प्रजां न विन्दत ओषधयः खलु वा एतस्यै
 यतुमपि धनन्ति या वेदद्भक्त्यांषधीरेव स्वेन
 भागधेयेनापं भावति ता एवास्मै स्वाद्योनेः
 प्रजां प्र जनयन्ति विन्दते (३) प्रजामापो वा
 ओषधयोऽमरपुरुष आप एवास्मा असतः सह-
 दन्ति तस्मादाहुयश्च वेद यश्च नाऽऽपस्त्वावा-
 म्नः सहदनीत्यैन्द्री* सुतवंशामां लभेत भूर्तिका-
 मोऽवाता वा एष योऽलं भृत्यै मन्भूर्ति न प्राप्नो-
 तीन्द्रं खलु वा एषा सुत्वा वशाऽभवत् (४)
 इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनापं भावति न एवेनं भूर्तिं
 गमयति भवत्येव य* सुत्वा वशा स्यान्मैन्द्रमे-
 वाऽऽलभेतद्वाव तदिन्द्रिय* माक्षादेवेन्द्रियमव-
 रुन्ध एन्द्राग्रं पुनरुत्सृष्ट्वा लभेत य आ तृतीया-
 त्पुरुषास्मामं न पिबेद्विच्छिन्नो वा एतस्य सोम-
 पीथो यो वीक्ष्यणः सप्ता (५) तृतीयात्पुरुषास्मामं
 न पिबेतीन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनापं भावति
 तावेवास्मै मांमपीथं प्र यच्छत उपैन* सोम-

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

पीयो नमति यद्वैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोम-
 पीय इन्द्रियमेव सोमपीयमव रुन्धे यदाग्नेयो
 भवत्याग्नेयो वै ब्राह्मणः स्वामेष देवतामनु सं
 तनोति पुनरुत्सृष्टो भवति पुनरुत्सृष्ट इव
 होतस्य (६) सोमपीयः समृद्धश्चै ब्राह्मण-
 स्परपं तूपरमा लभेताभिचर-ब्राह्मणस्पतिमेष
 स्वेन भागधेयेनोपं धावति तस्मा एवेनमा
 वृश्वाति ताज्जगार्तिमार्छति तूपरो भवति क्षुरप-
 विधां एषा लक्ष्मी यतूपरः समृद्धश्चै स्फयो
 युषो भवति बज्रो वै स्फयो वज्रमेवास्मै प्र
 हरति शरमयं बर्हिः शुषात्येवैनं वैभीदक इध्मो
 भिनस्येवैनंष्ट (७) ।

(भवत्युत्ततः पशवो जनयन्ति विन्दतेऽमवरसन्धेयस्मेधमस्त्रीणि च) ।

इति छुण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवर्चसकामो यन्मर्मदोषास्त्रिमेति यः ।

चातुर्व्यवान्पापभीरुर्ब्रह्मराज्यस्य यो भवेत् ॥

अनुवाके चतुर्थेऽस्तिमेतेषां पशवः श्रुताः ॥

अथ पञ्चमे पशुकामादीनां पशवो वक्तव्याः ।

तेवैवं विधानं यस्तौति—

(पशुकामाग्नीनां पशुविधिः)

इन्द्रो बलस्येति । बलनामकः कश्चिदसुरस्वस्करो भूत्वा यतस्तवो बहून्-
शूनपहत्य कस्मिंश्चिद्भूमिष्ठे स्थापयामास । तं च वृत्तान्तपवगत्येन्द्रो चित्तपपौ-
र्णात्, द्वारपिधानाय प्रक्षिप्तं पाषाणमपनीतवान् । तत्र य उक्तमः पशुस्तं पशुं
पृष्ठं प्रति पृष्ठदेशे पृष्ठमूलनवलम्ब्योदकित्वादुत्क्षिपवान् । तस्मै पशोर्यैवपवित्वा-
त्तमनु सहस्रं पशव उद्रवन्तः । स च मुख्यः पशुर्यैवपवित्वेन पूर्वमेवोच्चतोऽपि
पश्चादिन्द्रोत्क्षेपेणोत्पन्नमुन्नतोऽभवत् । विधत्ते—

यः पशुकाम इति । पशोरौन्नत्यं प्रशंसति—

उन्नतो भवतीति । उन्नत इति यत्, एषा साहस्री लक्ष्मी सहस्रस्य
निबिम्बभूता तत एव लक्ष्मी संपद्भूता । तथा सत्पुन्नतालम्बेन पशुतमूक्षित्वा
लक्ष्म्या मुक्तस्तान्पशून्वरुन्धे ।

पूर्वमथवा धेनुमालम्बवतः पश्चाद्दत्तालम्बो विहित एवमनाम्पुञ्चवमालम्ब-
वतो वामनालम्बे विधत्ते—

यदा सहस्रमिति । पशुकाम उन्नतमालम्ब्य तत्फलभूतान्पशून्प्राप्नुवन्त-
हस्तप्राप्तेरूर्ध्वं वामनमालम्बेत् । यस्मादेवस्मिन्वामने तदुन्नतं पशुसहस्रं लीलार्थ-
यारोहति तस्मात्सहस्रपशुपिपत्वादेव(प) वामनो विष्णोः सम्प्रमवेक्षितः । एत-
स्याऽऽलम्बेन पूर्वमुत्पन्नेभ्यः सहस्रपशुभ्यः परवर्यं प्रतिष्ठां तृणोदकसंपूर्णं निवा-
सस्थानं कृतवान्भवति । एतस्य वामनस्य सहस्रपातिकालादयं फाटं विधत्ते—

कोऽर्हतीति । सहस्रमातिः पायेण दुर्लभा । विष्णुनां चोरध्वान्नादिरुतानां
बहुरथात् । अतः पशुपालेतरूर्ध्वं सहस्रदिनामतिवासाऽऽलम्बेत् । पशवो हि
क्षीरादिभोगार्थं संपाद्यन्ते । तदैकैकस्मिन्दिने तज्जोगपदानां द्वैकैकः पशुरिति
गणनायां सहस्रसंख्याकां यद्वहोरात्राप्येव सहस्रं पशवः संपाद्यन्ते । ततः सहस्र-
दिनेभ्य ऊर्ध्वं वामनालम्बेन यावतां तावतां वा विद्यमानानां पशूनां प्रतिष्ठा
संपादिता भवति । प्रजाकामस्य पशुं विधत्ते—

ओषधीभ्य इति । वेहत् गर्भविनाशिनीम् । यः मर्जात्पादने समर्थोऽपि
प्रजां न लभत एतं प्रजार्थमोषधिदेवताः परितो बाधन्ते । अवस्ताभ्य आलम्बो
युक्तः । या गौर्गर्भनाशिनी भवत्येतस्याः सूर्तुं गर्भमोषधयोऽपिघ्नन्ति । अवस्तासां
यियाया वेहत् आलम्बेन तुष्टा ओषधयो यजमानार्थं स्वाद्योनेयैजमानसंभन्धि-
वीर्यात्पश्यामुत्पादयन्ति स्वरेतसैव पयच्छन्ति, न तु क्षेत्रजपुत्रिकासुवादिकम् ।

(पञ्चकामवीनां पञ्चविधिः)

ततोऽसावौरसीषेव यज्ञं लभते । तां ओषध्यां लोकाप्रसिद्ध्या स्तुयन्ते । तथा तावदाव एवौषधयोऽप्राप्तोषधिकारणत्वात् । पुरुषो यजमानस्योत्पद्यमानः पुनः । स चोत्पत्तेः मागसादित्युच्यते । स्वकारणभूतरेवौषधस्यापानमिष्यकत्वात् । तथा सप्तग्रूणेण स्थिता ओषधय एव यजमानार्थमनमिष्यकशरीराकाशदेवसः सदमिष्यकशरीरं यमच्छन्ति । यस्मादेवं तस्मात्कारणाद्दीदृशवृत्तान्ताभिज्ञास्तदनमिज्ञाश्च लौकिका एवमाहुः--आव एवास्मा असतः सदृशतीति । तथाभिज्ञा ओषधिश्रेयसाकृतं यद्योक्ते पुनयदानममिष्यक्यैवं वदन्ति । अनभिज्ञास्तु क्षेत्रेषु जलशेषस्या सस्यनिष्पत्तिममिष्यक्याऽप्य एवास्ततः सस्यरहिताःक्षेत्रास्ताद्विद्यमानत्वेन भासमानं सस्यं दृशतीत्याहुः । यद्यभिज्ञा ओषधीनां पुनयदत्वमाहुः, यदि वाऽनभिज्ञा अत्रां तस्यमदत्वमाहुः, तर्थापि यथास्तयोवौषधिरिष्यं कर्म । भूतिकायस्य वक्षुं विधत्ते--

ऐन्द्रीमिति । ससृद्धः सानुताम यथादन्ध्या गौः सुवचना । या भूये वाग्योऽपि भूति न प्राप्नोति सोऽप्यमृत्योऽप्यनुत्पन्नसप्त एव । तस्यादयमासमेत । एवापि सूतवशा मध्यमभेदसप्तानं वत्ससुखाद्य वन्ध्याऽनवतु । इदं स्य पितामाः सूतवशायाः ययोगादूर्ध्वं वत्सप्रयोगं विधत्ते--

यश्च सूतवेति । सूतवशाया वत्स इन्द्रसप्तानः । अत एवेन्दमानुः सूतवशाकृतेण निष्पत्तिरेवमाचार्यतः--“सोऽप्यमृत्यो यो वै यदिनाभगे जनिष्यति स इदं मयिष्यतीति तस्या अनुसृष्ट्य योनिवाच्छिन्नता सूतवशाभवनतसूतवशायै जन्म इति । तथा सति स्वसप्तानत्वेनेन्द्रमियं तमेने वत्समैन्द्रमेवाऽऽलमेत । वत्सम्येन्द्रियकार्यैर्वाइन्द्रस्यान्मुख्यमयेन्द्रियमवरुन्ते । विशिष्टजन्तुमपीयस्य वक्षुं विधत्ते--

ऐद्राममिति । गालितवृष्यो बलीवर्द उत्सृष्ट इत्युच्यते । स एव जीर्णो लाङ्गुलवहनदेर्मुक्तः पुनरुत्सृष्टः । स्वाप्मानमारम्य तृतीयः पुरुषः पितामहः पिता स्वयं च यदा सौमं न पिबेयुरतदानीमितस्य वपस्य सोमपानं विशिष्टमे, स एतं वक्षुमाहमेव । इन्द्रमार्मि च कर्मण मशंसति--

यदैन्द्रो भवतीति । सोमपाऽस्येन्द्रियवृत्तिर्हन्तुत्वाद्विन्द्यत्पत्तयः । वक्षुं विधत्ते पशुं पशंसति--

पुनरुत्सृष्टो भवतीति । प्रथमे पितामहेन सोमपीय वत्सः, पुनः पिता, पुनरपि स्वेन, एव उत्तमपशुसादस्यातदात्म्यः समुद्धर्तुं तेष्वनं । अमिचरतः पशुं विधत्ते--

(पञ्चकामघ्निनां पञ्चविधिः)

ब्राह्मणस्पत्यमिति । स ब्राह्मणस्पतिस्तस्मा एव यजमानार्थमेवैव वैरिणवा-
बुध्यति सप्तन्ताच्छिनत्ति, तदानीमेव वैरी मरणं प्राप्नोति । पञ्चविशेषणं यथास्तुति—

तूपरो भवतीति । तूपर इति यदेवा क्षुरपाविवै क्षुर इव वीक्षणा धारा ब्रजे
यस्याः सा क्षुरपविस्तादृशी लक्ष्मी वैरिमारणार्था संपद्यते । शुक्लभावेऽपि युजे
मेव इव सहसा घातं करोतीति यज्यसाम्यम् । यूपस्य चोदकमात्मताभिरवादि-
रूपमपबदितुं स्फयसमानपाकारं विधत्ते—

स्फयो यूप इति । अत्र सूत्रम्—“स्फयो यूप इति स्फयाकृतिर्वृद्धः” इति ।
कुशमयपपबदितुं विधत्ते—

शरमयमिति । शूणन्ति हिंसन्तीति शरास्तृणविशेषा येषु तृणेष्वप्ये-
काद्वैर्जाह्नवाः* क्रियन्ते । तेषां च तृणानां शीर्ष्णैर्वज्रावयवैरुत्पन्नताजितक-
त्वम् । वज्रावयवैरुत्पन्नितिरम्यत्राऽऽज्ञायते—“इन्द्रो ब्रूवाय वज्रं माहरत्स मेधा
व्यभवत्स्फयस्तृतीयं २ यश्चतुर्वीथं यूपस्तृतीयं यऽन्तःशरा अशीर्यन्त ते शरा अ-
भनन्तच्छराणां २ शरत्वम्” इति । तस्माच्छरमयेन बहिषा वैरिणं हिनस्तेव ।
पासाशमिभ्यं बाधितुं विधत्ते—

वैभीदक इति । अक्षकन्दवाग्धातुवृक्षादुत्पन्नां वैभीदकः । स च विशेष-
वेण भेत्तुं शक इति कृत्वा वैरिणं भिनस्तेव ।

अत्र मीनांशः ।

इशनाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“समुन्नेयं शरमयं कीदानीतास्य बाधकम् ।

पाचुर्वस्य विधेराद्यो मेवं प्रतिपदाकृतः” ॥

सामारौत्रे चरुं निर्वपेच्छृणानां वीहीणाभिनिरन्तात्मनः शरमयं बहिर्भवतीति
शुभे, यदिदं पाळतेन कुशबहिषा सह समुन्नेयते । कुतः । मयद्रुश्वदेन पाचु-
र्वस्याभिधानादबाधमानि तदुपपत्तिरिति पूर्वः पक्षः । नित्यं बृहच्छराहिंस्य इति
सूत्रेण शरशब्दाद्विकारार्थो मयद्रुश्वदेनः प्रतिपक्षोक्तः । अतस्तं परित्यज्य पाचु-
र्यथो न ग्रहीतुं शक्यः । किंच, पाचुर्गार्थमेव कार्यान्तरं कल्पनीयं स्यात् ।
तस्मात्कुशबहिषो बाधकमिति राज्ञान्तः ॥

*जाह्नवा इत्यस्य स्थाने बाष्पा इति युक्तम् । अथवा जाह्नवा इति पदेन धर्मभट्टो ज्ञेयाः ।

(ग्रासकामादीनां पञ्चविधिः)

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लुप्यायनुरे-

दीयतौचिरूपसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमपदाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाठके प्रथमपदाठके पंथाऽनुवाकः) ।

बार्हस्पत्य* शितिपृष्ठमा लभेत आभंकामो
 यः कामयेत पृष्ठ* संमानाना* स्यामिति बृह-
 स्पतिमेव स्वेन मागधेयेनोप धावति स एवैनं
 पृष्ठ* संमानानां करोति आभ्येव भवति शि-
 तिपृष्ठो भवति बार्हस्पत्यो ह्येष देवतया समु-
 द्भवे वोष्ण* इयाममा लभेताभंकामोऽन्नं वै
 पुषा पुषर्णमेव स्वेन मागधेयेनोप धावति स
 एवास्मै (१) अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद् एव
 भवति इयामां भवत्येतद्वा अन्नस्य रूप* समु-
 द्भवे मरुतं पृश्निमा लभेताभंकामोऽन्नं वै
 मरुतो मरुत एव स्वेन मागधेयेनोप धावति
 त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद् एव भवति
 पृश्निर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूप* समुद्भवा ऐन्द्र-
 मरुणमा लभेतेन्द्रियकाम इन्द्रमेव (२) स्वेन
 मागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं दे-
 धातीन्द्रियाभ्येव भवत्यरुणो भूमान्भवत्येतद्वा
 इन्द्रस्य रूप* समुद्भवे सावित्रमृषध्वस्तमा
 लभेत मनिकामः सविता वै प्रसवानांभीक्षे
 सवितारमेव स्वेन मागधेयेनोप धावति स

(सामकाशादीनां पशुविधिः)

ए॒वा॒स्मै॒ ध॒निं॒ प्र॒ सु॒व॒ति॒ दान॑कामा अ॒स्मे प्र॒जा
म॒य॒म॒यु॒ष॒ध्व॒स्तो॒ म॒व॒ति॒ भा॒वि॒त्रो॒ ह्ये॒षः (३)
दे॒व॒त॒या॒ स॒मृ॒द्ध॒चै॒ वै॒श्व॒दे॒वं ब॒हू॒रु॒प॒मा ल॒भे॒ता-
म॒का॒मां॒ वै॒श्व॒दे॒वं वा॒ अ॒भ्रं॒ वि॒श्व॒ाने॒व दे॒वा॒न्स्वे॒न
भा॒ग॒धे॒ये॒नो॒प॒ धा॒व॒ति॒ न ए॒वा॒स्मा॒ अ॒भ्रं॒ प्र
य॒च्छ॒न्त्य॒न्ना॒द ए॒व म॒व॒ति॒ ब॒हू॒रु॒पो म॒व॒ति॒
ब॒हू॒रु॒प॒ः स॒मृ॒द्ध॒चै॒ वै॒श्व॒दे॒वं ब॒हू॒रु॒प॒मा
ल॒भे॒त॒ ग्रा॒म॒का॒मां॒ वै॒श्व॒दे॒वा॒ वै म॒जा॒ता वि॒श्वो॒-
ने॒व दे॒वा॒न्स्वे॒न॒ भा॒ग॒धे॒ये॒नो॒प॒ धा॒व॒ति॒ न
ए॒वा॒स्मै (४) म॒जा॒तान्प्र॒ य॒च्छ॒न्ति॒ ग्रा॒म्ये॒ष
म॒व॒ति॒ ब॒हू॒रु॒पो म॒व॒ति॒ ब॒हू॒दे॒व॒त्यो॒ ह्ये॒ष
स॒मृ॒द्ध॒चै॒ प्रा॒जा॒प॒त्यं नृ॒प॒र॒मा ल॒भे॒त॒ य॒स्याना॑-
ज्ञा॒त॒मि॒व ज्यो॒गाम॒र्ये॒ऽप्रा॒जा॒प॒त्यो॒ वै पु॒रु॒षः प्र॒जा-
प॒तिः॒ स॒त्तु॒ वै त॒स्य॒ वे॒द॒ य॒स्याना॑ज्ञा॒त॒मि॒व ज्यो॒-
गाम॒र्य॒ति॒ प्र॒जा॒प॒ति॒मे॒व स्वे॒न॒ भा॒ग॒धे॒ये॒नो॒प॒
धा॒व॒ति॒ न ए॒वे॒न॒ त॒स्मा॒न्स्त्रा॒यो॒न्मु॒ञ्च॒ति॒ तू॒प॒नं
म॒व॒ति॒ प्रा॒जा॒प॒त्यो॒ ह्ये॒ष दे॒व॒त॒या॒ स॒मृ॒द्ध॒चै॒ (५) ।

(अ॒स्मा इ॒र्व॒वे॒कै म॒जा॒ता वि॒श्वो॒ने॒व दे॒वा॒न्स्वे॒न॒ भा॒ग॒धे॒ये॒-
नो॒प॒ धा॒व॒ति॒ न ए॒वा॒स्मै प्रा॒जा॒प॒त्यो॒ हि बी॒जिं॒ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(नामकामादीनां पशुविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमपवादके पश्वोऽमुवाकः) ।

पशुकावः पशुकावो भूत्यर्थी छिन्नसोपैकः ।

आभिचारी च ये तेषां पञ्चमे पशवः क्षुताः ॥

अथ पक्षे ग्रामकाशादीनां पञ्चान्तराणि वक्तव्यानि । तत्रैकं पशुं विधत्ते—

बाह्वस्पत्यमिति । ग्रामो न भूयादन्वेषां ग्रामस्वामिनां मध्ये प्रैष्ठवदुपरिवर्ती
स्वामिनि यः कामयेत तस्यायं पशुः । पशुविशेषणं प्रशंसति—गितिपृष्ठो भवतीति । राजसूये बाह्वस्पत्यं चत्वरिगितिपृष्ठो दक्षिणोत्पुल-
त्वात्तदेवताकत्वम् । अन्नकामस्य पशुं विधत्ते—

श्रीष्णमिति । अन्नस्य पोषकत्वात्पूषत्वम् । पशुविशेषणं प्रशंसति—

श्वाभो भवतीति । पञ्चशकाद्यन्नस्य रूपं श्वामम् । अन्नकामस्य पञ्चान्तरं
विरचते—माकतामिति । मरुतां देशपदेनाजसंपादकत्वाद्भ्रातृत्वम् । पशुविशेषणं प्रशं-
सति—पृश्निर्भवतीति । पृश्निः श्वेतः । आत्पक्षस्य रूपं श्वेतम् । इन्द्रियकामस्य पशुं
विधत्ते—

पेन्द्रमरुणमेति । अरुणस्य पश्वोर्गुणान्तरं विधत्ते—

भ्रूणो भूमानिति । बहती भूरस्यातीति भूमान् । इन्द्रस्य सहस्राक्षत्वेन
ब्रूमाहुत्वं स्वरूपम् । स्वप्नदिमहीतृकदानकामस्य पशुं विधत्ते—साविजामिति । उपभ्यस्तः सैकीर्णवर्णः । साविकावः परकर्तृकदानकामः ।
व्रतधामां मेरुजानाम् । अस्मै पञ्चमानार्थं परकर्तृकं दानं प्रसूयति मेरयति ।
सैकीर्णवर्णं प्रशंसति—उपभ्यस्त इति । राजसूये साविर्ब्रू द्वादशकपालं क्षत्रसूई उपभ्यस्तो द-
क्षिणोत्पुलत्वात्सवितृदेवताकत्वम् । अन्नकामस्य पञ्चान्तरं विधत्ते—जैम्भदेवमिति । साकर्मन्वरेण विरपता बहवो वर्णा यस्यासौ बहुरूपः ।
पशुविशेषणं प्रशंसति—बहुरूपो भवतीति । भक्षभोज्यवत्तेसावोऽप्यभेदेनाजस्य बहुरूपत्वम् । ग्राम-
कामस्य पञ्चान्तरं विधत्ते—

(अथवर्षसकामादीनां पशुविधिः)

वैश्वदेवामिति । सजाता ज्ञातरो भूत्यादयश्च । ते च बहुत्वसाम्येन विधेर्ना
देवानां संवन्धिनः । पशुविशेषणं प्रशंसति—

बहुरूप इति । विधेर्ना देवानामेव तत्त्वाधित्वात्पशोर्बहुदेवत्वत्वम् । अज्ञात-
चिररोगग्रस्तस्य पशुं विधत्ते—

प्राजापत्यमिति । विस्पष्टानि रोगविशेषलक्षणानि न दृश्यन्ते, बलक्ष-
यकार्यादिकं च दृश्यते, तदिदमज्ञातमिव भवति । प्राजापतिः पुरुषमनुजतेति भु-
तावात्पुरुषः प्राजापत्यः । चिकित्सकैरज्ञातोऽपि रोगविशेषः प्राजापतिना ज्ञायते ।
अतः प्राजापतिरेनं तस्मात्सामादज्ञातदीर्घरोगान्मोचयति ॥

प्राजापतिवप्राजभ्यत्वेन पशुविशेषणं प्रशंसति—तूपरो भवतीति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमपाठके
षष्ठोऽमुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमपाठके सप्तमोऽमुवाकः) ।

बृहद्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिनत्तस्यै
रमः पराऽपतत्तं बृहस्पतिरुपांगुह्मात्सा शिति-
पृष्ठा वशाऽर्भवथो द्वितीयः परापतत्तं मित्रा-
वरुण्युपांगुह्मात्सा सा द्विरूपा वशाऽर्भवथ-
स्तृतीयः परापतत्तं विश्वे देवा उपांगुह्मात्सा
बहुरूपा वशाऽर्भवथ्वतुर्थः परापतत्तं प्रीति-
र्वी प्राविशत्तं बृहस्पतिरमि (१) अगुह्माद-
स्त्वेवार्य भोगायेति स उक्षवशः समभवद्यल्लो-
हितं परापतत्तद्रुद्र उपांगुह्मात्सा रौद्री रोहिणी
वशाऽर्भवद्गार्हस्पत्याः शितिपृष्ठामा लमेत ब्रह्म-
वर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेये-

नोप धावति त एवास्मिन्नब्रह्मवर्चसे ईधति
 ब्रह्मवर्चस्येव भवति छन्दसां वा एष रसो
 यदृशा रस इव खलु (२) वे ब्रह्मवर्चसे
 छन्दसामेव रसेन रसं ब्रह्मवर्चसमव कृन्धे मे-
 न्नावरुणी द्विरूपामा लभेत वृष्टिकामो मेत्र वा
 अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वे पर्जन्यो
 वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धा-
 वति तावेवास्मां अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षय-
 तच्छन्दसां वा एष रसो यदृशा रस इव खलु
 वे वृष्टिश्छन्दसामेव रसेन (३) रसं वृष्टिमव
 कृन्धे मेन्नावरुणी द्विरूपामा लभेत प्रजाकामो
 मेत्र वा अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु
 वे प्रजाः प्र जायन्ते मित्रावरुणावेव स्वेन भा-
 गधेयेनोप धावति तावेवास्मां अहोरात्राभ्यां
 प्रजां प्र जनयतश्छन्दसां वा एष रसो यदृशा
 रस इव खलु वे प्रजा छन्दसामेव रसेन रसं
 प्रजामव (४) कृन्धे वैश्वदेवीं वंदुरूपामा
 लभेताञ्चकामो वैश्वदेवं वा अञ्जं विश्वानेव
 देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा
 अञ्जं प्र यच्छन्त्यन्नाद् एष भवति छन्दसां
 वा एष रसो यदृशा रस इव खलु वा अञ्जं

(अद्वावर्चसकामादीनां वक्षुविधिः)

छन्दसा^{मेव} रसेन^१ रसमन्नमव^२ कन्धे वैश्वदेवा^३
 बहुरूपामा लभेत^४ ग्रामकामा^५ वैश्वदेवा^६ वै (१)
 सजाता^७ विश्वानिव^८ देवान्त्स्वेन^९ भागधेयेनोप^{१०}
 धावति^{११} त एवास्मै^{१२} सजातान्प्र यच्छन्ति आ^{१३}
 म्येव भवति^{१४} छन्दसा^{१५} वा एष रसो^{१६} यदुक्षा रसं^{१७}
 इव खलु^{१८} वै सजाताश्छन्दसामेव रसेन^{१९} रसं^{२०}
 सजातानव^{२१} कन्धे^{२२} बार्हस्पत्यमुक्षवशमा लभेत^{२३}
 अद्वावर्चसकामो^{२४} बृहस्पतिमेव^{२५} स्वेन^{२६} भागधेये-
 नोप^{२७} धावति^{२८} स एवास्मिन्^{२९} अद्वावर्चसम् (२)
 दधाति^{३०} अद्वावर्चस्येव^{३१} भवति^{३२} वशं^{३३} वा एष चर-
 ति^{३४} यदुक्षा वशं^{३५} इव खलु^{३६} वै अद्वावर्चसं^{३७} वशं-
 नेव^{३८} वशं^{३९} अद्वावर्चसमव^{४०} कन्धे^{४१} रौद्रीः^{४२} रोहिणीया^{४३}
 लभेताभिचरन्कद्रमेव^{४४} स्वेन^{४५} भागधेयेनोप^{४६} धाव-
 तति^{४७} तस्मा^{४८} एधेनया^{४९} बृभ्यति^{५०} ताजगार्तिमार्जति^{५१}
 रोहिणी^{५२} मवति^{५३} रौद्री^{५४} ह्येषा^{५५} देवतया^{५६} सम-
 ज्यै^{५७} स्फयो^{५८} यूपो^{५९} भवति^{६०} वज्रो^{६१} वै स्फयो^{६२} वज्रमे-
 वास्मै^{६३} प्र हरति^{६४} शरमयं^{६५} बर्हिः^{६६} जुगात्स्येन^{६७} वै-
 भीदिकं^{६८} इध्मो^{६९} भिनप्येनम् ॥ ७ ॥

(अभि खलु बृहिश्छन्दसामेव रसेन रसं प्रजामव वैश्वदेवा वै अन्न-
 वर्चसं यूप एकाग्रविर्लक्षितम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयान्धके
 प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे मध्यमपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

वृषकाभोऽम्बकाभो द्वाविन्दिमार्थी सन्नि वथा ।

अस्य दानं च वाञ्छन्तोऽज्ञातरोमाश्च ये स्थिताः ॥

पष्ठेऽनुवाके पञ्चनः कमेणैषामुद्गिरिताः ॥

अथ सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामादीनां यथायोगं पञ्चनराणि विधानं प्रस्तौति--

वषट्कार इति । वीषद्वित्यस्य मन्त्रस्याभिधानिदेशो वषट्कारः । तस्य गायत्र्या सह विरोधो ब्राह्मणान्तरे प्रसिद्ध इति वैश्वदेवेन सूच्यते । छिन्नाङ्गा-
यत्रीशिरसो जलं रक्तं च निर्गतं, ताम्बावुभाम्भामनेकविधा वशा उत्पन्नाः ।
ताम्ब वृहस्पत्यादीनां परिग्रहेण पिशाः संपन्नाः । दाम्बां वर्णाभ्यामुपेता दित्त्वा-
वा । बहुभिर्बर्णैरुपेता बहुत्वा । पशुधर्मयोगे भूमौ पतितं रक्तं बुधा विनष्टो वा
भूदिति बृहस्पतिरम्बगृहणात् । तस्यापमभिधायः--अस्य रसो मम योगाय भव-
त्वेव । उल्लवशो अर्धवीमो वृषभः ।

तत्राऽऽद्यं पशुं विधत्ते--

बार्हस्पत्यामिति । ब्रह्मवर्चसस्यैहिकामुष्णिकपूजाहेतुत्वेन सारत्वादसत्ताद-
श्यामित्याभिप्रेत्य सत्साधनमूर्तां वशां प्रशंसति--

छन्दसामिति । वशाया गायत्रीछन्दोरत्नं व्याख्यातम् । गायत्री च सोमा-
ह्वरेण च्छन्दोन्तरावशस्ता । तस्मादशा सर्वेषां छन्दसां सारः । तेन च्छन्दो-
रत्नेन वशात्प्रेणैहिकामुष्णिकपूजाहेतुत्वा रत्नत्वं ब्रह्मवर्चसपदस्येव ।

द्वितीयं पशुं विधत्ते--

मैत्रावरुणीमिति । मित्रस्य सूर्यत्वादहस्त्वदीयत्वम् । अम्बकरिणाऽम्बर-
गहेतुत्वादायैवोरुणत्वम् । वृष्टेर्देवत्वादीष्वप्युत्पादकत्वेन सारत्वाच्च रसोपपानम् ।

तमेव द्वितीयं पशुं फलान्तराय विधत्ते--मैत्रावरुणीमिति ।

अहोरात्रपरित्यागेन यथा वृष्टिर्न सैभवति तथा पञ्जोत्पत्तिरपि न संभवति ।
तत्सप्तमोर्बृहिसाधनत्ववत्पञ्जोत्पत्तिताधनत्वमपि श्रुतमम् ।

तृतीयं पशुं विधत्ते--

वैश्वदेवीमिति । अन्नस्य सर्वदेवभोग्यादािधदेवत्वं, जीवनहेतुत्वेन सार-
त्वादसत्ताम्यम् ।

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

तमेव पशुं कछास्तस्य विधत्ते—

वैश्वदेवीमिति । सजातानां भ्रात्रादीनां भूत्वादीनां च बहुत्वेन देवताना-
म्येन वैश्वदेवत्वं स्वाम्युपकारित्वेन च रत्नसादृश्यम् ।

चतुर्थं पशुं विधत्ते—

बार्हस्पत्यमिति । वशत्वविशेषणं प्रसंसति—

वशं वा इति । उक्षेति यदेव वशं चरति धेनुभिः सहैवारण्ये गत्वा पुन-
स्ताप्तामेव पृष्ठतो गृहेष्वागच्छतीति तस्य गोवशवाचित्वम् । ब्रह्मवर्चसमपीन्द्रिय-
नियमनोपेतत्वाद्वश इव स्वाधीनपदार्थ इव भवति ।

पञ्चमं पशुं विधत्ते—

रोहिणीमिति । रुद्राध्याये नीलघ्नीवो विलोहित इति रुद्रस्य विशेषेण
लोहितत्वं भूयतेऽतो रोहिणी रुद्रदेवताका ।

पूर्ववच्चोदकपास्तमपयदितुं विधत्ते—रूपयो यूष इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमपराधके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाहकं प्रथमपराधकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

असावा॑दित्यो न व्य॑रोचत तस्मै॑ दे॒वाः
प्राय॑श्चित्तिमै॒च्छन्त॑स्मा एता॑ः सौरी॑ः श्वेता॑
व॒शामा॑ऽल॒भन्त॑ तयै॒वास्मिन्क॑र्चमद॒धुर्यो ब्र॑ह्म-
व॒र्चस॑कामः स्यान्त॑स्मा एता॑ः सौरी॑ः श्वेता॑
व॒शामा॑ ल॒भता॑मुमेवाऽऽदित्य॑ः स्वेन॑ भाग॒धे-
येनोप॑ धावति॒ स ए॒वास्मिन्ब्र॑ह्मव॒र्चसं॑ व॒धाति॑
ब्र॒ह्मव॒र्चस्ये॒व भ॑वति॒ वैस्वो॑ यू॒षो भ॑वत्य॒गो
(१) वा आ॑दित्यो यतोऽजा॑यत॒ ततो॑ वि॒स्व
उ॒दति॑ष्ठत्स॒र्योऽन्ये॒व ब्र॑ह्मव॒र्चसम॑व॒ रुन्धे॑ ब्राह्म॒ज-

स्पर्त्सां बभ्रुकर्णीमा लभेताभिचरन्स्वारुणं
 वशंकपालं पुरस्ताच्चिर्वपेद्दरुणेनैव आतुष्य
 आह्वित्वा ब्रह्मणा स्तृणुते बभ्रुकर्णो भवत्ये-
 तद्वै ब्रह्मणो रूपं समृद्धये स्पर्शो यूपो भवति
 बभ्रो वै स्पर्शो वर्जमेवास्मै प्र हरति शरमयं
 बर्हिः क्षणाति (२) एवेनं वैभीदिक इध्मो
 भिनस्येवेनं वैष्णवं वामनभा लभेत यं यज्ञो
 नोपनमेद्दिष्णवं यज्ञो विष्णुमिव स्वेन भाग-
 धेयेनोपं धावति स एवास्मै यज्ञं
 प्र यच्छत्युपैतं यज्ञो नमति वामनो
 भवति वैष्णवो ह्येष देवतया तमृद्धये
 त्वाष्ट्रं वडवमा लभेत पशुकामस्त्वष्टा वै प-
 क्षुनां मिथुनानाम् (३) प्रजनयिता त्वष्टा-
 रमेव स्वेन भागधेयेनोपं धावति स एवास्मै
 पशुमिथुनाग्रं जनयति प्रजा हि वा एत-
 स्मिन्पशवः प्रविष्टा अथैष पुमान्सम्बडवः
 साक्षादेव प्रजां पशुनयं रुग्धे मैत्रं श्वेतमा
 लभेत सृष्ट्यामे संयत्ते समयकामो मित्रमेव
 स्वेन भागधेयेनोपं धावति स एवेनं मित्रेण
 सं नयति (४) विशालो भवति मयवसा-
 ययस्येवेनं प्राजापत्यं कृष्णमा लभेत वृष्टि-
 कामः प्रजापतिर्यै वृष्ट्या ईशं प्रजापतिमेव
 स्वेन भागधेयेनोपं धावति स एवास्मै पर्जन्य-

(अक्षयर्चनकामादीनां पञ्चाविधिः)

न्यै वर्षयति कृष्णो भवत्येतद्वै वृष्ट्यै रूपम्
 रूपेणैव वृष्टिर्भव रुग्धे श्रावणो भवति विद्यु-
 तमेवासमै जनयित्वा वर्षयत्यवाशुहो भवति
 वृष्टिमेवासमै नि यच्छति (५) ॥

(अतो शुभार्तिं मिथुनानां नयति पच्छति) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अक्षतेजः पर्जा वृष्टिपर्जा ग्रामं तथा पुनः ।

अक्षतेजोऽभिचारं च वाञ्छतां पशवः भुताः ॥

तानेतात्पशून्तप्तमेऽनुवाके विभाषाष्टमे पुनरेक्षयर्चनकामादीनां पञ्चमराशि
 विभाष्यचादौ कस्मचित्पशोर्विधानाय यस्तौति—

असावादित्य इति । आदित्यविषये महवः प्रायश्चित्तयः कल्पयुगादि-
 भेदेन व्यवस्थापनीयाः । विवर्ते—

यो अक्षयर्चनसकाम इति । स्वादिरे वापितुं विवर्ते—

बैल्वो यूपो भवतीति । श्रीसूक्तेन नित्वोत्पत्तिराम्नायते—“ आदित्यवर्गे
 तपसोऽग्निं भातो वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ नित्वः ” इति ।

अस्यायमर्थः—हे आदित्यवर्गे तद्विषयमध्यमपुत्रपुत्रस्याऽऽदित्यस्य तपसः सेना-
 पक्षपातकाशादभ्यूर्ध्वं तव भियो नित्ववृक्षो जात इति । ततः सौर्वा वशाया
 बैल्वे यूपे सति सूर्येभित्त्वयोः सहोदसत्वात्समोनित्वम् । तेन च अक्षयर्चनतपसि
 समोन्येव संपद्यते । स्वयिवादीनां यस्यां वेदशास्त्राद्यावध्ययनानुष्ठानादिप्रवृत्ति-
 स्तत्रैव स्वस्यापि प्रवृत्तिर्नक्षयर्चनस्य समोनित्यम् । अभिचरतः कंचित्तर्तु
 विवर्ते—

आश्विनस्पत्यामिति । विष्णुलवर्णकर्णयुक्ता चक्रकर्णी । तस्य पशोः
 प्राच्याङ्गं पुरोडाशं विवर्ते—

वाक्यमिति । इतदनुष्ठानेन आतृष्यस्य प्रथमं रोगमुत्पाद्य पश्चाद्ब्रह्मणा
ब्रह्मणस्तदिवेदनाकेन कर्मणा हिनस्ति ।

ब्रह्मणश्चतुर्नृणस्तस्य हेमवर्णात्वाद्बभ्रुकर्णया ब्रह्मरूपत्वमित्यभिधेयम् । पशुरित्येवमं
वदन्तीति-

बभ्रुकर्णीति । पूर्वपञ्चोदकपार्थं बाधितुं विधत्ते-

स्फयो यूप इति । आग्निहोमादिमहापशुपात्रिकाभिः पशुं विधत्ते-

वैष्णवमिति । राजसूये वैष्णवं भिकपालं वायनो दक्षिणेत्पुस्तकावादानस्य
विष्णुदेवतात्वम् । विधत्ते-

स्वाष्ट्यं वदन्मिति । यथा यनुष्येषु यत्र कापि पुंसः स्वनबुद्ध्यां तायां
ऋग्विगर्गनात्पात्रापोषित्वभयो भवति तद्दृष्ट्वेवापि केनाप्यवयवतांनिवेशविशेषेण
यस्मिन्पुंस्येवाप्ये योषित्वबुद्धिरितरेषामभ्यासा भवति । अत एव ते तेऽप्यास्तदा तथा
तमभ्यारोहन्ति, सोऽभ्यारोहसोऽथो वदन्तः । स च स्वाष्ट्यः पियः । रेवतः सिकस्य
तथा कृषाणि विकरोतीति भुवत्वाग्निधुमयजनमित्युक्तम् । पशुविशेषणं
वदन्तीति-

प्रजा हि वा इति । यदा स्त्रीलक्षणदशनेनास्मिन्पशौ स्त्रीत्वबुद्ध्या पनाः
पशवश्च पविशन्ति, तत्र प्रजानां पदेशो नामावतमोत्पत्तये प्रोक्तं समीचीनमभ-
यानीय तथाऽभ्यारोहयितुर्त्वायं प्रवृत्तिः, पशूनां एवेशो नाम योषित्वभान्त्या तदारो-
हणम्, अथ तदानीं प्रजापशुपवृत्तेरेव स्वनः पुमानमपि सम्पत्तीनामधारी वदन्तो
भवति । तदालम्बनेन लाक्षादेव सीममेव प्रजां पशुमाप्नोति ।

परकीयतेनायामीदृशमेव शूरसमं हनिष्यामीति स्वामिनोऽग्रे यः पतिर्ज्ञा-
कर्तुमिच्छति तस्य पशुं विधत्ते । यद्वा संधिकाभिः पशुं विधत्ते-

मैत्रस्य श्वेतमिति । एनं प्रतिज्ञाबन्तं धिवेण कार्यसाधकेन सहकारिणा
संजयति योजयति । यजमानेन यूपः संमिध इति यजुर्वेदे यच्छ्रुतं तदपवादितुं
परिभाषाधिक्यं विधत्ते-

विशालो भवतीति । एनं पतिज्ञाकारिणं व्यवसायमत्येव धैर्यमुत्पाद्य स्व-
कार्यनिश्चयवन्तमेव करोति । अयमेव संधिकाभिर्न संविघटकत्वेन परो राजा
मित्रमेवेत्येवाहं न निश्चयवन्तं करोति । विधत्ते-

(अष्टाचक्रमादीनां पञ्चविधिः)

प्राजापत्यमिति । सर्वसप्तृत्वेन नृतेरपि सप्तृत्वात्तद्दीक्षितृत्वम् । नन-
चछन्ते सवितरि वीजनृद्विवेकायामन्धकाराभाससादृश्यमस्ति, तदभिमेत्य पञ्चवि-
शेषणं पश्यसहि—

कृष्णो भवतीति । छत्स्नशरीरे काष्ण्येपात्ताबुद्धराद्यभस्तनमदेशविशेषेण
क्षैत्येभिभ्रणं विधत्ते—

शशलो भवतीति । शैत्यस्य मास्त्रिन्पविरोधित्वादित्युत्पन्नम् । कर्मसर्गात्
एवावनतशृङ्गत्वं विधत्ते—

अबाशङ्गो भवतीति । अबोभुतत्वेन नृदिभारात्तमत्वं ब्रह्मणम् ॥

इति भीमतायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्यायकाद्ये कृष्णयजुर्वेदीय-

नैतिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽ-

हमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके त्रयोऽनुवाकः) ।

वरुणं॑ सु॒षुवा॑णम॒ज्ञाद्यं॑ नो॒पनि॑मत्स एतां
वारु॑णीं कृ॒ष्णां व॒शाम॑पश्यन्तां॒ स्वायै॑ देव-
ताये॑ आऽलं॒भत॑ ततो॒ वै तम॑ज्ञाद्यमु॒पनि॑मद्य-
मलं॒मज्ञा॑द्यां सन्त॒मज्ञा॑द्यं नो॒पनि॑मोत्स एतां
वारु॑णीं कृ॒ष्णां व॒शामा॑ लं॒भेत॑ वरु॒णमे॒व स्वेन॑
भाग॑धेयेनोप॒ धाव॑ति स ए॒वास्मा॑ अर्धं॒ प्र
यच्छ॑त्यज्ञादः (१) एव भवति कृष्णा मं-
वति वारुणी ह्येषा देवतायां समुद्भवे मेघः
श्वेतमा लंभेत वारुणं कृष्णमपां चोषधीनां
च मंधावस्रकामो मैत्रीर्वा ओषधयो वारुणी-
रापोऽपां च खलु वा ओषधीनां च रसमुप॑

जीवामो मित्रायरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति तावेवास्मा अर्त्तं प्र यच्छतोऽन्नाद् एव
 भवति (२) अपो चौपधीनां च संधाया
 लभत उभयस्थावरुद्धौ विशासो यूपो भवति
 हे ह्येते देवते समृद्धौ मेजः श्वेतमा लभेत
 वारुणं कृष्णं ज्योगामयावी धन्यैवो भवति
 मित्रेणैवास्मे वरुणः क्षमयति यद्द्वारुणः सा-
 क्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चत्युत यदीतामुर्ध्वति
 जीवत्येव देवा वै पृष्टिं नाविन्दन् (३) तां
 मिथुनेऽपहस्यन्तस्थौ न समराधयन्तावश्विना-
 वज्ञतामावयोर्वा एषा मेतस्थौ वदध्वमिति
 साऽश्विनोरेवाभवयः पृष्टिकामः स्यात्स एता-
 माश्विनीं यमीं वदामा लभेताश्विनावेव स्वेन
 भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्पृष्टिं धत्तः
 पुष्यति प्रजयां पशुभिः (४) ॥

(अन्तर्यामिणीनां एव भवत्यविन्दन्यर्त्तवत्तारिश्मन्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

मस्तनेजोऽभिचारं च यज्ञमार्तिं तथा वदन् ।

समयं च तथा वृष्टिं वाञ्छतां पशवः श्रुताः ॥

दान्यश्वमहमेऽनुवाके विधायाम्य नवमेऽध्यायकापादीनां पशुभिधितुरादौ
 कंसत्पशुं विधातुं प्रस्तौति-

प्रपा० १ अनु० ९]

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

३०३६

(अन्नायकामादीनां पशुविधिः)

वरुणमिति । तुषुवार्णं सोमाभिषवं कृतवन्तम् । विधत्ते—

यमलमिति । धनिकः पुमान्तुं योग्नाय शाल्मज्जपानशार्दिभोष्याम सप्त-
भ्योऽपि संविधानुपमुष्मामावादीनां सप्त माप्नुयात्तस्यायं पशुः । वरुणः पर्जन्य-
मुखेन प्रकाशमावृत्य काष्ण्यं संपादयति । ततोऽस्य पशुवर्णस्य वरुणदेवतमवतन् ।
द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

मैत्र० २ श्वेतमिति । संविशब्दं काष्ठपरत्वेन देशपरत्वेन च द्वेषा सूचकारो
न्यायवाक्यान्—“ अपां चौषधीनां च संधाविति पात्रादि शरामतिपत्तौ बाभ्रवि
बाभ्रां चौषधीनां च सप्तौ ” इति । कस्तोर्मध्ये नदीक्षेत्रयोर्मध्यम इति तत्स्यार्थः ।
ओषधीनामुपकारकत्वेन विवसेवन्धितवम् । संधौ प्रयोग उभयपरसोपजीवनेन
प्रशस्तः । एतदेवामेवेत्यं सार्धं प्रवक्ष्यति—

अपां चौषधीनामिति । यूयस्य शास्त्रादयं विधत्ते—

विशास इति । विविधे शास्त्रे मत्स्यासौ विशासः । तदिदं सूचकारो
दर्शयति—“ विशासो यूय इति यदूर्ध्वं रशनायास्तदिशास्त्रं यदोपर्ध्वं शास्त्रे
अष्टाभ्यौ सचवाले स्याताम् ” इति । दीक्षितोमिणौ द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

मैत्र० २ श्वेतमिति । विधो हि कुरं वरुणं शान्तं करोति । स च वरुण-
वाशान्नोचयति । तयोः पृथगुपक्रमः । पुष्टिकास्य पशुं विधातुं प्रसीति—

देवा वा इति । मजापशुसृष्टिः पुष्टिः । सा च मनुष्यमिधुने पशुपशुने
च संभवतीति त्वं देवा उपामनयस्वन् । इह वा च तस्यां पुष्टौ सम्प्रमाभयितुं क्षमा
नाभूवन् । तदानीमभिनावूचतुः—आवयोरेवैषा पुष्टिः संवन्धिनी । तस्मादेतस्मां
पुष्टावावाभ्यां पिना वा वदध्वं संभाषणमेव वा कुरुतेति । तस्मात्सा पुष्टिरभिनी-
रधीनाभ्यवत् । विधत्ते—

यः पुष्टिकाम इति । एकस्मिन्मर्मे सह जातौ यनौ । तयोर्मध्ये वा स्त्री
सा यमी ॥

इति श्रीमत्सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदाधेयकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमपत्रादके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाहके प्रथमप्रपाठके वृक्षमोऽनुवाकः) ।

आश्विनं धूम्रललाभमा लभेत यो दुर्वा-
क्ष्णः सोमं पिपसिदश्विनो वै देवानामसोम-
पावास्तां तौ पश्वा सोमपथिं प्राऽऽप्नुताम-
श्विनां चेतस्य देवता यो दुर्वाक्ष्णः सोमं पिपा-
सरयश्विनविव स्वेन भागधेयेनोप धावति
तावेवास्मै सोमपथिं प्र यच्छत उपैन* सोम-
पीथो नमति यदुष्टो भवति धूमिमाणमेवा-
स्मादप हन्ति ललाभः (१) मवति मुखत
एवास्मिन्नेजो दधाति वायुर्न्य गोमृगमा लभेत
यमजं श्चिवा* समभिज्ञा* सेयुरपूता वा एतं वागु-
च्छति यमजं श्चिवा* समभिज्ञा* सन्ति नेप
ग्राम्यः पशुनांऽऽरण्यो यद्वोमृगो नेवैष ग्रामे
नारण्ये यमजं श्चिवा* समभिज्ञा* सन्ति वायुर्न
देवामां पवित्रं वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एव (२) एनं पवयति परां च वा
एतस्मै श्युच्छन्ति श्युच्छति तमः पाप्मानं
प्र विंशति यस्याऽऽश्विने शस्येमाने सूर्यो
नाऽऽविर्भवति सौर्यं बहुरूपमा लभेतामुमे-
वाऽऽदित्य* स्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवास्मात्तमः पाप्मानमप हन्ति प्रतीष्यस्मै
श्युच्छन्ती श्युच्छत्यप तमः पाप्मानं
हने (३) ॥

[प्रपा० १ अनु० १०] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

१०४१

(नैमिषिकप्रविविः)

(ललायः स एव षट्चत्वारिंशः शब्दः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयान्धके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे मध्यमपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अनाद्यमन्मार्गं च बाञ्छतो दीर्घरीगवान् ।

पुष्टिकामश्च नवम एतेषां पञ्चवः भुताः ॥

अथ दशमोऽनुवाके नैमिषिकाः पञ्चवो विधातव्याः । तत्र दुर्मांसजस्य गोव-
वानेष्ट्यां निमिषीकृत्य पशुं विधत्ते—

आश्विनमिति । यत्तिनश्चेत्यं भूतत्वम् । ललाटे शौकस्येन लाञ्छितोऽम्-
शिष्ठे क्षीरे भूषणः पशुरश्विनोः मियः । दुर्मांसजलक्षणं बोधायन आह—

“ यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपुरुषम् ।

त वै दुर्मांसजो नाम यथैव वृषस्त्रीपतिः ” इति ।

पूर्वोक्तपुनरुक्तपञ्चवो यो मांसजः सन्ना तृतीयादिपुनरादीदृशो दुर्मां-
सजो नाधिकारी । अत्र तु सोमपात्रे अद्यान्तरेनेच्छावस्थे सति दुर्मांसजोऽ-
धिक्रियते । आश्विनमहमांसजे तौ देवा अश्ववन्तपूतौ वा इवौ यजुष्यचरो वि-
रजा इत्युक्तत्वाद्दूतयोरितरेदेववन्तौमपातुत्वं नास्ति । पश्चाद्यज्ञस्य श्चिच्छं शिरः
प्रतिसंभाय तेन तुष्टेभ्यो देवेभ्यः सोममहं लब्धवन्तौ । वदति श्वेदोऽन्तावन्—
“ तौ नहिष्पवनेन परधित्वा वाग्यामेतवाश्विनयमृजन् ” इति । अत्रः वमान-
शीलत्वाद्दुर्मांसजस्य सोमं पिपासोराशिनौ देवता । पशोर्भूषणवर्णनं दीर्मांस-
जलक्षणं भूषमाणं यत्तिन्यमस्मादपहति । ललाटे शौकस्येनास्मिन्पुनरह एव
मुल्लयमेव ब्रह्मवर्चसलक्षणं तेजो भस्ते । मिथ्यापवादं निमिषीकृत्य कथितं
विधत्ते—

वायव्यमिति । गोभिः सहारण्ये भरिषु वताद्बृषभारकरमाश्विपुनरानुपनी-
नोयुगः । जभयलक्षणवर्धनात्तथात्वे निधेयम् । कथितपुनरो मांसार्थं न इवर्ध-
नतथागवि शङ्क्या तादृशं यं पुरुषं जना ज्ञस्येत्यवगदेषुस्तस्यायं वज्रः । यथ-

(तैत्तिरीयसंज्ञाविधिः)

यस्य पुरुषस्य ब्रह्महायामशुको नरको वास्ति तथाऽप्यपूता वागृच्छत्येवं नि-
 न्दात्तया वाक् शङ्कितैर्जनेः क्षिपमाणा पाप्नोत्येव । तमेव निन्दां निमितीकृत्यैव
 विहिंसो गोमृगो मुख्यो ग्राम्यो न भदति । नृग्यामुत्पन्नत्वात् । नापि मुख्य आ-
 रण्यो वृषभादुत्पन्नत्वात् । अभिज्ञस्तस्य घ्राणे नास्ति पातो बन्धुभिः सह व्यव-
 हाराभावात् । नापि वानमस्थादिष्वदरण्ये ग्रामवासित्वात् । देवानां मध्ये वायोः
 पवित्रत्वं बन्धुशुद्धिहेतुत्वादवगम्यते । तच्च याज्ञवल्क्येन स्मर्यते—

“ रक्ष्याकर्दमोयानि स्पृष्टान्मन्यश्चयामतेः ।

पकृताऽर्क्षेण शुभ्यन्ति पकेष्टकचितानि च ” इति ।

अनुष्ठितेऽप्यस्मिन्मन्त्रे निन्दां केचिस्त्रीकिका न परित्यजन्तीति चेत्तर्हि नि-
 न्दन्तु माप ते । तथाऽप्यसार्वाभिज्ञैः शिष्टैर्न्यवेदार्थं एव ।

सोमयागमध्य आग्निवनरुत्तकाडै तूर्णानाभिर्भावं निमितीकृत्य कंचिदपशुं
 विधत्ते—

पराचीति । अग्निर्होता गृहपतिः स राजेत्वादिकं सहस्रांशं रुधाकाभि-
 र्कृन्मिरुपेतं शस्त्रमास्विनम् । तर्चवातिरात्रयाने रात्रिपर्यायनामकेषु शस्त्रेषु पठिते-
 नृषः काष्ठतमाग्नेलायामारब्धभ्यम् । तस्मिन्मन्त्रे शस्यमाने सति सूर्यं जदिता
 येषाद्यावरणवन्तरेण यदाऽऽविर्भवेत्तदा नामं पशुरपेक्षितः । यस्य यजमानस्य
 तदानीं नाऽऽविर्भवेदतस्मै यजमानायेयं रात्रिर्भुञ्छन्ती पभातं पाप्नुवती
 सती न सम्पन्नपाप्नोति । किन्तु पराची भुञ्छन्ती पराङ्मुखी तस्मिन्नपरका
 सती पभातं पाप्नोति । तदानीपर्यं यजमानः पकाशविरुद्धं तपः स्वर्गविरोधि-
 न्पाप्मानं च मविशति । तादृशस्मार्यं पशुः, स च बहुरूपश्चित्रवर्णः । महीची
 संमुखी तस्मिन्ननुरक्तेत्यर्थः । तेन पशुना तपः पाप्मानं चापहृतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थशफाके छण्यपञ्चवेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पथमपराठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(काम्येष्टियान्तापुरोनुवाक्याविधानम्)

(अथ द्वितीयाहके प्रथमप्रपाठक एकावशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नरो मरुतो यद्व
 वो दिवो या वः शर्म । मरेष्विन्द्रं सहव
 हवामहेऽहोमृचं सुकृतं देव्यं जनम् । अग्निं
 मित्रं वरुणं सातये भगं धावांपृथिवी म-
 रुतः स्वस्तये । ममजं नः परिज्मा वमर्ह
 ममत्तु वातो अपां वृषण्वान् । शिशीतमिन्द्रा-
 पर्वता युषं नस्तत्रो विश्वे यस्मिन्त्यन्तु देवाः ।
 प्रिया वो नाम (१) हुवे तुराणास् । आ
 यज्ञपन्मरुतो वावशानाः । श्रियसे कं भा-
 नुभिः सं मिमिक्षिरे त रश्मिभिस्त ऋकामिः
 सुस्तादयः । ते वाशीमन्त इष्मिणो अभी-
 रवो चित्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः । अग्निः
 प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्मोमो रुद्रेभिरभि
 रक्षतु त्मना । इन्द्रो मरुद्विर्जतुथा छणोत्वा-
 दित्यैर्नो वरुणः स शिशातु । मं नो देवो
 वसुभिरग्निः सम् (२) सोमस्तनूभीं रुद्रि-
 याभिः । तमिन्द्रो मरुद्विर्यज्ञियैः समादि-
 त्यैर्नो वरुणो अजिज्ञिपत् । यथाऽऽदित्या
 वसुभिः संवभुवुर्मरुद्वी रुद्राः समजानताभि ।
 एवा त्रिणामन्नहृणीयमाना विश्वे देवाः सम-
 नसो भवन्तु । कुत्रा चिद्यस्य समृती रणा

नरो नृपदेने । अहन्ताश्चिद्यमिन्धते संजनयन्ति
 जन्तवः । सं यदिषो वनामहे स* हव्या मा-
 नुषाणाम् । उत युन्मस्य शर्वसः (३) ऋ-
 तत्वं रदिममा ददे । यज्ञो देवानां प्रत्येति
 युन्ममादित्यासो भवता मृदयन्तः । आ वोऽ-
 वांषी कुमतिर्वित्याद्*होश्चिद्या वरिवोचित-
 राऽसत् । कुचिरपः सुयवसा अदन्ध उप
 सेति वृद्धव्याः सुवीरः । नकिष्टं मन्त्यन्तितो
 न दुराद्य आदित्यानां भवति प्रणीतो । धार-
 वन्त आदित्यासो जगत्स्या देवा विश्वस्य
 भुवनस्य गोपाः । दीर्घार्थियो रक्षमाणाः
 (४) असुर्यमृताधानश्चर्यमाना ऋणानि ।
 तिस्रो भूमीधोरयन्त्री*रुत युन्जीणि मृता
 विदधे अन्तरेषाम् । ऋतेनाऽऽदित्या महि वो
 महित्वं तद्वयमन्वरुण मित्र चारु । त्यासु क्ष-
 म्रिया* अवं आदित्यान्याधिषामहे । सुमृद्दी-
 क्ता* अभिष्टये । न दक्षिणा वि धिकिते न
 सम्भा न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा ।
 पाक्ष्वा चिद्वसवो धीर्या चित् (५) युन्मा-
 नीतो अमर्षं ज्योतिरश्याम् । आदित्यानाम-
 र्बमा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शतमेन ।
 अनामास्तेव अदितित्वे तुरास इमे यज्ञं दधतु

(काम्येष्टिमाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

श्रोत्रमाणाः । हमं मे वरुण शुधी हवमया
 च सृज्य । त्वामवस्युरा चर्के । तत्त्वा यामि
 ब्रह्मणा ब्रह्मभानस्तदा शास्ते यजमानो ह-
 विर्मिः । अहं हमानो वरुणेह बोध्युर्कशस्त मा
 नु आयुः प्र मोषीः (६) ॥

(नामाग्निः सः शर्वतो रक्षमाणा धीर्यं चिदेकान्तर्वाशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वायव्यं पयार्पविस्ता वरुणं देवाकुरा एष्वंतावादित्यो वशममामिर्ध्वं
 वसस्य बाह्वस्य वषट्कारोऽसौ सौरी वरुणमाभिनमिर्ध्वं वो नर एका-
 दश (११) ।

वायव्यमाग्नेयीं कृष्णग्नीवीमस्तावादित्यो वा अहोरात्राणि वषट्कारः प्रजन-
 यिता हुवे तुराणां वश्वपदिः ॥ ६५ ॥

हरिः ॐ ।

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमः

प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दौर्मास्यमाविशायौ च तूर्पाविर्माववर्जनम् ।

निमित्तीकृत्य दशमे पशवः समुदीरिताः ॥

तैरेतेदशभिरनुवाकैः काम्यपशवः समाविताः । अथैकादशोऽनुवाके काम्ये-
 ष्टिमाज्या [पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ।

तस्मिन् काम्येष्टिकाण्डे पूर्वोदाहृतात्सोमारौद्रपरोरूपं द्विष्टिका कापि-
 दिष्टिरेष्टाम्नायते—

“ ऐन्द्रमेकादशकपालं नितपेन्वारुतः सप्तकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव मरु-
तश्च स्वेन भागधेधेनोप भावति त एवास्यै सजातान् पृच्छन्ति ग्राम्येव भवति ”
[सं० का० २ प० २ अ० ११] इति ।

मरुतो सह प्रयुज्यमानमोरवि इषोः पुरोडाशयोरेकस्मिन्नेवाभिभयणम् । एह
तु तद्वाधितुं विधत्ते—

“ आहवनीय ऐन्द्रमभि भवति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्मत्तस्य विधुत्यै ”
[सं० का० २ प० २ अ० ११] इति ।

पापेन वस्मत्तं वस्तुमत्तरं पापवस्मत्तं वापाधिक्योपेतमित्यर्थः । मरुतानुमदेव-
त्वात्तदीमं हविः पापवस्मत्तम् । ऐन्द्रस्य तद्वाधितो विभागेनावधारणार्थं भिन्नाग्ना-
वभिभयणम् । तत्तत्कपालस्तृष्णां पशंसति—

“ सप्तकपालो मारुतो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश्च एवास्यै सजातान् पृ-
च्छन्ते ” [सं० का० २ प० २ अ० ११] इति ।

ऐन्द्रश्चेत्यादिनोक्ताः सप्तसंख्याका मरुत एको गणः । तथाविभाष्य गणाः
सप्तसंख्याकाः । तेषां हविष्मदानेन गणश्चो बहुविधगणत्वात्पञ्चादुविषस्रुत्यादी-
नवरुन्धे ।

मरुतो सामिधेनीसंपानुवचनात्पामेव हविरासादनं, तदपवदितुं विधत्ते—

“ अनुष्यतान आ सादयति विद्यमेवास्मा अनुत्तर्मानं करोति ” [सं०
का० २ प० २ अ० ११] इति ।

अत्र सूत्रकारः “ ऐन्द्रमासादयति सामिधेनीष्वनुष्यतानातु मारुतम् ” इति ।
यजमानस्यानुकूलं कर्म वर्तनं यस्या विनाः तेषामनुवर्त्ता ।

अन्योक्तमयोर्हविषोर्वाज्यानुशास्यमानां पूर्वकाण्ड एव तथाज्ञातानां प्रतीको-
नुदाहरति—इन्द्रं च इति ।

पथ्यं युग्मं गृहप्रपाठकस्थान्त्यानुवाके पठितम् । द्वितीयं युग्मं तु पञ्चमपराठक-
स्थान्त्यानुवाके पठितम् । तदर्थस्तु तत्रैव दृष्टव्यः ।

अकामेदोर्हि कृत्वाश्वराय विधत्ते—

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाचनयाविधानम्)

“ एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत क्षत्राय च विशेषे च समर्द्धं दध्यामित्येन्द्रस्या-
वघ्नं ब्रूयादिन्द्रायानु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयान्मरुतो यजेति मारुतस्यावघ्नं ब्रूयान्मरु-
द्भ्योऽनु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयादिन्द्रं यजेति स्व ऐवेभ्यो भागधेये समर्द्धं दधाति
वितुःहाणास्तिष्ठन्ति ” [सं० का० २ म० २ अ० ११] इति ।

यदेन सह वर्तत इति समर्द्धः कलहः । राज्ञः प्रजावाथ परस्परं कलहं
कुर्वामिति कामभितुरियमिष्टिः । अस्यामिष्टाधर्मं प्रकृतेर्विशेषः—प्रकृतावाग्नेय-
स्यावदानकाले पुरोनुवाक्यमेषमुक्त्वा तदाभावणादूर्ध्वभागेवयाज्याया एव धैर्वं
वदेत्, न तु देवतान्तरयाज्यायाः । इह त्वन्धविषयोऽनुवाक्यमेषोऽन्यविषयश्च
याज्यामेष इति । एवं च शस्त्रेभ्य इन्द्रमरुद्भ्यः स्वस्वभागे कलहं कृतवान्भवति ।
तदीयकलहानुसारेण राजा विशथ वितुःहाणा विशेषेण परस्परं द्विंतां कुर्वा-
णास्तिष्ठन्ति । कलहसमाधानकामस्य तामेवोर्ध्वं विवसे—

“ एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत कलेरभिति यथादेवतमवदाय यथादेवर्तं
यजेद्भागधेयेनैवेनान्यधायार्थं कल्पयति कल्पन्त एव ” [सं० का० २ म० २
अ० ११] इति ।

कलेरन्परस्परकलहरहिता भेषयुः । एतामिन्द्रमरुतः स्वस्वभागभाजिनः
कल्पयति । तथा सति राजा विशथ कल्पन्त एव कलहरहिता शिग्धा
यवन्त्येव । एतयोः कलहतसमाधानार्थेष्टयोः पूर्वोदाहृत एव याज्यानुवाक्याः ।
इष्टयन्तरं विवसे—

“ ऐन्द्रमेकाहशकपालं निर्वपेद्वैधदेवं द्वादशकपालं श्रावकाम इन्द्रं चैव विधास्व
देवान्स्त्वेन यागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति श्राम्येव यवति”
[सं० का० २ म० २ अ० ११] इति ।

मरुतो हविर्द्वयस्य सहावदार्धं नास्ति । अत्र तु तद्विधत्ते—

“ ऐन्द्रस्यावदाय वैश्वदेवस्याथ येदधैन्द्रस्योपरिटादिन्द्रियेणवास्मा उभयतः
सजातान्परि गृह्णाति ” [सं० का० २ म० २ अ० ११] इति ।

द्विर्हविषोऽवघटतीति श्रुतत्वादेकैकस्य हविषो द्विर्द्विरवदार्धं सहकलंभम् । तथा
सत्यथ सहदैन्द्रमवदाय ततो वैश्वदेवं द्विरघटोत्पुनरप्युपरिटादेन्द्रमवघेत् । एवं
सति यजमानार्थं सजातान्श्रावनिशासिनः सर्वानुभयोः पार्श्वयोरिन्द्रियसामर्थ्य-
मुकाङ्करोति । अथ दक्षिणाविशेषं विवसे—

“ उपाधाम्यपूर्वर्धं वासो दक्षिणा सजातानामुपहित्ये ” [सं० का० २ म० २
अ० ११] इति ।

वस्त्रस्योभयपार्श्वान्तयोरुपानीयं स्थापनीयं रक्तसूत्रमुपाधार्य, तच्च पूर्वपेवो-
पानयनकाले वस्त्रं याति माम्नोवीति पूर्वयम्, उपधार्य पूर्वयं यस्मिन्नासति
तदुपाधार्यपूर्वयम् । अत एव सूत्रकारः—“ उपधार्यपूर्वयं वासो दक्षिणा
(वेति) चिदान्तम् ” इत्यर्थः (ति) । सादृशस्य वाससो दानं सजातानामुप-
हित्यै यजमानसेनायै सेवयते ।

अस्माभिष्टौ पुरोनुवाक्यामाह—भरेष्विन्द्रमिति ।

इन्द्रमज्यादिदेवांश्च भरेषु भियन्तानेषु संपाद्यमानेषु हविःषु इषावह आह-
यामः । किमर्थं, तावये देवेभ्यो हविर्दानाय, स्वस्तये यजमानस्य भेषसे च ।
कीदृशमिन्द्रं, तुहवं तुमेताऽऽह्वातुं शक्यम् । अंशोमुचं पापान्मोचयितारं, सुकृतं
शोभनं हितं करोषीति सुकृतं सुकृतं, देव्यं विधि भवे, जनं जनयितारं वृष्टि-
द्वारेण सस्याद्युत्पन्नकम् । अत्र पूर्वार्थस्येन्द्रविषयत्वादुत्तरार्थस्येतरबहुदेवविषय-
त्वाच्च हविर्द्वयस्थैकैव पुरोनुवाक्या ।

तत्रैव याग्यापाह—ममसु न इति ।

परितः सर्वतो जेमनं भक्षयं यस्याग्नेः सोऽयं परिणमा । तच्च नोऽस्मान्ममसु
हर्षयतु । वासरस्य हन्ता गमयिता सूर्यः, तच्च नो ममसु वातो नो ममसु ।
अर्वां वृषणान्वर्षकः पर्जन्यदेवो नो ममसु । पर्वतशब्देन कैलासादिपर्वतवासि-
देवविशेषो हिमवान्वाग्निधीयते । आश्वपेपिकेण पशुविधिषु हिमवतो हस्तीति
देवत्वभवात् । हे इन्द्रापर्वतो मुदां नोऽस्माञ्जिह्वां तन् कुरुतम् । पापबहु-
ज्ञानायस्माकं पापक्षयस्तनूकरणम् । तत्तेन हविस्त्वदानेन विधे देवा नोऽस्मान् ।
रिवस्यन्तु परिचर्यासमये कृपयाऽवलोकयन्तु ।

इहान्तरं विधत्ते—“ शुभ्रियै दृग्धे पैयङ्गव्यं चकं निर्वपेन्मरुद्भयो मायकायः शुभ्रियै
वै पयसो पयसो जाताः शुभ्रियै पियङ्गवो पारुताः स्वतु वै देवतया तजाता
मरुत एव स्वेन भाग्येयेनोप भावयि त एवास्मै सजातान्य यच्छन्ति माम्येव मयि”
[से०का० २५० २अ० ११] इति ।

शुभ्रिः श्वेता मोस्तादृशया मोर्परुतां पियंगुनां(गां) चोत्पत्तिमतिर्धिः
यास्तान्तरीयार्थवादे वृत्तव्या । शुभ्रियै पियंगव इत्यत्र पयसो जाता इत्यनुवर्तते ।
पुकोदरत्वारिपयंगुतां(गां) मरुद्देवत्वत्वम् ।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

विधत्ते—“ मियवती याज्यानुवाक्यं भवतः मियमेवैनं समानानां करोति द्विपदा पुरोनुवाक्या भवति द्विपद एवाव रुन्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पशुपद रुन्धे ” [सं० का० २ प० २ अ० ११] इति ।

मियशब्दोऽस्ति ययोस्ते ऋचौ मिययन्तौ । ते चोदाहरिष्येते । तत्पयोगा-
द्यजमानस्य समानानां मध्ये मियत्वम् । तयोर्कचोर्विश्रमानं वाठशर्मं द्विपद(दा)-
त्वं चतुष्पद(दा)त्वं च पशुपदमाप्त्या पशुमाप्त्या च यशस्वते ।

तत्र पुरोनुवाक्यां द्विपदामाह—मिया इति । हे परुतस्तुराणां हविःस्त्रीकारं
यति त्वरमाणानां वो सुष्पाकं मिया नाम मियाणि नायानि आहूव आहवयामि ।
यद्यस्माद्यं तृपचूर्तिं वायवानाः कामययामाः स्य तस्मादाह्वयामि ।

तत्रैव चतुष्पदां याज्यामाह—भियसे कमिति । ते परुतः पुरोवातरूपाः सन्तः
कं तुल्यं भियसे याणिभिराभयितुं भानुभिर्भासकै रश्विभिः सूर्यरश्मिभिः सहिताः
संभिमिशिरे मेहुं वृष्ट्या भूमिं सम्यक्कुम्भिच्छन्ति । ते परुत ऋकमिर्याज्यापुरो-
नुवाक्यारूपाभिर्जग्भिः स्तुताः सन्तः सुखादयः शोभनं हविः स्वादितमन्वो
भक्षितवन्तः । तवस्ते परुतो वाञ्छितं जसाहजमितषोषत्पञ्चद्विषयसम्पन्नं
इष्टिणः रयगृह्णन्मति मतिमन्वोऽग्नीरवः स्वकार्यस्य निष्पन्नत्वेन विभक्तारि-
भ्योऽसुरेभ्यो भयरहिताः मियस्य पारुतस्य घाम्नो भरतां संविभ यत्पियं स्थानं
पदिर्ह्ये लब्धवन्तः ।

इष्टयन्तरं विधातुं यस्तौति—

“ देवातुराः संजला आसन्ते देवा मिथो विमिया आसन्तेऽथोऽपरमे ज्यैष्ठ्या-
यातिष्ठमानाभ्यतुर्धा वरजाप्यर्द्धिरुभिः सोमो र्द्धरिन्द्रो मरुद्भिर्वहण आदिषेः
स इन्द्रः यजातिमुपाधावसंयतथा संज्ञान्याऽभ्याजयदभये चतुमते पुरोडाशमहाक-
पालं निरवपरसोमाय रुद्रदेवे चरुमिन्द्राय मरुतवते पुरोडाशमकादशकपालं भरु-
णायऽऽदित्यदेवे रुतं तवो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायामि समजानत ” [सं०
का० २ प० २ अ० ११] इति ।

देवा अतुराश्च यदा युद्धार्थमुद्यतारुदानीमहमेव ज्यैष्ठो भविष्यामि नेतर
इत्येवं परस्परं ज्यैष्ठयमनङ्गीकुर्वाणा देवाः परस्परं भियरहिताः सन्तः सेना

(काम्यवेष्टिप्राज्यापुरोनुवाक्यानिधानम्)

चतुर्धा विभज्य विविधं यथा भवति तथा प्रकान्तवन्तः । तत्र बसुभिः सहि-
तोऽग्निरेकः संघः । रुद्रैः सहितः सोमो द्वितीयः संघः । मरुद्भिः सहित इन्द्र-
स्तृतीयः संघः । आदित्यैः सहितो वरुणश्चतुर्थः संघः । तदानीमिन्द्रः यज्ञपविमु-
पसेभ्य तदुपदेशेन संज्ञानीनापिकाभिष्टिं कृतवान् । तत्र ऊर्ध्वमिष्टिसामध्यादप-
गतमत्सरा देवा ऽवैष्टधार्थमिन्द्रं सम्मगन्धनुजातवन्दः । सम्मगन्धायतेऽभ्यनुज्ञायते
यदेष्टधार्थो संज्ञानी । तानुनधार्थयोर्दत्त्वेन संज्ञान्या अननुष्ठितत्वाज्वास्ति
कस्मचित्प्रमाणं, किंतु स्वकार्यसिद्धिमभिर्पेत्य सर्वे मात्सर्यं जहुः । इह स्थिति-
प्रसादादिन्द्रस्य प्रार्थनाम् । एतच्चोभयं कल्पभेदाधुमभेदाद्वा प्रष्टव्यम् ।

विधत्ते—“ यः समभिर्मिथो विप्रियः स्यान्मेतथा संज्ञान्या याजवेदमये
बसुमये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सोमय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाश-
मेकादशकपालं वरुणाय ऽऽदित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं मृतं ऽवैष्टधाय समाना अभि-
स्तं आनते वसिष्ठः सवानानां भवति” (सं० का० २ प० २ अ० ११) इति ।

इन्द्रमेव मृतं स्वामिनेव सन्तमेन यजमाने ऽवैष्टधार्थं सम्मगन्धनुजानन्ति ।
ततोऽयं समानानां वसिष्ठो वासमितुतमः वालको भवति । तत्र पुरोनुवाक्यामाह—
अभिरिति ।

बसुभिः सहितोऽग्निः पथमसंवाप्तिपविर्नोऽभ्यनवतु । रुद्रैः सहितः सोमो
स्थयेव भीतिपुरःसरपभिरक्षतु । मरुद्भिः सहित इन्द्र कतुधा तत्तद्वृत्तिभ्यो-
गधारिणोऽभ्यनकरोतु । आदित्यैः सहितो वरुणो नोऽभ्यनसंशयातु संशितव-
त्तासम्पगनुष्ठितमत्तान्करोतु । तत्रैव याज्यामाह—सं नो देवै इति ।

बसुभिः सहितोऽग्निर्देवो नोऽभ्यनसमभिश्चिपःसम्पगनुष्ठानं ज्ञापयतु । रुद्रसं-
वन्निनीमिस्तनुभिः सहितः सोमः सनजिज्ञिषत् । मरुदोऽग्रेभिरुद्भिः सहित इन्द्रः
समजिज्ञिषत् । आदित्यैः सहितो वरुणः समजिज्ञिषत् । तत्रैव विकल्पितावन्मां
याज्यामाह—सध्याऽऽदित्या इति ।

पूर्वोक्तेषु संघचतुष्टयमभ्यवर्तिषु देवेषु यथा वरुणसमीपवर्तिन आदिस्था
आग्निर्समीपवर्तिमिव बसुभिः सवभुवुः संगताः भीतिमुक्ता बभुवुः, यथा वेन्द्रसमी-

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

पर्वतीभिर्मरुद्भिः सह सोमसमीपवर्तिनो रुद्रा अभिसमजानत श्यैष्ठ्यं सम्पगम्य-
नुज्ञातवन्तः, वीणि नामान्याहवर्नामगार्हपत्यदक्षिणाभिरूपाणि इव्यवाहनकव्य-
वाहनसहरक्षोरूपाणि वा यस्याश्वः सोऽग्निरिणाया हे विणामनेवा, एवमेव यथा
रुद्रादयस्तद्दक्षिणे देवा अग्रेऽपि रुद्रादिसमीपवर्तिनो देवाः सर्वेऽह्नायमाना वैरि-
भिरनमह्यिमाणाविभूतयः सयनतः परस्परं समानमनस्का भवन्तु । यद्यप्यत्र च-
त्वारि हवींषि तथाऽपि सहप्रदानेन पुरोनुवाक्याया भेदो नास्ति, तथा याज्याया
अपि । यथा पूर्वं ग्रामकामं प्रति विहितयोरैन्द्रवैश्वदेवहविषोः सहप्रदानात्पुरो-
नुवाक्यादिभेदो नास्ति । अथैव स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह—कुत्राचिद्यस्येति ।

यस्य स्विष्टकृदेवस्य समूतो संगतो सत्यां नृपदने यनुष्यस्थाने घामगृहादौ
कुत्रापिद्यत्र कुत्रापि नरो यनुष्या रणवा रममाणस्त्यिष्ठन्ति, किंच यं स्विष्टकृ-
देवमहन्नाश्विगन्धर्विशौषैः पूजयन्त एव तदीयाहृत्यर्थयिष्यन्ते बहूनि मन्त्रयन्ति,
मन्त्रास्य च अन्तवो यजमानाः संजनयन्ति समीचीनं फलमुत्पादयन्ति, दाहशः
स्विष्टकृदेवः परीदात्विति शेषः ।

तथैव याज्यामाह—सं यद्विष इति । यद्यस्मात्कारणादिषु इव्यमाणान्य-
जानि संवनामहे स्विष्टकृदेवमसादनं सम्पगमयायः, मानुषाणां यजमानानां हव्या
होमयोग्यानि द्रव्याणि संवनामहे, उतापि च शुश्रूष धनस्य श्वतो बलस्य
शतस्य यज्ञस्य च रश्मि रश्मिवत्यकाशमुत्कर्षमाददे स्वीं कुर्मः, तस्मात्कारणा-
देवमनुमन्नीवारं स्विष्टकृदेवं भजामे इति शेषः ।

इष्टघन्तरं विधत्ते—“ आदित्येभ्यो भुवद्भ्यश्चरुं निर्वपेद्भूतिकाम आदित्या
वा एनं भूत्यै प्रति नुदन्ते योऽलं भूत्यै सन्भूर्नि न याप्नोत्यादित्यानिव भुव-
द्भ्यः स्वेन भागधेयेनोष धावति न ऐषेनं भूर्ति नमयन्ति भवत्येव ” [तं० का०
२ य० ३ अ० १] इति ।

पदीययोर्षाज्यापुरोनुवाक्ययोर्भुवच्छब्दः भूयते त एत आदित्या भुवद्भ्यः ।
यद्यपि पुरोनुवाक्यायां भवता पुष्टयन्त इति भवत्येत्यर्थं शब्दः पठितः, यद्यपि
च याज्यायां भवति यणीतादिनि भवतीत्येष शब्दः पठितो न तु भुवच्छब्दः
क्राव्यस्ति, तथाऽपि वर्णविकारमभिप्रेत्य भुवद्भ्यश्च इत्युच्यते । एवमथवापि
र्षायावे नियुत्वत् आसमेत, अग्नये पथिकृत इत्यादौ विशेषणैर्षाज्यानुवाक्या-
मताः शब्दाः स्मर्यन्त इति द्रष्टव्यम् । ते च याज्यादिमताः शब्दास्तत्तत्पठितो-

चित्रकलस्य सूचकाः । अतोऽत्रापि भूतिसूचकभुषणछन्दवन्त इत्युक्तं भवति । तथा सति भुषणैः कलत्रेण दातव्यभूतिवन्त इत्यर्थोऽपि सम्भवे ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—यज्ञो देवानामिति । अयं यज्ञो देवानां सुम्नं सुखं मत्सेषि मच्छति पवर्तते । हे आदित्यासो यूयमस्मान्मुदयन्तः सुखयन्तो भवत विव्रत । युष्माकं सुमतिरमुष्यर्हभुक्षिरर्वादीनिष्वस्मासु मवृत्ता सती, आववृत्तादावर्तताम् । या सुमतिर्होभिर्दस्मदीयपापादपि औषवते पापं विनाशयतीत्यर्थः । ताः सुमतिर्होविस्तराऽस्तदतिशयेन परिचर्यामिह्य भवतु ।

तत्रैव वाच्यामाह—ह्राचिरप इति । अयं यजमानः शुचिः सन्धयोऽनुष्ठीयमानं कर्मोपकरोति सतीपे धाम्नोति । क्रीदशोऽयं, सूचयताः शोभनं यवसं तृणं तेनोपसृजितमन्त्रादिमोक्षं यस्य सोऽयं सूचयताः, अदग्धः कैरपि शत्रुमिराविरस्तुतः, युषं दीर्घं यस्य आयुर्मस्यासौ युद्धवयाभिरजीवीत्यर्थः । शोयना वीराः पुत्रा भुस्वाश्च यस्यासौ सुवीरः । य ईदृशो यजमान आदित्यानां यणीदी यज्यने कर्मणि भवति पवर्तते तं यजमानं शत्रवोऽश्रितवः सतीपे नकिञ्चनित न विनाशयन्ति । दूरदपि न प्पन्ति । गकिः शब्दो निषेधवाची ।

इहचन्तरं विधत्ते—“आदित्येभ्यो धारयद्भुष्यश्चकं निर्वेदेपुरुषो वाऽश्रुध्वमानो वाऽऽदित्या वा अपरोद्धार आदित्या अवगमयितार आदित्यानेव धारयद्भुतः स्वेन भागवेयेनोप भावति त एवैनं विशि दाश्रत्यनारुभ्यो भवति ” [सं० का० २ प० ३ अ० १] इति ।

धारयद्भुतो यदीययोर्वाक्यानुवाक्ययोर्वर्तते त इमे धारयद्भुतः । स्थान-
अष्टं स्वस्थाने धारयितुं क्षमा इति तस्य पदस्य पर्ययस्तितार्थः । यो राजा पूर्वं स्वराष्ट्रद्वैरिणा निःसारितः सोऽश्रुद्धः, यस्त्विदानीं निःसार्यते सोऽश्रुध्वमानः, तपोरन्यतरस्येयमिष्टिः । अपरोद्धारः पूर्वं निःसारयितारः । अवगमयितार इदानीं निःसारयितुमुद्यताः, अथवा पुनः स्वराष्ट्रे पापयितारः । विशि स्वराष्ट्रमप-
जायां दास्यति धारयन्ति रथाभ्यन्तीत्यर्थः । ततोऽयं वैरिमरपरोद्धपशक्यो भवति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—धारयन्त इति । आदित्या अस्मदभिधत्तं कुर्वन्तिवति वाक्यशेषः । क्रीदशः, धारयन्तोऽश्रुद्धं यजमानं स्वराष्ट्रे स्थापयन्तः, जगत्स्थाः

(काम्येष्टियाख्यापुरोनुषङ्गादिवानम्)

छास्त्रं जगदनुग्रहीतुं तव तव विष्ठान्ति, यद्वा जगद्धारयन्त इत्यत्रान्वयः । स्याः स्थिताः, देवा दीव्यन्तः । विश्वस्य भुवनस्य गोपाः पातयितारः, जगद्धारयितुं दीर्घभूता दीर्घेणां ते दीर्घाभियः, असवः प्राणास्ते यस्य सन्ति सोऽयं यजमानोऽसुरस्तस्मै हितमिदं कर्मासुर्यम् । यद्वा राक्षसवदाधको राजाऽसुरस्तन्निवारणायोपयुक्तमिदं कर्मासुरवादिति असुर्यं, तद्रक्षणायाः, कर्तुं सत्यं स्वराष्ट्रे यजमानं स्थापयाम इत्येतादृशवचनं तद्युक्ता कृतावानः, कृणानि यजमाना अपरोक्षैरिगो दारिद्र्यसंवादानेन बहुभूणानि संशोदयन्तः ।

तत्रैव पाठ्यापाह—तिस्रो भूमीरिति । हेऽयं मन्वरुण मित्रं, एतैस्त्रिभिर्नामभिरुपलक्षिताः सर्वेऽपि द्वादशाऽऽदित्या वो युष्माकं तन्महित्वं पाहात्म्यं चाकुरमणीयं महिं बहुदधिकं च । कथं पाहात्म्यमधिकं तदुच्यते—तिस्रो भूमीः स्वर्गमर्त्यपातालरूपा धारयन्धारितवन्तः । अपि च श्रीगुप्तसूर्यचन्द्रवह्निगताम्बकाद्यान्धारितवन्तः । तत्र सूर्यरश्मिरूपस्य प्रकाशस्य धारयितृत्वं स्पष्टम् । सूर्यरश्मय इव जलपथेन चन्द्रपण्डलेन व्यवहिताः शीतस्पर्शा अभिभूतोष्णस्पर्शा श्वोत्कारूपेणानभासन्त इति केषांचिन्मदम् । एतदेवामिमेत्य भूयते—“तुभ्यः सूर्यरश्मिभ्यश्चन्द्रा गन्धर्वः” इति । अग्निदीपेरादित्यसंभन्धश्च स्वधमेव भूयते—“जघन्तं बावाऽऽदित्यमग्निरनुसप्तारोहति” इति । तस्मात्प्रकाशजयपारुषितुत्वं युक्तम् । किंचैषां यजमानानां विदधे यज्ञे यानि त्रीणि मतान्यन्तःस्थितानि मनोवाक्कायकर्मनिष्पाद्यानि वा नित्यनैमित्तिककाम्यरूपाणि वा तानि सर्वाणि ऋतेन पालयिष्याम इत्येतादृशेन सत्यवचनेन धारितवन्तः ।

अथ पूर्वपपरुद्धस्य भासित विशेषाङ्गोपदेशः । अपरुध्यमानस्य तु ययोगे तोऽस्ति । तत्र कंचिन्मन्त्रमुत्पाद्य विनिगुरुक्ते—

“अदितेऽनु मन्यस्वेत्यपरुध्यमानोऽस्य पद्मा इदित्यं वा अदितिरियमेवास्यै राज्यमनु यन्मते” [सं० का० २ य० ३ अ० १] इति ।

हेऽदिते भूमे त्वमनुमन्यस्व राष्ट्रमवेशार्थं मामनुमन्यस्वेत्येतं मन्त्रमुच्चारयन्तस्य शत्रोः पदाङ्कितभूरज आददीव । इयं पृथिव्येवादिति शब्दवाच्या, तैवास्या अपरुध्यमानार्थं राज्यपङ्क्तिं करोति ।

पञ्चान्तरमुत्पाद्य न्याचष्टे—

“ सत्याऽऽशीरितिमाह सत्यमिवाऽऽशित्वं कुरुते ” [सं० का० २ प० ३ अ० १] इति ।

आशीरस्मदपेक्षितं कष्टं सत्यमस्तिविति शेषः ।

अन्यं वन्द्यपुण्याद्य व्याचष्टे--

“ इह मन इत्याह मया एवास्मै समनसः करोति ” [सं० का० २ प० ३ अ० ३] इति ।

इह मदीये राष्ट्रपक्षेणे मजानां मनोऽनुकूलं भवतिविति शेषः ।

पुनरपि मन्वात्तरमुत्थाद्य व्याचष्टे--

“ उप येत मरुतः सुदानव एवा विस्पतिमाऽभ्ययुः राजानामित्याह मारुवी वै विह्वलेष्टो विस्पतिर्विद्योर्बैन् राष्ट्रेण समर्धयति ” [सं० का० २ प० ३ अ० १] इति ।

‘हे सुदानवः सुहृद्राष्ट्रमकेकदावारो मरुतो मयमेना विस्पतिभ्येतेन विरोधिना राष्ट्रपतिना सह योद्धुमर्मु वीरसिंहवर्माणं संजिहीर्षिमाणमपकृष्यवानं राजानमभि-
मुखीकृत्योपमेत समीपे गच्छत । अस्मिन्वने विस्पतिनेति यदुक्तं तत्र या विट्प-
जा सा मरुतामधीनत्वात्मारुवी, तस्या विशः पतिर्ज्यैष्ठोऽप्रोद्धा, तेन ज्येष्ठेन विस्पतिना सह योद्धुमित्येवं ब्राह्मणेनोक्तस्य व्याख्यानस्य शेषः पूरणीयः ।
एतस्य ब्राह्मणव्याख्यातमन्त्रस्य षष्ठे तृति यजया देशेन चैनं यजमानं तमूर्ध्वं करोति । एतेषां मन्वाणां विनियोगमापस्तम्बो दर्शयति--“ हविष्कृत्वा पार्चं वि-
सृज्योप घेत मरुतः सुदानव इति यजमानमभ्येति सत्याऽऽशीरिति यजमानस्यो-
चरे वातति इदिकदेशं निवर्ततीह वन इत्युरसि शेषं निवेपति ” इति ।

अत्र केचित्पयोगविशेषं क्रमेण विवचे--

“ यः परस्तादग्राम्यवादी स्यात्तस्य गृहादीदीना हरेच्छुक्लाश्च कृष्णाश्च वि-
चिनुयाद्ये शुक्लाः स्मृत्तपादित्यं चकं निवेपेदादित्या वै देवतया विह्विशमेवाह
गच्छति ” [सं० का० २ प० ३ अ० ३] इति ।

यामेष्ट्यो हितं ग्राम्यं तद्वाङ्मोक्षे वदतीति ग्राम्यवादी । त द्विविधः--अन्तर-
ङ्गो बहिरङ्गश्च । तत्र बहिरङ्गः समापामेव वदति । अन्तरङ्गस्तु तर्भाषाः पर-

१ स. अ. 'क्यातस्य । २ क. य. उ. य. निवर्तति । ३ क. य. उ. य. ग्राम्येष्ट्यो ।

४ स. अ. 'भार्चं विस्पतिर्वायं वै' ।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

स्तादन्तःपुरे गत्वा गृहं हितं वदति तस्य मृहाद्वीहीनाहरेत् । विदुश्चन्द्रवाच्यामाः
यज्याया आदित्यदेवतारकत्वादादित्यचरुणा विशयेष्वप्याप्नोति ।

विमक्तानां द्विविधतण्डुलानां मध्ये शुक्लैरादित्यचरु विभाम कृष्णैर्वारुणचरुं
विधत्ते—

“अपगतोऽस्म विद्वानवमतः राष्ट्रमित्याहुर्वे कृष्णाः स्युस्तं वारुणं चरुं नि-
र्वपेदारुणं वै राष्ट्रमुषे एव विशी च राष्ट्रं चाव गच्छति” [सं० का० २ म०
३ अ० १] इति ।

अस्य पजमानस्याऽऽदित्यचरुणा यद्यपि मजा ममा भवति तथाऽपि राष्ट्रं
भूमिविशेषस्तावता न प्राप्यत इत्यभिज्ञा आहुः । अतस्तस्यामये वारुणं निर्वपेत्
यथा मजाया आदित्या देवता तद्गद्गाष्ट्रस्य वरुणो देवता, ततस्तमोस्तुष्ट्या
तदुभयं प्राप्यते ।

योऽयमपरुध्यमानस्तस्यापरुद्धवधत्कर्म मिहितं तस्मिन्कर्मणि पूर्वोक्ते एव या-
ज्यानुवाक्ये । मत्तु यः परस्तादित्यादिना हविर्द्वयप्रयोगरूपं कर्मान्तरं विहितं तत्र
शुक्लहविषः पुरोनुवाक्यमाह—त्याञ्च क्षत्रियामिति ।

यस्य पजमाना अभिष्टये देवतायिमुख्येन कर्तव्येष्टिसिद्धयर्थमादित्यान्प्रत्यक्षो
याचिषामहे रक्षणं मार्येषामहे । कीदृशानादित्यान्, येषां पूर्वमन्त्रे माहात्म्यं प्रप-
ञ्चितं त्याञ्च तानेव क्षत्रियान्क्षत्रियवत्प्रबलान्सुमुदीकान्सुदु सुखयितुन् । तत्रैव
याज्यामाह—न दक्षिणेति ।

हे वत्सवो यास्यितार आदित्या वैरिणाऽपरुध्यमानोऽहं तेनावरोधेन व्यामुह-
यितः शक्तिमपि न विचिकित्ते विशेषेण न जानामि, इदं दक्षिणमिदं सम्भविदं
माचीनमिदं प्रदीचीनमिति कस्यपि विवेकं नानुभवामि । क इव, पाक्या चित्पाक्य
इव धीर्या चिद्धीर्य इव । पूर्वं पक्को न भवतीतः परं पाकं नेतव्यः शक्नोऽपरि-
पक्वधर्माणि इत्यर्थः । पूर्वं धीरो न भवतीतः परं धीरत्वं नेतव्यो धीर्यः क्रातरो
बाल इत्यर्थः । युज्यानीतो युज्याभिः स्वकीयां विशं यापितः सुश्रयं ज्योतिः
शशुभमरहितं विवेकज्ञानमस्यां प्राप्नुयात् । तत्रैव विकल्पितमन्यां याज्यामाह—
आदित्यानामिति ।

पजमाना यज्यामादित्यानां संयन्विना नूतनेनेदानीं संपादितेनावता रक्षणेन

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

युकाः शर्मणा शतमेन सर्वोपद्रवरहितत्वादतिशान्तेन सुखेन सक्षीमहि सका
भवेय । हे आवित्वा भवन्तोऽन्नामास्तेऽस्मदीये निरपराधित्वेऽदितिसे सर्वदेवास्व-
ण्डितत्वे निमित्तभूते सति श्रोत्रमाणा अस्पदीया स्मृतिं शृण्वन्तस्तुरासस्वरमाणा
इमं यज्ञं दधतु वारमन्तु । कृष्णग्रीहिचरौ पुरोनुवाक्यमाह-इमं म इति ।

हे वरुण मे मदीयमिदं हवमाह्वानं भूधि शृणु । भूत्वा वाद्यास्मान्मृद्वप सु-
खम् । अहं चापत्युः पालनेच्छुस्तवापाचक आ समन्ताच्छन्दयामि पार्थयामि ।
तत्रैव पाप्मामाह-तत्त्वा यामिति ।

तत्त्वस्यै रक्षणाप ब्रह्मणा मन्त्रेण वन्दमानस्त्वा यामि त्वां यान्त्वोमि । अयं
यजमानो हविर्भिराराध्य तद्रक्षणायास्ते । हे वरुणाहेडवानः क्रोधरहित इह
कर्मणि बोधि अस्पदिज्ञापनां बुध्यस्व । हे उरुशंस मभूतस्तुते नोऽस्माकमायुषां
प्रमोषीणां विनाशम् ।

अपरुष्पमानस्य विशो राष्ट्रस्य च प्राप्तये द्विहविष्का काचिविष्टिरुका ।
केनचित्प्रतिबन्धविशेषेण यदि कृतायामपीष्टौ तत्प्राप्तिः प्रतिबध्येत तदानीं
विशेषं विधत्ते-

“ यदि नावगच्छेदिममहमादित्येभ्यो भागं निर्वपाम्वाऽमुष्मादमुष्मै विशोऽव-
गन्तोऽरिति निर्भेदादित्या एवैनं भागधेयं मेष्टन्तो विशगव गमयन्ति ” [सं०
का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

इममित्यादिर्निर्वापमन्त्रोऽवैवोत्पाद्यते । अहं यजमानोऽमुष्माद्वैरिणोऽमुष्मास्त-
दीययजामाभ्याऽऽनीयेयं ब्रह्मिर्गव हविर्भागमादित्येभ्यो निर्वपामि । किमर्थम् ।
अवगन्तोऽस्मदीयानां यज्ञां राष्ट्रं चावगन्तुम् । अनेन मन्त्रेण निर्वादे सत्यादित्याः
स्वयमेव तं भागप्रेक्षमाणा एते यजमानं स्वकीयां विशं प्रापयन्ति ।

प्रतिबन्धाधिक्ये सति तावताऽप्यप्राप्तौ पुनरन्मै विशेषं विधत्ते-

“ यदि नावगच्छेदाश्वत्थान्मृत्त्वान्नसप्त मध्यमेवापामुप हन्मादिदमहमादित्या-
न्ब्रह्माऽमुष्मादमुष्मै विशोऽवगन्तोऽरिमादित्या एवैनं बद्धवीरा विशगव
गमयन्ति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

इदमित्यादिर्बन्धनमन्त्रः । अमुष्माद्वैरिणः सकाशादमुष्मा मदीयाया विशोऽ-
वगन्तोः प्राप्तये यजमानोऽहमादित्यानिर्दं बध्नामि । इदमिति हस्तेन पदशेनम् ।

(काम्येष्टियाज्यापुरोक्तवाक्याविधानम्)

अनेन यन्नेजाभरथेज्यान्सप्त शङ्कुहविधारिणः शकटस्य मध्यमायामीवायां
कीलपक्षेपेण बध्नीयात् । तथा सायादिपाः स्वयमेव मज्ज्वीराः सन्तः स्वकी-
याम्भूषान्मोचयितुमेनं यजमानं विशं प्रापयन्ति ।

ततोऽपि यत्नवत्प्रतिबन्धके सति पुनरप्यभ्यं विशेषं विभक्तं—

“ यदि नावगच्छेदेवमेवाऽऽदित्यं चरुं निर्वपेदिभ्येऽपि ययूस्वागस्तं नक्षेदवपरुष्य-
मेवाव गच्छति ” [सं० का० २ प० ३ अ० १] इति ।

पूर्वत्र मध्यमायामीवायां शङ्कुवः कीलिताः । इदानीमिभ्येऽपि शङ्कुवः चरुं
विशेषः । तेषां शङ्कुनां पूर्वपदयुक्तविशेषं विभक्ते—

“ आभरथा मयन्ति मरुतां वा मृतदोजो यदभरथ आंजेतैव विशमव गच्छ-
ति ” [सं० का० २ प० ३ अ० १] इति ।

अभरथस्य मरुदोजस्तवमर्थेवादान्तरे द्रष्टव्यम् । शङ्कुसंख्यां विभक्ते—

“ सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गजश एव विशमव गच्छति ” [सं०
का० २ प० ३ अ० १] इति ।

एतेषु सर्वेष्वपि ययोगेषु पूर्वोक्ते एव याज्यानुवाक्यं द्रष्टव्यम् । अत्र विनियोगसंयुक्तः—

“ ऐन्द्रयामे त्रिवन्द्रनिन्द्रं मरुतावेति मारुते ।

भरेषु वैश्वदेवेन्द्रे प्रिया यैषगवे चरी ॥

अभिर्वसुमेदादीनां चतुर्णां हि सप्तहके ।

यथा विकल्पिता याज्या कुत्र स्विटक्तो दयम् ॥

यज्ञो भुवदति चरौ धारयन्धारयदति ।

त्पानुचर्यं शङ्कुचराविभं कृष्णचरौ तथा ॥

एकादशेऽनुवाक्तेऽस्मिन्मन्त्रा दार्मिशनिर्वताः ” ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचितं माधमीये मन्थार्यप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे मध्यपपरठक

एकादशेऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्व-

रस्य श्रीधीरब्रह्ममहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण

विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*प्रजापतिः प्रजा अंसृजत ताः सुष्टा इन्द्रा-
 भी अपासूहता* सोऽचायप्रजापतिरिन्द्राग्नी
 धे मे प्रजा अपाघृक्षतामिति स एतमैन्द्राग्ने-
 कादशकपालमपश्यच्च निरवपत्तार्वस्मे प्रजाः
 प्रासाधयतामिन्द्राग्नी वा एतस्य प्रजामप
 शूहतो योऽलं प्रजायै सप्रजां न विन्दत ऐ-
 न्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इन्द्रा-
 ग्नी (१) एव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 तावेवास्मै प्रजां प्र साधयतो विन्दते प्रजामै-
 न्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्स्पर्धमानः क्षेत्रे
 वा सजातेषु वेन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति ताभ्यामेवेन्द्रियं धीर्यं आतृष्यस्य
 बृहक्ते वि पाप्मना आतृष्येण जयतेऽप वा
 एतस्मादिन्द्रियं धीर्यं कामति यः संहृद्यामर्मु-
 पप्रयात्यैन्द्राग्नेकादशकपालं निः (२) वपे-
 त्सहृद्यामर्मुपप्रयास्यजिन्द्राग्नी एव स्वेन भाग-

* एतदर्थेकादशान्तानुवाकानां व्याख्यानं पूर्वमेव विस्तरेण कृतमित्यत्र पुनस्तत्पुन-
 र्विस्तरेण न कृतं भाष्यकृता । किंचित्प्रपाठकस्यान्तिमद्वादशानुवाकभाष्यारम्भे संक्षेपेण
 पद्यरूपेण कृतमस्तीति बोध्यम् । किंचित्तेषां व्याख्यानं विस्तरेण च कृतमित्येतदपि तत्रैव
 भाष्यकृता कश्चरयेणोक्तगस्तीत्येतदमेकादशानामनुवाकानामक्षरार्थाकाङ्क्षिमिध्वेयम् । "

(प्रजाकामादीन्यत्यैन्द्राग्नीन्द्राग्नेयिनां विधिः)

धेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं
 धत्तः सहोन्द्रियेण वीर्येणोप प्र याति जयति
 त* संहृष्टार्मं वि वाः एष इन्द्रियेण वीर्येण-
 ध्येत यः संहृष्टार्मं जयत्येन्द्राग्नेमेकादशकपालं
 निर्वपेत्संहृष्टार्मं जित्वेन्द्राग्नी एष स्वेन भाग-
 धेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यम्
 (३) धत्तो नेन्द्रियेण वीर्येण स्यूध्यतेऽप वा
 एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति य एति जनता-
 मेन्द्राग्नेमेकादशकपालं निर्वपेज्जनतामेप्याग्नि-
 न्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावे-
 वास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तः सहोन्द्रियेण वीर्येण
 जनतामेति पौर्णं चक्रमनु निर्वपेत्पूषा वा इ-
 न्द्रियस्य वीर्यस्यानुप्रदाता पूषणमेव (४)
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा
 इन्द्रियं वीर्यमनु प्र यच्छति क्षेत्रपर्यं चर्चं
 निर्वपेज्जनतामागत्येयं वै क्षेत्रस्य पतिरस्या-
 मेष प्रति तिष्ठत्यैन्द्राग्नेमेकादशकपालमुपरिष्ठा-
 भिर्वपेदस्यामेव प्रतिष्ठायैन्द्रियं वीर्यमुपरिष्ठा-
 दात्मन्धत्ते (५) ॥

प्रजाकाम इन्द्राग्नी उपप्रयत्यैन्द्राग्नेमेकादशकपालं निर्वपेत् पूषण-
 मेवैकाग्रत्वादिच्छात्तं ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(दशमं त्रिकमभिषाङ्गपाधिकृतादीद्विविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयपाठके द्वितीयाऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नये॑ पा॒यि॒कृतं॑ पु॒रोडा॑शं॒म॒ष्टाकं॑ पा॒लं निर्वे॒-
 पे॒यो दर्श॑पूर्णमा॒सया॑जी स॒न्नमा॑वा॒स्यो वा
 पौ॒र्णमा॑सीं वा॒ऽति॒पा॒दये॑त्प॒यो वा ए॒षोऽध्य॑पं॒-
 येनै॑ति यो दर्श॑पूर्णमा॒सया॑जी स॒न्नमा॑वा॒स्यो वा
 पौ॒र्णमा॑सीं वा॒ऽति॒पा॒दये॑त्य॒ग्निमे॒व पा॑यि॒कृतः॑
 स्वेन॑ भा॒गधे॑येनोप॑ धावति स ए॒वैन॑म॒र्पया॑त्प॒-
 म्याम॑पि नयत्यन॒डवान्दक्षि॑णा व॒ह्नी ह्ये॒ष
 स॒मृद्ध॑श्चा अ॒ग्नये॑ व्रत॒पत॑ये (१) पु॒रोडा॑शं॒म॒-
 ष्टाकं॑ पा॒लं निर्वे॒पेय॑ आ॒हिता॑ग्निः स॒न्नम॑त्य॒ग्निं च॑
 चरे॑द्द॒ग्निमे॒व व्रत॑पतिः॒ स्वेन॑ भा॒गधे॑येनोप॑
 धावति स ए॒वैन॑ व्रत॒मा ल॑म्बयति व्रत॒यो
 भव॑त्य॒ग्नये॑ रक्षो॒भ्रे पु॒रोडा॑शं॒म॒ष्टाकं॑ पा॒लं निर्वे॒-
 पे॒यः रक्षा॑श्च॒सि स॒चेर॑द्द॒ग्निमे॒व रक्षो॑ह॒णः स्वेन॑
 भा॒गधे॑येनोप॑ धावति स ए॒वास्मा॑द्रक्षा॒स्त्वर्प॑
 ह॒न्ति नि॑क्षि॒ताया॑ निर्वे॒पेत् (२) नि॑क्षि॒ता-
 याः हि रक्षा॑श्च॒सि प्रेर॑ते सं॒प्रेण॑न्त्ये॒वैनानि॑
 ह॒न्ति परि॑श्रिते याज॒येद्रक्ष॑साम॒नम्य॑ च॒राय
 रक्षो॑घ्नी या॒ज्यानु॒वाक्ये॑ भवतो रक्ष॑साः॒स्तृषा॑
 अ॒ग्नये॑ रु॒द्रव॑ते पु॒रोडा॑शं॒म॒ष्टाकं॑ पा॒लं निर्वे॒पेद॒ग्नि-
 चरे॑द्भे॒षा वा अ॑स्य घो॒रा त॒न्यद्गु॒द्रस्त॑स्मा ए॒वै-
 न॒मा वृ॑ध्वति ताज॒गार्ति॑मा॒र्छत्य॑ग्नये॑ सु॒रभि॑मते
 पु॒रोडा॑शं॒म॒ष्टाकं॑ पा॒लं निर्वे॒पेय॑स्य गा॒वो वा

(कामुकादीष्टिविधिः)

पुरुषाः (३) वा प्रमीयेरन्यो वा विमीया-
 देषा वा अस्म्य भेषज्वा तनूर्यत्सुरभिमती
 तयेवास्मै भेषजं करोति सुरभिमेतं भवति
 पूतीगन्धस्यापहत्या अग्नये क्षामवते पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपेत्सहस्रामे संयत्ने भागधेये-
 नैवैनं क्षमयित्वा परानभि निर्दिशति यमव-
 रेषां विध्यन्ति जीवति स यं परेषां प्र स
 मीयते जयति त* सहस्रामम् (४) अमि
 वा एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्जः
 प्रमीयन्ते पुरुषाहुतिर्हस्य प्रियतमाऽग्नये क्षाम-
 वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवैनं
 क्षमयति नैषां पुराऽऽयुषोऽपरः प्र मीयतेऽमि
 वा एष एतस्य गुहानुच्यति यस्य गुहान्दह-
 त्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेद्भागधेयेनैवैनं क्षमयति नास्यापरं गुहान्द
 हति (५) ॥

(जतपतये निशितायां निर्वपेत्पुरुषाः सहस्रामं न चत्वारिं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके

द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाहके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेद्य कामो नोपनभेदग्निमेव काम* स्वेन

भागधेयेनोषं धावति स एवैनं कामेन समर्थ-
यस्युपैतं कामो नमत्यग्नये यविंष्टाय पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपेत्सर्धमानः क्षेत्रे वा सजा-
तेषु वाऽग्निमेव यविंष्टं स्वैनं भागधेयेनोषं
धावति तेनैवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य (१)
युवते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयतेऽग्नये
यविंष्टाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिच-
र्यमाणोऽग्निमेव यविंष्टं स्वैनं भागधेयेनोषं
धावति स एवास्माद्रक्षांसि पश्यति तेनम-
भिचरन्तस्तृणतेऽग्नय आयुष्मते पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपेद्यः कामयेत सर्वमायुरियामित्य-
ग्निमेवाऽऽयुष्मन्तं स्वैनं भागधेयेनोषं धावति
स एवास्मिन् (२) आयुर्दधाति सर्वमायुरे-
त्यग्नये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपे-
द्धृतिकामोऽग्निमेव जातवेदसं स्वैनं भागधेये-
नोषं धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्ये-
वाग्नये रुक्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भु-
क्तकामोऽग्निमेव रुक्मतं स्वैनं भागधेयेनोषं
धावति स एवास्मिन् रुक्मं दधाति रोचते एवा-
ग्नये तेजस्वते पुरोडाशं (३) अष्टाकपालं
निर्वपेत्तेजस्कामोऽग्निमेव तेजस्वन्तं स्वैनं
भागधेयेनोषं धावति स एवास्मिन्तेजो दधाति

(अन्नकामादीष्टिविधिः)

तेजस्व्येव भवत्यग्नये साहन्त्याय पुरोडाशम-
ष्टाकपालं निर्वपेत्सीक्षयाणोऽग्निमेव साहन्त्य-
स्वेन भागधेयेनोप धावति तेनैव संहते य-
सीक्षते (४) ॥

(भ्रातृभ्यस्यास्मिन्नेर्जस्वते पुरोडाशमष्टाविंशाच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अमयेऽज्ज्वने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेयः
कामयेताज्ज्वान्तस्यामित्यग्निमेवाज्ज्वन्त-
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमज्ज्वन्तं करोत्य-
ज्ज्वानेष भवत्यमयेऽज्जादाय पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपेयः कामयेताज्जादः स्यामित्यग्निमेवा-
ज्जाद-
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैन-
मज्जादं करोत्यज्जादः (१) एव भवत्यमयेऽज्ज-
पतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेयः कामये-
ताज्जपतिः स्यामित्यग्निमेवाज्जपति-
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमज्जपतिं करो-
त्यज्जपतिरेव भवत्यमये पर्वमानाय पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपेदमये पावकायामये शुचये
श्लोमामयावी यदमये पर्वमानाय निर्वपति

प्राणमेवास्मिन्तेन दधाति यदग्नये (२) पा-
वकाय वाचमेवास्मिन्तेन दधाति यदग्नये
ह्यर्चये आशुरेवास्मिन्तेन दधात्युत यदीतासु-
भवंति जीवस्यैवेतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामो यद-
ग्नये पर्वमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन्तेन
दधाति यदग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन्तेन
दधाति यदग्नये ह्यर्चये चक्षुरेवास्मिन्तेन द-
धाति (३) उत यद्यन्धो भवति प्रैव पश्य-
त्यग्नये पुश्रवते पुरोडाशमष्टार्कपालं निर्वपेदि-
न्द्राय पुश्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजा-
कामोऽग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति बुद्धामिन्द्रः
प्र यच्छत्यग्नये रसंवतेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेद्यः
कामयेत रसवान्त्स्यामित्यग्निमेव रसवन्तः
स्वेन मागधेयेनोप धावति स एवैनं रसवन्तं
करोति (४) रसवानेव भवत्यजक्षीरे भव-
त्याग्नेयी वा एषा यदजा साक्षादेव रसमव
रुन्धेऽग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टार्कपालं निर्व-
पेद्यः कामयेत वसुमान्त्स्यामित्यग्निमेव वसु-
मन्तः स्वेन मागधेयेनोप धावति स एवैनं
वसुमन्तं करोति वसुमानेव भवत्यग्नेयं वाज-
सृते पुरोडाशमष्टार्कपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे
संयत्ते वाजम् (५) वा एष भिंसीपति यः
सङ्ग्रामं जिगीषत्यग्निः सल्लु वे देवानीं वाज-

(अष्टकामाष्टीद्विविधः)

सृद्ग्नमेव वाजसूतः स्वेन भागधेयेनोप धावति
 धावति वाजः हन्ति वृत्रं जयति तः संह्यामम-
 थो अग्निरिव न प्रतिध्वे भवत्यग्नयेऽग्नियते पु-
 रोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्नावग्निम-
 भ्युद्धरेयुर्निर्विष्टभागो वा एतयोरग्नयोऽनिर्विष्ट-
 भागोऽग्न्यस्तौ संभवन्ती यजमानम् (२) अभि
 संभवतः स ईश्वर आर्तिमार्तोयद्ग्नयेऽग्नियते
 निर्वपति भागधेयेनैवैनां शमयति नाऽऽर्तिमा-
 र्छति यजमानोऽग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धतोऽहुतेऽग्नि-
 होत्र उद्वायेदपरं आदीप्यानुद्धृत्य इत्याहुस्तत्तथा
 न कार्यं यज्ञागधेयमभि पूर्वं उदधिरयते कि-
 मपरोऽभ्युह (३) ह्रियेतेति तान्येवावक्षाणानि
 संनिधाय यन्थेदितः प्रथमं जज्ञे अग्निः स्वा-
 घोनेरधि जातवेदाः । म मायजिह्व त्रिष्टुमा
 जगत्स्या देवभ्यो हुव्यं बहनु प्रजानन्निति छन्दो-
 भिरैवैनः स्वाद्योनेः प्र जनयत्येष धाव सोऽग्नि-
 स्तिषाहुज्योतिस्त्वा अस्य परापतितमिति यद्-
 ग्नये ज्योतिष्मते निर्वपति यदेवास्य ज्योतिः
 परापतितं तदेवावरुन्धे (८) ।

(करोत्यन्नादो दधाति यद्ग्नये शुर्वये यक्षुरेवास्मिन्नेन श्वाति करोति

वाजं यजमानमुदेवास्य यद् यं)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाहने द्वितीयपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्भारुणं चरुं
 दक्षिणाग्नें चरुमभिश्चस्यमानो यद्वैश्वानरो द्वा-
 दशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः
 संवत्सरेणैवैनं स्वदद्यत्सप पापं वर्णं हते वारु-
 णेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति दक्षिणाग्नां पुना-
 ति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्ये-
 वैनमार्यमस्याजं भवत्येतामेव निर्वपेत्प्रजाकामः
 संवत्सरः (१) वा एतस्याशान्तो योमिं
 प्रजायै पशूनां निदहति सोऽलं प्रजायै सन्प्रजां
 न विन्दते यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति
 संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरेव भाग-
 धेयेन शमयति सोऽस्मै शान्तः स्वाद्योनेः प्रजां
 प्र जैनयति वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति द-
 क्षिणाग्नां पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै
 हिरण्यं पुनात्येवैनम् (२) विन्दते प्रजां वैश्वा-
 नरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदद्वाक-
 पालो भवति गायत्रियैवैनं ब्रह्मवच्यसेन पुनाति
 यजुषंकपालस्त्रिवृतैवास्मिन्तेजो दधाति यदश-
 कपालो विराजैवास्मिन्प्रजायं दधाति यदेकाद-
 शकपालस्त्रिदुमैवास्मिन्निद्रियं दधाति यद्विद्वा-
 दशकपालो जगत्यैवास्मिन्पशून् दधाति यस्मि-
 ज्जात एतामिष्टिं निर्वपति पुनः (३) एव

(अभिशस्तादिकर्तव्येष्टिविधिः)

तैजस्यज्ञाद् इन्द्रियाधी पशुमाभ्यवत्यव वा
 एष सुवर्गाष्टोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी
 सन्नमावास्या वा पौर्णमासी नाऽतिपादयति
 सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येते वै-
 श्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्या वा
 पौर्णमासी वाऽतिपार्थ संवत्सरो वा अग्निर्वै-
 श्वानरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा
 उपदधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्टये (४)
 अथो देवना एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति
 वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्गासयते न वा
 एतस्य ब्राह्मणा क्रैतायवः पुराऽन्नमक्षजाग्नेयम-
 ष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालमग्निमु-
 द्गासयिष्यन्त्यष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तस्मा आतिष्य क-
 रीत्यथो यथा जनं यतेऽवसं करोति तादृक् (५)
 एव तद्द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश
 मासाः संवत्सरः संवत्सरः खलु वा अग्नेर्योनिः
 स्वामेवेनं यानि गमयत्याद्यमस्यान्नं भवति
 वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मारुतं * मत्त-
 कपालं ग्रामकाम आहवनीये वैश्वानरमधि
 अयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यस्य विधृत्ये
 द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः

(आदित्यचार्दीष्टिविधिः)

संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मै सजाताऽनुच्यवयति
 मरुतो भवन्ति (६) मरुतो वै देवानां विशो
 देवविशेनैवास्मै मनुष्यविशमव रुन्धे सप्तकपा-
 लो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै
 सजातानव रुन्धेऽनुच्यमान आ सादयति वि-
 श्वेवास्मा अनुवत्मानं करोति (७) ॥

(पञ्चाकाशः संवत्सरः पुनात्येवैवं पूतः समस्तै तादव्यारुतो
 भवत्येकान्विर राज्ञः) ।

इति छप्पयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टकं द्वितीयप्रपाठके षष्ठीऽनुवाकः) ।

आदित्यं चरुं निर्वपेत्सहस्राभयुपप्रयास्य-
 जिये वा अदितिरस्यामेव पूर्वे प्रतितिष्ठन्ति
 वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वा
 संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरः सलु वै
 देवानामायतनमेतस्माद्वा आयतनाद्देवा असु-
 रानजयन्त्यह्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति दे-
 वानामेवाऽऽयतने यतते जयति ३२.सहस्राभये-
 तस्मिन्वा एतौ मृजाने (१) यो विद्विषाण-
 योरभ्रमन्ति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्विद्वि-
 षाणयोरभ्रं जग्ध्वा संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः

(आदित्यचर्वादीहिविभिः ।)

संवत्सरस्वदितमेवाति नास्मिन्मृजाते संवत्स-
 राथ वा एतौ समंयाते यो संयमाते तयोर्थः
 पूर्वोऽभिद्रुह्यति तं वरुणो गृह्णाति वैश्वानरं
 द्वादशकपालं निर्वपेत्सममानयोः पूर्वोऽभिद्रुह्य
 संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेवाऽऽप्ला
 निर्वरुणम् (२) परस्तादग्निं द्रुह्यति नैनं वरुणो
 गृह्णात्स्याज्यं वा एष प्रति गृह्णाति योऽग्निं प्रति
 गृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदग्निं
 प्रतिगृह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्व-
 दितामेव प्रति भुङ्क्ताति नाऽऽज्यं प्रति गृह्णात्सा-
 त्मनो वा एष मात्रामाप्नोति य उभयादत्प्रति-
 भुङ्क्तात्यश्वं वा पुरुषं वा वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेदुभयादत् (३) प्रतिगृह्य संवत्सरो वा
 अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेव प्रतिगृह्णाति
 नाऽऽत्मनो मात्रामाप्नोति वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेत्सन्निमेष्यन्त्संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरो
 यदा खलु वै संवत्सरं जनतायां चरत्यथ स
 धनार्घो भवति यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व-
 पति संवत्सरमातामेव सन्निमामि प्रच्यवते
 दानकाया अस्मै प्रजा भवन्ति यो वै संवत्स-
 रम् (४) प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै
 स भवत्येतमेव वैश्वानरं पुनरागत्य निर्वपेद्यमेव
 प्रयुङ्क्ते तं भागधेयेन विमुञ्चति अतिष्ठित्यै

यथा रज्ज्वोत्तमां गामाजेतां भ्रातृभ्याम् ग्रहि-

पुण्याजिर्जतिमेवास्मै ग्रहिणोति (५) ।

(मृजति निर्वरुणं वेवेदुभयावयो वै सैवत्सरं पद्विंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत्पशुकाम ऐन्द्रा वै पशव
इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै
पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवति चरुम्वति
स्वादेवास्मै योनैः पशून्प्र जनयतीन्द्रायेन्द्रिया-
वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्पशुकाम
इन्द्रियं वै पशव इन्द्रमेवेन्द्रियावन्त* स्वेन
भागधेयेनोप धावति सः (१) एवास्मा इ-
न्द्रियं पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवतीन्द्राय
धर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मव-
र्चसकामो ब्रह्मवर्चसं वै धर्म इन्द्रमेव धर्मवन्त*
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्म-
वर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवतीन्द्रायाकंवते
पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मकामोऽको वै
देवानामममिन्द्रमेवाकंवन्त* स्वेन भागधेयेन
(२) उप धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छ-

(ऐन्द्रवर्षादीशिविधिः)

त्र्यञ्जाद् ए॒ष भ॒वतीन्द्रा॒य ध॒र्म॒व॒न्ते पु॒रो॒डा॒श॒मे॒-
 का॒द॒श॒क॒पा॒लं निर्व॑पेदिन्द्रायेन्द्रियाव॑न्त इन्द्रा॒-
 या॒कं॒व॒न्ते भू॒तिका॒मो य॒दिन्द्रा॒य ध॒र्म॒व॒न्ते निर्व॑पति
 शि॒रं ए॒वास्य॒ तेन॑ करोति यदिन्द्रायेन्द्रियाव॑न्त
 आ॒त्मान॑मे॒वास्य॒ तेन॑ करोति यदिन्द्राया॒कं॒-
 व॒न्ते भू॒त ए॒वा॒ग्रा॒ये प्र॒ति ति॒ष्ठति॒ भव॑त्येवेन्द्रा॒य
 (६) अ॒हो॒मु॒चं पु॒रो॒डा॒श॒मे॒का॒द॒श॒क॒पा॒लं नि॒-
 र्व॑पेयः पा॒प्म॒नां गृ॒हीतः॒ स्यात्पा॒प्मा वा अ॒ह
 इन्द्र॑मे॒वा॒हो॒मु॒च॒स्वेन॑ भा॒ग॒धे॒ये॒नोप॑ धावति
 स ए॒वेन॑ पा॒प्म॒नोऽ॒हो॒सो मु॒ञ्चतीन्द्रा॒य वैमु॒धा॒य
 पु॒रो॒डा॒श॒मे॒का॒द॒श॒क॒पा॒लं निर्व॑पेयं मु॒धोऽ॒मि प्र॒-
 वे॒पेत्स्त्रा॒ष्ट्राणि॒ वाऽ॒मि स॒मि॒श्रि॒न्द्रमे॒व वैमु॒ध॒स्वेन॑
 भा॒ग॒धे॒ये॒नोप॑ धावति स ए॒वा॒स्मा॒न्मु॒धः
 (४) अ॒पं ह॒न्ति॒न्द्रा॒य आ॒ग्ने पु॒रो॒डा॒श॒मे॒का॒द॒श॒क॒-
 पा॒लं निर्व॑पेद्द॒दो वा॒ परि॑य॒जो वेन्द्र॑मे॒व आ॒ता॒-
 २० स्वेन॑ भा॒ग॒धे॒ये॒नोप॑ धावति स ए॒वेन॑ आ॒यत॑
 इन्द्रा॒या॒कं॒श्वमे॒ध॒व॒न्ते पु॒रो॒डा॒श॒मे॒का॒द॒श॒क॒पा॒लं
 निर्व॑पेयं म॒हा॒य॒ज्ञो नो॒प॒न॒भे॒देते॒ वै म॒हा॒य॒ज्ञस्या॒-
 म॒धे॒त॒नू य॒द॒कां॒श्वमे॒धा॒विन्द्र॑मे॒वा॒कं॒श्वमे॒ध॒व॒न्त॒स्वेन॑
 भा॒ग॒धे॒ये॒नोप॑ धावति स ए॒वा॒स्मा॒न्अ॒न्त॒तो
 म॒हा॒य॒ज्ञं य॒था॒व॒य॒त्यु॒पैर्न॑ म॒हा॒य॒ज्ञो न॑मति (५) ॥

१८७२ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [२द्वितीयकाण्डे—
(धामकामादीनामनुष्वादीष्टिविधिः)

(इन्द्रियावन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति सोऽकैवन्तस्त्वेन भागधेयेनैवे-
न्द्रियास्मान्गृधोऽक्षे सह च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रायान्वजवे पुरोडाशमेकादशकपालं
निर्वपेद्ग्रामकाम इन्द्रमेवान्वजुस्त्वेन भागधे-
येनोप धावति स एवास्मै सजाताननुकामक-
रोति ग्राम्येव भवतीन्द्राण्यै चरुं निर्वपेत्तस्य
सेनाऽसंशितेव स्यादिन्द्राणी वै सेनायै देव-
तेन्द्राणमिव स्वेन भागधेयेनोप धावति सेवा-
स्त्र मेनाः भस् इत्यति पल्वजानपि (१)
इधो स नक्षेद्भीषन्नाधिष्कसा न्यमैहत्ततां
वत्सवा उदतिष्ठन्गवामेवैनं न्यायमपिनीय गा
वेदयतीन्द्राय मन्युमते मनस्वते पुरोडाशमेका-
दशकपालं निर्वपेत्सहग्रामे संघर्षेन इन्द्रियेण
वै मन्युना मनसा सहग्रामं जयतीन्द्रमेव
मन्युमन्तं मनस्वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति
जयति तम् (२) सहग्राममेतामेव निर्वपेद्यो
हृतमनाः स्वयंपाप इव स्यादेतानि हि वा
एतस्मादपेकान्तान्वथैव हृतमनाः स्वयंपाप

(ग्रामकामादीनामनुज्वादीष्टिविधिः)

इन्द्रमेव म॒न्युमन्तं॑ म॒नस्वन्त॑स्वेन॒ भाग॑धेये-
 नोप॑ धावति॒ स एवा॑स्मिन्निन्द्रि॒यं म॒न्युं मनो॑
 दधाति॒ न ह॒तम॑नाः स्वय॑र्पापो भव॒तीन्द्रा॑य
 दात्रे॒ पुरो॑डाशमेकादशकपालं॑ निर्व॑पेयः का॒म-
 येत॑ दान॒कामा॑ मे प्र॒जाः स्युः (३) इतीन्द्र-
 मेव दा॒तार॑स्वेन॒ भाग॑धेयेनोप॑ धावति॒ स
 एवा॑स्मै दान॒कामाः प्र॒जाः करोति॑ दान॒कामा
 अस्मै॑ प्र॒जा भ॑वन्तन्द्रा॒य प्र॒दात्रे॒ पुरो॑डाशमे-
 कादशकपालं॑ निर्व॑पेयस्मै प्र॒क्षमि॑व स॒न्न प्र॑दी-
 येतेन्द्र॑मेव प्र॒दातार॑स्वेन॒ भाग॑धेयेनोप॑ धाव-
 ति॒ स एवा॑स्मै प्र दा॑पयतन्द्रा॒य सु॒त्राम्णे॑ पुरो-
 डाशमेकादशकपालं॑ निर्व॑पेदपरु॒जो वै (४)
 अप॑रुध्यमानोवेन्द्र॑मेव सु॒त्रामा॑णस्वेन॒ भाग॑-
 धेयेनोप॑ धावति॒ स एवे॑न॒ ज्ञायते॑ऽनपरु॒ध्यो
 भ॑वतीन्द्रो वै स॒हस्र॑देवताभिरासीत्स॒ न व्यावृ॑-
 त्तमगच्छत्स॒ प्रजा॑पतिमुपा॒धावत्तस्मा॑ एत॒मैन्द्र-
 मेकादशकपालं॑ निर॑वप॒त्तेनै॒वास्मि॑न्निन्द्रि॒यम॑द-
 धाच्छ॒क्वरी॑ याज्यानु॒वाक्ये॑ अकरोद्भ॒जो वै
 श॒करी॑ स ए॒नं व॒ज्रो भू॒त्या ऐ॒न्ध (५) सोऽ-
 मव॑त्सोऽविभेद्भूतः प्र मा॑ धक्ष्यतीति॒ स प्र॒जा-
 पतिं॑ पुनरुपा॒धावत्स॒ प्रजा॑पतिः श॒क्या आधि॑
 रेवती॑ निरैमिमीत॒ शान्त्या॑ अप्र॒दाहा॑य योऽ-
 लंश्चि॑ये स॒न्तस॑हस्र॒मानैः॑ स्यात्तस्मा॑ एत-

मेन्द्रमेकादशकपालं निर्वयेदिन्द्रमेव त्वेन
 भामधेयेनोष धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं
 दधाति रेवतीं पुरोनुवाक्या भवति शाम्भ्या
 अग्रदाहाय शक्ररी यान्या वज्रो वे शक्ररी स
 एनं वज्रो भूत्या इन्धे भवत्येव (६) ॥

(अथ तत्स्युर्वेन्य भवति चर्तुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयपटके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयपटके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिच-
 रन्तसरेस्वत्याज्यभागा स्याद्वाहस्पत्यश्चरुर्ध्व-
 ग्रावैष्णव एकादशकपालो भवत्याग्निः सर्वा
 देवता विष्णुर्ध्वजो देवताभिश्चैवेन यज्ञेन चाभि
 चरति सरस्वत्याज्यभागा भवति वाग्वै सर-
 स्वती वाचैवेनमभि चरति वाहस्पत्यश्चरुर्ध्ववाते
 ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्नृक्षणैवेनमभि चरति
 (१) प्रति वै परस्तादभिचरन्तमभि चरन्ति
 द्वेदे पुरोनुवाक्ये कुर्यादितिप्रयुक्त्या एतदेव
 यजेताभिचर्यमाणो देवताभिरेव देवताः प्रति
 चरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म स
 देवताश्चैव यज्ञं च मध्यतो व्यवसर्पति तस्य
 न कृतश्चनोपाग्याधो भवति नैनमभिचरन्तस्तु-

(अभिचारकर्त्तव्यनिवारणविधिः)

पुन आ॒भ्रावै॒ष्णव॒भेका॑द॒शक॒पालं॑ निर्व॒पेयं
 य॒ज्ञो न (२) उप॒नये॑दा॒ग्निः सर्वा॑ दे॒यता
 वि॒ष्णुय॒ज्ञोऽग्निं॑ च॒व वि॒ष्णुं च॒ स्वेन॑ भा॒षाधे॒ये-
 नोप॑ धावति तावे॒वास्मै॑ य॒ज्ञं प्र॒ यच्छत॑ उपै॒नं
 य॒ज्ञो न॑म॒त्याभ्रावै॒ष्णवं॑ घृते च॒रुं निर्व॑पे॒च्चक्षु-
 ष्कामो॑ऽग्नेर्वै चक्षु॒षा मनु॒ष्या वि॒ पश्य॑न्ति
 य॒ज्ञस्य॑ दे॒वा अ॒ग्निं च॒व वि॒ष्णुं च॒ स्वेन॑ भा॒ग-
 धे॒येनोप॑ धावति तावे॒व (३) अ॒स्मिञ्चक्षु॑षं-
 च॒श्चक्षु॑ष्माने॒य भव॑ति धे॒नौ वा ए॒तद्रेतो॑ यदा-
 ज्य॒मन॑हु॒हस्त॑ण्डु॒ला पि॒शुना॑दे॒वास्मै॑ चक्षुः प्र
 ज॒नय॑ति घृते भवति ते॒जो वै घृते॑ तेजश्चक्षु॒स्ते-
 ज॒मैवास्मै॑ तेजश्चक्षु॒रव॑रु॒न्ध इन्द्रि॑यं वै वी॒र्यं
 बृ॒हक्ते॑ भ्रातृ॒व्यो य॒जमानो॑ऽय॒जमान॑स्याध्व॒र-
 क॑ल्पां प्रति निर्व॒पेद्भ्रातृ॒व्ये य॒जमाने॑ नास्ये-
 न्द्रि॒यम् (४) वी॒र्यं बृ॒हक्ते॑ पुरा वा॒चः प्रव॑दि-
 तो॒निर्व॑पे॒द्याव॑त्ये॒व वा॒क्ताम॑प्रो॒दिता॑ भ्रातृ॒व्यस्य॑
 बृ॒हक्ते॑ ताम॑स्य वाचं प्रव॑दन्तीम॒न्या वा॒चोऽ-
 नु प्र॒ वद॑न्ति ता इन्द्रि॒यं वी॒र्यं य॒जमाने॑ दध-
 त्याभ्रावै॒ष्णव॒भेका॑द॒शक॒पालं॑ निर्व॒पेत्प्रातः॑ स॒वन-
 स्या॑ऽऽकाले सर॑स्व॒त्याप्य॑भा॒गा स्या॒द्ग्राह॑स्प-
 त्यश्च॒रुय॑द॒ष्टाक॑पालो भव॑त्य॒ष्टाक्ष॑रा गाय॒त्री
 गा॒वञ्च॑ प्रातःस॒वनं प्रातः॑स॒वनं॒ भव॑ तेना॑ऽऽप्रोति
 (५) आ॒भ्रावै॒ष्णव॒भेका॑द॒शक॒पालं॑ निर्व॒पे-

माध्यंदिनस्य सर्वनस्याऽऽकाले सरस्वत्या-
 ज्यभागा स्याद्ब्राह्मस्पत्यश्वरुषेदेकादशकपालो
 भवत्येकादशाक्षरा विष्टुज्वैष्टुभं माध्यंदिन-
 सर्वनं माध्यंदिनमेव सर्वनं तेनाऽऽप्नोत्या-
 भाविष्णवं द्वादशकपालं निर्वपेत्तृतीयसवन-
 स्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्ब्राह्मस्पत्य-
 श्वरुषेद्द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा
 जगतां जागते तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव
 तेनाऽऽप्नोति देवताभिरेव देवताः (६) प्रति-
 चरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म
 कपालैरेव छन्दाः स्याप्नोति पुरोडाशैः सर्व-
 नानि मेशावरुणयेककपालं निर्वपेद्दृशायै काले
 यैवासौ भ्रातृभ्यस्य वशाऽनुबन्ध्या सो एवै-
 पैतस्यैककपालो भवति न हि कपालैः पशुमर्ह-
 त्याप्नुम (७) ।

(ब्रह्मवर्षैरन्ये चरन्ति यज्ञो न तावेवास्तेन्द्रियमाप्नोति
 देवताः सप्ताविरक्षन् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके वक्ष्योऽनुवाकः) ।

असावादि॒त्यो न ध्य॑रो॒चत॑ तस्मै॒ देवाः॑ शार्धं
 अ॒तिमै॑च्छन्त॒स्मा ए॒तं सौ॒मारौ॒द्रं च॒रुं नि॒र-
 व॒पन्ते॑ नै॒वास्मि॑न्क॒चम॑व॒धूयो ब्र॑ह्मवर्च॒सकामः॑
 स्या॒त्तस्मा॑ ए॒तं सौ॒मारौ॒द्रं च॒रुं नि॒र्वपे॑त्तो॒मं

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां सोमारोद्रचर्वादीष्टिविधिः)

चैव रुद्रं च ॥ वेनं भागधेयेनोप धावति तावे-
 वास्मिन्ब्रह्मवर्चसं धत्ता ब्रह्मवर्चस्पेध भवति
 तिष्यापूर्णभासं निर्वपेद्रुद्रः (१) वै तिष्यः
 सोमः पूर्णभासः साक्षादेव ब्रह्मवर्चसमव रुधे
 परिश्रिते याजयति ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै
 श्वेतायै श्वेतवर्त्मायै दुग्धं मथितमार्ज्यं भव-
 त्याज्यं प्रोक्षणमार्ज्येन मार्जयन्ते यावदेव ब्रह्म-
 वर्चसं तत्सर्वं करोत्यति ब्रह्मवर्चसं कियत
 इत्याहुरीश्वरो दुश्कर्मा भवितोरिति मानवी
 अर्चो धाद्ये कुर्याद्यद्दे किं च मनुरवदत्तज्ञेष
 जम् (२) भेषजमेवास्मै करोति यदि विभी-
 याद्दुश्कर्मा भविष्यामीति सोमापोष्णं चरुं
 निर्वपेत्सौम्यो वै देवतया पुरुषः प्रीण्याः
 पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वर्चं करोति
 न दुश्कर्मा भवति सोमारोद्रं चरुं निर्वपेत्प्रजा-
 कामः सोमो वै रेतोधा अग्निः प्रजानी प्रजन-
 यिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र-
 जनयति विन्दते (३) प्रजाः सोमारोद्रं चरुं
 निर्वपेदभिवरेन्त्सौम्यो वै देवतया पुरुष एष
 रुद्रो यदग्निः स्वाया एवेनं देवतायै निष्कीर्य
 रुद्रो यदग्निः स्वाया एवेनं देवतायै निष्कीर्य
 रुद्रायापि दधाति ताजगार्तिमार्च्छति सोमारोद्रं

अ॒रुं निर्वे॒पेज्ज्यो॒गाम॒यावी सोमं वा ए॒तस्य
 र॒सो गच्छ॒त्यग्निं॑ शरी॒रं यस्य॒ ज्यो॒गाम॒यति
 सोमा॒देवा॒स्य र॒सं निष्क्री॒णात्य॒ग्नेः शरी॒रमु॒त
 यदि॑ (४) इ॒तासु॒र्भव॑ति जी॒वत्ये॒व सोमा॒रुद्र-
 यो॒र्वा ए॒ते अ॒स्मिन् हो॒ता नि॒व्वि॒दाति॒ स ई॒श्वर
 आ॒ति॒मातो॑र॒न॒द्वान्हो॒शा दे॒वो वह्नि॑षा॒ अ॒न॒द्वान्-
 न्व॒स्ति॒हो॒ता वह्नि॑नै॒व वह्नि॑षा॒त्मानं॑ स्पृ॒णोति
 सोमा॒री॒र्द्रं अ॒रुं निर्वे॒पेयः॑ का॒मये॑त्त॒ स्वेऽस्मा
 आ॒य॒त॒ने आ॒तृ॒ष्य॒ जन॑ये॒यमि॒ति॒ यदि॑ परि॒गृ-
 ह्णा॒धर्म॑सु॒ह॒न्या॒र्धं ना॒र्धं वा॒र्हिषः॑ स्तृ॒णीया॒र्धं
 ना॒र्धमि॒ध्मस्या॒भ्या॒द॒ध्या॒र्धं न॒ स ए॒वास्मै॑
 आ॒य॒त॒ने आ॒तृ॒ष्य॒ जन॑यति (५) ।

(रुद्रो येषजं विन्दते यदि स्तृणीयादर्थं द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः)

ऐ॒न्द्रमे॒का॒द॒शक॑पा॒लं निर्वे॒पेन्मा॒रुतं॑ स॒प्तकं-
 पा॒लं ग्रा॒मका॒म इ॒न्द्रं चै॒व म॒रुतं॑ च॒ स्व॒र्गे मा॒ग-
 धे॒येनो॑र्षं धा॒वति॒ त ए॒वास्मै॑ स॒जा॒तान् च॒ यच्छ-
 न्ति॒ आ॒न्ये॒व भ॑व॒त्याह॒वनी॑ये ऐ॒न्द्रम॒ग्निं अ॒यति॑
 गा॒र्हप॑त्ये मा॒रुतं॑ पा॒पव॑स्य॒सस्य॑ वि॒धृत्ये॑ स॒प्तकं-
 पा॒लो मा॒रुतो॑ भ॑व॒ति स॒प्तमे॒णा वै म॒रुतो॑ ग॒णश॑
 ए॒वास्मै॑ स॒जा॒तान॑र्षं रु॒न्धेऽनू॒च्यमा॑न आ ता॒व-

(मासकामादीनामैन्द्रादीशिविधिः)

यति विद्मेव (१) अस्मा अनुवस्मानि
 करोत्येतामेव निर्वपेयः कामयेत क्षत्रार्थं च
 विशेषं समदं दधामित्येन्द्रस्यावद्यन्मरुतादि-
 न्द्रायानु ब्रूहीत्याश्राव्यं ब्रूयान्मरुतो यजेति
 मारुतस्यावद्यन्मरुतान्मरुद्भ्योऽनु ब्रूहीत्या-
 श्राव्यं ब्रूयादिन्द्रं यजेति स्व एवैभ्यो
 भागधेये समदं दधाति वितुश्चाणा-
 स्तिष्ठन्त्येतामेव (२) निर्वपेयः कामयेत
 कल्पेराजिति यथादेवतमवदाय यथादेवतं यजे-
 ज्ञागधेयेनैवान्यथायथं कल्पयति कल्पन्त
 एवैन्द्रमकां दशकपालं निर्वपेद्दैवदेवं द्वादशक-
 पालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव विश्वाश्च देवान्स्वेन
 भागधेयेनोषं धावति त एवास्मै सजातान्प्र
 यच्छन्ति ग्राम्येव भवत्येन्द्रस्यावदाय वैश्वदे-
 वस्याव येदयेन्द्रस्य (३) उपरिष्ठादिन्द्रिये-
 जीवास्मां उभयतः सजातान्परि गृह्णात्पुषाधा-
 र्यपूर्वयं वासो दक्षिणा सजातानामुपहित्यै
 पृश्निषै दुग्धे प्रियंगवं चरुं निर्वपेन्मरुद्भ्यो ग्राम-
 कामः पृश्निषै वै पर्यसो मरुतो जाताः पृश्निषै
 प्रियंगवो मारुताः सलु वै देवतया सजाता
 मरुत एव स्वेन भागधेयेनोषं धावति त एवास्मै
 सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति प्रियवती
 याज्यानुवाक्यं (४) भयतः प्रियमेवैनं
 समानानीं करोति द्विपदा पुरोनुवाक्या भवति

द्विपदं एवाव रुन्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद
 एव पश्नव रुन्धे देवासुराः संयन्ता आसन्ते
 देवा मिथो विप्रिया आसन्तेऽन्योऽन्यस्मै
 ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाश्चतुर्धा न्यकामश्रमिर्व-
 संभिः सोमो रुद्रेरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैः
 स इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावत्तम् (५) एतया
 संज्ञान्याऽयाजयेदग्रे वसुमते पुरोडाशमष्टा-
 कपालं निर्वपत्तोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय
 मरुवते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायाऽऽ-
 दित्यवते चरुं ततो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायामि-
 समं जानत यः संमानैर्मिथो विप्रियः स्यात्तमे-
 तया संज्ञान्या याजयेदग्रे वसुमते पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपत्तोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय
 मरुवते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायाऽऽ-
 दित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं भूतं ज्यैष्ठ्याय समा-
 ना अभि सं जानते वसिष्ठः समानानी
 भवति ॥ ६ ॥

(विश्वेव विष्टत्पेवनेवाथैदस्य याज्यानुवाक्ये तं वरुणाय चरुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके

द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाहके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

हिरण्यगर्भ आपो ह यत्प्रजापते । स वेद
 पूषः पितरः स मातरः स सूनर्भवरस भवत्यु-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

नर्मयः । स यामौणोदन्तरिक्षे स सुवः स
विश्वा भुवो अभवत्स आऽभवत् । उदु त्वं
चित्रम् । स प्रतनवज्रवीर्यसाधे घुम्नेन संयता ।
बृहत्तन्म भानुना । नि काव्या वेधसः शश्व-
तस्कृहंस्ते दधानः (१) नर्या पुस्तार्णि)
अभिभुविद्रयिपती रयीणाः सत्रा चक्राणो
अमृतानि विश्वा । हिरण्यपाणिमृतये सचि-
तारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम् । वाम-
मय संवितवाममुश्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यः
सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरैरया
धिया वामभार्जः स्याम । बडित्या पर्वतानां
सिद्धं विभर्षि पृथिवि । प्र या भूमि प्रवत्वाति
मह्ना जिनोषि (२) महिनि । स्तोमासस्वा
विचारिणि प्रति होमन्त्यस्तुभिः । प्र या वार्जं
न हेषन्तं पेरुमस्यस्यर्जनि । ऋदुदरेण सरुयां
सचेय यो मा न रिष्येज्यश्व पीतः । अयं यः
सोमो न्यधाट्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरेभ्यच्छ ।
आपान्तमन्युस्तुपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवा-
ञ्छरुमाः ऋजीषी । सोमो विश्वान्यतसा
वनानि नावाग्निन्द्रं प्रतिमानानि देभुः । प्र
(३) सुवानः सोमं ऋतयुश्विकेतेन्द्राय बद्ध
अमदग्निरर्चन् । वृषा यन्ताऽसि शश्वसस्तुर-

स्यान्तर्बिष्टं गृणते धर्मं इह । सत्त्वार्थस्ते
 मदं च शुभमर्थं च ब्रह्म नरो ब्रह्मकृतः सप-
 र्यम् । अर्को वा यत्तुरते सोमश्चक्षास्तमेदिन्द्रो
 रधते पुरमु त्र्याम् । वर्षदते बिष्णवांस आ
 कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्टं हृष्यम् (४) ।
 वर्षन्तु त्वा मुद्रतयो गिरो मे युयं पात
 स्पस्तिभिः सदा नः । प्र तर्त्ते अय शिपि-
 विष्टं नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् ।
 तं त्वां गृणामि तव समतवीयान्क्षयन्तमस्य
 रजसः पराके । किमिच्छे बिष्णो परिचक्ष्यं
 भूय यद्वक्षे शिपिविष्टो अस्मि । मा वपे
 अस्मदपं गूह एतद्यदन्यरूपः समिधे बभूय
 (५) । अमे वा दाशुषे रयिं वीरवन्तं परीणसम् ।
 क्षिप्सीहि नः सुनुमतः । दा नो अमे क्षतिनो
 वाः सहस्रिणो वुरो न बाजः श्रुत्या अपावृधि ।
 दात्री दातापुयित्री ब्रह्मणा कृधि सुवर्णं शुकमु-
 वसो वि विद्युतः । अभिदां द्रविणं वीरपेशा
 अभिर्जिषि यः सहस्रां सनोति । अभिर्वि वि
 हृष्यमा तंतानामेधायां वि विभृता पुरुषा । मा
 (६) नो मर्धिरा तू धर । पुतं न पुतं तनूर-

(काम्ययज्ञ्यापुरोमुवाक्याभिधानम्)

रेपाः शुचि हिरण्यम् । तत्रै रुक्मो न रोचत
 स्वधावः । उमे मुञ्चन्द्र सर्पिषो हवीं श्रीणीष
 आसनि । उतो न उत्पूर्या उक्थेषु शबसस्पत
 इषः स्तोतुम्य आ मर । वायो इतः इरीणां
 युवस्व पोष्याणाम् । उत वा ते सहस्रिणो रय
 आ यातु पाजसा । प्र यामिः (७) यासि
 दाभ्वाः समच्छा नियुद्धिर्वायविष्टये कुरोणे । नि
 नो रयिः सुभोजसं युवेह नि कीरयद्रूपमभिव्यं
 च राधः । रेवतीर्नि सधमाद् इन्द्रं सन्तु तुवि-
 वाजाः । क्षुमन्तो यामिर्मदेम । रेवाः इमेवतः
 स्तोता स्यात्स्वावतो मघोनः । मेरु इरिषः
 अतस्य (८) ।

(दधोनी जिनोषि देभु म इव्यं बभूध मा यामिभ्यारिःशब्द) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

मनार्तिस्त। सुहा अग्रये पथिष्ठेऽग्रये कामायाग्रयेऽन्वते वैभानरमादिरं
 पृष्ठमेवं पृष्ठमिन्द्रायान्वुजव आग्रायेऽणवमती सौनारीमृष्टेऽनेकादशकपादः
 हिरण्यगर्भो द्वादश (१२) ॥

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके

द्वितीयप्रपाठकः ॥ २ ॥

(काम्यवाक्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे द्वितीयः पपाठकः) ।

(तत्र मध्यवादिद्वादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःश्रुतिर्न वेदा यो वेदेभ्योऽस्तितं जगत् ।

निर्धमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आद्ये पपाठके काम्याः पशवः तनुदीरिताः ।

द्वितीयादिष्वे काम्या वक्त्र्या रक्षयोऽस्तितः ॥ २ ॥

अनुवाका द्वादश स्थुर्द्वितीयेऽर्थस्तु वर्ण्यते ।

मन्त्राकायः स्वर्धकानो(वानो) युयुत्सुर्भितशत्रुकः ॥ ३ ॥

तन्मामेष्यति यः कुर्यादेकादशकपालकम् ।

रेन्द्वाप्तं पञ्चमं वीर्यं चरुमेदीम्नु निर्वनेत् ॥ ४ ॥

तमां माप्य क्षेपणार्थं चरुं कृत्वोर्ध्वमाचरेत् ।

रेन्द्वाग्रवागवित्येतेऽनुवाके पञ्चमे स्थिताः ॥ ५ ॥

इशांशविक्रमेऽष्टाकपालः पथिकृतेऽग्नये ।

अवत्पाचरणेऽष्टाकपालं वातपते चरेत् ॥ ६ ॥

एतदीवाक्षरार्थस्तूमा वामित्यत्र वर्णितः ।

विशाचमइचपि तु मन्त्रेदाशोघकं हविः ॥ ७ ॥

अक्षरार्थस्त्वेतदीयः कृष्णोत्पन्न वर्णितः ।

घर्तुं योऽभिवचरेदेष्ट कुर्यान्नृचरे हविः ॥ ८ ॥

कुर्यात्तुरामिमद्यार्थं नरगोमुत्तितद्भवे ।

युयुत्सुरासृत्सुम्पो भीतश्च गृहदाहवान् ॥ ९ ॥

एते त्रयोऽष्टाकपालं कुर्यः क्षामयतेऽग्नये ।

अनुवाके द्वितीये तु स्थिताः पाथिकृतादयः ॥ १० ॥

कापोपमविमाकाङ्क्षन्कामुका(मदा)पामये चरेत् ।

स्वर्धमानो यविष्ठाय पृष्ठये हविराचरेत् ॥ ११ ॥

तथाऽभिवचर्धमानोऽपि यविष्ठाय हविश्चरेत् ।

काल्मासुःप्राप्तये कुर्याच्चविरामुत्पतेऽग्नये ॥ १२ ॥

(काम्ययाज्यापुरीनुवाक्याभिधानम्)

भूतिकामो हविः कुर्याद्दहये जातवेदसे ।

कान्तिकामोऽष्टाकपालमाचरेद्वक्त्रतेऽग्नये ॥ १३ ॥

आज्ञां कर्तुमभीच्छुः सन्कुर्यात्तेजस्वतेऽग्नये ।

वैरिणोऽभिभवं वाञ्छन्साहस्यमाय हविश्चरेत् ॥ १४ ॥

अनुवाके तृतीयेऽस्मिन्कामुकेष्टचादयः श्रुताः ।

यो वाञ्छत्यन्ववाग्न्मां स कुर्यादन्ववतेऽग्नये ॥ १५ ॥

वाञ्छन्ननादके(ने) शक्तिमन्नादाय हविश्चरेत् ।

प्रभूनान्स्वामितार्थी स्रक्स्थ पतये चरेत् ॥ १६ ॥

पवमानः वावकश्च शुचिश्चेति त्रिभिर्गुणैः ।

युकेभ्यः कुरुते दीर्घरोगयुको हविस्त्रयम् ॥ १७ ॥

षष्ठुष्पाटवकामोऽपि पूर्वोक्तं वयमाचरेत् ।

रुद्रवद्यागमारभ्य ये मोक्षा एतदन्तेकाः ॥ १८ ॥

त्वमग्रे रुद्र इत्यत्र तदर्थो वर्णितोऽखिलः ।

प्रजाकामः पुत्रवते वह्नये पुत्रिणे तथा ॥ १९ ॥

इन्द्रायेह हविर्भ्यां तु युक्तामिष्टिं समाचरेत् ।

क्षीरादिरसकामस्तु कुर्याद्भसवते चरुम् ॥ २० ॥

धनकामो वसुमते वह्नयेऽत्र हविश्चरेत् ।

युद्धं जित्वाऽन्नकामस्तु कुर्याद्वाजसूतेऽग्नये ॥ २१ ॥

द्विरग्न्युद्धरणे कुर्यादग्नयेऽग्नवते हविः ।

ज्योतिष्मतेऽग्नये कुर्यादुज्जताग्निविनाशने ॥ २२ ॥

अन्नवद्यागमारभ्य ज्योतिष्मद्वसान्तकाः ।

अनुवाके चतुर्थेऽत्र क्रमेणैते सप्तिरिताः ॥ २३ ॥

पुत्रवद्यागमारभ्य मोक्षानामक्षरार्थकः ।

मस्तवा हृदयत्र सर्वो विस्पष्टमुपवर्णितः ॥ २४ ॥

वैश्वानरं पुरोडाशं चरुं वरुणदेवकम् ।

दधिक्राव्यो चरुं कुर्यादभिषक्तः परैः पुमान् ॥ २५ ॥

विहविष्कामिमानेव प्रजाध्वंषि तपाचरेत् ।

एकं वैश्वानरं कुर्यात्पुत्रे जातेऽभिवृद्धये ॥ २६ ॥

दद्यादिक्रमविक्रम्य तद्देधानरं चरेत् ।

अग्निमुद्रास्तविष्यन्नाग्नेयमष्टाकपाठकम् ॥ १७ ॥

उक्त वैधानरं चोमे निर्वेप्यविषी अथ ।

वैधानरं गारुतं च ग्रामार्थी निर्वेप्यविः ॥ १८ ॥

अभिवास्तीद्विपारभ्य पञ्चमेऽस्मिन्मुद्राहताः ।

निर्वेप्यरुमादित्यं यः सकृद्ग्रासं विधासति ॥ १९ ॥

पुनर्भूमिं गवस्तत्र कुर्याद्वैधानरं इविः ।

वारणोऽष्टतयोरन्नं जग्ध्वा वैधानरं चरेत् ॥ २० ॥

कृत्वा यः शपथं पूर्वं ब्रूतेदेवोऽपि तं चरेत् ।

अपि तूभयतोदन्तं वा स्वीकृत्य दमाचरेत् ॥ २१ ॥

तं चरेषाचिंतुं गच्छन्नागत्य च पुनश्चरेत् ।

पठेऽनुवाक आदित्यचर्याद्या उपवर्णिदाः ॥ २२ ॥

वैधानरो न इत्यत्र वर्णितोऽर्घ्योऽनुवाकयोः ।

दधर्षी निर्वेप्यैन्वं चरुं पवेन्दिवाचते ॥ २३ ॥

पुरोडाशं ब्रह्मतेजो वाञ्छन्धर्मवदे चरेत् ।

अन्नाद्यर्पकैवदे कुर्यात्तृतीयर्षी तु हविर्जपम् ॥ २४ ॥

पवेन्दिवाकैर्बुकेभ्य इन्वेभ्यस्तथापाठकम् ।

अहोमुचे पापघाती वैभवायान्यर्षीहितः ॥ २५ ॥

बज्रो वा परियत्तो वा वाय इन्द्राय विर्वेदेत् ।

अर्काभ्येभ्युक्ताय महामशेषधुराचरेत् ॥ २६ ॥

देन्द्रचर्यादयः योक्ता अनुवाकेभ्य सप्तमे ।

इन्वं च इत्यत्र सर्वैस्तर्ष्य उपवर्णिदः ॥ २७ ॥

ग्रामार्थेऽनुजदे कुर्यादिन्द्राण्यै सैन्यकामुकः ।

मुद्रार्थी नष्टधेयो वा कुर्यान्वन्मृगदे इविः ॥ २८ ॥

दावेभ्यदीवदानार्थी यदात्रे तूत्तमर्षकः ।

राज्यप्रदो व्रतमानो वा कुशाम्यो चरेजविः ॥ २९ ॥

(काम्ययज्ञ्यापुनोवाक्याभिधानम्)

संपद्योग्यस्त्वन्यसाम्ये सत्येन्द्रे(न्व) संपदे चरेत् ।

अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्ननुवाक्यमुक्ताः श्रुताः ॥ ४० ॥

तदर्थोऽन्वह माता इत्यत्र सम्पत्कृतिरूपितः ।

आग्रा वैष्णव आद्यः स्यादाय्यं सारस्वतं ततः ॥ ४१ ॥

बाह्वस्त्वत्यचरुष्वेतत्कुर्यादभिचरं सप्तमम् ।

यः पत्यभिचरेत्सोऽपि कुर्मोदेतत्प्रविशामम् ॥ ४२ ॥

वीहितोऽन्याभिचारेण चाण्यै तामिहिमाचरेत् ।

यज्ञोपनतिकामः सन्नाग्रावैष्णवमाचरेत् ॥ ४३ ॥

धृते चरुं दक्षिकामोऽध्वरकल्पां चरेद्विधिः ।

अन्यानुबन्धकालेऽयं मेवावरुणमाचरेत् ॥ ४४ ॥

अनुवाके तु मयमेभिचारादय ईरिताः ।

मस्रवर्चसकामस्तु सोमारीदं चरुं चरेत् ॥ ४५ ॥

चर्मदोषाद्विभीतस्तु सोमापौष्णं समाचरेत् ।

मजाकामोऽभिचारी च दीर्घरोगयुतस्तथा ॥ ४६ ॥

परस्य वैरिजनको वा सोमारीदमाचरेत् ।

दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्सोमारीवाद्यः श्रुताः ॥ ४७ ॥

अग्राविष्णु मेहीत्यत्र धर्षितोऽर्थोऽनुवाक्योः ।

ग्रामार्धेन्द्रं मारुतं च कुर्मोदेतत्प्रविद्वंसम् ॥ ४८ ॥

विद्वान्शोः कलहं वाञ्छन्नापि तामेव निषेपेत् ।

कलहं तं समाचारुं वाञ्छन्नापि चरेदमुम् ॥ ४९ ॥

ऐन्द्रं च वैधदेवं च ग्रामकापश्चरेद्विधिः ।

मैयंगवं मरुद्भयस्तु ग्रामकापश्चरुं चरेत् ॥ ५० ॥

समनैरपिमे जाते सज्ञानीं तां समाचरेत् ।

एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्नुक्ता ऐन्द्रादयोऽस्तिलाः ॥ ५१ ॥

(काम्ययान्यापुत्रेनुवाक्यभिधानम्)

पूर्वपवादकान्त्यानुवाकेऽस्यार्थ उदीरितः ।

दादशेऽन्यानुवाकेऽपि काम्ययान्याः श्रुतौ श्रुताः ॥

व्याख्यास्यन्ते तदर्थेऽर्हतीदृशस्यापि पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

मृत्युभयिस्पोर्धं विधातुं प्रसीति—

“ देवा वै मृत्योरभिभूयस्ते मयापतिमुपाचानन्तेभ्य एतां प्राजापत्याः शतकु-
ण्डलां निरक्षयन्तेवैष्णवमृतमदधात् ” [सं०का० २५० ३अ० २] इति ।शतं सुवर्णानि कृष्णलघुलितानि यस्याः सप्तशेः सा कृष्णलघुलपतिः शतकु-
ण्डला, सा मयापतिदेवताकां निरक्षयत्, तथैव शतकुण्डलया देवेभ्यमृत्युवारण-
रूपममृतमदधात् । विधत्ते—“ यो मृत्योर्विभीषात्तस्या एतां प्राजापत्याः शतकुण्डलां निर्विषमयापतिवैष-
स्तेन भागयेयेनोप बाधति स एवास्मिन्नामुर्दधाति सर्वमायुरेति ” [सं०का० २
५० ३अ० २] इति ।मृत्योरपमृत्योः । सर्वमायुर्जन्यकाले शानदायुरारब्धेन कर्मजा प्रापितं तत्सर्वं
विधेन विना प्राप्नोति । शतसंख्यां प्रशंसति—“ शतकुण्डला भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये पति
तिष्ठति ” [सं०का० २५० ३अ० २] इति । ताकायं घृतद्रव्यं विधत्ते—“ घृते भवत्यायुर्वै घृतममृतं हिरण्यमायुश्चैवास्वा अपूर्तं च समीची दधाति ॥
[सं०का० २५० ३अ० २] इति ।आयुर्दां अग्रे हरिषो जुवागो घृतपतीक इति मन्त्रे घृतमिषस्याग्रेरायुध-
दत्वाद्घृतस्याऽऽयुष्मन् । यद्वा घृतजन्येन चलेनेन्द्रियाणां देहे दृढमक्षतया
निर्गमनाभावादायुर्भवतीति तज्जेतुत्वम् । समीचीं स्वस्वकार्यक्षमे मृत्युरिद्वाराया-
नुकूले । अथदानपरिमार्थं विधत्ते—“ चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्पव यति चतुरवत्तस्याऽऽन्यै ॥ [सं०का०
२५० ३अ० २] इति ।पुरोडाशे पठतिभूते सकृदुपस्तीर्य द्विरवदाय सकृदविषारणेन चतुरवत्तं संप-
द्यते । अथ त्वेकैकस्मिन्नवदाने कृष्णलगतया चतुःसंख्यया चतुरवत्तं संपद्यते ।
एव प्रधानस्य हविर्भवनुष्ठयं द्विरवदातस्याभिदायैवपि चतुष्टयम् । अनेनाभिषायेन

[पृष्ठा ०२ अनु० १२] छण्डोग्यजुर्वेदयितौत्तरयिसंहिता ।

१०८६

(काम्ययज्ञापुरोनुवाक्याभिधानम्) -

वीक्षा । तदेतन्मनसि निधाय सूचकार आह—“तानि पवित्रवत्याग्य आवपति धर्मवार्धं भरणं प्रचरणकालेऽष्टौ देवताया अवधति चत्वारि स्विष्टकृति द्वे याशिनेऽष्टाविहारां चतुर्धाकरणकाले सर्वाणि याशिने समोऽप्येकधा ब्रह्मण उपहरति तानि ब्रह्मा भक्षयति भक्षारण्य इतरेषाम् ” इति ।

सर्वेषामृत्विग्मागानां सहैव ब्रह्मणे मदातं विधत्ते—

“एकना ब्रह्मण्य उप हरत्येकधैव यजमान आयुर्दधाति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

एकधैत्यनेन सर्वमागताहितमनुच्यते । उपहरति दद्यादित्यर्थः । अनेन दानेन यजमानेऽपि सर्वमापुरेकीकृत्य स्थापयति ।

अस्यापिष्टौ याज्यानुवाक्ये द्विविधे विकल्पिते तासु चतसृष्वंशु तिसृणां प्रतीकान्यान्नायन्ते—

हिरण्यगर्भं इति । हिरण्यगर्भः समवर्गताम्र इत्येका । आपो ह यन्महती-विश्वमायन्निदि द्वितीया । ते उभे अपि चतुर्थकाण्डस्य मध्यमपथाठके सप्तान्नातत्वात्तत्रैव व्याख्यास्मेवे । पजापठे न त्वदेताग्यग्य इत्येषा तृतीया । सा तु मध्यमकाण्डस्माष्टमपथाठके व्याख्याता । अथ चतुर्थामृचमाह—

स वेदेति । यीः पिता पृथिवी माता पजापतिर्नन्धुरिदिमन्वजनां द्वात्रिंशत्-मध्ये सत्यलोके वर्तमानस्य पजापतेरण्डस्मोपरितनकपालैरूपा यीः पिताऽव-स्तनकपालरूपा पृथिवी माता । स पुत्रः पजापतिस्तं पितरं मातरं च वेत्ति । अभिज्ञः स पजापतिः सूनूर्भुवत्तयोर्मातापित्रोः पुत्रो भवति । अत एव तयोर्वेदने तत्सोपपन्नम् । मघशब्दे धनवाची । पुनः पुनर्वयजमानाय दातव्यं धनं यस्यास्तौ पुनर्वयः । दातव्येभ्यं पजापतिर्भुवंद्भवति । किंच, स पजापतिः सर्वं व्यापी विराडूर्ध्वं धृत्वा घामुपरितनकपालमौर्गोदाच्छादितवान् । तथाऽन्तरिक्षं स्वर्गं च स और्गोत् । किंचात एव विश्वा भुव इमे लोकमारम्भायस्तनाः सर्वा भूमीरभ-वत्प्राप्नोदाच्छादितवानित्यर्थः । किंच सत्यलोके सप्तान्नाय चतुर्मुखत्वेन रूपान्तरेण परितोऽभवत् । इदञ्चान्तरं विधत्ते—

“असावादित्यो न व्यरोचत तस्य देवाः प्रायश्चित्तमैच्छन्तस्मा एत२ सौर्यं चरुं निरवपन्तेनैवारिमरुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एत२ सौर्यं चरुं

१ क. य. छ. च. “लघार्धं योः । २ क. “व्यापि वि” । ३ स. किंच स पृ” ।

—(काम्ययाग्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

निर्वेदमुपेवाऽऽदित्यस्वेन मागधेयेनैव धावति त एवास्मिन्नस्य चर्तं दधाति
ब्रह्मचर्यस्यैव भवति ॥ [सं० का० २५० ३ अ० २] इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण सौम्यं चरुं रुक्माम्यां परिशृङ्गाऽऽस्तादयतीति । तदेतद्विधत्ते—
“उभयतो रुक्मौ भवत एवास्मिन्नचर्तं दधाति ॥ [सं० का० २५० ३ अ० २]
इति । उभयत उपरिष्ठादवस्ताप्तेत्यर्थः ।

यथाजार्थं आच्ये कृष्णलं पक्षिण्य ह्येनं विधत्ते—

“यथाग्रेयमाग्रे कृष्णलं जुहोति दिग्म्य एवास्मै ब्रह्मचर्यसमव रुन्धे ॥ [सं०
का० २५० ३ अ० २] इति । पञ्चतु यथाग्रेषु ह्यवमानेस्तेजसैः पञ्चभिः कृष्णलैः
पञ्चभ्यो दिग्म्यो ब्रह्मचर्यसोऽल्पस्य तेजसः प्राप्तिर्भवति । अथ याग्यानुवाक्ययोः
प्रतीके दर्शयति—

उदु त्यौमिति । उदु त्यं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या । त्रिवं देवानामुदगाद-
नीकमिति याग्या । ते उभे अपि पथयकाण्डस्य चतुर्थ्यवपाठके व्याख्याते ।

हिरण्यार्धिनस्त्रिहाविष्कामिष्टिं विधत्ते—

“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वेदेस्तावित्रं द्वादशकपालं भूम्यै चरुं यः कानयेत हिरण्यं
विन्देय हिरण्यं सोऽयं नमेदिति यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं
तेनैवैनादिन्दते सावित्रो भवति सवितुमसूत एवैनदिन्दते भूम्यै चरुर्मवत्यस्यधिवै-
नदिन्दत उभेन च हिरण्यं नमति ॥ [सं० का० २५० ३ अ० २] इति ।
हिरण्यं विन्देयं पथमतः यमलं कृत्वा कियदपि लभेय तत ऊर्ध्वं बुद्ध्यादि-
कृतेणाधिकं स्वयमेव वा पाप्नुषादिति कामयितुरियमिष्टिः । कलान्तराय विह-
विष्कां तां विधत्ते—

“दि वा एव इन्द्रियेण नीर्येणर्च्यते यो हिरण्यं विन्दत एतामेव निर्बपोहि-
रण्यं विन्ता नैन्द्रियेण प्रयिजेण व्युध्यते ॥ [सं० का० २५० ३ अ० २]
इति । हिरण्यं व्यववतश्चोरादिभीत्या कानरत्नाविन्द्रियव्युजिः ।

पुनरपि कलान्तराय तां विधत्ते—

“एवानेव निर्वेदेयस्य हिरण्यं नश्येद्यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव

+ सर्वेवादर्शपुस्तकेषु एनाग्नेयस्यादि व्युध्यत इत्यन्तमपि कानरत्नाविन्द्रियव्युजिः गृहीतं
इत्येते, तथाऽपि प्रमादमुक्तमेवेतत्पूर्वानुपपूर्वभावावेति बोध्यम् ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

हिरण्यं देवैर्वैद्विन्दति सावित्रो भवति सवितृपसूत एवैद्विन्दति भूम्यै चरुभ-
क्ष्यस्त्वा वा एतन्नरपति मन्त्रपरायस्पाद्वैद्विन्दति १० [सं० का० २ प० ३
अ० २] इति । मार्गपातनस्थानविस्मृत्वादिना विनष्टस्य हिरण्यस्य पुनर्त्वा-
भाद्येयिमितिष्ठिः ।

एतेषु त्रिषु हविषु मध्यमस्य पुरोनुवाक्यामाह—

स प्रत्यवदिति । हेऽग्ने त्वं शुम्नेन हिरण्येन बृहत्तन्म्य महदैर्भर्यं विस्तारय ।
किंवत्, परवत्, पुरातना भनिका उदाराः सन्त ऐर्भर्यं यथा विस्तारयन्ति
तद्वत् । कीदृशेन शुम्नेन । नवीमसाभ्यन्तनूतनेन वितृपितापहाद्युपानितव्यतिरि-
क्तेन दामीपेवाभ्यन्तनेन । संयताऽस्मान्माप्नुवता । मानुना कात्तुध्याभावाद्व्यन्तं
भालवानेन । तत्रैव याण्यामाह—

नि काप्येति । कविः पण्डितस्य भावः क्षान्त्यं पाण्डित्यं बुद्धयतिशयः ।
जयमग्निः काम्या काव्येन स्वकीयबुद्धयतिशयेन यजमानाऽज्ञाभक्तो निरन्तरा-
नुष्ठानशापतिकान्तेष्वेतो विधातुसदृशाच्चिकर्तव्यं करोतु । कीदृशोऽग्निः । नयां
मनुष्येभ्यो दिव्यानि पुत्राणि बहुधनानि हस्ते दधानः । किं, सोऽग्नी रयीणां
रयिपतिर्भुवत्सर्वेषां धनानामधिपतिरासीत् । अतोऽमृतानि हिरण्यानि विधा
सर्वाणि सत्वा चक्राणः सहस्रस्थितानि कर्तुं शक्तः । तादृशोऽस्मभ्यं हिरण्यं
ददातु । द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

हिरण्येति । अस्मभ्यं दातुं हिरण्यं पात्रां यस्य स हिरण्यपाणिस्तादृशं
सवितारमुत्तरम्य ह्वय आह्वयामि । किमर्थम् । ऊतये रक्षणाय । स सविता
देवतात्त्वः वदमस्मद्योग्यं स्थानं वेत्ता ज्ञाता । अत्रैव याण्यामाह—

षाममयेति । हे सवितरद्यास्मभ्यं वार्यं वननीयं कर्मकृते सावीः देवस्य
देहीत्यर्थः । ओऽग्नि वार्यं सारीस्तदूर्ध्वं दिने दिने वार्यं सावीः । हे देव वामस्य
वननीयस्य भूरोर्विस्तीर्णस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्ध्येऽप्याऽनया धिया
अद्यायुक्तनुद्धया वामभाजो वननीयकर्मानुष्ठायिनः स्वाम । तृतीयहविषः पुरोनु-
वाक्यामाह—

षडित्येति । हे पृथिवि त्वं पर्वतानां संवन्धिने त्विदं त्वेदजनकं भारमितया
महविभर्षि । इत्थमिति हस्तेनाभिनयः । बद्, बाडं दडमित्यर्थः । हे भूमि त्वं

बहूनां स्वदीयेन महिम्ना या मजिनोपि पान्धर्वतान्प्रकर्षेण मीणयसि तेषां स्विद-
मिति पूर्वशान्दयः । प्रवत्वति महिनीति द्वयं संबुद्धयश्चास्य भूनिपदस्य विशेष-
णम् । प्रवत्वति प्रवणवति महिनि महत्त्वमुक्ते पूजायुक्ते वा । अथ प्रवणवत्त्वेन
जलसमृद्धिः सूच्यते । तया च जलसमृद्ध्या पान्मायिनः मीणयसि तानपि
बाह्वं विभर्षीत्यपि योजनीयम् । तत्रैव याज्यानाह—

स्तोमास इति । विविधभारो जनानां संचारो यस्यां पृथिव्यां सा विचा-
रिणी, तद्यादिधे हे पृथिवि स्तोमासः प्राणिनां तथा अक्षुभिरभिव्यक्तैर्नानादि-
धसस्त्रैर्निमित्तमूतैस्त्वा मतिष्टोभन्ति पत्येकमात्मयत्ने । हेऽर्जुनि धवले निर्मले
पृथिवि या त्वं त्वेकं पानादिषोऽग्नयस्तुकाग्निं प्रकर्षेणास्मासि योगाय प्रेरयसि ।
कथिव, हेतुस्तं वाजं न वादिनपिव । यथा लोके चास्त्रादिषु देशे तुरंगान्तरं
दृष्ट्वा स्वोत्साहेन वेशाशब्दं कुर्वन्तमुत्तमार्थं सादिशोऽभ्यासाय प्रेरयन्ति तद्वत् ।
सोमपायिनश्चरुं विधातुं प्रसूति—

“ इन्द्रश्चतुः सोममीषहाऽपित्तस विष्वङ्म्यार्छांस इन्द्रियेण सोमपीथेन
व्याप्येन स यदुर्ध्वमुदबन्धोत्ते श्यामाका अभवन्त प्रजावतिषुवाधावत्तस्मा एत-
सोमेन्द्रः श्यामाकं चरुं निरवपत्तेनैवादिषान्निवियः सोमपीथमदधात् ॥ [सं०
का० २५०३अ० २] इति ।

इन्द्रो विश्वरूपं त्वष्टुः पुनं हत्वा सोमयाने तेन त्वष्टुर्वा स्वयमनाहूतः सङ्कु-
पितो यज्ञस्य अंशं कृत्वा प्रसह्यं सोमपिबदिति पञ्चमपाठके प्रपञ्चयिष्यते ।
तदत्र तद्गुह्योच्यते । अभीषहा बलात्करेणेत्यर्थः । सोमं पीत्वा त्वष्टुर्भीतो नाना-
दिगभिषुतो विशेषेण पलायनं कृतवान् । पलायमानश्च तदुपघातादिन्द्रियस्था-
रूपकरेण सोमयानेन व्युद्धोऽभूत्तदानीमिन्द्रो मासोमरसस्वरूपमुर्ध्वं मुक्तेन वसनं
कृतवान्, तद्धूमौ पतित्वा श्यामाकरूपेण निष्यञ्जम् । ततः स इन्द्रः प्रजापत्यु-
पदेशेन सोमेन्द्रचरुं कृत्वा स्वोदर एव जरणेनेन्द्रियमदं सोमयानं प्रापवान् ।
अथ विपत्ते—

“ वि वा एव इन्द्रियेण सोमपीथेनर्ध्यते यः सोमं पामिति यः सोमवासी
स्यात्तस्मा एत- सोमेन्द्रः श्यामाकं चरुं निर्वपेत्तोर्वं चैवेन्द्रं च स्वेन मागधेये-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

नोप धावति तवेवास्मिन्निद्रियं सोमपीथं धत्तो मेन्द्रियेण सोमपीथेन व्युध्यते

[सं०का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

मातःसवनादिप्रयोगे यो मजमानः पीतं सोमं वमिति स एव सोमस्य वमनादि-
न्द्रियसामर्थ्यमदेन सोमपानेन व्युद्धो भवति । तादृशसोमधामिनी यजमानस्यायं
चरुः । द्वौ देवौ द्रव्यं च प्रशंसति—

“ वरसौम्यो भवति सोमपीथमेवाव रुन्धे यदेन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ
इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे श्मामाको भवत्येष वाम स सोमः साक्षादेव सोम-
पीथमव रुन्धे ” [सं०का० २ प्र० ३ अ० २] इति । अत्र पुरोनुवाक्यामाह—

ऋदूदरेणेति । हे हर्मभेन्द्र मः सोमः पीतो या न रिष्येदमनेन मां न हिंस्या-
त्तादृशेन सारुमा ससिबद्धितकारिणा सोमेन सचेष्ट संगतो भूयासम् । कीदृशेन
सोमेन । ऋदूदरेण । अत्र मकारो लुप्तः । वमनाभावान्मुदरं स्वास्थ्यमावन्मुदरं
मस्य सोमस्य स एव ऋदूदरः । सोमं सोमोऽस्मे अस्मदीमोदरे न्यधायि निहितः ।
तस्ये तदर्थं सोमस्म जरथार्थं प्रतिरं प्रकर्षेण वमनापूर्वं तारथितारमिन्द्रमन्त्रे-
स्यामिमुख्येन प्राप्नोमि भजापीत्यर्थः । तत्रैव माध्यामाह—

आपान्तेति । अत्र पादवयेण सोमस्म स्तुतिभृत्यपादेनेन्द्रस्य । अन्ततोऽ-
मगत आपान्तः सर्वात्मना विनष्टो मन्युः कोपो यस्य सोऽमपान्तमन्युः ।
बहुमिर्माषभिरभिषुममाणोऽपि न क्रुध्यतीत्यर्थः । त्रिषु सवनेष्वभिषवार्यमासा-
दिषा उपलास्तुपलास्तेषां प्रथमं महारो मस्य सोमस्य सोमं तूपलप्रथमं ।
धुनिः कम्पमानः प्रहारेरितस्ततः कम्पते । शिमीशब्दः कर्मवाची, शिम्नो बहु-
विधान्भविष्यशोचनग्रहणादीनि कर्माण्यस्य सन्तीति शिमीवान् । शरवोऽ-
भिष्वक्काळे शीर्णावमवाः, ते च बहवो मस्मात्तौ शरुमान् । रसनिष्पीडनेन
पदवशिष्टं नीरसं तदजीवं तदस्यास्तीत्युजीवी । ईदृशः सोमो विधानि वनानि
वर्धयतीति शेषः । “ सोमो बह् ओषधीनां राजा ” । “ सोमो वनस्पतीनाम् ” ।
“ वनस्पतिगते मोषे ” इत्यादिभ्रुतिस्मृतिभ्यां चान्द्रारभिमिष्वनस्याभिष्वद्विर्ध-
नाच्च वर्धयितृत्वम् । कीदृशानि वनानि । अतस्ता सर्वत्र संततानीत्यर्थः । सर्वा-
गर्वाचीनानि प्रतिमानानि लौकिकोपमानानीन्वं न देवुर्न हिंसन्ति । नीचेरुपपानेः
स्वसाध्यावादनमेवोत्तमस्य हिंसा । तां कर्तुमुपमानानि न मरुतेन्त इत्यर्थः । तत्रैव
विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

प्र सुधान इति । कतमुपेक्षमिच्छुर्यजमानः सोमः सुधानः सोममभिपुण्यान्नि-
 श्चाय ब्रह्मेन्द्रार्थं नृहस्तोमपानं पचिकेत पकर्षेण जानाति । कीदृशो यजमानः ।
 जमदग्निरेतश्चापकमुनिसदृशः । किं कुर्वन् । अर्ध-स्तुतिभिः पूजयन् । हे इन्द्र
 त्वं नृणां कलस्य वर्षपिता यन्माशंसि सोमस्य निषामकौशसि । कीदृशस्य, यजतो
 बलवतः । ऊर्वरे स्थापयितुमशक्यस्येत्यर्थः । तुरस्य यमनाय श्वरमाणस्य । अन्तर्य-
 षष्ठ निषान्तरादुदरमभ्ये तं सोमं जरीयतुं नियच्छ । गुणते तां स्तुवते यजमा-
 नाय धर्मं देह सोमस्य भारकं वायुं हवीं कुरु । तत्रैव विकल्पिता माध्यामाह-

सचाधस्त इति । हे सोम नरो मनुष्या कृतिवस्तुं बलं श्यामाकचरुत्सवं
 परिवृष्टं हविः सपर्व-पूजयन्ति सपर्वयन्ति । कीदृशस्य ते । सचाधः । धकारान्तो
 बाधशब्दोर्ध्वमिवकृतमुपपन्नं भूवे । तेनोपद्रवेण सह वर्तत इति सचाध्, इति
 घातिपादिकं, तस्य षष्ठी सचाध इति । अभिपवर्षादितस्य तवेत्यर्थः । कीदृशं
 बलं, पर्दं च हर्षकरमपि शुष्ममथ च बलमायकमपि । कीदृशा नरः । बलकृत
 हवित्सवं परिवृष्टं कर्म कुर्वन्तीति बलकृतः । सोमवक्षा अर्को वा सोमशब्दे-
 नाभिधीयमानत्वं सूर्य एव । अवस्तेजस्वित्वाच्चास्ति तत्र कश्चिदप्युपपन्न इत्य-
 भिप्रायः । यद्यवास्त्वदुदरे पीवी रत्नस्तुरते वसनाय व्यघर्षां करोति तत्रैतवैवो-
 दरेभ्यमिन्द्रः शृणु सङ्ग्रामेष्वाथ तुर्यां दधते तूर्णं यातारं करोति यमनाय
 सज्जमं कुर्वतः सोमस्य निवारकं वायुं शीघ्रं तत्र घेरयतीत्यर्थः ।

अथ रज्जममपाठके विहितायामप्युदयेष्टौ विष्णवे क्षिपिविष्टाय श्रुते चक्षीम-
 त्पुत्रं मनुषीधं हविस्तजानन्तरभावि मन्त्रत्रयमुपकर्षणीयम् । तस्मिन् यजे पुरी-
 नुवाक्यां दर्शयति-

वषट् त इति । अस्मत्ते क्षिप्ते कर्मानुष्ठानाय देवतया विधिना वा मेवेत
 इत्यासौ यजमानः । तादृशोऽर्हं ते तवाऽऽस्तमान्पादपट्टज्योमि हविर्दानि
 करोमि । क्षिपिषु वशुषु विष्टः पविष्टो वज्ञः क्षिपिविष्टः वशुसाभ्यो यज्ञ इत्यर्थः ।
 “ यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञवः क्षिपिः ” इति श्रुतेः । हे क्षिपिविष्ट यज्ञात्मक
 विष्णो मे मदीयं तदन्व्यं जुषय्य । तुष्टयः सोमनास्तुवित्त्वा ये गिरस्त्वा
 नर्षन्तु वृद्धिं प्रापयन्तु । एकस्मिन्नापि विष्णौ सूर्यमिति पूजार्थं बहुवचनम् ।
 पूज्या सूर्यं स्वस्तिभिः भेषोभिर्नोऽस्मान्तदा पात्रं रक्षत । तत्रैव माध्यामाह-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अ तत्त इति । हे शिपिविष्टाद्यास्विन्दक्षे ते त्वदीयं तन्नामाहं प्रशंसामि । कीदृगहं, यधुनामि विद्वान्, ज्ञापकानि नामनिर्वचनामि जानन् । “ यज्ञो वै विष्णुः । पशवः शिपिः । यज्ञ एव पशुषु पवितिष्ठति ” इति श्रुत्याऽऽख्यातं शिपिविष्टनाम्नो निर्वचनं जानामीत्यर्थः । अत एवार्थोऽहं शब्दार्थोभिधानां स्वाधी हे विष्णो तं त्वा गुणामि तथाविधं त्वां स्तौमि । किंपिचम् । अस्व रजतः पराके क्षयन्तं दृश्यमानस्य यत्निनलोकस्यात्पन्नं दूरे निवसन्तं त्वत्तं वपस्विनम् । कीदृशोऽहम् । अवतीमानवपस्वी । यद्यप्यहं तपोरहितस्त्वद्याऽपि तपस्विनस्तव प्रसादात्सोतुं शक्त इत्यर्थः । तथैव विकल्पित्वा याज्यामाह—

किमिच्छ इति । हे विष्णो त्वं यद्यस्मात्कारणाच्छिपिविष्टोऽस्मीति पक्षेण ववक्षे पुनः पुनर्वक्षि तस्मात्ते तव मनसि किमितरिचक्ष्यं भूक्तिभिर्दं गृह्णीष्य-
मभूत् । नैतद्गृह्णीष्यं वृथैव तव लज्जेत्यभिप्रायः । यद्यप्येतन्नाम लोकेऽप्यन्तरो-
मिष्युंत्वादितगुणत्ववि (चि) मूढैः प्रमुच्यते शिपिविष्टोऽयमिति, तथाऽप्यवय-
वार्थस्य ब्राह्मणेन व्याख्यातत्वान्नास्त्यत्र तव लज्जाकारणम् । तस्मादेतद्द्वौ
वरिष्ठं नामात्मन्माश्वगूढः, अस्माकमग्रे गूढं वा कुरु । यद्यस्मात्त्वं गूहनामेव
समिधे युजे कवचशीर्षकैर्मां मूढोऽप्यरूपो बभूव बभूविद्य, तेदन्मया यथा
तथा वा भवतु, तथाऽप्यस्तद्बुद्धौ प्रशस्तमिदं वा गोपामेत्यर्थः ।

पशुकापस्य विहविष्कामिर्हि विधत्ते—“अग्नये दाधे पुरोडाशपष्टाकपालं निर्व-
पोदिन्द्राय मदाधे पुरोडाशमेकादशकपालं पशुकापोऽग्निरेवास्यै पशून्मजनयति
वृक्षानिन्द्रः प्र पच्छति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] । इति । पञ्च-
द्रव्यसमष्टिरूपं तृतीयं हविर्विधत्ते—

“ दाधे यधु घृतपापो धानाः भवन्त्येतद्वै पदान्नां रूपं रूपेणैव पशून्व रुन्वे”
[सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

तत्र दधिघृतयोः पशुसंख्यात्तत्सादृश्येण सर्वेषां पशुरूपात्त्वम् ।

आस्विन्हाविषि द्रव्यसंख्यां विविधद्रव्यत्वं च प्रशंसति—

“ पञ्चगृहीतं भवति पाङ्क्ता हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः
समुद्भवे ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

एकैकस्य द्रव्यस्य ग्रहणेन पञ्चगृहीतत्वं, गोपहिषाधादिरूपेण पशूनां बहुरू-
पात्त्वम् । द्रव्यं विधाय देवतां विधत्ते—

(काम्यसायनापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ ब्राह्मणपत्नं भवति मातापत्या वै मत्तवः पञ्चमतिरेवास्यै पशून्म जनयति ”
[सं० का० २ प० ३ अ० २] इति । घृतं न पूतमुभे सुधन्वेत्येते ऋचौ
विधत्ते—

“ आत्मा वै पुरुषस्य मधु मन्मथ्वमौ जुहोत्यात्मानमेव तद्यजमानोऽमौ य
दधाति मङ्गुषौ सायनामुवाक्ये मत्तवः पाङ्क्तुः पुरुषः पाङ्क्तुः पशव आत्मानमेव
मृत्योर्निष्क्रीय पशुमथ रुन्धे ” [सं० का० २ प० ३ अ० २] इति ।

यस्मिन्कस्मिंश्चिदुर्गे समुत्पन्नस्य मधुनो दध्यादिवत्सर्वपाणिस्तुष्टमत्त्वं नास्ति,
आत्मायपि हस्तपादादिवत्सर्वैः सुष्ठु विशेषो न भवति, तत्सायनान्मधुनः पुरुषत्वं,
मधुहेमेव वदौ पक्षिणस्याऽऽत्मनः पक्षिच्छन्दसोः पाठेन मृत्योर्निष्कृत्यो भवति ।

तत्र प्रथमहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

— अग्ने दा इति । हेअग्ने दागुणे हविर्देवयते यजमातायं रार्षिं दा धनं देहि ।
तथा वीरवन्तं कीरैर्भुत्वादिभिरुत्तेवं पुत्रं देहि । कीदृशं, वरीणसं परिवः शोभना
नासिकाया अवधवा यस्य ते तथाविधम् । तूनुमतस्तथा दीयमानैः पुत्रैर्युक्ता-
नोऽस्माज्जिज्ञासीहि सर्वेषु कार्येषु वक्षिणी कुरु । तत्रैव सायनामाह—

दा नो अग्ने इति । हेअग्ने नोऽस्मभ्यं शतिनो दाः शतसंरुपाकृत्वञ्जन्देहि ।
तथा सहस्रसंरुपाकादेहि । कुशे न द्वाराणीव । पशुमंपनो हि* “ वायम्य
श्वेतपालमेव ” “ सरस्वत्याम्यमाना स्यात् ” इत्यादीनि बहूनि कर्माणि सुस्ते-
नानुष्ठानं शक्यमेव । अतोऽनुष्ठानस्य द्वारभूतान्जन्देहि । ततः पशुप्रापेत्स्वर्गं
वाजपयं अन्ते ब्राह्मणभोजनादिवन्मर्कतिर्वेदानुवि विघ्नपपनीय पर्वथ । प्रक-
र्षेणाऽऽनुकूल्यमश्नतो गच्छत इति प्राप्नो कुरु । ब्रह्मणा मन्त्रपुरःसरं कर्मणा
तुष्टः सत्त्ववायुशिस्यौ प्राप्नो कुरु । जपस जपःकाताः सुवर्णं स्वर्गं इवास-
द्गृहे शुक्रं प्रकाशो विदितुशुर्विशेषेण द्योतितं कुर्वन्तु ममूर्धं कुर्वन्तिवत्यर्थः ।

तत्रैव विकल्पितां सायनामाह—

अग्निर्वा इति । अथमग्निर्देविजं दा ददातु । वीर्येणा वीराणामसमस्तपुत्रादीनां
पालको योऽभिरसावुविमृषिसमामं पुत्रं सहस्रा सहस्रप्रकारेण सत्तोति ददातु ।
सोऽग्निर्दिवि स्वर्गे हव्यवस्यदीपमावदान् समन्ताद्विस्तारितवान् । तादृशस्याग्नेः
पुरुषा पुरुषु मदेशेषु भावानि स्थानानि विभुता विशेषेण संवादितानि ।

(काम्यथाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

द्वितीयहविषो माज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

मा नो मर्धारिरिति । मा नो मर्धारा मरा इच्छि तन्न इति पुरोनुवाक्या ।
आ तू भर माकिरेतत्परि छादिति याज्या । तदुभयं पूर्वकाण्डे सप्तमध्याठके
व्याख्यातम् । तृतीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

घृतं न घृतमिति । हे स्वधावोऽन्धवन्जापते तनूररेपास्त्वदीये शरीरं वाप-
हितम् । किमिव, घृतं घृतं न घृतमिव । नेत्युत्तरवानुवर्तते । शुचि हिरण्यं न
शुच्यं सुवर्णमिव, रुक्मो न, आमरणमिव । ते त्वदीये तच्छरीरं रोचत सर्वेभ्यो
रोचताम् । तत्रैव व्याख्यामाह—

उभे सुश्रन्द्रेति । हे सुश्रद्ध सुहृदाह्लादनकर आसनि त्वदीय आस्थे सर्पि-
षः संवन्धिन्याकुभे दर्शितद्वये हनु श्रिणीये सेवसे । हनुपूरणपर्यन्तं सर्पित्तवमा पीत-
मित्यर्थः । उवाचि च हे शवतस्थते बलस्याधिपत उक्थेषु शस्त्रवस्तु यज्ञेषु
नोऽस्मानुत्पुष्पां उत्कर्षेण पूरय मापयेत्यर्थः । स्त्रोतुभ्यो मजमानेभ्य इवमन्त्रमामर
संपादय ।

अथाग्न्यथ वायव्यां मनागुं निर्वपेदित्यादिना निहिते कर्मण्युत्कर्षणीयां पुरो-
नुवाक्यामाह—

वायो शतमिति । हे वायो वोभ्याणां पुष्टिमतां हरीणामश्वानां शते पुनस्वा-
स्मद्गृहे सपागन्तु रथे योजय । उत वा ते सहस्रिणः, अथवा ते सहस्रसं-
ख्याका अथा रथे युष्यन्तामिति शेषः । स य रथो पाजसा बलेन लीममाया-
यु । तत्रैव व्याख्यामाह—

प्र याभिरिति । हे वायो दुरोणे यज्ञगृह इदये कियमाणेष्टिसिद्धयर्थं नि-
युत्संज्ञकाभिर्याभिर्विडवाभिर्दोर्भासमच्छ हविर्दत्तवन्तं यजमानं याप्तुं द्रक्पर्णे या-
सि ताः समीचीना अत्माकमनुकूला इति शेषः । इह कर्मणि नोऽस्माकं सुभो-
जसे रपिं सुष्ठु भोजनोपयुक्तं धनं निधुव नितरां विभज्य । किं च, राघोऽन्ध नि-
धुव । कीदृशं राधाः । वीरवद्रथमपि ये पुनर्गोभिरसैर्भुङ्कमित्यर्थः ।

अथ काम्यैन्द्रकर्मण्युक्ताज्यानुवाक्ये आश्रयिते । तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

रेषतीर्न इति । रेवत्यो धनवत्यः सधमादोऽस्माभिः सह मादय (य)भ्यो
हव्यमुक्तास्तुषिवाजो बह्वन्धोपेता आपो नोऽस्माकं स्वामिनीन्दि सन्वत्स्यात्तुस्त्राक
तिष्ठन्तु । याभिरग्निः सह वयं शुभन्तः शब्दमन्त इन्द्रं स्तुवन्तो मदेम ईध्यास्मः ।

१ क. य. क. "रुक्पर्णेनां पु" । २ स. य. "णीयम् । पु" । ३ स. "य समीपस्था-
ति" । ४ स. इत्याम ।

तथैव याज्यामाह—

रेवाः इद्रेवत इति । हे हरिष इन्द्राय यजमानो रेवाः इन्द्रवतानेव सन्निवतो
धनवतो देवस्य मेतु अन्यन्तप्रकरणेन स्तोता स्यात् । कीदृशस्य देवस्या त्वावर्त-
स्त्वस्तृशस्य मघोनी' धनवतः श्रुतस्य देवेषु भूयमाणस्य । वादशो देवं स्तुत्या
स्वाभीष्टं प्राप्नोतीत्यभिप्रायः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“हिरण्याऽऽयः यजा सेति चतस्रः शतकृष्णले ।

उदु चिर्धं चरौ सौर्धं स मेत्याग्नेययामके ॥

हिर सावित्रके तद्वद्वह्नित्या भूमिने चरौ ।

सौमेन्द्र ऊदूचस्वारः शिविविष्टे वषट्चयम् ॥

अग्ने शिसौ दातृयुके वा न आ तु यदातुके ।

धुदं दम्पादिगणके वायो वायम्यके कचिद् ।

काम्येन्द्रै रेवतीर्छिक्कादिति विश्वदुर्दीरिताः ॥ इति ।

अथ यीपास्ता ।

अष्टमाध्यायस्य पथमपादे विनितम्—

“कृष्णलेषु घृतस्योत मीहेस्तेजोमुनेर्धमेत् ।

घृतस्य भैवं वैजयाचक्रुशब्दयुगेस्तथा ॥

“प्राजापत्यं घृते चक्रं निर्वपेच्छतकृष्णसम्” इत्यत्र कृष्णलेषुर्पाशुयाजव्रजस्य
घृतस्य भर्माः कर्तव्याः, कृष्णलास्यसुवर्णस्य घृतस्य च वैजस्वित्वसाम्यादिति
चेन्न । सुवर्णशकलमीशोर्वैजशसाम्पात् । नहि घृतस्य मन्त्रकर्तृभ्याविरलत्वा-
दित्यत्र वैजशमस्ति । वरुशब्दसंयोगवद्ब्रह्मविषयः कृष्णलेषु मयुग्मर्षान् औष-
धमर्षान्वाहयति । तस्मादमीहिषर्माः कर्तव्याः ।

दशमाध्यायस्य पथमपादे विनितम्—

“अवेघातः कृष्णलाजामस्ति नो वाधस्ति वाकवद् ।

प्रत्यक्षोक्त्या चरेत्ताकमवघाते तु नास्ति सा ॥

१ स. च. 'त्यन्ते प्र' । २ क. घ. क. 'नोऽज्य' । स. घ. 'नोऽज्य' । ३ क. स. घ.
क. 'क्षिगुण' । ४ स. 'ध्वेन्द्रो रेवती छिक्का' । घ. क. 'ध्वेन्द्रो रे' । ५ क. घ. क. 'सु-
क्षिप्त' । ६ क. स. घ. क. 'लेप्थवि' । ७ स. 'व्दशौषधित्र' । ८ क. घ. क. घ. 'माना-
मोष' । स. 'मानोषाधिमर्षा' ।

(काम्यपाक्यापुरोडाशव्याभिधानम्)

विकृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्ड उदाह्रियते—‘ प्राजापत्यं घृते चरुं निर्व-
पेच्छतकृष्णलभापुष्कामः ’ इति । कृष्णलशब्दः सुवर्गशकलवाची । मल्लवो
ब्रीहिनवहन्तीति पुरोडाशादेतूनां ब्रीहिणामवघातो विहितः । सोऽयं चरुहेतूनां
कृष्णलानां चोदकवशादस्ति नो वेति संदेहः । अन्वीति पूर्वपक्षमतिज्ञा । वितुषी-
करणं पाकृत उपकारः । लुप्तेऽप्युपकारे तत्तत्तायां पाकमादिति निदर्शनम् ।
लुप्तेऽपि विक्रोदनोपकारे पाकः प्रतिवादिनोऽभिमतः, तद्वदवघातोऽप्यस्तु । घृते
अपघतीति मत्पक्षोक्त्या पाकोऽप्युपगतः । अवघाते तु सौकित्वास्तीति वैशम्पा-
दवघातो नास्ति । तद्वैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

‘ नास्त्यस्ति वा कृष्णलेषु पाकः भीतोऽप्यलम्बी ।

अदृष्टार्थतया स त्यादौष्ये तु सुतरां भवेत् ’ ॥

घृते अपघतीति मत्पक्षश्रुतिविविहितोऽपि पाको विक्रोदनामोदेषु न कर्तव्य इति
पूर्वः पक्षः । दृष्टार्थस्य विक्रोदनस्यासंभवेऽप्यदृष्टार्थं पाकः कर्तव्यः । अन्यथा
विधिवैयर्थ्योपपत्तेः । यदा तु पाकशब्द औष्यवाची तदा न कोऽपि विवादः ।
तवैवान्वयचिन्तितम्—

‘ अवस्तरामिधारै स्वस्तेषु नो वा द्रव्यं भवेत् ।

अदृष्टार्थसंसर्गिदृष्टार्थं नेति लुप्यते ’ ॥

तेषु कृष्णलेषुपस्तरण्यभिधारणं चेत्तेषुदुर्भवं पाकवदृष्टार्थं कर्तव्यमिति पूर्वः
पक्षः । न तावत्पाकवद्वय मत्पक्षविधिरस्ति । चोदकस्तु द्रव्यं द्वारवपेक्षते । मल्ला-
वुपस्तरण्यभिधारणयोर्दृष्टार्थत्वात् । सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां क्षुचि संसर्गि
निवारयितुं तदुभयं क्रियते । कृष्णलानां तु संसर्गिप्रसङ्गः एव नास्ति । अतस्त-
न्निवारणलक्षणं द्वारं नास्तीत्युपस्तरण्यभिधारणद्वयं लुप्यते । तवैवान्वयचिन्तितम्—

‘ भक्षो नास्त्यस्ति वा तेषु नास्ति मीतेरभागतः ।

पुरजुषाकारनिर्धानवचनात्स्यात्प्रदातवत् ’ ॥

यथा पुरोडाशे प्राशिवादिभागो भक्ष्यते तथा तेषु कृष्णलेषु भक्षो नास्ति,
पीतिरूपस्य दृष्टद्वारस्याभावादिति पूर्वः पक्षः । पुरजुषाकारं भक्षयन्ति निर्व-
पन्ती भक्षयन्तीति मत्पक्षं वचनयाम्नायते । इक्षुदण्डभक्षणे तद्वत्सस्वीकारे च यः

(काव्यशास्त्रापुराणशास्त्राभिधानम्)

शब्दविशेषस्वस्यानुकरणं पुरपुरेति । श्रुते निरुद्धेषु छम्पलेषु सक्षिप्तवाच्यं तद-
न्वयेतुमिव साक्षात्पुरपुरां कृत्वा तदाभ्यं निःशेषेण विभक्त्यो मक्षमेपुरित्पर्यः ।
अनदधीयद्भवाणामपि कुष्णलाला यथा वचनात्प्रदानं तद्वदभक्ष्याणामपि मक्षमं
भवेद् । तत्रैवान्वयिचिन्तितम्—

‘सकृत्सहस्रपौरिकमेकमेतत्प्रत्ययेव वा ।

एकं नियामकमावादापादन्त्यमेव हि ’ इति ।

तत्रैव छम्पलमक्षमे भूयते—‘ एकधा ब्रह्मण उपहरति ’ इति । तत्रैकशे-
त्यर्थं प्रापत्ययः एकारवाची सत्तेकशरवित्यमुपसर्गं वा बहूनां सङ्गमात्रं वा भ्रूते ।
उपहारो मक्षणाय समर्पणम् । एकशेत्यनेन शब्देन सकृत्सहस्रत्वपौरन्त्यतरादिव-
क्षितमुत सहस्रमेवेति संशयः । नियामकमावादादुपसर्गभ्ये मत्किञ्चित्दन्त्यतरादिति
पूर्वः पक्षः । अत्राधीन नियामकः । यत्तत्ताविद्यायाशिवचतुर्धाकरणं येषुवाकका-
लेषु चतुर्धामक्षयसिद्धये चत्वार उपहारा उपदिष्टाः । अत्रापि वे चोदकमाप्ताः
तत्र सकृत्पक्ष उपरितनात्प्र उपहारास्तत्कालविशेषाश्च बाध्येरन् । सहस्रपक्षे
कालविशेषा एव बाध्यन्ते, न तु त्रय उपहाराः । तस्मादन्यपक्षस्य सहस्रमे-
वैकशेत्यस्य शब्दस्यार्थः । तत्रैवान्वयिचिन्तितम्—

‘ सर्वं ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागस्य सर्वता ।

अन्यभागस्यापि बाध्यो भागान्तरकवादितुम् ॥

सर्वत्वपन्थभागीयं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते ।

स्वभागीयं चोदकमं बाध्यतामन्यमक्षयम् । ॥

छम्पलमक्षय एवेदमपरं भूयते—‘ सर्वं ब्रह्मणे परिहरति ’ इति । परिहारः
समर्पणम् । ब्रह्मसहितानामुत्तिजामेकैकस्य चतुर्षु कालेषु चत्वारो मक्षयभागा-
चोदकमाप्ताः । तत्र सर्वता किं ब्रह्मसंबन्धितचतुर्मासविषया, उतेतरसंबन्धभाग-
चतुष्टयविषयाऽपीति संदेहः । अध्वर्युपभुक्तीनामुत्तिजां ये ये चत्वारो मामास्तेषां
बहूनावाधनायाऽऽद्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । तत्रैवा वपनव्याक्तिः—ब्रह्मसंबन्धम-
न्यं सर्वत्वपरिहारपौरिकमनुवादेऽन्तर्भागेतरादिवैधेयं ‘ पद्ब्रह्मणे सर्वं तत्परिहरति,
पद्ब्रह्मणे परिहरति तत्सर्वम् ’ इति । उभयथाऽपि विधेनेष्टभागवाचे पर्यवसा-
नाचोदकमात्रा अवयवाया अत्राधिता मविध्यन्तीति पूर्वः पक्षः । सर्वत्वपरिहा-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाचमाभिधानम्)

रावनृष्य ब्रह्मसंबन्धोऽथ विधीयते । यत्परिहर्तव्यं सर्वं तद्ब्रह्मण्य इति वचन-
व्यक्तिः । तत्र ब्रह्मभागाणां विवरभागाणां च यत्तत्सर्वं तस्य ब्रह्मसंबन्धे सति
ब्रह्मभागाणां ब्रह्मसंबन्धस्य चोदकादेव मास्तत्वात्तत्रानर्थको विधिरन्यभागाणां
ब्रह्मसंबन्धविधाने पर्यवस्यति । तस्मादन्येषां भक्षणं चाभ्यये । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ युगपत्स्वस्वकाले वा तत्सर्वं भक्षयेदयम् ।

अविलम्बादादिभ्योऽन्यस्तं वै कालमवाचितुम् ’ ॥

अतीतेनाधिकरणद्वयेन युगपत्सर्वं ब्रह्मणे समर्पयेदित्युक्तं, तत्र भक्षयितुं युग-
पत्समर्पितस्य सर्वस्य मध्ये कियदपि भक्षयित्वाऽन्यथोचितस्य विलम्बे कारणापा-
राद्युपपत्तिरित्याद्यः पक्षः परमोति । चोदकप्राप्तस्य तत्तत्कालस्याधीनो विलम्बे
हेतुः । तस्मात्स्वस्वकाल इत्यन्वयः पक्षोऽप्युपगम्यव्ययः ।

अष्टनाभ्यासस्य मध्यमवादे चिन्तितम्—

‘ फलं च नियमः कर्ता सद्यः सौर्ये न वाऽधिमः ।

प्रयाजवज्र विभ्यादिविभ्यन्तवविभेदतः ’ ॥

इष्टौ फलादभ्यन्तवारः सन्ति । फलं स्वर्गः । नियमो यावज्जीवकत्वम् ।
कर्ता स्वर्गकायः । सद्यः आग्नेयादीनां वृष्णां साहित्यम् । त एते चत्वारः सौर्ये
प्रयाजादिवदितिष्टत्या इति चेन्न । वैषम्यात् । प्रयाजादिराकाङ्क्षितविभ्यन्तवा-
दितिदिश्यते । विभ्यादिस्तु नाऽऽकाङ्क्षितः । सौर्ये चत्तं निर्वपेदिति मुख्यविधिः
प्रत्यक्षवचनात् । अन्यथा विभ्यन्तेऽपि कस्याऽऽकाङ्क्षा वृण्वेत् । तस्मात्प्रधान-
कर्मणोऽनाकाङ्क्षितस्य विष्णुतावद्वृत्तेस्तत्संबन्धाः फलादयोऽभ्यन्ताकाङ्क्षितत्वा-
च्चातिदिश्यन्ते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ मोदोदनाद्यस्ति नो वा भवेत्प्रणयनाभवात् ।

अनङ्गभवादपेक्षाया अभावाच्चातिदिश्यते ’ ॥

‘ चयसेनायः प्रणयेद्वोदोदनेन पशुकामस्य ’ इति दशपूर्णमासयोः भुतं
मोदोदने सौर्येऽप्यतिदिष्टव्यम् । कुतः तदाभयस्य प्रणयनस्य सज्जादादिति चेन्नै-
वम् । कर्तव्यतया चयस एव प्रणयनसाधनमपेक्षितं, न त्वङ्गं पुरुषार्थं मोदो-
दनम् । अतः फलनियमादिवच्चातिदेशः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ स्वर्गद्वयं व्यवस्थाप्यं विकल्प्यं वा व्यवस्थितिः ।

प्रकृताविव नो तथा तस्याः शाब्दवचनं वा ’ ॥

दशपूर्णमासयोर्हविषां स्पृचीनद्वयं व्यवस्थितमन्त्रद्वयसाध्यपान्नातम्—^१ चतु-
र्होता पौर्णमास्यामभिसृजेत्पञ्चहोताऽभावास्थेमात् । इति । शुधिषी होतृत्वादि-
मन्त्रश्चतुर्होता । अभिर्होतेत्यादिमन्त्रः—^२ पञ्चहोता । तदुपमं सौर्यादौ चोदकवार्त्तं
साकालभेदेनानुष्ठानद्वये व्यवस्थापनीयम् । कुतः । यजुतौ पौर्णमास्यपावास्थयोः
काकालभेदेन व्यवस्थितत्वादिति चेन्न । यजुतौ व्यवस्थाया आधिक्यत्वात् ।
साध्यस्थेपाङ्गत्वेनातिदेशार्हत्वात् । तस्मादुपमं विकृतानिष्कृष्टा विकल्प्यते ।
तत्रैवान्वयान्तिवत्—

^१ यद्वत् कस्याप्युताऽऽग्नेयस्यैव सौर्येऽग्निनो यतः ।

• आरिशेषो न दैवैकमादौषधद्वयकृततः ॥

दशपूर्णमासगतेषु यद्वत् यामेषु यस्य कस्यापि विध्यन्तःसौर्ये कर्तव्यः, अस्त्ये-
वेति विशेषनियामकस्याभावादिति चेन्न । दैवैक्यस्य नियामकत्वात् । सौर्य-
शब्दगतद्विगतपत्यपविग्रहस्य तूयान्विति द्विवचनेनापि कर्तुं शक्यत्वादेवतैक्यमनि-
श्चितमिति चेन्न । विशेषणार्थवाद्दोषादनुमेवाऽऽदित्यमित्येक्यवचनेन तद्व्यपदे-
शात् । आग्नेयार्थवादेऽपि सोऽग्नयेऽग्निरतेत्येकवचनं व्यपदिष्टम् । अत आग्नेयस्यैव
विध्यन्तो न तद्गीर्णोमैवैवाग्नेयोः । यद्यप्येन्द्रयोर्द्विवचसोः याज्यापत्य उपा-
नुमाजेषु दैवैक्यमस्ति, तथाऽप्यौषधद्वयकरवमाग्नेये विशेष्यते । तस्मात्तस्यैव
विध्यन्तः । नवमाध्यायस्य द्वितीयवादे चिन्तितम्—

^१ सौर्यादौ पार्वणौ होतौ न वा काकालदेवकौ ।

स्तः सैवदेवकौ संधाविकारत्वाच्च तत्र तौ ॥

दशपूर्णमासयोः श्रूयते—^१ सुरेण पार्वणौ जुहोति । इति । तत्र पर्वशब्दः
कालविशेषवाची । ततः काकालदेवकौ तौ होमाचारादुपकारकतया प्रमाणादिव-
स्तौर्वादिविकृतिष्वविदिश्येते इति चेन्नैवम् । पर्वशब्दस्याऽऽग्नेवादिषिकसंस्वर-
त्वात् । दानार्थवाचिनः पुण्यातेर्धातोर्निष्पन्नोऽयं पर्वशब्दः । स च ग्रीय (पूर्य) भि
दीयतेऽस्मिन्नित्यभिकरणान्मुत्पत्त्या कालमाचष्टे । भारव्युत्पत्त्या तु क्रियावरः
सम्पकरणप्रशादग्नेयादिकर्षवधसंघमाह । तथा च मन्त्रयजोऽप्यनुगृहीतो भवति ।
^२ ऋषेर्वाचिर्न वयं पूर्णमासं यजामहे । इत्येको मन्त्रः । ^३ अनावास्ता
सुभगा तुशेवा धेनुरिव मूष आप्यायमाना । इत्यपरो मन्त्रः । तथाऽगीर्णोमव-

(काम्ययज्ञ्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

स्वर्गत्रयसंघेस्य व्यासकदेवतात्वम् । न च संघस्य विकृतिः सौर्मादिः, किं-
त्वाम्नेयस्यैव । ततः संधार्थमोर्होमयोर्नास्ति सौर्मादौ प्रातिः ।

दशमाध्यायस्य मध्यमपादे विवक्षितम्—

“सौर्मे चरौ चरुः स्थाली किं वाऽन्नं लौकिकोक्तिः ।

स्थात्यस्यां अपर्णं योग्यं कपालविकृतित्वतः ॥

विद्वच्छ्रुतिमसिद्ध्याऽन्नं देवतावद्वितोक्तिः ।

योग्यत्वेन मदेयं तत्पुरोडाशहविषंधा ॥”

सौर्मे चरं निर्वेदिष्यादिव्याक्ये चरुशब्दः किं स्थालीं वक्ति, आहोस्विदोदन-
मिति संदेहः । यत्र लौकिका आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः सर्वेऽपि सर्व-
देशीयस्वस्वभाषामसिद्ध्या यत्किंचिद्वकारवकाराद्यक्षरमुपरि पक्षिप्य चरुशब्द-
मल्पे प्राप्ते प्राक्काधिकरणे ताभ्यादिमये प्रयुज्यते । निघण्टुकाराभेदात् । स्थाली
चरुस्थितेताञ्जशब्दाऽप्यर्णमत्वेनोपदिशन्ति । तस्माच्चरुशब्दः स्थालीं वक्ति ।
यदि तस्या अदनीयत्वाभावेन पुरोडाशवत्प्रदानयोग्यता न स्यात्तर्हि मा भू-
त्पुरोडाशविकृतित्वं, पुरोडाशाधिकानकपालविकृतित्वं तु भविष्यति । अपर्ण-
योग्यतायाः सद्भावात् । यथा कपालेऽपि हविः अप्यते तथा स्थात्यामपि अप-
यितुं शक्यते । तस्माच्चरुः स्थालीति प्राप्ते ज्ञानः—अन्नमेव चरुशब्देनोच्यते ।
कुतः । भ्रुविमसिद्धेः । आदित्यः माषणीयश्चरुरिति विधाय तद्वाक्यशेषे हवि-
विमोदनेनेत्योदनशब्देन चरुनूयते । यदि मोक्षवाक्ये चरुशब्दः कापि न प्रयु-
ज्यते तस्योदनविशेषवाची चरुशब्दोऽस्तु । तत्र विद्वत्पक्षिधेः । विद्वांसो याज्ञिकाः
शब्दैकगम्यधर्माधर्मव्यवहारिणः शब्दार्थाविष्टुवे वात्पर्यवन्तोऽन्यस्मादितान्तरूप-
पक्षे जीवतण्डुले विशदयितव्य ओदने चरुशब्दं प्रयुज्यते । तस्योदनवाचित्वे
सौर्वमिति तद्विद्वदोऽप्युपपद्यते । यथाऽऽग्नेयमिति देवता तद्वित्तसंयुक्तपुरोडाशः
मदेयद्रव्यं तथा चरुरपि । अन्ये च निघण्टुकारा हव्यवाक्ये चरुः पुमानिति
पठन्ति । तस्माच्चरुशब्दोऽन्यवाची । तत्रैवाग्न्यध्विग्नितम्—

“चरुः कपाले पक्वः कापि वा उचितेऽथवा ।

कपाले चोदकपानेनपूपत्वतः क्वचित् ॥

स्थास्यां चरुत्वयोग्यत्वात्कदाहे योग्यता नहि ।

चिन्ताद्वयफलं तत्र पेयजादिनिवर्तनम् ॥”

* अत्र ‘तद्वित्त’ इति पदं विरुद्धम् ।

(काम्ययाज्यापुरीतुवाक्याभिधानम्)

विषयसंशयनिर्देशकं पूर्वाभि स्पष्टार्थम् । यथा पशुतो पुरोडाशस्य कपाले पाक-
स्तथा विकृतो चरोरित्वाद्यः पूर्वपक्षः । पुरोडाशस्यापूरत्वात्कपालगतोष्मणा
पाकः संभवति, चरुस्त्वोदनत्वादुदकगतोष्मणा पक्षः । अतोऽप्राकृतकार्पावा-
च्योदकमाग्निर्नास्तीति यद्युच्येत तर्हि, अनपूपस्य चरोरुदकधारणयोग्ये कटाह-
चटादौ यत्र कापि पाक इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । निरुक्तानां मुष्टिचतुष्टयपरिनि-
तानां तद्वहुलानामल्पेनैव पात्रेण पक्त्वं योग्यत्वाच्चरोः स्यात्पामेव पाक इति
त्रायान्तः । पूर्वव चरुोदन इति चिन्तितम् । न होदने वेष्टनादिरस्ति । अतः
वेष्टनादिनिवृत्तिः पूर्वचिन्तायाः साक्षात्कृतम् । तद्वद्वारेण चरुनिष्पादकस्थासी-
चिन्ताया अवि फलमित्युपचर्यते । वेष्टनादीन्पशुक्रमादि—

“वेष्टनं यवनं वापस्तापश्चोषादितिः यथा ।

मार्जनं भ्युद्गनञ्चाळास्तथा भ्युद्धृत्य सादनम् ॥

वेष्टनं चूर्जनं, यवनं विहस्वोदकमिश्रणं, वाप उदकमिश्रणात् विहस्व वाचे
पक्षेपः, तापः कषाळानामङ्गनैः मत्पानम्, उदहिरिहस्वरेषु कषाळस्थापनम्,
यथा कषाळेभ्यश्चापितस्य पुरोडाशस्य इत्यसंघटनेन तदेव कषाळेषु प्रसारणं, मार्जनं
क्षणीकरणम् । अभ्युद्गनं मत्पनाभङ्गनैर्भोर्यञ्छादनं, ज्वाला दग्धपुञ्जालैः
यज्वाहनम्, भ्युद्धृत्य सादनं कषाळेभ्यः पृथक्कृतस्य पुरोडाशस्यान्वर्धवस्थापनम् ।
ननु वेष्टनादिनिवृत्तेः पूर्वाधिकरणद्वयकलावे किमिति सूत्रकारः पार्थेकं सूत्रैर्वि-
चारितवानित्याशङ्क्य मन्द्यतिव्युदासादेत्याह—

“एतानि नन्दपशस्य कर्मण्यानीति विप्रवः ।

अपूपस्यैव योग्यानीत्वेवत्सूत्रैर्मित्यवितम् ॥

तत्रैव चतुर्थपादे विहितम्—

“सौर्योदिनिमये कोऽपि शब्दः स्याद्वैव एव वा ।

चरो सूर्यान्वयादाद्यः प्रयोगान्वयतोऽन्विपः ॥

सौर्यं चरुं निर्वसोदित्यादिभिर्कानेषु चोदकातिदिष्टा ये निगमास्तेऽदग्धादि-
शब्दस्थाने सूर्योदयपर्यायकः शब्द ऊहितव्यः । स चार्थ आदित्यस्या-
दिना पर्यायेणापि यस्यापयितुं शक्यते । वेष्टसु सूर्यशब्दश्चैवाग एवाभितः,
मत्पनादिकशब्दश्चिगमेषु पठितः । तस्याद्यः कोऽपीति माघे नृपः—अत्र सौर्यं
चरुं निर्वसोदिति प्रयोगवचनेन सूर्यान्वयो भवति, न तु सौर्यं चरुमिति चरुणा ।
कारकविभक्तिर्हि द्वितीया । सा चाऽऽकृत्यात्वेन संबध्यते, न नाशा । तत्र च

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

प्रयोगान्वये पाज्यापुरोनुवाक्ययोर्निगमेषु वा यत्र यत्र प्रयोगोऽवेक्षितस्तत्र सर्वत्र
सूर्यशब्द एव युक्तः । प्रकृदादपि निगमेषु नार्थमात्रविवक्षयाऽभिप्रायः प्रयुज्यते,
किं तर्हि वैषम्यस्याविवक्षयाऽपि । तथा सत्यतिदेशोऽपि वैषम्यशब्दविवक्षया एव भवि-
ष्यति । तस्मात्सूर्यशब्द एव प्रयोजकः ।

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“आरम्भणीया सौर्वादी नोव स्यान् प्रयोगवत् ।

कत्वार्था न प्रयोगार्था कत्वारम्भे ततो भवेत् ॥”

दर्शपूर्णमासयोः पथप्रयोगस्यैवोपक्रम आरम्भणीया न प्रयोगान्तरस्येति नर-
मे निर्गदिम् । आदौ कृतस्य कर्तृसंस्कारस्य पावज्जीवपर्याप्तत्वाच्च । न प्रयो-
गान्तर आरम्भणीयापेक्षा, तथा । यावज्जीवमकृतिकालमध्यपादिनीनां सौर्वादि-
विकृतीनां नास्ति तदपेक्षेति याज्ने ब्रूतः—दर्शपूर्णमासावारम्भेनान इत्युक्तत्वात्क-
त्वर्थेयवारम्भणीया, न तु प्रयोगार्था । कत्वन्तराणि हि सौर्वादिभिः । तत्रः प्रयो-
गान्तरेवैषम्यस्येत्यसौर्वादी सा कर्तव्या । न च यावज्जीवकालः पकृत्यङ्गं, कर्तृपर्य-
त्तेन द्वितीये वर्धितत्वात् । अतो नोक्तश्लोक्तभ्यामोऽत्र पसरति । तस्माच्चास्त्यत्र
प्रसङ्गः । तृतीयाध्याये चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“सोमवामिचरुल्लोके धेदे येन्द्रियसंक्षयः ।

हृददोषो लौकिकेऽतो वमने विहितश्चरुः ॥

अदोषो वमनापेद लोके पानं श्रुतो पुनः ।

जरणाय ततो वान्तिदोषशान्त्ये भवेच्चरुः ॥”

इदमाज्ञायते—“सोमेऽङ्गं चरुं निर्वपेच्छपामकं सोमवापिनः” इति । तत्र लो-
किके सोमवमने विहितोऽयं चरुः । कुतः । ‘वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण(सो-
मवीर्येण)वर्धते यः सोमं वमिति’ इति हृददोषैर्मुनःस्य तच्छान्त्ये चरुविधाना-
दिति चेन्नैवम् । लोके-धातुशाम्नाऽर्थेनो वमनाभिय सोमस्य पाने तति वमनस्य
दोषोहितत्वात् । धेदे तु ‘हिंस्य मे गामा हरिवः’ इत्यनेन मग्नेन अरमितुं सोमः
वीर्ये । तत्र वमनगत्याश्चिन्ताभ्यर्थं चरुः । तत्रैवाम्यचिन्तितम्—

“क्ताविनां वमनेऽप्येष कर्तुरेवेत वज्रनात् ।

विशेषस्याभिधौ मेवं कर्तुरेव निरूपितः ॥”

(भूतिकामादीनामादित्येषां दीक्षेभिधिः)

(अप द्वितीयाष्टके तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

आदित्येभ्यो भुवंद्वद्भ्यश्चरुं निर्वपेद्वर्तिकाम
 आदित्या वा एतं भूत्यै प्रति जुदन्ते योऽसौ भूत्यै
 सन्भूतिं न प्राप्नोत्यादित्यानेव भुवंद्वतः स्वेन
 भागधेयेनोप धावति त एवेनं भूतिं गम-
 यन्ति भवत्येवाऽऽदित्येभ्यो धारयद्वद्भ्यश्चरुं
 निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरुध्यमानो वाऽऽदित्या वा
 अपरोद्धार आदित्या अयगमयितार आदित्या-
 भेव धारयद्वतः (१) स्वेन भागधेयेनोप धावति
 त एवेनं विशि दामत्यनपरुध्यो भवत्यदितेऽनुं
 मन्त्यस्वेत्परुध्यमानोऽस्य पवषा ददितेयं
 वा अदितिरियमेवास्मि राज्यमनु मन्यते
 सत्याऽऽशीरित्याह सत्यामेवाऽऽशिषं कुरुत
 इह मन इत्याह प्रजा एतास्मै समनसः करो-
 त्सुप प्रेतं मरुतः (२) रुद्रानव एना विश्व-
 तिनाऽभ्यमु राजानि त्याह मारुती वै वि-
 हज्येष्टो विश्वतिर्विश्वेन राष्ट्रेण समर्धयति
 यः परस्तादभ्याम्यवादी स्यात्तस्य गुहाद्वर्जादीना

(भुक्तिकामादीनामादित्यन्यवर्गोद्दिष्टविधिः)

हरेच्छुद्धाश्च कृष्णाश्च वि धिनुषाद्ये शुद्धाः
 स्युस्तमादित्यं चरुं निर्वपेदादित्या वै देवतया
 विद्विद्भिर्मेवाव गच्छति (३) अवगताऽस्य वि-
 ह्वनवगतः राष्ट्रमित्याहुर्मे कृष्णाः स्युस्तं वा-
 ह्यं चरुं निर्वपेद्वाह्यं वै राष्ट्रमुभे एव विशं च
 राष्ट्रं चाव गच्छति यदि नावगच्छेदिसमहमा-
 दित्येभ्यो भामं निर्वपाम्याऽमुष्मादमुष्यं वि-
 शोऽवगन्तोरिति निर्वपेदादित्या एवैवं भागधेयं
 भेषजतो विशमव (४) गमयन्ति यदि नावग-
 च्छेदाश्चेत्याम्युत्तान्तसप्तमेध्यायायुषं ह-
 न्यादिदमहमादित्यान्वध्याम्याऽमुष्मादमुष्यं वि-
 शोऽवगन्तोरित्यादित्या एवैवं वज्रवीरा विश-
 मव गमयन्ति यदि नावगच्छेदेतमेवाऽऽदित्यं
 चरुं निर्वपेदध्मेऽपि मयुत्तान्तं महेदनपकृष्य
 मेवाव गच्छत्याश्चेत्या भवन्ति मरुतो वा एत-
 दोजो यदश्वत्थ ओमसैव विशमव गच्छति
 सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश एव
 विशमव गच्छति (५) ॥

(चारुवहसो मरुतो गच्छति विशमवैतद्व्यादय च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(मृत्युभीतादीनां शतकृष्णलादीनिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयपञ्चादके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वै मृ॒त्योर्बि॒भ्यमु॒रुवे प्र॒जाप॑तिमु॒पाधा॒वन्ते
 म्य॑ ए॒तां प्रा॒जाप॑त्या* श॒तकृ॑ष्ण॒लां नि॒रव॑प॒त्त-
 ये॒वैष्व॒मृ॒तम॑द॒धाया॑ मृ॒त्योर्वि॒भ्यास्त॑स्मा ए॒तां
 प्रा॒जाप॑त्या* श॒तकृ॑ष्ण॒लां नि॒र्वपे॑त्य॒जाप॑तिमे॒व
 स्वे॒न भा॒गधे॑ये॒नोप॑ धा॒वति॒ स ए॒वास्मि॑न्नायु॒-
 द॑धा॒ति त॒र्वभा॑यु॒रोति॒ श॒तकृ॑ष्ण॒ला भ॑वति श॒ता-
 युः पु॒रुषः॑ ह॒तेर्नि॒ष्टाय॑ आ॒युष्णे॒वेन्द्रि॑ये (१) प्र॒ति
 ति॒ष्ठति घृ॑ते भ॒वत्या॒युर्वै घृ॒तम॑पु॒त* हि॒र॒ण्य॒मा-
 यु॒धैवा॑स्मां अ॒मूर्त्तं च॒ स॒मीची॑ द॒धाति॒ च॒त्वा-
 रि॑च॒त्वारि॒ कृष्ण॑ला॒ग्नय॑ यति च॒तुर॑व॒त्तस्याऽऽ-
 प॑त्या ए॒क॒धा ब्र॒ह्म॒ण उ॒प॒ह॒रत्ये॒कधै॒व य॑ज॒मान
 आ॒युर्द॑धात्य॒सावा॑दित्यो न व्य॒रोच॑त॒ तस्मै॑ वे॒-
 षाः प्रा॒यश्चि॑त्ति॒मैक॑न्त॒स्मा ए॒त* सौ॒र्व च॒रं
 नि॒रव॑प॒न्तेनै॒वास्ति॑गन् (२) रु॒चम॑द॒धुर्यो ब्र॑ह्मव॒र्च-
 स॒कामः॑ स्या॒त्तस्मा॑ ए॒त* सौ॒र्व च॒रं नि॒र्वपे॑द-
 द्यु॒मेवाऽऽ॒दित्य॑* स्वे॒न भा॒गधे॑ये॒नोप॑ धा॒वति॒ स
 ए॒वास्मि॑न्ब्र॒ह्मव॑र्च॒सं द॑धा॒ति ब्र॒ह्मव॑र्च॒स्यैव॑ भ॒व-
 त्यु॒भय॑तो रु॒क्मो भ॑वत उ॒ग्रात॑ ए॒वास्मि॑न्क॒र्चं
 द॑धा॒ति प्र॒य॒जेप्र॑य॒जे कृष्ण॑लं जु॒होति॒ दि॒ग्भ्य
 ए॒वास्मै॑ ब्र॒ह्मव॑र्च॒सम॑व॒ रुन्ध॑ आ॒धेय॑म॒ष्टाक॑पा॒लं
 नि॒वपे॑त्सा॒धित्रं॑ द्वा॒द॒शक॑पा॒लं भू॒र्यै (३) च॒रं यः

कामयेत हिरण्यं विन्देय हिरण्यं मोषं नमोदि-
 ति यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हि-
 रण्यं तेनैवेनद्विन्दते सावित्रो भवति सवितृप्र-
 सृत एवेनद्विन्दते भूयै चरुर्भवत्यस्यामेवेनद्वि-
 न्दत उपैत* हिरण्यं नमति वि या एष ईन्द्रि-
 येण वीर्येणर्घ्यते यो हिरण्यं विन्दत एतासु(४)
 एष निर्वपेद्विरण्यं विष्वा नेन्द्रियेण वीर्येण
 र्घ्यध्यत एतामेव निर्वपेद्विरण्यं मयो-
 यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं
 तेनैवेनद्विन्दति सावित्रो भवति सवितृप्रसृत ए-
 वेनद्विन्दति भूयै चरुर्भवत्यस्यां वा एतन्नश्य-
 ति यन्नश्यत्यस्यामेवेनद्विन्दतीन्द्रः (५) त्वहुः
 सोमममीषहाऽपिपत्त विन्दह्व्यार्छात्स इन्द्रि-
 येण सोमपीथेन र्घ्यार्घ्यत स यदूर्ध्वमुर्ध्वमीक्षे
 श्यामाकां अभवन्त प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
 एत* सोमेन्द्र* श्यामाकं चरुं निर्वपेत्तेवेवा-
 स्मिन्निन्द्रिय* सोमपीथमेदधादि वा एष इ-
 न्द्रियेण सोमपीथेनर्घ्यते यः सोमं वमिति यः
 सोमवापी स्यात्तस्मै (६) एत* सोमेन्द्र*
 श्यामाकं चरुं निर्वपेत्सोमं वैवेन्द्रं च स्वेन

(सप्तभितीनां सप्तकुण्डलादीष्टिविधिः)

मागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं सोम-
पीथं धत्तो नेन्द्रियेण सोमपीथेन व्युष्यते य-
स्तौन्पो भवति सोमपीथमेवाव रुन्धे यदेन्द्रो
भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथ-
मेव रुन्धे इयामाको भवत्येव वाव स सोमः (७)
साक्षादेव सोमपीथमर्ष रुन्धेऽग्नये द्वात्रे पुरो-
वाशमवाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रद्वात्रे पुरोवा-
शमेकादशकपालं पशुकांमोऽग्निरेवास्मै पशु-
न्म्रजनयति घृद्धामिन्द्रः प्र यच्छति इधि मधु
घृतमार्षो धाना भवत्येतद्वै पशुना रूपं रु-
पेणैव पशूनव रुन्धे पञ्चगृहीतं भवति पाङ्गा
हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः
(८) सक्तुंश्वै प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै
पशवः प्रजापतिरेवास्मै पशुम्र जनयत्यात्मा वै
पुरुषस्य मधु यम्भश्चक्षो जुहोत्यात्मानमेव त-
थार्थमाशोऽग्नी प्र वक्षति पञ्चवर्षो याण्यानु-
पाक्ष्वै भवतः पाङ्गुः पुरुषः पाङ्गाः पशव आ-
त्मानमेव पुरुषेति वक्ष्यं पशूनव रुन्धे (९) ।

इन्द्रियेऽग्निभूम्या एतामिन्द्रः स्थान्ती तौर्बो बहुरूपा हि
पशव एतवत्वारिंशच्च ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयवर्षाष्टके तृतीयोऽनुवाकः) ।

देवा वै स॒न्नमा॒सता॒र्द्धिपरिमितं॑ यदा॒स्कामा॒-
स्तेपा॒ऽसोम॑ः॒ राजानं॑ यदा॒ वाच॑न्त॒स गिरि॑मुदे-
चम॒भिरनू॑द॒त्तावग्नी॑षोमी॒ सम॑भ॒दता॒ तावि॑न्द्रो
य॒ज्ञवि॑भ्र॒ष्टोऽनु॑ परि॒ताद॑नवी॒द्याज॑र्यत॒ मेति॑ तस्मा
ए॒तामि॑ष्टिं॒ निर॑वपता॒भाम्ने॒यम॑ष्टा॒र्कपाल॑मे॒न्द्रमे॒-
का॑द॒शक॑पालः॒ सौम्यं॑ च॒रुं तथै॒वास्मि॑न्तेजः

(१) इन्द्रि॒यं ब्र॑ह्मव॒र्चसम॑भ॒त्तां यो य॒ज्ञवि॑भ्र॒ष्टः
स्यात्तस्मा॑ ए॒तामि॑ष्टिं॒ निर्दि॑पेदा॒ग्नेयम॑ष्टा॒र्कपाल॑-
मे॒न्द्रमे॒काद॑शकपालः॒ सौम्यं॑ च॒रुं यदा॑ग्नेयो
भ॒वति॑ तेज॒ एवास्मि॑न्तेन॒ दधा॑ति॒ यदे॒न्द्रो भ॑व-
तीन्द्रि॒यमे॒वास्मि॑न्तेन॒ दधा॑ति॒ यतौ॒भ्यो ब्र॑ह्मव-
र्च॑सं तेना॒ऽऽग्ने॒यस्य॑ च॒ सौम्य॑स्य॒ चैन्द्रे॑ स॒मा-
श्ले॒षये॒तेज॑श्चै॒वास्मि॑न्ब्रह्मव॒र्चसं॑ च॒ समी॑ची

(२) द॒धात्य॒ग्नीषो॑मी॒यमे॒काद॑शकपालं॒ निर्दि॑-
पेदा॒ कामो॑ नो॒पन॑भेदा॒ग्नेयो॑ वै ब्रा॒ह्मणः॑ स
सोमं॑ पि॒बति॑ स्या॒मेव॑ दे॒यता॑ः॒ स्वेन॑ भा॒गधे॒ये-
नो॒प धा॑वति॒ सैध॑नं॒ एता॑मे॒न स॑म॒र्षय॑त्यु॒पैतं॑
कामो॑ नम॒स्य र॑षीषो॒र्वि॒यम॑ष्टा॒र्कपालं॑ निर्दि॒पेद॒ब्रह्म॑-
व॒र्चस॑कामो॒ऽग्नीषो॑मा॒वेद॑ स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॒प
धा॑वति॒ तावे॒वास्मि॑न्ब्रह्मव॒र्चसं॑ च॒रुं ब्र॑ह्मव॒र्च-
स्येव॑ (३) क्ष॒वति॑ यदु॒ष्टा॒र्कपाल॑स्तेना॒ऽऽग्ने॒यो

(यशविप्रटादीनामिष्टिविधिः)

यच्छांमाकस्तेन सौम्यः समृद्धये सोमां
 वाजिनं श्यामाकं चरुं निर्वेधः छण्याद्विमी-
 याद्रेतो हि वा एतस्माद्वाजिनमपक्रामत्यथैष
 छण्यादिभ्यो सोममेव वाजिनं स्वेन भाग्ये-
 येनोपधावति स एवास्मिन्नेतो वाजिनं दधाति
 नं ह्रीवो भवति ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं
 निर्वेदग्रामकामः (४) ब्राह्मणस्पतिमेव स्वेन
 भाग्येयेनोप धावति स एवास्मिन् सजाताम्न-
 यच्छति ग्राम्येव भवति गणवती याण्यानु-
 वाक्ये भवतः सजातेरेवेनं गणवन्तं करोत्ये-
 तामेव निर्वेधः कामयेत ब्रह्मन्विशं वि नाश-
 येयमिति मारुती याण्यानुवाक्ये कुर्याद्ब्रह्मं
 विशं वि नाशयति (५) ।

(वेजः सपीथी ब्रह्मवर्चस्येव ग्रामकामस्त्रिवारिभ्याम्) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमादितृतीयान्ता अनुवाकः) ।

अस्य निःश्रितं वेदा यो वेदेभ्योऽभिलिखं नमः ।

निर्यमे नमहं मन्दे विद्यातीर्थेऽथैश्वरम् ॥ १ ॥

काम्येष्टयः शुभाः काश्चिद्द्वितीये तु प्रपाठके ।

तृतीये तु विधास्यन्ते तत्तत्फलममीक्षितम् ॥ २ ॥

काम्येष्टित्वे समानेऽपि संपदामकृतौ भिदा ।
 पपाठकद्वयस्यैवं चतुर्थस्यापि गम्यताम् ॥ ३ ॥
 चतुर्दशानुवाकाः स्मृस्तृतीयेऽस्मिन्पपाठके ।
 तदर्थस्तु क्रमेणेह ब्रह्मन्तेऽवसरे सति ॥ ४ ॥
 भूतिकाप्यो भुवद्भ्य आदित्येभ्यश्चकं चरेत् ।
 सद्योऽवस्यमानो वा भारयद्भ्यश्च आचरेत् ॥ ५ ॥
 द्रुष्ट्वैर्वीहिभिरादित्यं चरुं कृष्णैस्तु वारुणम् ।
 रुध्रमागः मकुर्वीत मयूखानां च कीर्तनम् ॥ ६ ॥
 तद्बन्धनं दधाऽऽदित्यं चरुमेव समाचरेत् ।
 आद्यानुवाके कथितमेतत्तर्पणं विशेषतः ॥ ७ ॥
 इन्द्रं यो विध इत्यवाशरार्थस्तुपवर्जितः ।
 मृत्योर्भीतो ह्यामुरर्थे निर्वपेत्तत्कृष्णलाम् ॥ ८ ॥
 मस्तनचंसकानो यः स सौर्व चरुमाचरेत् ।
 हिरण्यकापः कुर्यात् सान्निपादिहविस्तवम् ॥ ९ ॥
 हिरण्यलाभे वज्राशेऽप्येवमेव समाचरेत् ।
 सोमवामी तु सोमेन्द्रं चरुं शवाकाकतश्चरेत् ॥ १० ॥
 पशून् सृष्टवे दातृ इत्यादिष्वप्यवाचरेत् ।
 अनुवाके द्वितीयेऽर्था एवायन्त उदीरिताः ॥
 हिरण्यमगं इत्यवाशरार्थः ऋषीरितः ॥ ११ ॥

अथ तृतीयेऽनुवाके पञ्चविंशत्यादीनामिष्टियो विधानम्भाः । तत्राऽऽद्यौ ब्रह्म-
 विभ्रष्टेष्टिविधानाय परतौवि—

देवा वै सन्नमिति । इत्यथा काम्यमानेन ब्रह्मोत्पत्त्येतत्कलेन परिमितं
 सन्नमनुष्ठितवन्तः । सन्नि सहेतुं सन्नाधि देवु देव यशः सिध्यति तद्व्यतिष्ठन् ।
 तेषां देवानां मध्ये कधीदुतं यशः सोमं वामोत् । त च सोमोऽप्येषां यशो वा-
 भूदिति गन्धानस्तेन यथासा शह मिति कंचिदुच्यते ईर्ष्याकारोहत् । यामिश्च सहसा
 तस्य वृत्ता एवाऽऽरोहत् । तौ द्वावर्ग्यौवौ परम्परैकवर्त्तन्तं भवौ । तदस्यानुवादन-

(यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टिदिः)

कलराहित इन्द्राधिरकास्तेन गत्वा मां कलाय याजयतामिति अंबोचत् । तौ च तस्यै त्रिहविष्काभिष्टिं निरवयताम् । तैस्त्रिभिर्हविर्भिस्तेजआदिकं वर्षं सम्पन् ।

अथ विधत्ते—

यो यज्ञविभ्रष्ट इति । इष्टिपशुसंभानां स्वस्वकालेभ्यननुष्ठानं ज्ञेयत्वं ज्ञेयं प्राप्तस्येवमिष्टिः । अथैव कंधिद्विभेदं विधत्ते—

आग्नेयस्येति । तेन समास्तेजोनास्विम्यजमान आज्ञाशक्तिः श्रुताध्ययनसंप-
त्तिश्चेत्येते संपूर्णं स्थापयति । कागितार्थेतिद्वयार्थमिष्टयन्तरं विधत्ते—

अग्नीषोमीयमिति । आग्निना सप्त मुले जातत्वास्तोषपातृत्वाच्च तदुत्पन्नं वाक्-
मस्य देवता । अस्त्ववर्चसार्थं श्यामाकपुरोडाशं विधत्ते—

अग्नीषोमीयमिति । कपालगतयाऽष्टसंख्यया गायत्रीस्मरणात्तद्द्वारेण हविष आग्नेयत्वम् । “ अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रीधमिः ” इति भ्रुयन्तरात् । तथा “ सोमो वा अकृष्टपथस्य राजा ” इत्यादिभ्रुतेः श्यामाकधान्येन हविषः सौम्यत्वम् । अनेनैवार्थनादेन विधिवाक्ये पुरोडाशस्य श्यामाकमयस्त्वमुज्ज्वलम् ।

ह्रीवत्परिहारायेष्टिं विधत्ते—

सोमायेति । मजमनसमर्थोऽभिरतो बाजस्तदने बाजिने । यदा बाजिनं मज-
मनसमर्थोऽभिरतरूपं रेदोऽस्मात्पुरुषादपक्रामति रोगेणादृढविकेवेण वा तस्मात्समर्थं
मतिवध्यते तदानीमस्य ह्रीवत्वं संपद्यते तस्याह्रीवत्वादिभाष विधेति ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

आज्ञाणरूपस्यमिति । अत्र गणार्तां त्वा, स इज्जनेनेत्येते कक्षावत्यानुवाके
सामान्नास्यमाने विधत्ते—

गणवतीति । गणशब्दो ययोक्तंचोरस्ति ते गणवत्यौ ।

यदा वैश्यजातिर्धनिकत्ववर्धनं वास्यमतिक्रामति यदा तस्मिन्नास्यमे वा
आदिं वर्षां कर्तुं तामेवेष्टिं विधत्ते—

(स्वर्गकामादीतिविधिः)

एतामेवेति । मङ्गलाशये विनाशयेषं सर्वविनाशनेनाऽऽयत्तात्कुपाम् ।
 वक्तो वक्तुं नो विदो वा वः शर्मेत्येते वक्तो वैशानरो न कल्पेस्मिन्ननुवाके
 क्तावापि क्तापि मतीकेन मदीत्येते । तदुपपन्नं विवक्षते—

भाष्यतीति । वक्तुं संवन्धितो वक्तव्यो । वक्तो वै वैशानो विवक्ष इति
 श्लोकादनुसङ्गेन भागुरी विवक्षणीनां करोति ॥

एव भीमरत्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यवर्णे-

दीवीतिरीपसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

प्रथमादिद्वितीयान्या अनुवाकाः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)॥

स्वर्ग्ये चर्हं निर्वपेत्सुवर्गकामोऽसौ वा आ-
 दित्योऽयं माऽयं मर्णमेव स्वेन भागधेयेनोप धा-
 वति स एवेनं सुवर्गं लोकं ममायं मर्ण्ये चर्हं
 निर्वपेयः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरि-
 त्यसौ वा आदित्योऽयं मा वः सत्तु वै ददाति
 सौऽयं माऽयं मर्णमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एव (१) अस्मै दानकामाः प्रजाः करोति
 दानकामा अस्मै प्रजा मवन्त्ययं मर्ण्ये चर्हं निर्व-
 पेयः कामयेत स्वस्ति जनतामियामित्यसौ वा
 आदित्योऽयं माऽयं मर्णमेव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवेनं तदमयति यत्र जिगमिषतीन्द्रो
 वै देवानामानुजावर आसीत्स प्रजापतिमुपा-
 धावत्तस्मा एतमैन्द्रमीनुपुकमेकादशकपालं निः
 (२) अवपत्तेनैवेनमग्निं देवतानां पर्यगयद्गुण-

(स्वर्गकामादीष्टिविधिः)

वर्त्तती अग्रवती याज्यानुवाक्ये अकरोद्बुध्नादे-
 बैनमग्रं पर्यणयद्यो राजन्यं आनुजावरः स्या-
 तस्मा एतमेन्द्रमानुषूकमेकादशकपालं निर्दि-
 पेदिन्द्रमेव स्वेनभागधेयेनोप धावति स एवैन-
 मग्रं समानानां परिं णयति बुध्नवती अग्रव-
 ती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेबैनमग्रं (१)
 परिं णयत्यानुषूको भवत्येषा ह्येतस्य देवता च
 आनुजावरः समृद्धये यो ब्राह्मण आनुजावरः
 स्यात्तस्मा एतं बार्हस्पत्यमानुषूकं चर्त्त निर्दिदे-
 द्बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स ए-
 बैनमग्रं समानानां परिं णयति बुध्नवती अ-
 ग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेबैनमग्रं
 परिं णयत्यानुषूको भवत्येषा ह्येतस्य देवता च
 आनुजावरः समृद्धये (४) ।

(एव निरग्रंवेत्तस्य चत्वारिं च) ॥

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

—

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये यज्ञविभ्रष्टो यः कामं प्राप्नुमिच्छति ।

ब्रह्मवर्चस्तकामो यः ह्यीनरवाधो विभेति च ॥ १ ॥

प्राप्तकामो ब्राह्मणो यो विभः स्थापनमिच्छति ।

एतेषामिष्टमः प्रोक्तास्तत्तत्कलत्तमाप्स्ये ॥ २ ॥

अथ चतुर्थे स्वर्गकामादीनामिहो विनाशः ।

एव स्वर्गादिना दृष्टिं विधत्ते-

अर्थस्यो चरुमिति । प्रविशद्गदित्वात्तानेवेति विधत्ते-

अर्थस्यो चरुमिति । लोके यः कोऽपि द्रव्यं ददाति सोऽयं ददाति सोऽयं
सूर्यवत्कीर्त्या भातमाश्रयद्वयेत्युपलभ्यते । तं प्रेरयितुं मुख्यपार्ष्ण्यो चरुवृत्तः ।
तथा विधायितोऽपि विधत्ते-

अर्थस्यो चरुमिति । स्वस्ति निर्दिष्टेन, जनतां जनतमुद् ।

यः सप्तानां मध्ये श्रेष्ठयाज्ञमन्त्रास्तदीयानुजादवरो निरुद्धो भवेत् तस्य
श्रेष्ठयाप्यर्थोऽपि विधायं प्रतीति-

इन्द्रो वै देवानामिति । अन् पश्चाज्जातो जाताऽनुजस्तस्मादुपवरोऽनु-
जावरस्तद्वत्तया अनुजवरः । आप-विच्छ इत्यर्थः । श्रीहस्ताम्बेव तृतेष्व-
वशिष्टमुत्तेष्वोऽनुसूयते पश्चादुत्तमं हति द्वितीयफलत्वा श्रीहोऽनुकाः,
तेभ्यो निष्पन्नानुसूयम् । तेन इतिहासः पञ्चमर्षिर्देवतानां मध्य इन्द्रं श्रेष्ठं
प्रापितवान् । बुध्नश्चोऽस्ति ययोर्ऋचोऽस्ति बुध्नयस्यौ । अग्रश्चोऽस्ति ययो-
र्ऋचोऽस्ति अग्रयस्यौ । बुध्नदमं बुध्नादमेत्येते अन्त्यानुवाके सप्तान्नास्मान् ।
बुध्नान्मुखादारभ्यामममममं पापवत् । कर्माबुध्नकाष्ठपरम्परावर्जितं श्रेष्ठं
प्रापितवानित्यर्थः । अथ विधत्ते-

यो राजन्य इति । य आनुष्कः आनुजावर एतस्त्वेयमानुष्कश्चान्यभावि-
न्येव देवता युक्ता । सहस्रत्वात् । तस्मादानुष्कपुरोडाशः समुद्यते तपयते । आनु-
जावरमाह्वयस्येति विधत्ते-

यो ब्राह्मण इति । अथ यो यो जज्ञे महान्मही, इति द्वे बाह्यानुवाक्ये ।
त बुध्नादाह अनुवाक्यमपि बुध्नाग्रद्वयस्योस्तत्र विद्यमानत्वात् ॥

एव श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थकाण्डे ऋषयस्तुर्वे-

दीयवैचिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(राजयक्ष्यगृहीतस्येष्टिविधिः)

(जत्र द्वितीयाहने तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाच) ।

प्रजापते अयं अग्निश्चक्षुः पृथुहितरं आसन्ता सोमाय
राज्ञोऽवदात्तासां रोहिणीमुपैत्ता ईर्यन्तीः पुन-
रगच्छन्ता अन्वेत्ताः पुनरयायत ता अस्मै न
पुनरददात्तोऽजवीहतमग्नीष्व यथा समावच्छ
उपैष्याम्यथ ते पुनर्दास्यामीति स ऋतमाभीत्ता
अस्मै पुनरददात्तासां रोहिणीमेवोषं (१)

ऐतं यक्ष्म अर्छद्राजानं यक्ष्म आरदिति
तद्राजयक्ष्मस्य जन्म यत्पापीयानमंबत्तथाप-
यक्ष्मस्य यज्जायाभ्योऽविन्दत्तज्जायेन्धस्य य
एवमेतेषां यक्ष्माणां जन्म ध्वं नैर्ममेते यक्ष्मा
विन्दन्ति स एता एव न नैस्वप्नुर्वाधावत्ता
अंशुवन्धरं वृणामहे समावच्छ एव न उपाय
इति तस्मा एतत् (२) वादित्यं चरं निर-
वपन्तेपैदैनं पापात्स्त्रातांश्चक्षुः पापयक्ष्मज्ञ-
हीतः स्यात्तस्मा एतमादित्यं चरं निर्वेदादि-
त्यानेध स्वेन भागधेयेनोषं धावति त एदेन
पापात्स्त्रातांश्चक्षुः स्यात्स्यायो निर्वेदमुमे-
देनमाप्स्यारोमागम्या प्याययति नवीनक्षो
भवति आर्यमान इति पुरोनुवाक्या भवत्याहु-
रेवास्मिन्तया एधति यमादित्या अश्नुमा-
प्याययन्तीति याज्यैवेनमेतया प्याययति (३) ॥

(एवमेतमस्मिन्नयोर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

स्वर्गकामो दानकामः सर्वां वस्तुं य इच्छति ।

राजन्वो ब्राह्मणश्च द्वौ यौ स्वातामानुजावरौ ॥

तुर्वेऽनुवाक एतेकाग्रान्ताया इत्ययः कनात् ॥ १ ॥

पञ्चमे राजयज्ञगृहीतस्येति विधानं प्रस्तौति—

प्रजापतेरिति । “ अन्वा बुला भित्तिरस्रमन्दी वेधमन्दी वर्षमन्ती पुष्यणी-
का ” इत्येवमान्ताः सप्त कृतिकाः । अत्रशिवा अश्विन्यादयः चहविंशति-
दा(स्ता)रकाः । ता एवास्त्रयस्त्रिंशत् । तत्र रोहिणीव्यतिरिक्ता ईर्ष्यन्तीस्तदीयं
पुनस्तद्विमानाः पुनः प्रजापतिमगच्छन् । सोमस्ता अनुमन्य प्रजापतिं याचित-
वान् । स प्रजापतिरेवमग्रीच्छपथं पतिपथस्त तद्यथा स्यादच्छः साम्येन ता
जपैव्यासीति, ततस्ताः पुनर्दास्यामीति । स च सोमः शपथं कृत्वा ताः स्वीकृत्य
कपथमुलङ्घ्य पूर्ववद्रोहिणीमेवेति । ततः स यक्षमभ्याधिगृहीदोऽभूत् । एते
राजानं यक्षः प्राववानिति न्युत्पत्त्या राजयक्षमनाम्नो व्याधेर्जन्म संपन्नम् ।
यस्मात्प्रजापत्यो निमित्तभूतान्मो व्याधिपञ्चमत तस्मात्प्रजापेन्यनायकस्य व्याधि-
र्जन्म संपन्नम् । त एते वैयो यक्षमभ्याधेरवान्तरविशेषाः दन्तमभ्येदिनो व्याधि-
रजामः कलम् । ततः सोमेन नयस्कृत्वा लेविताभैताः सर्वाः साम्येनोपममर्न वरं
बुला व्याधिरिहाराय चक्रे निरुप्य सोमं तस्मात्तापात्सानात्यवसादोपादनोच-
यन् । इदानीं विधत्ते—

यः पापयक्षमेति । आदित्यानित्यर्धरादे प्रवणादस्य चतुरोदिविर्देवता न
भवति । पीणंशर्ती वारयितुं विधत्ते—

अमावास्यायामिति । अमावास्यायामदीपायां सुकृपविषदमारभ्य सौमस्य
कलावृद्ध्याऽऽभ्यासनं भवति ।

(अत्राद्वयसंज्ञिकामस्येतिविधिः)

वतुर्यमपाठकस्यान्त्यानुवाके समान्तास्वनाने कश्चो विधत्ते-

नधोनव इति । त एव कश्चो तत्रैव व्यासपांसेवे । यथमायामुष्मन्ने
 हीचमायास्तिरपांस्तुक्तत्वात्तपाठेनाऽऽयुष्माधिः । अथावस्यामायादित्ये वधि-
 हानां चन्द्रकलानां पुनरादित्यादेव चन्द्रेण त्वत्वाच्चन्द्रोत्कर्ष आदित्यस्यैवो-
 त्कर्ष इति क्त्वा तस्या कश्च आदित्यचरं च देवभिरकरणम् । द्वितीयस्यानुष्मा-
 व्यासवन्दीवि भवणात्तदर्थं यजमानस्याऽऽप्यायनं युक्तम् ॥

इति श्रीमत्साम्येणाचार्यविरचिते माधवेय्ये वेदाध्ययनकारे कृष्णवेङ्कटे-

रीयवेतिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयपत्रादिके

वज्रनीज्जुवाकः ॥ ५५॥

(अथ द्वितीयादिके तृतीयपत्रादिके वज्रीज्जुवाकः) ।

प्रजापतिर्वेदेभ्योऽन्नाद्यं व्याविशत्सोऽमृषी-
 षदिमाँल्लोकानभ्यतिरिच्यति तन्ममांसदिति
 तदिमाँल्लोकानभ्यत्यरिच्यतेन्द्र राजानमिन्द्र-
 विराजमिन्द्र स्वराजानं ततो वे स हेमाँल्लो-
 कास्त्रेयाऽहुतत्रिधातोत्रिधातुत्वं यं कामये-
 ताघ्रावः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वपे-
 विन्द्राय राज्ञे पुरोडाशम् (१) [एकावशक-
 पालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञेऽयं वा
 इन्द्रो राजाऽयमिन्द्रोऽधिराजोऽसाविन्द्रः स्वरा-
 ज्ञिमानेव लोकान्त्वेन मागधेयेनोप धावति त
 एवास्मा अघ्नं प्र यच्छन्त्यघ्राव एव भवति
 यथा वस्तेन प्रचा गां कुह एवमेवेमाँल्लोका-

(अन्नादनशक्तिकामस्येतिविधिः)

अन्नान्काममन्नायं दुह उक्तानेषु कपालेभ्यधि
 अयत्नयातयामत्वाय ज्ञेयः पुरोडाशा भवन्ति
 प्रथमे इमे लोका एषा लोकानामात्मा उत्त-
 रउत्तरी ज्यायान्मवत्येवमिव द्वीमे लोकाः
 सप्तद्वये सर्वेषामभिगमयन्तं पत्यञ्छम्भदकारं
 व्यत्यासमन्वाहानिर्वाहाय (२)॥

(पुरोडाशं त्रयः पश्येत्स्त्रोतिम्) ।

इति छण्डयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽध्यायः) ।

इष्टिर्वक्ष्यशुद्धीतस्य पञ्चमे समुदीरिता ।

षष्ठे तस्मादनशक्तिकामस्येति विधातुं मस्यौषि-

प्रजापतिरिति । प्रजापतिरितुं योग्यमर्थं देवेभ्यो विमन्य तवेदं
 तवेदमिभ्यादिभ्यः । तस्मादर्थं स्वीकर्तुं मवृत्तान्देवान्प्रत्येवमवधीदन्नादिमाँल्लोका-
 नभिभ्याम्पादिरिक्तं भवति तन्ममास्तिवति । तद्वदपमानेभ्यमभिमाँल्लोकानभिभ्या-
 म्पादिरिक्तमासीत् । क इमे लोका इत्युच्यन्ते-इन्द्राणादिशब्दाभिधेया इमे
 लोकाः इन्द्राणादीनां पुत्रिभ्यादिलोकप्रपाठकत्वात् । एवमुक्त्वा स प्रजापति-
 रिन्द्राणादील्लोकस्त्रिषाधुदत् । देभ्यो लोकेभ्यस्त्रिविधे तारं शुद्धीदवानित्यर्थः ।
 तदिदं तारं प्रजापतिः स्वविपुलेन स्वीकृतवाल्लोकातिरिक्तमन्नम् । तस्मादेवा
 दोहनमकरोत्तस्मात्त्रिषाधुनाम्नो पायस्य विधातुत्वं त्वन्नम् । लोकेभ्यो दुग्धा-
 न्नयो धादवो माता यस्मिन्पाये स पायस्त्रिषाधुः । अथ विधत्ते-

(अन्नाह्नशक्तिकामस्येष्टिभिधिः)

ये कामयेतेति । ये यजमानमुद्दिश्यामर्तुः कामयेतायं यजमानोऽप्यादः
स्यादिति तस्मै यजमानायेयमिष्टिः । अयं भुञ्जोकाधिपतिरिन्द्रो राजा । अयम-
न्तरिक्षाधिपतिरिन्द्रोऽधिराजः । अतो स्वर्गलोकाधिपतिरिन्द्रः स्वराट् । इयमेव
लोकालोकाधिपतीन्द्राणादीन्स्वेन यागभेदेन सेवते । यथा लोके इत्येन
वस्तुचोपयोगेन यथा यस्तनयं यापिता गां जनो होमिष, एवमेवेयोलोकात्मनान्देवैर-
मिषर्षितान्माय्य स्वाभीष्टमभ्याद्यं छयते ।

अथ यदुक्तं सूक्तकारेण—“अथेनं विद्यातुमेकादशभूतानेषु कपलेश्वादिभ्यसि
यद्यनं पुरोडाशमभिधित्य परितपनायं कृत्वा तस्मिन्पुनरि द्वितीयं व्याप्यात्तमभि-
धाय तान्मन्त्रमेव कृत्वा तस्मिन्पुनरं व्याप्यात्तमभिधायि यत्परमकाळे इक्षिमा-
नोत्पद्यमाना देवता यजेन्मध्याह्नद्वितीयाभ्युत्तरार्धात्तृतीयां सर्वेषामभिगमयन्मध्याह्नि-
हस्त्युक्तम् (ति) । ‘माध्याह्निं विधिं स्वमिन्त्रेति तिस्रः कथो व्यत्यासयन्माह प्रथमा-
यनूष्वथ मध्यमया यजेन्मध्यमयनूष्वपोतयया यजेदुत्तरयनूष्वथ प्रथमया यजेदेवं
तथा पाण्याः पुरोनुवाकयाम्यथ यवन्ति’ इति [५] । तथाभिधायं विधत्ते—

उत्तायेन्विधति । मरुतावधोभुक्तानां कपाजानां पुनरि पुरोडाशापभिधायि ।
अथापि तद्यत्वे यातव्यामर्थं यवत्तारत्वं, तत्परिहाराभ्योत्तापयन् । पुरोडाशसंस्कारां
मर्ह्यतति—

अयः पुरोडाशा इति । व्यापस्तवं विधत्ते—

उत्तरउत्तर इति । भुञ्जोकादन्तरिक्षं व्यापस्तस्मादपि स्वर्गो व्याप्यात् ।

ऊर्ध्वाधोभावेन स्थितानां सर्वेषां पुरोडाशानामेवमभिजम्ब यथा पुनरप्येव
हस्त्याभिर्मेवपि यथाऽवदानं विधत्ते—

सर्वेषामिति । छम्बदूकारो वैयर्ध्यम् । एकस्मादि पुरोडाशस्य यथा वैयर्ध्यं
न भवति तथेत्यर्थः । याज्यानुवाक्यास्तु विद्यासं विधत्ते—

व्यत्यासमिति । अधिनाशावेत्यर्थः । व्यत्यासाभावे सूत्रां विद्याव्यतीति
विनश्येरन्नेकेकरय इतिषः पृथग्याज्यानुवाकमयोः संवादिभिरुपकमत्वात् ।
सूक्तोक्तमकारेण तु व्यत्यासेन यद्वचः संप्रधान्य इति नास्ति इतिर्नाशः ॥

(इन्द्रियसामर्थ्यादीनामर्थकामस्योद्दिष्टिभिः)

इति मीमांसायनाचार्यविरचिते नागवीये देशार्थपत्राणे कृष्णपत्रे-

द्विपथैस्त्रयीपथैर्हिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयपत्राण्डके

ब्रह्मोऽनुशाकः ॥ ६ ॥

(कृष्ण द्वितीयकाण्डके तृतीयपत्राण्डके ब्रह्मोऽनुशाकः) ।

देशाधुराः संघा आसन्तान्देवानां चरा अज-
 यन्ते देवाः पराजिग्याना अमुराणां वेष्टुमु-
 र्वाऽऽपन्तेभ्य इन्द्रियं वीर्यमर्पाकामसन्निधौऽ-
 चापसद्वर्पाकामसद्वर्धं नाशकनोचदस्माद-
 म्यर्थाऽजस्रस्त प्रजापतिमुपाधावत्तमेतया सर्व-
 पुत्रयाऽयाजयत्तदेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यमर्पाय-
 इन्द्रियकामः (१) वीर्यकामः स्वात्तमेतया
 सर्वपुत्रया याजयेदेता एव देवताः स्वेन भाग-
 येयेनोर्ष धावति ता एवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं
 दधाति यदिन्द्राय रायैतराय निर्वपति यदे-
 वाभ्यस्तेजस्तदेवाव कन्धे यदिन्द्राय वाईत्याय
 यदेवेन्द्रस्य तेजस्तदेवाव कन्धे यदिन्द्राय वेत्त-
 राय यदेव सवितुस्तेजस्तद् (२) एवाव
 कन्धे यदिन्द्राय वैराजाय यदेव धातुस्तेजस्तदे-
 वाव कन्धे यदिन्द्राय शाकुराय यदेव मरुता
 तेजस्तदेवाव कन्धे यदिन्द्राय रेवताय यदेव
 पृथुस्तेजस्तदेवाव कन्ध एतावन्ति वै तेजा-

(इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यकामस्येष्टिविधिः)

ईति तान्येवाव रुच उचानेषु कपालेभ्यश्चि
 श्रयत्ययातयामत्वाय द्वादशकपालः पुरोडाशः
 (६) भवति वैश्वदेववायं समन्तं पर्यंबधति
 समन्तमेवेन्द्रियं वीर्यं यजमाने दधाति ध्यया-
 समन्वाहानिदाहायार्थं अष्टमो वृष्णिर्धस्तः सा-
 दक्षिणा वृषस्वायेतयेव यजेताभिः शस्यमान
 पताभेद्वा अस्य देवता अष्टमदन्त्यदन्त्युबेवास्त्य-
 मनुष्याः (४) ॥

(इन्द्रियकामः सविस्तोत्रस्तुरोडाशोऽष्टमिर् रुच) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयपाठे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽप्यादनकामस्य त्रिधातुयां ईरितः ।

अथेन्द्रियसामर्थ्यं शरीरसामर्थ्यं च कामममानस्येष्टिं विधातुं मत्स्योति—

वेवापुरा इति । पराशिम्यानाः पराशयं प्राप्नुवन्तो देवा अनुसानीं संवन्धि
 वैश्वं प्राणाः विषो भावो वैश्वम् । असुरोऽवकमजात्स्वत्वमित्यर्थः । तदानीं वेप
 यद्विन्द्रियसामर्थ्यं यच्छरीरसामर्थ्यं तदुभयं वेभ्यो देवेभ्योऽप्राप्तवान् । हन्वन्तदि-
 दिता तातामर्थ्यद्वयमनु स्वयमेभ्यस्त्रोऽनुपाकामन् । यत्वा च तदश्रोतुं नाश-
 क्रोत् । तदानीमिन्द्रोऽप्राप्तास्तामर्थ्यद्वयमादिमाशार्थः सप्तमस्तु । तत् इतरार्थपा-
 प्यर्थं यजातिमुपेत्य तद्वृष्टवेष्ट्या संपूर्णं प्राप्तवान् । रथं वरुणद्वैत्यवैराज-
 याकरैरवतप्तान्ताभ्यानि सर्वाणि वृष्टस्तीर्णानि तैर्युक्त इन्द्रोऽप्यदेवता । तस्या-
 दिप्रविष्टिः सर्ववृष्टा । नात्र स्थोत्रपाठः प्रयोज्यः, किन्तु स्तीर्णामिष्टत्वं देव-
 ताया विशेषणम् । इदानीं विधत्ते—

य इन्द्रियकाम इति । राधेश्वरादिगुणविशिष्टाः पञ्चमविशेषा यत्वा एव
 देवताः समुप्राप्ते । तान्देवताविशेषान्विधत्ते—

यदिन्द्रायेति । पृष्ठस्तोत्रमिषादकं रथंतरं साम वेधीति राधंतरः । एवं
बाईतादिषु योऽयम् । अग्नीन्द्रादीनां रथंतरादिसामाभिमानिराधंतरत्वादिवि-
शेषेणैतदीयदेवः प्रातिर्भवति । पूर्वोक्तविधातास्व विद्येवं विधत्ते—

उत्तानेविति । अत्र निर्वापविधिभेदापुरोडाशवद्क्रमेणैतद्वचनादधिकृतं
विधत्ते—

द्वादशकपाल इति । अन्यत्र वैश्वदेवं द्वादशकपालं प्रापकाम इत्यादि-
विधानात्कपालगतद्वादशसंख्या विधेनां देवानां प्रिया । अतोऽत्रापि यद्योक्तमु-
पविशिष्टानां विधेयामिन्द्रादिदेवानां प्रीतिर्भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“सर्वपृष्ठां निर्वपति यदिन्द्राय राधंतरायेति यथासमा-
ज्जातं द्वादशसूतानेषु कपालेष्वधिकयति पञ्चरणकाले पूर्वाभात्यधमां देवतां यज-
त्येकवितराः प्रदक्षिणमुत्तरापर्वणं समन्तं पर्यवद्यादि ” इत्युक्तम् (वि) । “अभि-
त्वा शूर भीनुम इति षड्रक्तचो व्यत्यासमन्वाहेति (ह) कदा चन स्तरीरसीवि-
चतुर्थं दधाति ” इति च । तत्र पूर्वाभादिदमादिनोक्तं सर्वतोऽभ्युदयं विधत्ते—

समन्तमिति । चतुर्थमपाठकस्थानस्यानुवाके सप्तान्नास्यमानाभाभिमि त्वा शूर
भीनुम इत्यादीनां पञ्चानामुक्तां चतुर्थीत्वेन धेक्ष्यमानायाः कदा चन स्तरीरसी-
त्वस्याध पूर्वोक्तविधानुसारेणैकैकस्याः पुरोनुवाक्यार्थं प्राप्यार्थं च विधत्ते—

व्यत्यासमिति । चोदकमाप्त्यामन्वाह्यार्थं दक्षिणां वाधितुं विधत्ते—

अश्व ऋषभ इति । अविर्जातो गुमान्नुध्यः । अजज्जातो गुमान्बन्धः ।
बुधसाय नुस्वाधिकवाय । मिथ्यापवादपरिहारार्थं तामेवोद्दिष्टं विधत्ते—

एतयेवेति । एवा राधंतरेन्द्रादयो देवता अस्माकं पुरोडाशस्य यद्यदग्नि
वदानीं मनुष्याः सर्वथाऽप्यदन्त्येव । वेदमनुष्याऽऽचार्योऽन्तेवास्तिनमनुशास्त्री-
त्यादौ शिष्यानुशासने शिष्यस्य मिथ्यापवादयुक्तेषु व्यवहारसंदेहे तत्र शिष्या-
चारेण निर्णय आजातः—“यस्मा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेयाः ”
इति । नृदा मनुष्येवैव शिष्टानामाचारो नियमकस्त्वेदा देवतानामाचारो निवा-
नक इति किमु ब्रह्ममित्यभिप्रेत्यादन्येवेत्यवस्थापितम् ।

(अष्टमकामस्येहिविधिः)

अथ भीमांता ।

तृतीयाध्यायस्य वज्रमपादे विनितम्—

“ रथंतरादिभिर्मिषा इन्द्रास्तेषां न मिषते ।

पुरोडाशस्तथ शेषकार्यं किं मिषते न वा ।

मिषेत कर्मणां भेदाच्चोदकेः प्रथमगुणितः ।

शेषस्य सर्वतुल्यत्वात्तत्कार्यं सङ्गदिष्यताम् ॥”

[य] इन्द्रियकाणो वीर्यकायः स्वात्ममेवया सर्ववृत्तया पात्रयेदिति विहिताना-
मिषो वद्विद्वा एवं भूयन्ते—‘इन्द्राय राधंतरायेन्द्राय वाईवायेन्द्राय देव्याये-
न्द्राय वैराजायेन्द्राय आकरामेन्द्राय देवताय’ इति । तत्र स्वस्वमेणैकोऽपीन्द्रः वृ-
त्तस्तोत्रेषु वदतु विहितानां वण्णां रथंतरादिताज्जां संवन्धेन मिषोष्यमाणः षोडा-
मिषते । तासां तसोत्तामिन्वेदेवतानामेक एव पुरोडाशो विधीयते—‘द्वादशकपात्रः
पुरोडाशो भवति वैश्वदेवताय’ इति । तस्मिन्पुरोडाशे अफदेवताभ्यः प्रथमवदा-
नाय वहुभ्यः पदेष्टोभ्योऽवदानं भूयते—‘तमन्तं वयं वदति’ इति । तत्र देवताभेदेन
मेदानभेदेन च कर्मणां भेदे सति चोदकेः प्रथमतिदेवतास्त्वङ्गदिवादि शेषकार्यं
वदन्तः प्रथमकर्तव्यमिति चेन्मैवम् । शेषस्यैकत्वेन तत्प्रतिपत्तेः प्रथमत्वात्संभवात् ।
वत्सात्सङ्गदेवकार्यम् ॥

इति भीमांतामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाणो छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयपत्रादके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयादके तृतीयपत्रादकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

रज्जनो वै कौणेयः कृतुजितं जानाकिं चतु-
र्वन्धमयात्तस्मां मृतामिहिं निर्वपद्मये आर्ज-
स्वते पुरोडाशमष्टाकंपालः सौर्यं चरुममये

आजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं तथेवास्मिञ्चक्षु-
 रदधायश्चक्षुष्कामः स्थात्तस्मा एतामिहि निर्व-
 पेद्ग्नये आजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं सौर्यं
 चरुमग्नये आजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालमभेदे-
 चक्षुषा मनुष्या वि (१) पश्यन्ति सूर्यस्य
 देवा अग्निं चैव सूर्यं च स्वने मागधेयेनोप-
 धावति तावेवास्मिञ्चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति
 यदाभियो भवतश्चक्षुषी एवास्मिन्तत्प्रति वधाति
 यत्सौर्यो नासिकां तेनाभितः सौर्यमाग्नेयो
 भवतस्तस्माद्भितो नासिकां चक्षुषी तस्मान्ना-
 सिकाया चक्षुषी विधत्ते समानी याज्वानुवाक्ये
 भवतः समानं हि चक्षुः समृद्ध्या उडु त्वं
 आतवेदसः सप्त त्वा हरितो रथे चिप्रं देवाना-
 ब्रुदगावर्नीकमिति पिण्डान् यच्छति चक्षुरे-
 वास्मे य यच्छति यदेव तस्य तत् (२) ॥

(वि संहविच्छतिव्य) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

तथेव त्वेष्टुष्टोका दीयेकामाभिवास्तयोः ।

अथाद्ये चक्षुष्कामस्य विद्विष्कामिहि विधातुं प्रस्तौति—

रजमो वा इति । रजननादकः कश्चित्पुरुषः कृतान्निभार्मकः पुरुषपदार्था-
 मोत् । रजनः कुणेरपायं, कतुंकिञ्जनकस्य(पत्यं), स तु चक्षुर्वन्मथक्षुणो इवेवैनं
 समजनं वदद्दीति चक्षुर्वन्मथः । रोगोपहतां इति तेषां पातुं शक्य इत्यर्थः । अतो
 इतिपादपाय कतुनिर्गं पाप्य विद्विष्कामेष्टया वत्पादं मातवान् । विपचे—

(श्राद्धगोष्ठिविधिः)

यथालुम्बकाम इति । आजस्वते दीप्त्याभिन्मयुकाम । अन्वेयमिषेय-
ज्जागाम्यनुष्मदहिरनिरा । अग्निश्च केदाचिच्छलति कदाचिदुपशाम्यति । तस्या-
दनित्यत्वात्ताम्यलक्षणेन मनुष्यदृष्टेरमेव संबन्धः । देवानां त्वनिमित्तत्वात्सूयमका-
शवन्धित्वा तदीया दृष्टिरित्यस्ति तस्याः सौर्वर्त्तबन्धः । आग्नेयद्वयमभ्यर्च्यौर्व-
चक्षुर्द्वयमभ्यर्च्यनासिकाताम्येन मर्त्यतति—

यदाग्नेयाविति । तेनाऽऽग्नेयद्वयेनास्मिन्मजमाने चक्षुषोः पविष्टा । तेन
सौर्वेण नासिकायाः पतिष्टा । नासिकया चक्षुषी विधूते परस्परमिमणामावाप
विविधत्वेन स्थापिते । अथाऽऽग्नेयस्य मध्यमस्वोदग्ने शुचयस्तत्र जुहा इति पुरो-
नुवाक्या । नि ज्योतिषा बृहता मात्मगिरिवि याग्या ।

चरमस्य मन्त्रान्तरशङ्कनं वारमितुं विधत्ते—

समानी इति । सनानी एकविधे । यदुक्तं तृष्कारेण—‘चतुर्धाकरणकाष्ठे
सौर्वाग्नीन्विष्टानुद्धृत्योदु त्वं जातवेदसः सत त्वा हरितो रथे चित्रं देवानामुद-
गावनीकमिवि विष्टाभ्यजमानाय प्रयच्छति ताम्भजमानः याज्जाति । इति । तत्र
त्रिविधैः विष्टदामं विधत्ते—

उदु रथमिति । उदु त्वं चित्रं देवानामित्येतदुभयं मध्यमकाष्ठस्य चतुर्थ-
प्रपाठके व्याख्यातम् । सत त्वा हरित इत्येषा तृपरितनस्य प्रपाठकस्यान्यपानुवाके
समाजास्त्यमानात्तत्रैव व्याख्यास्यते । तस्य यजमानस्य रोग्यत्वतः पुरा यदेव
चक्षुः पाठयोरितमासीत्तद्विष्टदानेन दत्तमेव भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके-

हमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु भूयासं धीर-
भेता वसुविदध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु भूया-
समुभभेता वसुविदध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु

भूयासमभिसूक्ष्मेतां वसुविदामनमस्यामनस्य
 देवा ये संजाताः क्रमाराः समनसस्तामहं
 कामये हृदा ते मां कामयन्तां हृदा तान्म
 आमनसः ऊधि स्वाहाऽऽमनमसि (१)
 आमनस्य देवा याः स्त्रियः समनसस्ता अहं
 कामये हृदा ता मां कामयन्तां हृदा तान्म
 आमनसः ऊधि स्वाहा वैश्वदेवीः संग्रहणी
 निर्विद्वामकामो वैश्वदेवा ये संजाता विश्वा-
 नेष देवान्स्वेन मागधेयेनोषे धावति त
 एवास्मै सजातान् यच्छन्ति ग्राम्येव भवति
 सांग्रहणी भवति मनोग्रहणं वै संग्रहणं मन
 एव संजातानाम् (२) गृह्णाति ध्रुवोऽसि
 ध्रुवोऽहं संजातेषु भूयासमिति परिधीन्परि-
 दधात्यंशिभवेतामा शास्तेऽथो एतदेव
 सवं संजातेष्वधि भवति यस्यैवं विदुष एते
 परिधयः परिधीयन्त आमनमस्यामनस्य देवा
 इति तिल आहृतीर्जुहोयेतावन्तो ये संजाता
 ये महान्तो ये छल्लुका याः स्त्रियस्तानेवार्ध-
 रुन्धे त एनमवकृत्वा उप तिष्ठन्ते (३) ॥

(स्वाहाऽऽमनमसि सजातानां रुन्धे एव च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥१॥

(सामग्रणीविविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे दृष्टिकाश्रमे विहविष्केष्टिरीरिता ।

अथ नवमे सामग्रणीष्टिं विधास्मन्नादौ षोडशमाहान्मन्त्रैर्वोऽसि विधावतुरि-
त्यादिकान्परिधिमन्त्रानववदितुं मन्त्रान्तराणि दर्शयति—

ध्रुवोऽसीति । हे मध्यमपरिधे त्वं स्थिरोऽसि त्वदीयस्यापनेनाहवति शाविषु
मध्ये स्थिरो भूमात्तम् । किंच, धैर्यवाममिश्रो धनर्वाश्च भूमात्तम् । एवं दक्षिणो-
त्तरपरिधिमन्त्रमोर्ध्वात्तथा । शावीर्ना मतिवादिद्वरद्विहस्यापोऽऽश्वाचारित्वमुपलभ्य ।
आशानुल्लङ्घ्य मतिवादिनस्त्विरेच्छन्वमभिभूत्वम् । परिधिमन्त्राभावाद्योपहोममन्त्रा-
न्वयति—

आमनमसीति । अथ सजाताः कुमार इति पञ्चमेदमवतन्मन्त्रावशिष्टानुप-
प्लेय मन्त्रद्वयं ब्रह्मम् । सजातानाकोमयितुं मनुत इत्यापनम् । हे इदमाना-
ण्य त्वं सादशमसि । अत आपनस्म सजातानाकोमयितुं मन्त्रानस्य मन्त्रमानस्य ये
सजाता शाविषभुतयः समनसः समनस्का अनुकूलाः सन्ति हे देवास्तान्तमना-
नहं वृदा धितेन कामये । ते य मां वृदा कामयन्ताम् । तास्तजानाम्ने मधुर्यवा-
मनसो मांमाकाययितुं मन्त्रानान्कुरु । इदमर्घ्यं स्वाहुतम् । एवं कुमारमन्त्रो-
मन्त्रो भ्यात्पदेदौ । इदानीमिष्टिं विधत्ते—

धैर्यवेदीमिति । मनसा परस्परमेकमावेन सम्पकस्वीकारः सप्तहजम् । त-
द्यरमाभिष्टापसि सा सामग्रणी । तदेतदभिष्टेत्यादिविशेषणं प्रदर्शयति—

सामग्रणीति । शादिमनसः स्वाधीनत्वेन महर्षं मनोरहजं, तदेव सम्पद्म-
हजमित्युच्यते । ततः सामग्रणेष्ट्या सजाता मां मनः स्वाधीनं करोति । आदा-
वाहानान्मन्त्राभिविमुक्तु—

ध्रुवोऽसीति । विष्वपि मन्त्रेषु भूयासमित्यभिधानादाशासने सम्पदे । किं
धैर्यं विदुषस्तेर्मन्त्रैः परिधाने सति सजानेषु मध्ये मन्त्रैः पार्थितं सर्वसाधिकं सप्त-
मधे । मन्त्रान्तराणि विनियुक्तु—

१ क. य. क. 'याधत्ते' । २ स. 'रत्तर्तुत्वि' । ३ क. य. क. य. 'कारयि' । ४ अ.
क. हे आमन ह' । ५ क. य. क. य. 'कारयि' । ६ य. 'सो मत्कारयि कारयि' ।

(सामहणीविविधिः)

आमनमसीति । अथ सजाता इत्यन्ते मन्त्रमागे समनस इत्याद्युक्तमागोऽ-
नुपञ्जनीयः । कुमारा इत्यादिके मन्त्रमाग आमनमसीत्यादिमन्त्रपूर्वमागोऽनुपञ्ज-
नीयः । यथा सति विविधैराहुतिजन्यं संपद्यते । स्वकुष्ठे स्वजातिषु मध्ये स्वमा-
ने च ये महाश्वः पुत्राः पौत्राः ये च कुलका बाळा माथ्य वामीमग्निनाश्रादयः
क्षिप्त इत्याम्नश्च स्वप्रेक्षिताः सजातास्त्वाननमेहया स्वाधीनाःकरोति । ये च
जनाः स्वाधीना एव सन्त एनं तेवन्ते । अथ विनियोगसंमहः—

‘सामहण्यां तु परिधीन्यरिपते भुवस्त्वाम् ।

आमनेति विविधस्तव उपहोमास्तथो मताः ॥

मन्त्रमेदः सजायेति कुमारैति पदद्वयोन् ॥

अथ मीमांसा ।

इत्याध्यायस्य चतुर्थपादे विहितम्—

‘आमनाहुतिभिर्बाध्या अनुयाजा न बाधयिष्यः ।

विरचल्लिङ्गाद्दिशोऽहोर्मेदेः मध्योक्तितोऽन्तिमः ॥ इति ।

‘सामहणीयौ भूयते—आमनमस्यामनस्य देवा इति विन्न आहुतीर्जुहेति’
इति । इत्यादिस्तिसृभिराहुतिभिः बाळवास्तयोऽनुयाजा बाध्याः । कुतः । विर-
चल्लिङ्गम् । पूर्वोक्तिकरणे सप्तदशसंख्यावैशिष्ट्यमाकृतपथभावेन वा भूक्षाध्यत्यम् ।
इह तु विरचल्लिङ्गादनुयाजा बाध्यन्ताम् । यद्वा—तदनुवादेन मन्त्रागुणविधा-
नात्प्राकृतमन्त्रबाध इति पूर्वः पक्षः । किं विरचलाद्यनुष्ठ मन्त्रतद्विदा आहुतयो
विधीयन्ते, आहोस्विस्वित्त्वावैशिष्ट्या आहुतीरनुष्ठ मन्त्रविधिः । अथै विरचै-
वमन्त्रादिष्वपि सत्येन नानुयाजलिङ्गम् । द्वितीये विशेषणविशेष्ययोर्मेदस्ययो-
र्मेदेन बाधये भिद्यत । तस्मात्क्रमांतरविधानाच्च बाधः, किंतु सनुष्ययः । एव
मध्योक्तिलिङ्गम् । यथा चाऽऽम्नायते—“यत्प्रमाजानुयाजानां पुरस्तादहोव-
राद्वा शुक्रप्राद्वहिरात्मन्सजावानादधीताथ मन्त्रम्यतो जुहोति मध्यत एव सजाता-
नात्यन्तचे” इति । तस्मादावन्तहोवानावनुयाजैः सह सनुष्ययः ॥

इति जीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यपञ्चमे-

दीपवैशिरीयसंहितामाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयपत्राष्टके

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

(आयुष्मन्वेदिमन्त्रः)

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके वृहमोऽनुवाकः) ।

यज्ञवैत्तज्जवेनीतमभवद्यदसंपत्तत्सपिरेभव-
द्यदधियत् तद्वधुतमभवद्विधिनोः प्राणोऽसि
तस्य ते दत्ता ययोः प्राणोऽसि स्वाहेन्द्रस्य
प्राणोऽसि तस्य ते ददातु यस्य प्राणोऽसि
स्वाहा मित्रावरुणयोः प्राणोऽसि तस्य ते दत्ता
ययोः प्राणोऽसि स्वाहा विश्वेषां देवानां
प्राणोऽसि (१) तस्य ते ददातु येषां प्राणोऽ-
सि स्वाहा घृतस्य धाराममृतस्य पन्यामि-
श्र्येण दत्ता प्रयतां मरुद्भिः । तस्वा विष्णुः
पर्यपश्यत्सवेदा गन्धैरयत् । पावमानेन त्वा
स्तोमेन गायत्रस्य वर्तन्धोपाशोर्वीर्येण देव-
स्त्वा सवितोत्सृजतु जीवार्तवे जीवनस्यायै
बृहद्व्यंतर्योस्त्वा स्तोमेन भिद्यो वर्तन्ध्या
शुक्रस्य वीर्येण देवस्त्वा सवितोत् (२) तज्जतु
जीवार्तवे जीवनस्याया अभेस्त्वा मार्मया जग-
त्यै वर्तन्ध्याऽऽग्रधणस्य वीर्येण देवस्त्वा सवि-
तोत्सृजतु जीवार्तवे जीवनस्याया इममम
आयुं वे वर्चसे कृषि प्रिय* रेतो वरुण सोम-
राजन् । मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ विश्वे
देवा जरद्विषयाऽसत् । अभिरायुभ्यान्त-

वनस्पतिभिरायुष्मान्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं
 करोमि सोम आयुष्मान्स ओषधीभिर्यज्ञ
 आयुष्मान्स दक्षिणाभिर्ब्रह्माऽऽयुष्मच्छास्त्रै-
 रायुष्मद्देवा आयुष्मन्तस्तेऽमृतं पितर आयु-
 ष्मन्तस्ते स्वधयाऽऽयुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽ-
 युष्मन्तं करोमि ॥ ३ ॥

(विधेयां देवानां पाणोऽसि भित्तुर्भो वर्तन्वा शुक्रस्य धीर्देव देवस्त्वा
 सवितासोम आयुष्मान्ब्रह्मविस्वतिथः) ।

इति छप्पयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके दशमोऽमुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽमुवाकः) ।

इष्टिः सांघहणी घोका नवमे प्रायकागिनः(णः) ॥

अथ व्यवहृतेनैकादशानुवाकेनाऽऽयुष्कापेष्टिं विधितुर्दशमे तन्मन्त्रान्ठवि ।

कल्पः—“ यन्त्रवैभक्त्यवनीतमभवदित्याज्यमवेक्ष्य ” इति ।

अनेन प्राकृत आक्यमसीत्यवेक्षणमन्त्रो बाधितः । पाठस्तु—

यज्ञधमैतदिति । यद्यस्मात्कारणाद्भ्य उद्भिषपाणं सन्नववैभक्तं नूतनं रूप-
 मधवत्तस्मात्तत्र च तस्मिन् वेत्तुर्दधुवस्य सारपिण्डस्य नवनीतनाम संपन्नाम् । यद्य-
 स्मात्कारणादित्यनेनैव सति पिण्डो विस्तीर्यमानोऽस्यैवमृततोऽभूत्तस्मात्सर्विरिति
 चाम् । यस्मात्सन्तुनस्य अक्षिज्जवावस्थापनेन तत्पुनरक्षिज्य तद्वपनीभूतमभवत्तस्माद्-
 घृतमिति नाम । घृतरणदीपयोरिति यावत्तद्वत् किं घृतमित्यथ भकारस्य
 घकारदेशः । कल्पः—“ उपहोमकाष्ठेऽग्निनोः पाणोऽभित्येदः पतिमन्त्रं चतुर
 उपहोवाञ्छुहोति ” इति । पाठस्तु—

(आयुष्कामेष्टिमन्त्रः)

अग्निनोरिति । हे यजमान तवभिर्नोः प्राणोऽसि प्राणवत्प्रियोऽसि । तस्माद्ययोः प्राणोऽसि तवभिर्नो तस्म ते प्रियस्य तवाऽऽयुर्हेतुमूर्तं प्राणं इक्षाम् । प्राणमित्येतत्तावद्यथाऽहं भवे । ययोरधिगोविन्दमाज्यं स्वाहुतमस्तु । एवमुत्तरेषु योऽयम् । कल्पः—“पात्रादिर आज्यं तदग्नेनाऽऽहवनीयं परीहृत्य तेन दक्षिणस्यां गोविंशोष्णमाप्तादयमि तद्यजमानोऽग्नेस्त्वे घृतस्य धाराममृतस्य मध्यामिति ” इति । पाठस्तु—

घृतस्य धारामिति । घृतस्य धारामवेक्षेत्येवमप्युक्तः । कीदृशी धाराम् । अमृतस्य पन्थां कर्मफलस्य साधनत्वेन मार्गभूताम्, इन्वेज वृद्धितुणोत्पत्त्यादि-परम्परया दत्तां संवादिताम्, मरुद्भिर्देवैरवाधिपैः प्रपन्थां *श्रमणभाण्डेषु प्रयत्नेन धृताम् । हे घृत तच्चा तद्याभिर्भं त्वां विष्णुस्तदृशो यजमानः पर्यपरपरित-स्पति । हेष्वा इत्यभिमानिनी देवता तादृशं त्वां गव्यैरयमेत्यसि गोषु स्थाप-मयि ।

कल्पः—“अथास्य ब्रह्मा दक्षिणं हस्तं गृह्णाति ब्रह्मणो इदं रं कस्मिन्तो हस्तमन्वारभ्य यजमानं पयाहुः पायमानेन त्वा स्तोमेभेति ” इति । पाठस्तु—

पावमानेनेति । हे यजमान त्वां त्वविता देव उत्सृजतु दीर्घरोगान्मोचयतु । केन साधनेन । बहिष्पवमानादीनां संवाधिना त्रिवृदादिस्तोत्राभ्येन स्तोत्रेण, गायत्रस्य वर्तन्त्या गायत्रच्छन्दतो यो मार्गस्तेन सोपाहरणत्वेन यज्ञाङ्गसंवा-नेन, उपांशोर्वैर्वैशोपांशुमहहोमसाभ्यस्तमध्येन । अथ प्रतिपादनं गायत्र्येदे-नान्तेषु त्वेति वाच्यं पुनरुक्तिः । किमर्थमुत्सृजतिवि तदुच्यते । जीवाद्ये जीव-महेतवैरवादि संवादानाम् । तदपि किमर्थमिति तदुच्यते । जीवन्मया चिरं जीवि-तुमिच्छा जीवन्मया तदर्थम् । एवं द्वितीयतृतीयमप्येव सोजन्तीयै । अभिर्मानया जीवतेऽभिर्द्विधा गीत्वा सा गीतिर्मात्रा यज्ञाङ्गस्य गानमित्यर्थः ।

कल्पः—“अथ यजमानो हिरण्यवृणं निजिदधीनयम आयुषे परंते छधीति प्राणत्वमगिमम्यये ” इति । पाठस्तु—

ह्यममम इति । हेष्वा इमं यजमानं दीर्घायुषे वसाय न छधि सपर्यं कुरु ।

* दिक्काय भाण्डेषु संविताग्निं त्वा परतः प्रस्थं पठान्तरम् ।

१ स. घ. 'त्य इ' । २ क. घ. य. 'ओषं सा' । ३ क. 'श स' । ४ य. 'दं महर्त्विजो' । ५ क. घ. 'एवर्त्विजो' ।

(आशुष्कमिष्टिमन्त्रः)

हे बरुग हे सोम राजभस्म मज्जनानस्य मिथं रेतः पुत्रोत्पादकं संपादय ।
हेऽग्निरेष्टमिनि नाशुषदस्यै कुत्सं मयच्छ । दिधे देवा अयं मज्जपानी यथा
जरद्वहिरसुतथा कुर्वन्तु । जरायुः अहिन्वाग्निर्धरपात्नी जरदधिः । वास्ये यौगमे
च मरणरादिवो जरानाशुःसंपूर्तिपर्यन्तां यथा व्याश्रोति तथा कुर्वन्तिवत्पर्यः ।

कल्पः— अग्निराशुष्मानित्यनुवाक्येनेमास्याऽन्वमुर्दक्षिणं इत्थं शुक्लादि ।
इति । पाठस्तु—

अग्निराशुष्मानिति । अग्निराशुष्मान्भवति । तत्कथमिति वदुष्यते । सोऽग्नि-
र्बनस्पतिभिराशुष्माभ्यङ्ग्ये प्रक्षिप्त्वमाणेषु स्वात्तावरम्परया वर्धते न तृष्याम्यति ।
तेनामेराशुवाग्निवर्धनावेन त्यामाशुष्मन्तं करोमि । एवमुत्तरत्र योज्यम् । सोमः
सोमरस ओषधीष्वभिपुमषाणां वर्धते । यज्ञो दाक्षिण्यमिदंकीकृतेऽनुतिष्ठु वर्धते ।
वेदस्य ब्राह्मणेभ्यभ्यापकेषु अविच्छेदेन वर्धते । देवाश्च हवीरूपेणानुतेन जीव-
न्ति । विदरस्य स्वधाकारपूर्वकेण विण्हादिना जीवन्ति । प्रतिवाक्यमनुपपन्नमो-
तनाय तेन स्वाऽऽशुवेति पुनः पठ्यते । अथ विनियोगसंयमः—

“ ययोगाममादिनस्त्रिष्टौ यज्वेत्वाभ्यपीकृते ।

अधिनोरुपहोमाः स्फुर्भुतं स्वाम्याभ्यपीकृते ॥

स्फुर्हवर्तिजो बल्लहस्तं पावेति स्वामिनं जगुः ।

इमं भुतं विजन्तं तु स्वामिनं मन्त्रमेव हि ॥

अग्निः सोमस्य मरुतश्च बल्ल देवाः विवेति बह ।

यद्योषिडानुपपन्नेस्तेर्गृहीते स्वाविहस्तकम् ।

दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्मन्त्राः षोडश वर्णित्वाः ॥ ” इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थवकाशे छान्दोग्यसूक्ते ।

दीप्येतिरीयसंहिवामाग्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयमपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(आयुष्मादेशिविधिः)

(अत्र द्वितीयाहने तृतीयपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमं रसो
 वर्कण एनं वर्कणपाशेन गृह्णाति सरस्वतीं वाग-
 ग्नाविष्णु आत्मा यस्य ज्योगामयति यो ज्यो-
 गामयावी स्याद्यो वा कामयेत सर्वमायुरिया-
 मिति तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदग्नेयमहाक-
 पालः सौम्यं चर्कं वाक्कणं दशकपालः सार-
 स्वतं च कर्माग्नाविष्णवमेकादशकपालमग्नेरेवा-
 स्व शरीरं निष्कृणाति सोमाग्रसंश्च (१)
 वाक्कणेनेनेनं वर्कणपाशाभ्युञ्जति सारस्वतेन
 वाक् दधात्याग्निः सर्वा देवता विष्णुर्विश्वो देव-
 तामिधैवेनं यज्ञेन च भिषज्यत्युत यदीतासु-
 र्यं ब्रूति जीवत्येव यजवमेत्तन्नवनीतमभवदित्या-
 ज्यमवैक्षते रूपमेवास्पेतन्महिमानं व्याचष्टेऽ-
 भ्विनोः प्राणोऽसीत्पाहाभ्विनौ वै देवानांश्च
 (२) मिजजौ ताम्पामेवास्मै भेषजं करोती-
 न्द्रस्य प्राणोऽसीत्पाहेन्द्रियमेवास्मिन्नेतेन दधा-
 ति मित्रावरुणयोः प्राणोऽसीत्पाह प्राणापाना-
 नेवास्मिन्नेतेन दधाति विश्वेषां देवानां प्राणोऽ-
 सीत्पाह वीर्यमेवास्मिन्नेतेन दधाति घृतस्य
 धारां घृतस्य पन्थामित्याह यथायजुरेवेतत्पा-
 वमानेन त्वा स्तोमेनेति (३) आह प्राणमे-

(आयुष्कामेतिविधिः)

वास्मिन्नेतेन दधाति बृहद्रथंतरयोस्त्वा स्तोमे-
 नेत्याहोत्र एवास्मिन्नेतेन दधात्यग्नेस्तथा माज-
 धेरयाद्वाऽऽत्मानमेवास्मिन्नेतेन दधात्युद्विजः
 पर्याहुयांश्चन्त एवर्त्विजस्त एनं मिरज्यन्ति
 प्रक्षयो हस्तमन्वारभ्य पर्याहुरेकधैव यजमान
 आर्युर्धधाति यदेव तस्य तद्विरण्यात् (४)
 शतं निष्पिषावायुर्वै शतममृतं हिरेण्यममृता
 देवाऽऽयुनिष्पिषति शतमानं भवति शतायुः
 पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रवितिष्ठ-
 त्यथो सल्लु यावतीः समा एध्यन्मन्थेत ताव-
 न्मानं स्यात्समृद्ध्या इमर्धम आयुषे वर्ज्यसे
 कृषीत्याऽऽहायुरेवास्मिन्वर्चो दधाति विश्वे
 देवा अरद्विर्वेयाऽऽदित्याह अरद्विमेवैनं करो-
 त्यभिरायुष्मानिति हस्तं गृह्णात्येते वै देवा
 आयुष्मन्मन्तस्त एवास्मिन्नायुर्धधाति सर्वमायु-
 रेति (५) ॥

(रत्नं देवान् स्तोमेनेति हिरेण्यमृतमिव द्वाविंशद्विजः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(आयुष्कामेतिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे द्वितीयपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इष्टेर्विधास्यमानाया दशमे मन्त्र ईरितः ।

अथेकादशे वामिर्हि विधानं प्रस्तौति—

अग्निं वा इति । यं दीर्घं व्याधिः वीहयति इतस्य शरीरमग्निं पक्षिः, मीतमक्षणेन छधरात् । तमेव रतस्वीकाराद्भवत्ययः । वरुणवायेन मह्यमाहु-
दरादिभ्यया । सरस्वतीनेतदीया वाग्माहा गच्छति, वेनायं मावितुं न शक्नोति ।
जीवात्मा स्वप्नाविष्णू मामोति, वेन मुपुर्वति । इदानीं विधत्ते—

यो ज्योतामवासीति । ज्योतामवासीनो रोगपरिहारार्थं परेतस्य चापमृत्पु-
रिहारार्थमयं पञ्चदशिकेति । मन्त्रं विनिमुञ्चे—

यजन्ममेतदिति । मन्त्रोक्तैर्नवनीततर्पितुं निर्वचनेरस्याऽऽभ्यस्येन्न हि यमावृत्तं
नहिनायं स्यादनाय मन्त्रो व्याचष्टे । यद्वा मन्त्रस्यैतत्स्वरूपमेव वृत्तस्य नहिनायं
व्याचष्टे । मन्त्राक्षरेरेव स्पष्टं प्रतीयते नात्र वृथग्वचःस्यमस्तीत्यर्थः ।

अथहोमपञ्चान्वयाचष्टे—

अग्निनोरिति । वरुणमानस्याऽऽभ्यावेक्षणमन्त्रे स्वार्थार्थां दर्शयति—

धृतस्येति । आत्विग्निः पठ्यमानानां मन्त्राणां तात्वयं दर्शयति—

पावमानेनेति । पावमानस्य वायोः पावत्युत्पत्त्यात्वेन प्रागस्त्यापनं, बृहस्प-
तयोः बृहस्पत्योऽपत्येन सारत्वात्तेनोच्चारणम् । अग्नेरात्मा मीयतेऽग्नेरनु-
कृत्वात्तेनाऽऽभ्यस्येन्नानम् । एतेषां त्रयाणां पाठं विधत्ते—

आत्विज इति । पाठकाष्ठे हस्तग्रहणं विधत्ते—

अग्न्यो हस्तमिति । एकैरेव सर्वेषाम् आत्विजपेकमत्येनैव तस्य वरुणानस्य
वदेवाऽऽहुः संवादनमिति वत्तर्षं तस्मिन्वचनमाने स्थापयन्ति ।

महुकं वृत्तकरणे—‘वातसंवादनकाष्ठे सादिरे वातं वगुत्साकि पैयुक्ते तौरणस्य
वर्षे सवमानस्य छतम्, अयो लब्ध्वा मावतीः तना इभ्यन्त्येव तावन्मान-
स्यात् ” इति । “ आभ्यमहणकाष्ठे तूर्ण्यी सादिरे पैतुर्गुह्ये वृहीत्या वाद-
नकाष्ठ उच्यते ऋषां सादिरे सादयित्वा तस्मिन्वचनवर्षवद्व्याधि ” इति च ।
वर्षः कथाभरणं कण्डलम् । [तत्र] वृत्ते स्थापितात्यवर्षाभिष्पीडितस्य वृत्तस्य
वातं विधत्ते—

द्विरण्यादिति । तस्य परिमाणं द्वेधा विधत्ते—

ज्ञातमानमिति । ज्ञातमानं पञ्चपञ्चपरिमितमित्यतः कृदुक्तम् । अथवा कृञो
वणमानो यावतो यावदित्यतः संवत्सरान्माप्नोतिवत्यध्वमुर्मेवेत तावद्विर्मानैः परिमितं
कर्तव्यम् । मानशब्दो गुञ्जानीजं ब्रूते । कृण्वस्यातीतनामुः परित्यज्वाग्नाग्निन
आमुषो यावन्तः संवत्सरा इतस्म मनसि निश्चितास्तावद्विर्गुञ्जाबीजैः परिमित-
वित्यर्थः । यावतो यजमानस्याग्निमन्त्रणमन्त्रे प्रथमचरमभागयोरभिप्राये
वृत्तवति—

इदमग्न इति । आमुषचरमभागस्थाया अराया अद्विर्वागित्यर्थः । अथवा
जीवोपधिरशनं यस्यात्तो अरदाग्निः, नीरोग इत्यर्थः । अभ्युपगमनदक्षिण-
हस्तप्रह्वं विधत्ते—अधिराशुष्मानिति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थशकाय कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयपत्रादिके

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाहके तृतीयपत्रादिके द्वादशोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयस्त स्वा देवता
माँरस पर्यदीयंत स एतं वारुणं चतुष्कपा-
लमवश्यं निरवपचतो वै स वरुणपाशाद्-
मुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रति-
गृह्णाति यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारु-
णाच्चतुष्कपालाभिर्षेद्वरुणमेव स्वेन मामधे-
येनोष धावति स एषेनं वरुणपाशान्मुञ्चति
(१) चतुष्कपाला भवन्ति चतुष्पादश्चः

(अथ दानवत इतिविधिः)

समृद्ध्या एकमतिरिक्तं निर्वपेद्यमेव प्रतिग्राही-
 भर्तति वा नाध्येति तस्मादेव वरुणपाशा-
 म्मुच्यते यद्यपरं प्रतिग्राही स्यात्सौम्यमेकं क-
 पालमनु निर्वपेद्युमेवाऽऽदित्यमुच्चारं कुरुतेऽ-
 पौऽवमुच्यमवैत्यप्सु वै वरुणः साक्षादेव वरुण-
 मव यजतेऽपानिऽप्रियं चकं पुनरेत्य निर्वपेद-
 प्सुर्योनिर्वा अश्वः स्वामेवैनं योनिं गमयति
 स एनं शान्त उपतिष्ठते (२) ।

(मुञ्चति चकं तत्तदंश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशे त्विहिरुक्ता दीर्घरोग्यायुरधिगोः ।

अथ द्वादशेऽथ दानवत इति विधास्यन्मस्तौति—

प्रजापतिरिति । जनमइत्यवाप् । देवस्य मावो देवता । स प्रजापतिः
 स्वकीयं देवत्वमार्जं दानं करोत् । प्रजापत्यो वा अथ इति श्रुतेः प्रजामतिरेव
 पूर्वमथस्व देवता । तस्मिन्कथे वरुणाय दत्ते त्वति स्वकीयमथस्वामित्वमपगतं,
 त्विहिरुक्ता वृक्षेन स प्रजापतिः पदं दीर्घं तदीयं शरीरं परिगो दीर्घं दीर्घ-
 रोगमस्तमभूत् । स च रोगो वरुणपाशात्पत्वाद्वाक्येऽप्यत्र निवृत्तः । इदानी-
 निहिरुक्ता विधये—

वरुणो वा इति । पतिवृद्धासीत्यस्यान्तर्मांविद्यम्यर्थात्पदिमाहपति इदा-
 त्वित्यममर्थः संपद्ये । कपालमेतस्मां प्रशंसति—

अनुक्कपाला इति । शभर्तस्यातोऽधिकं पुरोडाशं विधये—

(अभ्युपनिषत् इतिविधेः)

एकमतिरिक्तमिति । यमेवाश्रयित कर्णं यदा कदाचित्कालान्तरे मति-
मव्यप्यति दास्यति, अथवा यं केचिदर्थं प्रतिगृहीतं नाप्येति विस्मरति तदर्थो-
पमतिरिक्तः पुरोडाशः । निमित्तविशेषेणाङ्गनभिर्यं विधत्ते-

यद्यपरमिति । काभिदधान्दध्वा तदानीमेवेष्टयनुष्ठाने तस्यैकेनातिरिक्तेन
सहितास्तावन्तः पुरोडाशाः पर्याषाः । यदा तु दानानन्तरमेवेष्टिर्नानुष्ठिता किं
केचित्कालमलिलङ्घ्य पुनरप्यपरोऽभ्यो दत्तस्तदा तातिरिक्तान्दध्वाश्रयसंख्याकान्पुरो-
डाशान्निरुप्य सौम्यमनुनिर्वपेत् । तेनाऽऽदित्यमेवोर्ध्वचारिणं कुरुते । स चाऽऽ-
दित्यो विलम्बदीर्घं परिहरन्पुनरिष्टाद्वर्तते इत्यभिप्रायः । इष्टयङ्गनवेनावृण्यं विधत्ते-

अपोऽवग्रथमिति । अयः पाप्य तत्रावग्रथं कर्म कुर्यात् । तेन वरुणो
निराकृतो भवति ।

अङ्गनान्तरं विधत्ते-

अपोऽनज्यांशमिति । अपोनज्या देवता यस्य सोऽयमनज्यांशस्तं वरुण-
मनुयदेशाद्यज्ञमूले सहागत्य निर्वपेत् । अज्नु योनिरुत्पत्तिर्यस्याश्रयस्य सोऽयमज्नु-
योनिः । उच्चैःश्वसोऽश्वस्य सप्तश्राद्धत्वादिः पुराणेषु मतिर्या । वस्मादशोनज्या-
वचकृणा तपर्थं स्वकीययोनिगामिनं करोति । स चाश्रयः धान्तः सन्तरोममनुत्वा-
द्येनं वज्रमार्गं लेखते ।

अत्र गीर्वाणा ।

शुक्लीवाभ्यामस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

“अथपतिग्रहेष्टिस्तु दानुरित्यभिधास्यते ।

दानद्वये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम् ॥

अविशेषाद्द्वयोर्पक्षा न द्वयः केतररित्यतः ।

निषेधाऽलौकिकात्तत्र प्रायश्चित्तिरियं भवेत् ।

न जलोदरहेतुत्वं यमितं लौकिके कथितम् ।

वैदिके तु श्रुतं तस्मात्तत्रप्रायश्चित्तयेऽत्र ता ॥

इदमभ्यास्यते-“यामतोऽभ्यामतिगृह्णीषतावतो वारुणाऽवतुष्कवालाभिर-
वेत् ॥” इति । तत्र प्रतियोगशब्दो दानपर इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । तत्र विशेषा-

(जम्बवान्त इतिविधिः)

अथषाष्टौकिकवैदिकदानमोक्षमयोरम्भसाविष्टिरित्येकः पक्षः । न केसरिणो
ददातीति स्मृत्या मित्रदायादादिभ्यः मीत्या क्रियमाणमथदानं लौकिकं विधिबन्धं,
तदनुष्ठाने प्रायश्चित्तत्वेयमितिद्विरिति द्वितीयः पक्षः । “ वरुणो वा एवं गृह्णाति
योऽथं पविगृह्णाति ” इत्यथदाने जलोदरन्वाभिरुवो दम्ष्टदोषो वरुणमहवा-
क्येनोच्यते । न च लौकिकस्मारकदानस्य तत्वेतुल्यं प्रविषम् । वैदिकस्य तु
जम्बान्तरविषयं दोषमवगमम् । अतो वैदिकदाने सेष्टिः प्रायश्चित्तम् । अस्ति हि
वैदिकमथदानं “ बहवा दक्षिणा ” इत्यादिभ्रवणात् ।

अथैशान्मन्त्रित्वम्—

“ यावत् पतिगृह्णीयाद्भास्तावत् इष्टयः ।

पतिमहीतुर्दातुर्वा स्थादाघोऽस्तु मयाविधि ॥

असंजातविरोध्यर्थादादातुः प्रजापतेः ।

इष्टिः कृता ततो दातुर्णिज्येऽपि विधि नयेत् ” ॥

पूर्वादाहते वाक्ये पतिगृह्णीयादिति विधिपदभ्रवणात्पतिमहीतुरितिद्विरिति
चेन्न । उपक्रमत्वेनार्थवादेन दातुस्तदिष्टिमतीतः । उपक्रमश्चैवं भूयते—“ प्र-
जापतिवरुणायामथमनसस्त स्वा देवतामाहस्तं धर्मदयेत स एवं वारुणं चतुष्क-
वारुणपरस्यसं निरवपचतो ये स वरुणयाथादमुष्मत् ” इति । अनयदत्तवान् ।
त च दाता प्रजापतिः स्वकीयां वरुणदेवतां जलोदरोगमर्दां प्राप्तवान् । तेन
च रोगेण प्रस्तः प्रजापतिर्विदीर्णो मृत्वा रोगपरिहारायोष्टिं कृत्वा रोगादमुष्मते-
त्यत्र दातुरितिद्विरित्यगम्यते । असंजातविरोध्युपक्रमानुसारेण विधायकमपि पति-
प्राप्तयेदित्येवमन्तर्भावितमिज्यपरतया व्याख्येयम् ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ पतिमहे तु बहवथे पूर्वस्यामोजस्ति वा न वा ।

अस्ति वासाम्पयो मेवं पुरोडाशस्य घोषतः ” ॥

‘ यावदोऽथं पतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कवाताहान्विषेत् ’ इति । अत्र
अवसंक्रपादिशुक्लवृक्षमतिमहे बहुपुरोडाशेषूदाहृतपत्यवपचनेन साहित्यं प्राप्तम् ।
अथ पूर्वस्यामेन तर्पणं पुरोडाशेषेकैकोऽपिअमजादिधर्मोऽनुष्ठेय इति चेन्मैवम् ।
तन्मैव बहुर्वा कषाकेषु क्रमेण पुरोडाशानभिहित्य यावता काळेन वरुणपुरोडाशे

(पाप्मना गृहीतस्वेष्टिविधिः)

द्वितीयसंस्कारं कर्तुं नान्यच्छवि क्षावणा कालेनासौ शुष्को मरपी भवति । वस्त्रा-
देकैकस्मिन्पुरोडाशे कृत्वा चर्मसमावनयित्वा च काण्डानुसन्धोऽभ्युदेतन्यः । एकाद-
शाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

‘ तन्मं चतुष्कपाठानां मेदो वा तन्महत्त्ववः ।

कुम्भीवत्तन्मता मेवं मेदः स्यात्प्रकृताविम ॥ ’

इदं सूत्रे—‘ वावतोऽध्यायविगृह्णीयावावतो वावतान्मनुष्कपाठाभिर्वेदेत् ’
इति । यथा प्राजापत्येषु कुम्भ्या बह्वेन वन्मं तथाऽपि कवाजमहत्वेन
हन्ममिति चेत् । मेवम् । मरुतो मविपुरोडाशं कवाजमेदेन तज्जेदत्येव चोदक-
माप्तेः । किंवा तन्मविशालेषु कपाजेषु चतुर्षु पुरोडाशानां शवेऽप्यवस्थाविधि-
कस्यैव कवाजस्मेकदशे पुरोडाशस्यैकस्य सप्ताध्नेन कोऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपाजः
स्तिभ्येत् । तस्मात्तद्विपुरोडाशं कवाजचतुष्टयमेदुः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे छण्यपचूर्णे .

दीपयैतिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

या वांमिन्द्रावरुणा यतस्यां तनूस्तयेमम-
ऋंसो मुञ्चतं या वांमिन्द्रावरुणा सहस्र्या
रक्षस्यां तेजस्यां तनूस्तयेममऋंसो मुञ्चतं यो
वांमिन्द्रावरुणावग्नौ स्यामस्तं वांमिन्तेनाव यजे
यो वांमिन्द्रावरुणा द्विपारसं पृञ्जुषु चतुष्पात्सु
गोष्ठे गृहेष्वप्स्वोषधीषु वनस्पतिषु स्यामस्तं
वांमिन्तेनाव यज इन्द्रो वा एतस्य (१) इन्द्रि-
येणार्पं कामति वरुण एनं वरुणपाशेन गृह-
णाति यः पाप्मनां गृहीतो भवति यः पाप्मनां

(पाप्मना गृहीतस्नेहिषिः)

गृहीतः स्यात्तस्मा एतामैन्द्रावरुणीं पंचस्यां
 निर्वपेदिन्द्रं एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति वरुण
 एनं वरुणपाशाभ्युञ्जति पयस्यां भवति पयो
 हि वा एतस्मादपक्रामत्यथैव पाप्मना गृहीतो
 यत्पयस्यां भवति पय एवास्मिन्तया दधाति
 पयस्यांयाम् (२) पुरोडाशमयं दधात्यात्म-
 न्वन्तमेवेनं करोत्यथो आयतनवन्तमेव चतुर्धा
 व्यूहति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति पुनः समूहति
 दिग्भ्य एवास्मै भेषजं करोति समूहाय यति
 यथाऽऽबिद्धं निष्कृन्तति तादृशं तयो वामि
 न्द्रावरुणावभौ आमस्तं वामितेनाव यज इत्याहु
 इरिष्ट्या एवेनं पाति यो वामिन्द्रावरुणा हि-
 पात्सु पशुषु आमस्तं वामितेनाव यज इत्याहु
 हेतावतीषा आप ओषधयो वनस्पतयः प्रजाः
 पशव उपजीवनीयास्ता एवास्मै वरुणपाशा-
 भ्युञ्जति (३) ॥

(एतस्य पयस्यां पावि गृहीतस्नेहिषिः) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके अयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(पाप्मना गृहीतस्येष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे कृतीयपवादके त्रयोदशोऽंशुकः) ।

अनुष्णमात्रा विहिता द्वादशे त्वध्वानिनः ।

अथ त्रयोदशे अम्भना गृहीतस्येष्टिं विधित्सुरादौ यन्त्राण्डति ।

कम्पः—^१ इन्द्रावरुणं पुरोडाशं निरुज्येन्द्रावरुणीं पयस्यां निर्वपेद्बुद्धास्वातं-
कम्प पयस्यायां पुरोडाशमवधात्वेनैव मच्छाद्याऽऽसादयत्वास्यात्पविदिशं
पयस्यां मूर्द्धनि यो वाग्निन्द्रावरुणा यदभ्या तनूर्तिर्येदेरेव पुनः समूर्हति शुश्रू-
षितं स्य स्थानिऽंशुकविति मन्त्रान्वाप्संनमति सोऽथ पयस्यायाः पुरोडाशस्मात्पयसि
यो वाग्निन्द्रावरुणावधौ क्षाम इत्युपहोनाः ^२ इति ।

अथ मध्यमस्य न्यूनमध्वस्य पाठस्तु—

या वामिति । हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोर्वा तनूर्त्यन्वा पाशान्मोचने मय-
त्नवती तथा तन्वा यजमानं पाशान्मोचयतम् । द्वितीयतृतीयचतुर्थमन्त्राणां
पाठस्तु—

या वामिति । तदस्येत्यत्र तनूर्तिर्यस्याऽऽश्वभागस्यानुषङ्गः । तेजस्येत्यत्र
या वामित्याद्यनागरपानुषङ्गः । रक्षस्येत्यत्रोभयोर्भागपोस्तुपङ्गः । तदो वडं
वदूर्ध्वीति सहस्या । रक्षो रक्षणं तदूर्ध्वीति रक्षस्या । तेजो रोजनशक्तिस्तदूर्ध्व-
वीति तेजस्या । उपहोमे मध्यमध्वस्य पाठस्तु—

यो वामिति । हे इन्द्रावरुणावधौ वां युवयोर्वा क्षामः वाग्विशेषो युव-
योर्होषार्थे यज्ञौ यजमानेन बोधराधः कृतस्तमवराधं युवयोः संबन्धिनैतेन
होनावधने विनाशयामि । द्वितीयादीनां सप्तानां मन्त्राणां पाठस्तु—

यो वामिति । द्विपास्तु वश्वित्यत्र क्षामस्तं वाग्वित्याद्युत्तरभागस्यानुषङ्गः ।
वनस्ततिषु क्षाम इत्यत्र यो वामित्यादेः मध्यमभागस्यानुषङ्गः । × चतुष्पारित्स्व-
त्यादिषु पञ्चसु पूर्वोत्तरभागयोरनुषङ्गः । हे इन्द्रावरुणौ युवयोः संबन्धी यो
यजमानस्तस्य द्विपास्तु वश्वसु मनुष्यादित्येतेषु यः क्षामः वाग्विशेषस्तं वाग्विशेषं
युवयोः संबन्धिनैतेन कर्मणा विनाशयामि । एवं सर्वत्र योग्यम् । अथेष्टिं विधत्ते—

× चतुष्पारित्स्वति मन्त्रे तु चतुष्पारित्स्वमन्तरं पञ्चमिति पदस्याभ्युपगमो ज्ञेयः ।

(धाम्पना गृहीतस्येतिविधिः)

इन्द्रो वा इति । यः पश्यगृहीत एवदीयेनेन्द्रियेण सहेन्द्रोऽनन्तरं
वक्रणो रोगेणेन बाधते, जनः धाम्पना गृहीतस्य तदुभयविधेयैः । यस्मिन्
ममबाधमिहा वयस्या । तां प्रशंसति—

पयस्येति । पयःशब्देन क्षीरादिताम्रिकाहारगन्निवभञ्जया कृतं पुण्यमुप-
सृज्यते । तत्पुण्यानुष्ठानमेवेतस्माद्यजमानाश्चक्षमाति तदानीमेव धाम्पना गृहीतो
नरति । यद्यपि इतिः पयस्या मवेत्तर्होस्मिन्धजयाने तथा वयस्ययाऽहरोर-
क्षितं पुण्यमाहितं भवति । अध्याप्यात्वं केचिदंशविशेषं विधत्ते—

पयस्यायामिति । शरीरतदशस्य कठिनस्य पुरोडाशस्य प्रक्षेपेणेन यज-
माननामन्वन्तं दृढशरीरेपेन करोति । सति हि पयि तज्जन्यरोगेण शरीरस्या-
दाढ्यं । किञ्च पयस्योधारणेन यजमानमप्यापयन्वन्तं गृह्यापादित्वापा-
रवन्तं [करोति] । या वाग्मिन्प्रवक्तव्येत्यादिनन्वेहंविधौ विधानं विधत्ते—

चतुर्थेति । विभक्त्यैकीयार्थं विधत्ते—

पुनरिति । विभितयोः पुरोडाशमिक्षयोः सहावदानं विधत्ते—

समूहावेति । यथा लोके वैरिणा मुक्तयादिदं स्वशरीरे बाणादिकं तदं-
शादिना निष्कृत्य छिनत्ति बाणोद तत्समूहावदानं तत्पद्ये । अग्नौने पथन-
मर्थं व्यावृष्टे—

यो वामिति । होमाधारेभ्यो कृतेन सामेणापराधेन दुरिक्षिर्भवति तन्व-
राधनवपज इत्युक्त्या तस्या दुरिष्ठेः सकाशादेन यजमानं रक्षति ।

अवशिष्टानां मन्त्राणां तत्पर्यं वर्णयति—

यो वामिन्द्रेति । पशुषु सामस्तं वाग्मिन्वपनपशुने योजयित्वा मर्धयति ।
पाण्डुपक्षीवपयोग्या अवात्पः पञ्च वदार्थाः । यत्र पशुशब्देन द्विषादभ्युप-
सृज्य गृह्यन्ते । गृह्या +अशोपकृष्यन्ते । या वृत्तवत् अश्वीकमीवास्ताः सर्वा
अपि यजमानार्थं वक्रणवाशादुपद्रवान्मोचयति । अत्र विधियोगसंग्रहः—

* पुरोडाशस्येति शेषः । +अपिना मोक्षोपलक्षणमस्तिविद्यम् ।

१ क. स. य. च. "स्वाया आवा" । २ क. य. "मानेऽप्यापयन्मानानुहामाविक-
पाम्पारवाभवति । या । ३ क. य. च. "रिषादि" । ४ क. स. य. च. "तेन" । ५ क. "ते" ।
या ।

“यामानिदि चतुर्मन्त्रैश्चतुर्धा स्पृहते हविः ।

यो यामित्यष्टभिर्मन्त्रैरुपहोमो ऋक्षीरिताः ॥

द्विषारिस्त्वत्यादिना मन्त्रभेदः सप्तविधो भवेत् ।

चतुर्दशोऽनुवाकैश्चतुर्दशोऽस्मिन्मन्त्राद्वादश कीर्तिताः ॥ अङ्गि ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डोग्यबुर्वे-

दीयैतैरिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

स प्र॒त्म॒ब॒न्धि॒ का॒म्ये॒न्द्रं॒ वो॒ वि॒श्व॒त॒स्प॒री॒न्द्रं॒

न॒रः । त्वं॒ नः॒ सोम॒ वि॒श्व॒तो॒ र॒क्षो॒ राज॒भ॒षा-

व॒तः । न॒ रि॒ष्ये॒त्त्वा॒व॒तः॒ स॒खा । या॒ ते॒

यामा॒नि दि॒वि या॒ पु॒यि॒म्यां॒ या॒ प॒र्व॒ते॒ध्वोष॑-

धी॒ष्ण॒न्धु । ते॒भिर्नो॒ वि॒श्वेः॒ सु॒म॒ना॒ अ॒हे॒द॒न्राज॑-

न्त॒सोम॒ प्र॒ति ह॒व्या॒ गु॒भाय॑ । अ॒ग्नी॒षोमा॒ स॒र्वे-

द॒सा॒ स॒द्वृ॒ती॒ व॒न॒तं गि॒रः । स॒दे॒व॒त्रा॒ ब॒भू॒व॒युः ।

यु॒वम् (१) ए॒तानि॑ दि॒वि रो॒च॒नान्य॒ग्नि॒श्वे

सोम॒ स॒कृ॒तु॒ अध॒त्तम् । यु॒वः॒ सि॒न्धु॒र॒र॒भि॒र्श॒स्ते-

र॒व॒या॒द॒ग्नी॒षोमा॒ध॒मु॒ञ्च॒तं॒ मु॒भी॒तान् । अ॒ग्नी॒षो-

मा॒वि॒मः॒ सु॒ मे॒ शृ॒णु॒तं॒ धृ॒ष॒णा॒ इ॒वम् । प्र॒ति

सु॒क्ता॒नि ह॒र्य॒तं॒ भ॒व॒तं॒ दा॒श॒पे॒ म॒र्यः । आ॒ऽन्यं॒

दि॒वो मा॒त॒रि॒श्वो॒ अ॒भाराम॑ऽन्ना॒द॒न्यं॒ परि॑ इ॒येनो॑

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अग्नेः । अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरुं यज्ञाय
चक्रधरु लोकम् । अग्नीषोमा हविषः प्रस्थि-
तस्य वीतम् (२) हर्षतं वृषणा जुषेधाम् ।
भृशर्षाणां स्वर्वसा हि भूतमर्था धत्तं यजमा-
नाय शं योः । आ ज्यायस्व से ते । गणावीं
त्वा गणपतिः* हवामहे कविं कवीनामुपसम्र-
वस्तमम् । ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ
नः शुण्वन्नृतिभिः सीद सादनम् । स इज्जनैन
स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना
नृभिः । देवानां यः पितरमाविवांसति (३)
श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम् । स सुष्टुभा
स ऋकता गगनं वलं* रुरोज फलिग* रवेण ।
बृहस्पतिरुग्रिया हव्यमूदः कनिकदद्वावश-
तीरुदाजतु । मरुतो यद्धं वो दिवो या वः
शर्म । अयमाऽऽयाति वृषभस्तुविष्मान्दाता
वसूनां पुरुहूतो अर्हन् । सहस्राक्षो गोत्रमिद्वर्ध-
नाहुरस्मासु देवां ब्रविणं दधातु । ये तैऽयम-
न्वहवो देवयानाः पन्थानः (४) राजन्विष
आचरन्ति । तेभिर्नो देव महि शर्म यच्छ
शं न पथि द्विपदे शं चतुष्पदे । बुध्नादग्रमङ्गि-
रोभिर्गणानो वि पर्वतस्य दृष्टहितान्यैरत् ।
रुजद्रोधाऽसि कृत्रिमाण्येषा* सोमस्यं ता मद
इन्द्रश्चकार । बुध्नादग्नेण वि मिमाय मानैर्व-

(काव्यकाव्यापुरालुनायकानिधायक)

ज्येष्ठां सान्ध्यां नृणाम् । वृथाऽसृजत्वायिभि-
 दीर्घमाथैः सोमस्य ता मद् हन्त्रंश्चकार (५)
 प्र यो जज्ञे विद्वांश्च अस्य बन्धुं विश्वानि देवो
 जनिमा विवाक्ति । ब्रह्म ब्रह्मण उज्जम्भार
 मध्यांजीचादुज्जा स्वधयाऽमि प्र तस्यो । महा-
 न्मही अस्तमायद्भि जातो याश्च सद्य पाथिबं
 च रजः । स बुध्नादाष्ट जनुषाऽभ्यधं बृहस्प-
 तिर्देवता यस्य सम्राट् । बुध्नाद्यो अग्रमभ्य-
 त्पोजसा बृहस्पतिमा विवासांति देवाः ।
 भिनद्दलं वि पुरो ददसीति कर्त्तिकदत्तसुवरपो
 जिगाय (६) ।

(युवं भीतमाविवासांति कन्यामो दीर्घमाथैः सोमस्य ता मद् हन्त्रं-
 चकार देवा नवं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

आदित्येभ्यो देवा वै सृत्पोदेवा वै सवमासतायंभ्यो मजारीतेक्षस्यस्त्रिंशत्तमणा-
 पतिर्देवेभ्योऽन्वार्यं देवासुरास्तान् रज्जो भ्रुवोभसि यन्त्रवमैर्दधि वै मजारीतिर्बर्ह-
 णाय या वामिन्नावरुणा स रत्नवच्चतुर्दश ॥ १४ ॥

आदित्येभ्यस्तत्पद्वरस्यै दानकामा एवात्र रुभ्येभ्यो वै स
 रत्नवत्पद्वेभ्यश्चात् ॥ ५६ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्यानिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

विहिता पापिनस्तिवहिरनुवाके बयोदशे ।

अथास्मिन्नन्तिमे चतुर्दशेऽनुवाके काम्ययाज्या[पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ।

तत्र विहृष्विका येन अश्वविभ्रटेहिस्तृतीयानुवाके समाम्नाता, तस्या मध्यमद्वितीयोर्हविषोः क्रमेण याज्यानुवाक्या[ना] प्रतीकं (कानि) दर्शयति—

स प्रत्यवभिति । स प्रत्यवभवीयसेत्यनुवाक्या । नि काम्या केषत इवि याज्या । एतदुभयमाग्नेये हविषि द्रष्टव्यम् । तच्च हिरण्यगर्भं आपो हेत्वास्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् । इन्द्रं वो विश्वस्तरित्यनुवाक्या । इन्द्रं नरो नेपथि-
लेवि याज्या । एतदुभयमेन्द्रे हविषि द्रष्टव्यम् । तच्च मध्यमकाण्डस्य वक्ष्यमा-
इके व्याख्यातम् । अथ सौम्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

त्वं नः सोमेति । अयं पापमस्तुपद्विषिच्छन्नायांस्तस्मत्पातसंबाद्धिधतः
सर्वस्मान्नेऽभ्याग्ने सोम राजंस्त्वं रक्ष । त्वावतस्तावदस्य मयोः तस्मा कश्चि-
त्समर्थोऽपि त्वदनुग्रहाच्च रिप्येदस्याच्च हिनस्ति । तत्रैव याज्यामाह—

या ते धामानीति । हे सोम राजंस्ते तव दिवि प्रथिव्यादिषु च पदेष्वेव
कानि धामानि स्थानानि सन्ति । यदिपदेशं प्रथमनुवादायां यच्छब्दावृत्तिः ।
तेभिर्दिशेस्तेः सर्वैः स्थानैर्वृत्तः शोभनमनस्कः क्रोधरहितः सम्प्रोऽन्त्यार्कं हव्या
हवीनि यतिगृमाय यतिगृहाण । यस्मिन्स्थाने त्वं स्थितस्तत आगत्य इविः स्वी
कुर्वित्यर्थः । “ अग्नीषोरीयमेकादशकपालं निर्वेणं कावो नोदनमेत् ” इत्यत्र
पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नीषोमेति । हेऽग्नीषोमी गिरेऽस्मदीयाः स्तुदीर्घनतं भजतम् । कीदृशी ।
तवेदता तवानज्ञानयुक्ता । सद्गती समानाज्ञानयुक्ता, देवता देवेषु मध्ये संबन्ध-
धुर्यंतां संजृपेव सन्तो न कदापिदम्पन्धोन्मं विमुक्तावित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

युषमेतानीति । हे सोम त्वमग्निश्चेत्येतौ युवां तज्जतू समानतंक्त्यौ सन्तौ
दिवि एतानि रोचनानि नक्षत्रादीनि अद्यतमस्थानयतम् । हेऽग्नीषोमी युवां
भूमीतामिसन्धू *मध्योदकादिनिमित्तेनापूर्णत्वापवादेन वज्रान्दितरुणेण इहैनं द्यौवेण

* रप्योदकादि । अगाधोदकादि । इति स. पुस्तकस्ये पाठान्तरे ।

१ क. स. य. अ. “आ बि” । २ स. “वानययोः प्र” । ३ क. य. “व्याम” । क.
व्याम प्र” । य. “व्यापाः म” ।

य गृहीताः सर्वा नदीरभिजस्वेस्तस्मादपवादादवद्यात्पुष्पादिदहदोषाभ्यामुज्ज्वलं
 बोधितवन्मौ । यद्यप्येतत्सर्वधीश्वरकृत्यं तथापि तद्रूपत्वेनैतौ स्तुयेते । “ अग्नी-
 बोधीयमष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्षसकामः ” इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नीषोमाक्षिमिति । हेऽग्नीषोमौ वृषणा कामानां वर्षयितारौ युवां ये
 यदीयमिदं इवमाह्वानं सुहृद् सुशुतं, सूक्तानि अस्मदीयानि प्रतिहर्षयं मनसा मनी-
 गृह्णीतं, दाक्षणे हविर्दत्तवते यजमानाय ममः सुखं भवतं संपादयन् । तत्रैव
 याज्यामाह—

आऽन्वं दिव इति । मातरिधा शमुरन्वं युवयोरेकमग्निं दिवो घुलीकस्था-
 दाक्षित्यादाजमाराऽऽहतेवान् । यथा चान्यत्र मन्त्र आन्तायते—“ आ इतो अ-
 श्विनमरद्विबस्वतो वैश्वानरं मातरिधा परावतः ” इति । रथेनो गायत्र्याः पक्षि
 क्त्वावतारोऽन्वं युवयोरेकं सोमपदेः परि पर्वतवदुत्ततपस्य घुलीकस्योपरि अम-
 न्नास्तोमरक्षकाणां तत्रत्यर्ना मन्थनं विच्छोदनं पराजयरूपे क्षीमं कृत्वा समानी-
 हवानित्यर्थः । एतच्च “ कद्रूथ वै सुपर्णी च ” इत्यस्मिन्ननुवाके समाम्नातम् ।
 हेऽग्नीषोमौ युवां ब्रह्मणा वावृधाना मन्त्रेण वर्षयानौ यज्ञार्थमुक्तं लोकं विस्तीर्णं
 स्थानं चक्रधुर कृतवन्तावेव । यजमानस्य फलभूतं लोकं संपादितवन्तावित्यर्थः ।
 तत्रैव विकल्पिता याज्यामाह—

अग्नीषोमेति । हेऽग्नीषोमौ वृषणा कामानां वर्षयितारौ युवां प्रस्थितस्य
 समर्पितस्य हविषः सारं धीतं प्राप्नुतं हर्षयंतं धविगृह्णीतं जुषेथां सेवेथां, सुशर्मा-
 णा शोभनसुखमुक्ती स्ववसा शोभनरक्षणोपेतौ भूतं भवतम् । हि यस्मदिदं तस्मा-
 दधानन्तरं यजमानाय यजमानार्थं शं सुखं योः पुत्रादिभिन्नं य भवं कुरुतम् ।

“ सोमाज वाजिने शमामर्कं चरुं निर्वपेन् ” इत्यत्र याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके
 दर्शयति—

आ व्यायस्वेति । आ व्यायस्व संपेतु त इत्येषा पुरोनुवाक्या । सं ते
 पयास्तैत्येषा याज्या । एते जमे चतुर्थकाण्डस्य द्वितीयमपाठके “ मा नो हिं-
 सीन्जनिवा ” इत्यस्मिन्ननुवाके समाम्नास्येते अवस्तवैव व्याख्यास्येदे ।

“ ब्राह्मणस्पत्ययेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मसकामः ” इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

(काम्ययाज्यापुरोमुवाक्यानिधानम्)

गणानां त्वेति । ब्रह्मणा ब्रह्मणस्पते हे कृत्स्नवन्वपते गणानां गणपतिं कृत्स्न-
देवगणस्वामिने त्वां ह्नावद् आह्वयामः । कीदृशं त्वां, कर्म कर्माणां विदुषां
मध्ये प्रशस्तं विद्वांसम्, उपमभवस्त्वमुपमानत्वेन भवः कीदृशं स्वात्मानुपमभवाः,
सर्वगुणसंबन्धविनामयेव सर्वेषां पदार्थानामुपमानमित्येतादृशी कीदृशिः, अविशये-
नोपमभवा उपमभवस्त्वनेतादृशं, राज्ञां मध्ये ज्येष्ठो ज्येष्ठराजस्तादृशम् । यथो-
क्तगुणोपेतसर्वं नोभ्यस्तकमूतिभिः शस्त्रजैर्मिषितभूतेषुक्तः सन्ताद्वनमस्तिष्कर्मभुव-
वेशनमासीद् पाप्नुहि । तैश्च पाप्मामाह—

स इज्जनेनेति । स इत्य एव यजमानो जनेन किंकरादिवा मुंके वागवन्
मरते दधाति । स एव विद्या करप्रदया मजया सहितं वाजं भरते । स एव वा-
स्रण्यदिगन्मना सहितं वाजं भरते । स एव पुत्रैः सहितं वाजं भरते । स एव
नुभिर्वन्धुभिः सहितानि धना इज्जन्मणि भरते । यो यजमानः भद्रायनाः भद्राजुक्त-
वनस्को देवानां पितरं पाञ्चमितारं ब्रह्मणस्पतिं इविषा स्वकीयेनाऽऽविशत्सवि आ
सुमन्महिषोरेण परितरति, स इज्जनेनेभिः पूर्ववान्वयः ।

अथैव विकल्पिता पाप्मामाह । यदा शैवीपौत्रोपमन्ममाह—

स सुहृभेति । स इवः सुहृभा शोभना स्तुमः सामावयवाः स्तोभा वस्य
मन्वगणस्य सौम्यं सुहृतेन सुहृभा, कर्कटा, सरो बहुविधा करिष्यन्मन्मगते स
कर्कशेन कर्कटा, रेणु ध्वनिमुक्तेन मणेन मन्वसमुक्तेन मुहः सन्करोन यमज्-
जेत्यन्वयः । के वलं काष्ठेन कलमस्यास्तीति कलौ वज्रमादस्तं मन्त्रविमालो-
तीति काष्ठिगस्तादृशं वलं वलं पतिबन्धं करोज । इत्यसौरो इविर्नोका क-
निकद्वहो स्वादुतमं इविरिति जम्दने कुर्वाणो बृहस्पतिर्वागशरीः मकुवस्तनधेन
वस्तान्मति हम्बारवं कुर्वतीकसिवा मा जत्कर्णेणैतदीमनुहं यवि भेरयदि । स
इत्यम्पास आदुरार्थः । 'एतामेव नियमेयः कामयेन ब्रह्मविशो विना श्रेयमिति
यासुती धाज्यानुवाक्ये कुर्यात्' इति निहितयोः प्रतीके दर्शयति—

मकतो यजेति । मकतो यज् व इत्यनुवाक्या । वा वः शर्मेति वाज्या ।
एतच्चोभयं यथ्यकाण्डस्य पञ्चमपादके व्याख्यातम् । 'अर्धेणो यजं निर्वेरेणु-
वर्गकामः' इति अनुर्थेऽनुवाके याद्विहितं तत्र पुरोनुवाक्यावाह—

(काव्यसाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अथैमाऽऽद्यातीति । 'असौ वा आदिरमोऽयमा' इतिभुनेरर्चमशब्द आदि-
त्वं ज्ञेते । त चेन्द्राभेदोपचारेणोन्द्रधर्मैः स्तुयते । वृषभः काषानां वर्णयिता । तु-
बिध्यान्महाबलः । वसूनां धनानां दाता । पुरुष बहुषु यज्ञेषु द्रव आहूतः । अ-
हैन्स्वर्गैः दातुं योग्यः । सहस्राक्षरादिकं सप्तम् । तत्रैव याग्यामाह—

ये तेऽयंमज्जित । हेऽयंमन्त्राजंस्ते त्वदीमा देवयाना देविर्गन्तुमर्हां ये बहवः पन्थाः आ दिवः स्वर्गपथं चरन्ति गच्छन्ति हे देव वोमिस्त्विः पथिभिर्नोऽस्माकं यदि शर्म महत्तुलं यच्छ, द्विपदे मनुष्याय नोऽस्माकं संयन्त्रिणे शमेधि सुखकरो भव, चतुष्पदे गवादिस्तृपाय शमेधि । 'अयंमणे चरुं निर्वपेयः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युः' 'अयंमणे चरुं निर्वपेयः कामयेत स्वस्ति जनतामिमांस् इत्यनयोऽपि एवे एव याजानुवाक्ये । 'यो राजन्व आनुजावरः स्यात्तस्मा एतन्नैन्द्र्यानुष्कमेकादशकपालं निर्वपेत्' इत्यत्र परोनुवाक्यामाह—

बुध्नादश्रमिति । बुध्नादश्रं कर्मोपक्रमादारभ्य समातिपर्यन्तमङ्गिरोभिर्गुणानोऽ-
ङ्गिरोनाम्ना मुनिना सदृशैर्भक्तिभिः स्तुयमान इन्द्रः पर्वतस्य पर्वतवत्सर्वाधारस्थ
राशो इहितानि समानैरन्यैः क्रियमाणान्द्रोहविशेषान्मैरादिगवानकरोत् । किं कु-
र्वन् । एषां समानानां कृत्रिमाणि चलात्संपादितानि रोषांसि अष्टचपतिबन्धका-
न्धरोधनानि रुजज्जन्ममन् । कदैवतसर्वमकरोदित्युच्यते । सोमस्य मदे सोम-
पानसंबन्धिनि मदे सतीन्द्रस्ता चकार तानि द्रोहनिवारणादीनि कृतवान् । तथैव
यथावाहः—

बुध्नादग्नेति । इन्द्रो नदीनां बुध्नादग्ने मूलादग्रपर्यन्तं मानद (मैदं) ऋ-
 विदिमाय विशेषेण निश्चितवान् । निश्चित्य च नदीनां स्थानि जलप्रवाहाद्या-
 नवकाशान्प्रति वज्रेणावृण्वन्जलप्रवाहनिरोधकपर्वतान्प्रज्येयं हिंसितवान् । दीर्घ-
 याधेर्विबांशां प्रवाहाणां गमनोपयुक्तैः पथिभिर्गार्ग्यैकानदीविशेषानसृजत् । ते
 बावास्य भूयान्मयासः किंतु बुधा । यथा लोके नस्वेस्तुष्णच्छेदादिभ्यर्थचेष्टा-
 मावासमन्तरेण जनाः कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः । सोमस्येत्यादि पूर्ववत् । नसाष्ट-
 म्भ्रमवाग्नेन सहवीर्तेदीः सुमद इन्द्रस्य भैष्ठ्यमापजे कः प्रवास इत्यभिप्रायः ।

१ क. व. व. 'नवर्गन्तुं यो' । २ क. 'नी गन्तुं यो' । ३ ख. 'तादीन्य' । ४ ख. 'य, न हन्ति' ।

(काम्यवाक्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ यो ब्राह्मण आनुजावरः स्वाचस्मा दत्तं दाहेत्यत्पमानुष्कं चतं निर्देयेत् ॥

इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

प्र यो जज्ञ इति । निद्वान्तर्देशो यो बृहस्पतिरस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य बन्धुं समानानां मध्येऽनुकूलं यजज्ञे प्रकर्षेण जानाति । तदीयमभिज्ञत्वं कथं निश्चित इति चेदुच्यते । यतोऽयं देवो विश्वानि जनिमा सर्वेणां प्राणिनां तर्वाणि जन्मानि विवक्ति पुनः पुनः कथयति तस्मादभिज्ञत्वं निश्चीयते । अतोऽभिज्ञो बृहस्पतिर्जज्ञो वेदस्य मध्याग्नीषादुच्चा मध्यमभागात्प्रथमभागानुत्तमभागाच्च ब्रह्म परिबृढं कर्मोन्महारोद्धुतवान् । स्वधयाऽमृतेन भैष्ठ्यमायजलक्षणेनाभि प्रतस्थौ, एनं यजमानमभिब्रह्म प्रस्थानं कृतवान् । समानानां मध्ये भैष्ठ्यं दातुं यजमानस्यैव समागतवानित्यामर्थः । तत्रैव वाक्यामाह—

महाम्महीति । महान्तामर्धेनाभिको बृहस्पतिर्वही यौष्ठे पृथिव्यन्तरिक्षे घां धुक्तोक्तं सध्व मनुष्माणां गृहं वार्धिषं रजश्च जात इत्यतिमात्रेण व्यस्तमायहि- विषं स्तम्भितवान् । मध्यमेतत्सर्वमभिरस्यैव कर्म तथाऽपि तदभेदेन बृहस्पतिः स्तुयते । यद्वा परमेश्वरानुग्रहादयमेव लोककषादिकं स्वस्वमापादक्षमकरोत् । यस्य यजमानस्य सत्राहयथोक्तरीत्या साध्यात्वं प्राप्तो बृहस्पतिर्वैवता स यज- मानो अनुवा जन्ममात्रेणैव पुन्नादमममि आयुषोऽनुष्ठीयमानकर्मणो वा मूला- दारभ्य समातिर्यन्तमाह व्यासमान् । ईदृशेन बृहस्पत्यनुब्रूहेण युक्तो यजमानः सर्वथा भैष्ठ्यं याप्नोत्येवेत्याभिप्रायः ।

तत्रैव विकल्पितां वाक्यामाह—

पुञ्जाय इति । यो बृहस्पतिर्जगतो देहस्य कर्मणो वा पुञ्जादारभ्यान्नमभ्यर्त्त- वसानमोजसा स्वमलेन याप्नोति तं बृहस्पतिर्नितरे देवा आविशासन्ति आगन्तु विशेषेण वासयन्ति परिचरन्तीत्यर्थः । बृहस्पतिर्वत्तं यजमानस्तंश्चिन्तां मध्ये ममलं पुरुषं भिजझिभति प्रातिकूल्यान्निवारयति, पुरः समानानां पुराणि विशेषेण दर्दरीति प्रातिकूल्यानिवारणाय पुनः पुनर्दारितवान् । कनिकद्दुस्तज्ञेन शब्दं कुर्वन्, सुवः, तत्सदृशं भैष्ठ्यमपस्वत्साधनं सर्वं जल्लोनादिकं जिगाव जितवान्यजमानार्थं संपादितवानित्यर्थः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(आहूय्यता इतिविधिः)

१६ बभूविज्जहामे तु माय्याः स प्र निकेति च ।

इन्द्रमिन्द्रं चैश्वर्यामे त्वं नः सौम्यचरो तथा ॥

जग्मी कामपापकेष्मी बभूवर्धेतिनक्षत्रम् ।

आप्या सं ते चरो सौम्ये मया मामपदे नमन् ॥

यह माये नाशकेहावर्धमाऽऽयमणे चरो ।

बुभूविन्द्रे न वास्तिसो माहंस्यानुभूकके ।

वज्रविक्षितिर(र)जोका अनुवाके चतुर्दशे ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैतिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

धुमर्धाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापराबदारस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरस्य

श्रीधीरनुक्रमहाराजस्यऽऽज्ञामरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयवैतिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र दशमोऽनुवाकः) ।

इतिः ॐ ।

देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन्नसुरा

रक्षांसि पिशाचास्तेऽन्यतस्तेषां देवानामृत

यदल्पं लोहितमकुर्वन्तद्रक्षांसि राक्षीभिरसु-

भ्रन्तान्तसुस्थान्मृतानांमि ययौच्छते देवा अं-

विदुर्यो वे नोऽयं म्रियते रक्षांसि वा इमं

(आतृव्यवत् इष्टिविधिः)

ध्वन्तीति ते रक्षाः स्तृपामन्त्रयन्त तान्यजुर्व्यवर्त्त
वृणामहे यत्(१) अमुराज्याम तर्जः सहासदिति
ततो वै देवा अमुरानजमन्तेऽमुराजित्वा रक्षाः
स्तृपानुदन्त तानि रक्षाः स्थनृतमकर्तेति सम-
न्ते देवान्पर्यविशन्ते देवा अमार्वनाथन्त तेषम-
ये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपन्मग्नये
विबाधवतेऽग्नये प्रतीकवते यदग्नये प्रवते नि-
र्वपन्मान्येव पुरस्ताद्रक्षाःमि (२) आसन्तानि
तेन प्राणुदन्त यदग्नये विबाधवते याम्येवाभि-
तो रक्षाः स्थासन्तानि तेन व्यबाधन्त यदग्नये
प्रतीकवते याम्येव पश्चाद्रक्षाः स्थासन्तानि ते-
नापानुदन्त ततो देवा अभवन्पराऽमुरा यो आ-
तृव्यवान्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजे-
तामये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये
विबाधवते(३) अग्नये प्रतीकवते यदग्नये प्रवते
निर्वपति य एवास्माच्छ्रेयाम्भ्रातृव्यस्तं तेन प्र-
णुदते यदग्नये विबाधवते य एवैनैन सदृशं ते-
न वि बाधते यदग्नये प्रतीकवते य एवास्मा-
त्पापीयान् तेनाप नुदते प्र भेषाःसं आतृव्यं
नुदतेऽति सदृशं कामति नैनं पापीयानामोति य
एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजेते (४) ॥

(भ्रातृव्यवत् इतिविधिः)

(पुण्यमहै यत्पुरस्तादक्षांसि वेदग्रथे विवापर्वत एवं चत्वारि च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(एव प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्तिलं जगत् ।

निर्मये तमहं बन्धे विद्यातीर्थमहेत्यरम् ॥

प्रपाठके द्वितीये च तृतीये चैष्टयः क्रमात् ।

शोकास्तवाकशिष्टास्तु वक्ष्यन्तेऽस्मिन्चतुर्थके ॥

चतुर्थस्य प्रथमानुवाके भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य विहृषिकां कांचिदिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

देवा मनुष्या इति । देवानामसुरादीनां च सैन्यद्वयं युद्धाय संजडमासीत् । असुराणां रक्षतां वास्येवान्तरजातिभेदः । तद्विषये युद्धे स्वल्पप्रहारेण देवानां शरीरे यत्छोहित-
मितरेऽकुर्वन्स्वच्छोद्दिष्टस्थानं रक्षांसि यदिदिने रात्रिष्वगत्य केनचिद्विषादिप्रयोगेणा-
सुम्नश्शुभितं कृतवन्तः । तदानीमेव तेन क्षोभेण देवा नियन्ते । तान्मृतानभिल-
क्ष्य पश्चाद्ब्यौच्छद्रात्रिः प्रभातं प्राववती । ततो देवा रक्षतां छत्वाभिदुर्मित्यजगत् ।
रक्षांस्तुपायन्वयन्तोऽस्कोषं पतिभ्यस्तस्य स्वाधीनानि कृतवन्तः । ततो रक्षांसि विज-
यकले मार्गं संप्राप्य स्वसैन्यान्निर्गत्य देवसैन्ये प्रविष्टानि । ततो देवा असुरा-
जित्वा रक्षांस्यपनोदितवन्तः । तानि रक्षांसि देवा अनृतमकुर्वन्चिन्ति निश्चित्य
ग्रहस्तुं परितो वेष्टनमकुर्वन् । तदानीं देवा अग्नौ स्वकार्यसिद्धिमवाचन्त । याचि-
त्वा विहृषिकामिष्टिं निरवपन् । तत्र प्रथमस्य हविषः प्रवानभिर्देवता, याज्या-
पुरोनुवाक्ययोः प्रषायमशिश्वरत्वेत्यादिकयोः भुतः प्रशब्दो यस्याग्निरस्ति सोऽयं
प्रवान् । द्वितीयस्य हविषो विषाचवानभिर्देवता, वि पाजसा पृथुनेत्यस्मिन्मध्ये
श्रूयमाणो विषाचशब्दो यस्याग्निरस्ति सोऽयं विषाचवान् । तृतीयस्य हविषः
प्रवीकवानभिर्देवता, स त्वपञ्च मतीकेनेति मन्वे प्रवीकशब्दो यस्याग्निरस्ति सोऽयं
प्रवीकवान् । तत्र प्रवतोऽग्निरिष्ट्या पूर्वस्थां दिशि रक्षांसि प्रणोदितवन्तः ।

(आतृण्यवतो विभितिसंज्ञकेतिविधिः)

विवाधवतोऽधेरिष्ट्या दक्षिणोत्तरयोः पार्श्वयो रक्षांसि विवाधितवन्तः । प्रतीक-
वतोऽधेरिष्ट्या प्रतीक्षां दिशि रक्षांस्पृशन्तोदितवन्तः । तवो देवा विजयिनोऽभ-
वन्धसुराः पराजिता अभवन् । इष्टिं विधत्ते—

यो आतृण्यवानिति । विविधो हि आतृण्यः, प्रबलः समानबलो हीनब-
लश्चेति । तेषां प्रयाणां क्रमेण विभिर्हविर्भिरपाकरणं भवति । वेदनं वशंसति—

प्र श्रेयांसामिति । आतृण्यं श्रेयांसं प्रशुद्धते, सदृशप्रविक्रान्ति, पापीपांस्तु
न प्राप्नोत्येव ॥

इति श्रीप्रस्तावणाचार्यविरचिते प्राधर्षविवेकेश्वरप्रकाशे कृष्णयजुर्वेद-

दीप्यैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

देवा॒सुराः संय॑न्ता आ॒सन्ते दे॒वा अ॒ब्रुव॑न्गो
नो धी॒र्यव॑त्तमस्तमन् स॒मार॑भामहा इति त
इन्द्र॑मब्रुवन्त्वं वै नो धी॒र्यव॑त्तमोऽसि त्वामन्
स॒मार॑भामहा इति सोऽब्र॑वीत्तिस्रो मे॒ हमास्त॑-
नुवो धी॒र्यव॑त्तीस्ताः प्री॒णीता॒यासुरा॑नभि
भवि॑ष्येति ता वै ब्रू॒हीत्य॑ब्रुवन्नि॒यम॑होमु-
गि॒यं वि॒मृ॒षेयमिन्द्रि॑यावन्ती (१) इत्य॑ब्रवीत्त
इन्द्रा॒याहोमु॑चै पुरो॒डाक्षमे॑काद॒शक॑पालं निरं-
वप॑न्निन्द्रा॒य वैमु॑धायेन्द्रा॒येन्द्रि॑यावन्ते यद्रिन्द्रा॒-
याहोमु॑चै निर॒वप॑न्नहंस ए॒व तेना॑मुच्यन्त
यदिन्द्रा॒य वैमु॑धाय॒ मृध॑ ए॒व तेना॑पा॒व्रत॑ यदि-

इन्द्रियेन्द्रियावन्त इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मजं दधत्
 त्रयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निर्वपन्त्रय-
 स्त्रिंशद्वै देवतास्ता इन्द्रं आत्मजं सप्तारम्भ-
 यत भूत्यै (२) तां वाव देवा विजितिमुच-
 मामसुरैर्व्यजयन्त यो भ्रातृष्यवान्स्यात्स स्प-
 र्धमान एतयेष्ट्या यजेतेन्द्रायाऽहोमुचं पुरोडा-
 शमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्राय वैमुधायेन्द्रा-
 येन्द्रियावन्तेऽहंसा वा एष गृहीतो यस्माच्छ्रे-
 यान्भ्रातृष्यो यदिन्द्रायाऽहोमुचं निर्वपत्य-
 हंस एव तेन मुच्यते मुधा वा एषोऽभिषण्णो
 यस्मात्समानेष्वन्यः श्रेयान्नुत (३) अन्ना-
 तृष्यो यदिन्द्राय वैमुधाय मृधं एव तेनार्प हते
 यदिन्द्रायेन्द्रियावन्त इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्धत्ते
 त्रयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निर्वपति त्रय-
 स्त्रिंशद्वै देवतास्ता एव यजमान आत्मजं
 सप्तारम्भयते भूत्यै सा वा एषा विजितिनमि-
 द्रियं एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजन्त उत्तमामेव
 विजितिं भ्रातृष्येण वि जयते (४) ॥

(इन्द्रियावन्ती भूत्या उतैकानर्पणाशब्दः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(आतृष्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपादके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आद्येऽनुवाके काम्येष्टिः स्पर्धमानस्य वर्णिता ।

अथ द्वितीये तस्यैव विजितिसंज्ञानिर्दिष्टं विधातुं मत्सीति—

देवासुरा इति । युद्धामोद्युक्ता देवाः परस्परमिदमब्रुवन्तोऽस्याकं मय्ये वो-
 विषयेन वीर्यवीर्यस्तमनुसृत्य वयं सर्वे समारमामहे सम्पद्युद्योपकमं कुर्वन् इति ।
 ततस्त इन्द्रमविषयेव वीर्ययन्तं मिश्रित्य तेनोकास्तदीयास्तस्मिन्हीनैर्मिस्वादि-
 तवन्तः। देव हविर्भिः क्रमेण पापविभोक्तैर्वैषयांस्तान्स्पर्धधारणं च कृतवन्तः । शिष्ये-
 कादशकषाऽपुरोडाशेषु मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत्कषाः पुरोडाशः संपद्यते । तेन च
 त्रयस्त्रिंशत्तत्तत्कषाकान्देवानिन्द्र आत्माधीनां करोति । तथैवर्मां संपद्यते । ततो
 देवा असुरैः सह युद्धार्थं तां पूर्वोक्तां पापविभोक्तश्चतुर्वेद्विधधारणात्पामुत्तर्णा
 विजितिं प्राप्नुवन् । विधत्ते—

यो आतृष्यवानिति । पूर्वोक्तपञ्चादिविवेक्षणवर्द्धोमुगादिविवेचयानि पाप्मानु-
 वाक्यमातृशब्दाभिप्रायेण वा स्वार्थपरत्वेन वा योजनीयानि । अंहोमुने म भरेषा
 मनीषाभित्यस्मिन्मन्त्रेऽस्त्यहोमुक्ताशब्दः । वि न इन्द्रो मुषो जहीत्यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति विपु-
 क्षाशब्दः । इन्द्रियाणि शतक्रतो, इत्यस्मिन्मन्त्रेऽस्तीन्द्रियशब्दः । अर्धपरत्वं तु विस्ववन् ।
 पूर्वोक्तेषु पषदादिष्वपि यथोदितवत्त्वं कान्तिमाधवत्त्वं धैर्यकृतवत्त्वं योज्यम् ।
 यस्माद्यजमानाद्वातृष्यः श्रेयान्मवति स एव यजमानः दाम्पना गृहीतो भवति ।
 स च यथमहविषा पापान्मुच्यते । समानेषु मध्ये यस्याद्यजमानादप्यः श्रेया-
 न्भवति सोऽयं यद्यप्यभ्रातृवस्तथाऽप्येयोऽभेयान्मजमानः श्रेयस्तथैव (या)-
 वसंतादितवैरित्वेन तेनान्येनाभिरण्योऽभिभूतो भवति, तदीयभेयस्तत्तत्तद्विजानः
 सभ्रह्ममिभूतोऽस्तीति क्लिप्ताति । स तु द्वितीयेन हविषा युधस्तादशाज्जानून-
 हते । तृतीयेन हविषेन्द्रियधारणं भवति । पूर्वपरसमुदितया त्रयस्त्रिंशत्तत्तत्कषा
 यजमानस्य सर्वा देवताः स्वाधीना भवन्ति । तच्च भूतैः संपद्यते । इहेनोमोद-
 दिश्य तद्देदनं मशंसति—

१ स. च. प्राकृतवत्त्वं । २ क. घ. क. "येव अं" । ३ च. क. "ममार्थं" । ४ स.
 च. "सिरे ते" ।

(आतृण्यवतः स्पर्धमानस्य संवर्गेऽपि विधिः),

सा वा इति । विधेयेषु जयत्यनयेति विधितिः । एतदेदिता आतृण्येण सह
बुद्ध्या तां पूर्वोक्तां पापमोक्षादिरूपामुत्तमां विधितिं मान्नोति ॥

इति मीमंसायणाचार्यविरचिते माध्वनीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमजुर्वेद-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(जय द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

देवांसुराः संवत्सा आसन्तेषां मायज्योजो बल-
मिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्संगृह्याऽऽदायापकम्पा-
तिष्ठत्संजमन्यन्त यतरान्वा इयमुपाधत्स्याति त इदं
भविष्यन्तीति तां व्यह्वयन्त विश्वकमंजिति देवा
दामित्यंसुराः सा नान्यतराश्च नोपावर्तत ते देवा
एतयक्षरपश्मज्योजोऽसि सहोऽसि बलमसि (१)
आजोऽसि देवानां याम नामासि विश्वमसि वि-
श्वायुः सर्वमासि सर्वायुरभिभूरिति वाव देवा अक्षु-
राणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्वृजत य-
द्वायज्यपकम्पातिष्ठत्तस्मादेतां मायज्योतीष्टिमाहुः
संवत्सरो वै मायज्यो संवत्सरो वै तदपकम्पातिष्ठ-
यदेतया देवा अक्षुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यम्
(२) प्रजां पशून्वृजत तस्मादेताः संवर्ग इतीष्टि-
माहुर्व्यो आतृण्यवान्स्यात्स स्पर्धमान एतथेष्ट्यां य-
जेताग्नये संवर्गाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्
ज्ञातमासंजमेतेन यज्ञपाऽभि भृशेदोज एव बलमि-
न्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्आतृण्यस्य वृद्धे भवत्यात्मना
पराऽस्य आतृण्यो भवति (३) ।

(आतुष्यवतः स्वर्धमानस्य संवर्गेष्टिभिधिः)

(वसेपस्वेतया देवा असुराणामोजो बलेमिन्द्रियं कीर्यं पञ्चदत्तारिस्ताम्ब) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये विजयार्थेष्टिः शोकः विजयिनाम(मि)का ।

अथ तृतीये आतुष्यवतः स्वर्धमानस्य संवर्गेष्टिं विभित्सुरादौ पदङ्गानुत्तं वन्धं पठितुं वस्त्येति—

देवाभ्यसुरा इति । ओजस्वयस्तुङ्गानांसादिभार्तुभ्यो जातोऽष्टनो धातुः । तथा च संमदानमिन्द्रिककम्—“ ओजो नानाहृषी दृष्टा ” इति । बले शरीरशक्तिः । इन्द्रियं हृत्पादिपाठवत् । कीर्यन्तसाहः । मजाः गुणादिकाः । पञ्चदत्तं पञ्चादिकाः । देवाभ्यरेणुं श्रेयार्थं बलेषु तदीयानोऽजःपञ्चदत्तान्पदाधोऽनामयी संगृह्य तदुभये-
भ्योऽनकम्प्य दूरे स्थितवती । तां दृष्ट्वा ते देवाभ्यसुराभ्येवमकम्प्यन्त—अमयोर्वैद्यो-
र्वैभ्ये यवराज्यद्वर्गेस्थितानि च वापयी वत्स्वयति तद्गर्गस्थिता इदं तैर्वैभ्यं वास्व-
न्तीति । तदुभयेऽपि तां गायत्रीं विजस्येन शब्देनाऽऽहूतवन्तः । हे विश्वकर्माधि-
पि देवानामाह्वानं, हे दामीत्यसुराणामाह्वानं, विश्वानि कर्माणि यस्याः सा वि-
श्वकर्मा वत्संबोधनं हे विश्वकर्माधिपि । इन्मोवि विरोधिगो हिनस्वीति दामी व-
त्संबोधनं हे दामीति । सा गायत्र्यव्यवहारानुभवोर्द्वैगयोर्वैभ्ये कानपि पुत्राभ्यश्च
वाप्नोत् । तदस्ते देवास्तस्यान्तमुवाचतेनैतद्यजुरपश्यन् । तदितं यजुः पठति—

ओजोऽसीति । अथ तर्वात्मकत्वेन गायत्रीं स्तुष्ये । ओजोवत्ते व्यासृज्ये ।
तदः संहिष्णुत्वं वैर्यम् । आजो दीपिः । देवानां धाम स्वर्गः । मानेन्द्रादिकम् ।
विधमचेतनं कर्तृत्वं जगत् । विधातुः कर्तृत्वानुपेक्षकम् । तर्पं चेतनत्वं कर्तृत्वं जगत् ।
तर्वाण्यानुष्ठ्याणि यस्य चेतनस्य जगत्स्वतन्त्रताम् । वैरिणोऽभिवर्तीत्याभिदूः ।
यथाम(जुम्)न्वस्वार्थ(वाप्यं) फलं दर्शयति—

इति चावेति । अनेनकोनेन स्तुतिरूपेण पञ्चैव गायत्रीं वत्साय तत्पञ्चाश-
दसुराणामोभेआदिषट्कं विनाश्य स्वयं गच्छन्म्वन्तः । अयेष्टिं विधातुं वस्त्येति—

यद्गायत्रीति । विधास्यमानाया इष्टेर्मावची संवर्गे इति नापद्वयम् । यस्माद्गायत्री सर्वपादामपक्रम्य स्थित्वा मन्त्रेण स्तुता सती सर्वपानीतवती तस्मात्तेन मन्त्रेण हविरभिपूष्य क्रियमाणेदृश्यायत्रीत्युच्यते । सा च गायत्री संवत्सररूपा । तदीयाक्षरेभ्यर्धमासेषु च चतुर्विधविसंख्याकायाः सप्तानस्तात् । अतः संवत्सर एव तदानीं गायत्रीरूपेणापक्रम्यः पितृदिदि संवत्सरात्मकत्वात्प्रशस्तेऽपिष्टिः । यस्माद्देतयेष्टया देवा असुराणां संवत्स्योजन्मादिषट्कं वर्जितवन्तरत्तस्मात्सम्यग्बुज्यते विनासयेत्येनेति संवर्भनामकोऽयं यागः । इदानीं विधत्ते—

यो ब्राह्मणवानिति । संवर्गे स रयिं जयेति याज्यायां संवर्गशब्दप्रवृत्त्याद्देरिसंवत्स्योजन्मादिवर्जनहेतुत्वाच्चायमाग्निः संवर्गः । पूर्वपटिवर्गोऽपि ज्ञात्वादिमन्त्रं विनिश्चुह्यते—

तं कृतमिति । तं पुरोडाशं कृतं मन्त्रमासन्नं वेद्याभासादितम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्गे ।

दीयतेतिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

बुधीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा अंसुजत ता अस्मात्सृष्टाः परा-
वीरायन्ता यत्रावंसन्ततो गर्भुद्वदतिष्ठत्ता गृहस्पति-
श्रान्ववैता सौऽजवीद्गृहस्पतिरनया त्वा प्रतिष्ठा-
न्वथ त्वा प्रजा उपावत्स्वन्तीति तं प्राति-
ष्ठत्तो वै प्रजापतिं प्रजा उपावर्तन्त यः
प्रजाकामः स्यात्तस्मा एतं प्राजापत्यं गर्भुतं
चर्कं निर्वपेत्प्रजापतिम् (१) एव स्वेन भाम-
येनेनोप धावति स एवास्मै प्रजां प्र ज्ञयति
प्रजापतिः पशूनंसुजत तेऽस्मात्सृष्टाः पराञ्च

(गार्मुतचक्रविधिः)

आयन्ते यज्रावसन्ततो गर्भददतिष्ठताम्पूषा धान्व-
 वेता२ सौऽज्रवात्पूषाऽनया मा प्र तिष्ठार्थं त्वा
 पशव उपावर्तस्यन्तीति मां प्र तिष्ठेति सोमोऽ-
 ज्रवीन्मम वै (२) अकृष्टपच्यमित्युभौ वां प्र
 तिष्ठानीत्यज्रवीचौ प्रातिष्ठत्ततो वै प्रजापतिं पशव
 उपावर्तन्त यः पशुकामः स्यात्तस्मा एत२ सौमा-
 पौष्णं गार्मुतं चक्रं निर्वपेत्सोमापुषणावेव स्वने
 मागधेयेनोप धावति तावेवास्मै पशून्प्र जनयतः
 सोमो वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोम
 एवास्मै रेतो दधाति पूषा पशून्प्र जनयति (३) ।

(एवेत्प्रजापतिं वै दधाति पूषा वीणिं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके

चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे अनुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

स्वर्धपानस्य विहिता संवर्धेतिस्मृतीपके ।

अथ चतुर्थे गार्मुते चक्रं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । ताः पराकृमुस्त्वनापगताः प्रजा यत्र देशे निवासे कृ-
 बन्त्यस्तत्र देशे भाण्डस्त्रास्त्रादिनिष्कासपातेन ततो देशाद्गर्भुत्संज्ञकपण्डितपच्यभर-
 णमुद्ररूपं धान्यमुदादिष्ठत्तदानीं बृहस्पतिश्च प्रजापतिश्च ताः प्रजा अनुभवन्तौ ।
 अथ चकारादभान्नातोऽपि प्रकृतः प्रजापतिः समुच्चरामते । तदा प्रजापतिं प्रति
 बृहस्पतिरेवमब्रवीत् । अनया गार्मुतधान्यरूपमा त्वां प्रतिष्ठानि धान्यवत्त्वेन प्रति-
 ष्ठितं करोमि, ततो धान्यवत्त्वं त्वां हृदर्थिन्यः प्रजा उपमादिभ्यन्तीमुत्सा र्धं
 प्रजापतिं प्रति१ प्रतिष्ठितवान् । ततो धान्यवत्त्वं प्रजापतिं धान्यार्थिन्यः प्रजा
 उपगताः । विधत्ते—

यः प्रजाकाम इति । अथ पशुकामश्च तोमापौष्णं नार्मुते नरं विधातुं प्रलौहि—

प्रजापतिरिति । पशुनिवासस्थानेऽपि मक्षितवृणक्षेत्रमोनपादिपतिन गवुंन उत्पत्तिः । तथा गर्भदा प्रजापतिः वृषणं सोमं च पविष्टाप्य पशूनामवान् । अथेहि मित्रने—यः पशुकाम इति ॥

इति श्रीमत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णवर्णवेदीय-
वैश्वरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थमपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थमपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अग्ने गोभिर्न आ गृहीन्दो पुष्ट्या जुषस्व
नः । इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः । सविता यः संह-
स्त्रियः स नो गृहेषु रारणत् । आ वृषा पृत्वा
वष्ट । धाता ददातु नो रयिमीशानो जगत्-
स्पतिः । स नः पूर्णेन वाचनत् । स्वहा यो
ईषभो वृषा स नो गृहेषु रारणत् । सहस्रेणा-
युतेन च । येन देवा अमृतम् (१) दीर्घं
अश्वो दिव्येरयन्त । रायस्पोष त्वमस्मभ्यं
गवो कुलिं जीवस आ युवस्व । अभिर्गृह-
पतिः सोमो विश्ववर्निः सविता ईमेधाः
स्वाहा । अग्ने गृहपते यस्ते भूतयो भ्रागस्तेन
सह ओज आक्रममाणाय धेहि श्रेष्ठवात्पयो
मा योषं मुधा भूयास स्वहा (५) ॥

(विद्यायागमयोपहोममन्त्राः)

(अमृतपञ्चात्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाह्निके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥५॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापञ्चर्धिनोरुक्तश्चतुर्थे गार्ग्यवाकः ।

अथ व्यवहितेन पठेन विद्यायागं विभित्तुरादौ पञ्चमेनानुवाकेनोपहोममन्त्रा-
मृदति ।

कल्पः—‘ विद्यावीर्जमासे विद्यामिहि निर्वेदेदमियादीमि तवामि गोमिनं आ
गहीत्येतेनानुवाकेनोपहोमाः ’ इति । तत्र पञ्चममन्त्रपाठस्तु—

अग्ने गोमिरिति । हेऽग्ने गोभिः सह नोऽस्मान्प्रत्यागसागच्छ । हे इन्द्रो
पशुपत्या नोऽस्मान्प्रचक्षन् प्रीणय । इन्द्रो नोऽस्माकं गृहेषु धर्मा पशूनां वार-
विता भवतु ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—सवितेति । पशूनां सहस्रं परमास्त्यसौ सहस्रिषः ।
तादृशो यः सविता नोऽस्माकं गृहेषु रारणञ्छुषं रमताम् । पशुपोकस्य देव
आगच्छतु । वतु धनमपि आगच्छतु । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

धातेति । सर्वस्य विधाता जगतः पाठक ईश्वरो नोऽस्मभ्यं रसिं धनं ददातु ।
स ईश्वरो नोऽस्मात्पूर्णेन धनेन वाचनञ्छुषं भजतु रसतु । चतुर्थमन्त्रपाठस्तु—

त्वष्टा य इति । यस्त्वष्टा वृषभः भेष्ठो वृषा कामानां वर्जिता सोऽस्माकं
गृहेषु पशूनां सहस्रेणायुतेन च सह रारणञ्छुषं रमताम् । पञ्चममन्त्रपाठस्तु—

येन देवा इति । हे राधस्त्रोष धनपोक येन त्वष्टा देवा अमृतं पीबुर्
दधिं सुपूर्णं अन्नः कीर्तिहेतुभूतमन्नं दिव्यैरयन्त स्थावितवन्तः, तादृशस्तवमन्त्र-
दर्थं गवां कुलिमं सर्वं जीवसे जीवनार्थमायुवरसाऽऽनीय मित्रम् । षष्ठमन्त्रपाठस्तु—

अमिगृहपतिरिति । अमिरस्यद्गृहस्याधिपतिः । सोमो विश्वं वनते यजत
इति विश्ववमिः । सविता शोभना मेधा यस्येति तुमेधाः । एतेष्व इदं स्वाहुत-
मस्तु । सप्तममन्त्रपाठस्तु—अग्ने गृहपत इति ।

हे गृहपदेऽग्रे घृतमर्हतीति घृतो यस्ते भागस्तेन सह ओजोऽष्टमधातुरूपं
शरीरसारमाक्रममाणानुविष्टते यजमानाय धेहि स्थापय । यजमानोऽहं भेष्टधा-
त्यथः भेष्टानां मार्गकर्तृणां संवन्निभोऽस्यादनुष्ठानमार्गान्वा योऽं विमुक्तो मा
भूय, पूर्वा यजमानानां पक्षे शिरोवदुत्तपो भूयास्तं, तुभ्यमिदं स्वाहुतमस्तु ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ अग्रे गोमिस्तूपहोमाश्विन्यायागे हि सप्त ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यैवेत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थमपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थमपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चित्रया यजेत पञ्चकाम इयं वै चित्रा यद्वा
अस्यां विश्वं भुतमग्निं प्रजार्थं तेनेयं चित्रा य
एवं विद्वाश्चित्रया पञ्चकामो यजते प्र
प्रजया पञ्चभिर्मिथुनैर्जयिते प्रैवाऽऽग्नेयेन वाप-
यति रेतः सौम्येष्वं दधाति रेतं एव हितं त्वष्टा
रूपाणि वि. करोति सारस्वतौ भवत एतद्वै
देव्यं मिथुनं देव्यं धेवास्मै (१) मिथुनं
मध्यतो दधाति पुष्ट्यै प्रजननाय सिनीवाल्म्यै
चरुमवति वारवै सिनीवाल्मी पुष्टिः सल्लु वै
वाक्पुष्टिमेव वाचमुपैत्येन्द्र उत्तमो भवति
तेनैव तन्मिथुनं सप्तेतानि हवीर्ऽग्निं भवन्ति
सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दा-
स्तुभयस्यावर्कृष्ट्या अथैता आहुतीर्जुहोत्येते वै

(चित्रायामविधिः)

देवाः पुष्टिपतयस्त एवास्मिन्पुष्टिं दधति
पुष्याति प्रजया पद्माभिर्यो यदेता आहुतीर्जु-
होति प्रतिष्ठित्यै (२) ॥

(अस्मै त एव द्वादश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

चित्रायामस्योपहोममन्त्राः ब्रह्मय ईरिताः ।

अथ वहे तं यामं विधत्ते—चित्रया यजेतेति । विधेति यागस्य नामधेयम् ।
ता च चित्रा भूमिस्वरूपा । यस्मात्कारणादस्यां भूमौ सर्वं प्राणिजातवायिके-
नोत्पद्यते तेन चित्रपाण्डुत्पादनेनेयं भूमिश्चित्रा । तद्वद्विचित्रमन्त्रावशुहेतुत्वाद्या-
योऽपि विवेक्ष्यन्ते ।

चित्रायाः स्वरूपभूतान्ततः यागविकोषाच्चित्रातुं तद्विधिं क्रमेणोचयति—

प्रेषाऽऽग्नेयेनेति । अजाऽऽग्नेये हविषा प्रवापयति प्रकर्षेण वशात्पत्तिर्बीजं
यक्षिपति । सौम्येन हविषा जीह्वादिबीजेषु गोमयमित् प्रजादिबीजेषु शेषकं
रेतो धारयति । तृतीयहविद्वत्ता स्वर्गा च हितं रेतो नानाविधरूपाकारेण वि-
करोति । अतः सरस्वतीदेवताकः सरस्वदेवताकथेत्पुमी सारस्वती भवतः ।
एतच्च द्वयं स्त्रीपुरुषरूपादेवतासंनन्धि मिथुनम् । तस्य हविषां मध्येऽनुष्णानेन
यजमानार्थं दैव्यं मिथुनं गृह्यमध्ये संपादितवान्भवति । तच्चोत्पन्नानां यजानां
वशूनां च पुष्ट्यै संपद्यते, यजानां वशूनां च यजननामोत्पत्त्यै संपद्यते । तच्च
सिनीवात्यै चरुः कर्तव्यः । सिनीवात्या वाक्त्वेमर्धवादान्तरे वृष्टम्यम् । वाक्ः पुष्टि-
हेतुत्वं समाप्ये वण्डितेष्वबलीकपते । तस्मादनेन चरुणा पुष्टिहेतुं वाक् मा-
प्नोति । ऐन्द्रो यामध्वरमः कर्तव्यः । तेनैवेन्द्रस्य पुरुषत्वेन सिनीवात्याः स्त्री-
त्वेन च तदुभयं मिलित्वा मिथुनं भवति । अत्र द्रव्यविकोषाः सास्त्रान्तरे वृष्टव्याः ।

पाठमाप्तां हविःसंख्यां यथांसति—

१ स. च. "हा निहि" । २ स. च. ततः । ३ क. च. क. च. "ता स्त्री स" । ४ क.
च. ड. च. "ताका स" ।

(चित्रायागविधिः)

समेतानीति । गौपुरुषाश्चाजाविगर्दभोष्ट्रा आम्वाः । द्विस्तुरथापदपाक्षिसती-
सृपइस्तिमर्कटनादेयाः सप्ताऽऽरण्याः । गायन्मुष्णिगनुष्टुब्बहवीपक्षिविष्टुञ्जगत्य-
स्त्रदान्ति । शम्भस्य पशुसंघस्य च्छन्दःसंघस्य च ।

अग्रे गोभिर्न आ महीत्यादिभिर्भग्नैरुपहोमाग्निधत्ते—

अथेता इति । एते वै मन्त्रोक्ता अग्नीन्वादयः ।

अत्र मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ मन्विष्यमा यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत् ।

चित्रस्त्रीत्वगुणो रुद्धेरक्षीषोभीमके पशौ ॥

इयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः ।

स्यान्नाम धृष्टाश्मदहिष्पयमानेषु तत्तथा ॥ ”

“ चित्रया यजेत पशुकामः ” इत्याम्नायते । तत्र चित्राशब्दो मोद्गिच्छ-
न्द्यद्यौमिकः, किंतु रुद्धेया चित्रस्त्रीत्वमभिधत्ते । ततो न पूर्वव्याख्येन नामवत् ।
तथा सत्यक्षीषोभीषं पशुमात्मनेतेति विहितं पशुमात्मन यजेतेत्यनेन वदेनानुद्य-
तस्मिन्वशौ चित्रस्त्रीत्वगुणो विधीयत इति याप्ते ह्ययः—चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति
द्वावेतौ गुणौ । तयोर्द्वयोर्विधाने वाक्यं मिथेत । तथा चोक्तम्—

“ याप्ते कर्माणि नानेको विधानुं शक्यते गुणः ।

अयाप्ते तु विधीयन्ते नद्वयोऽप्येकवतनतः ॥ ” इति ।

अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशिष्टपशुद्रव्यरूपं कर्म विधीयते तदा
गौरवं स्यात् । तस्माच्चित्राशब्दः पूर्ववद्यजिसामान्याधिकरण्येन मायनामधेयं
भवति । चित्रत्वं च तस्य विलक्षणद्रव्यद्वारेणोपपद्यते । इधि यधु धृतमापो
धानास्तण्डुलास्तर्तृष्टं प्राजापत्यमिति दध्वादीनि विविचाणि प्रदेयद्रव्याणि
वदाम्नायानि । तदेतच्चित्रानामकस्य यागस्योत्तत्तिवाक्यम् । यागस्वरूपभूतयो-
र्दध्वादिद्रव्यमजापविदेवतयोरत्रोपदिश्यमानत्वात् । उत्पन्नस्य तस्म यागस्य
चित्रया यजेत पशुकाम इत्येवतकलवाक्यम् । एवं सति प्रकृतार्थो लभ्येत ।

(चित्रायासमिधिः)

अग्नीषोमीयेपथनुवादेन गुणविधाने पञ्चतद्धानापकृतपक्विवे यत्तज्जयेमादाम् । छिद्र-
पत्त्रयस्य चानुवादत्वाङ्गिकारान्मुख्यविध्वर्थो याध्वेत । तस्माच्चित्राणदं कर्म-
नामधेयम् । यथा चित्राशब्दे नामधेयत्वं तथा बह्विष्यदानशब्द आश्वयज्ये
पुष्टशब्दे च तत्तत्कर्मनामधेयत्वं योजनीयम् ।

चतुर्धाध्यायस्य तृतीयवादे चिन्तितम्—

‘ चित्रया पशवोऽमुष्मिन्नेव स्युर्निपता न वा ।

आद्यः स्वर्गेण तुल्यत्वाद्देहस्योत्पादकत्वतः ॥

चित्रोत्पत्तौ तु नियमो न श्रुतो नापि कल्पकम् ।

पुंसमुत्तरयादिनो(नाऽभिते मतिबन्धे भवेत्कलम् । ॥

कान्यकर्मण्येवं श्रूयते—‘ चित्रया यजेत पशुकाम ऐन्द्राग्रमेकादशकर्णार्थं
निर्देष्टमजाकायः ’ इति । तत्र यथा स्वर्गकलस्याऽऽमुष्मिकत्वं नियतम्, एवं
पथादिकलस्यापि । यदि स्वर्गहेतुर्ज्योतिष्ठोमो देहान्तरस्योत्पादकः, तर्हि चित्रा-
दिरपि तथाऽस्तिवति चेत् । मैवम् । वैषम्यात् । अस्मिन्देहे स्वर्गस्य भोक्तुमंशकम-
त्वादभुताऽप्यन्यदेहोत्पत्तिरर्थावस्था कल्प्यते । चित्रया त्वन्यदेहोऽवश्यमुत्पाद्यत
इति नियमो न श्रुतो नापि किञ्चित्स्य कल्पकमस्ति । अनेनापि देहेन पथादि-
कलस्य भोक्तुं शक्यत्वात् । अस्मिन्देहे पतिग्रहादिहोवायमन्तरेण पथापला-
मादिष्वं चित्रादिकलमापुष्मिकमेवेति चेन्न । यदियहदिः पतिबन्धनिवृत्तानुपशु-
कत्वाद् । तस्मादसति पतिबन्धे कलभैहिकं सति त्वामुष्मिकम् ।

पञ्चमाध्यायस्य पथमवादे चिन्तितम्—

‘ स्त्रीपुंसदेवकी सारस्वती तद्धर्मगः क्रमः ।

नास्त्रयस्ति वाऽथ नास्त्र्येव तन्त्रियामकवर्जनात् ॥

पाक्यानुवाक्यावादेन स्त्रीयाथम्यं हि मुख्ययोः ।

मुख्यार्थावेन धर्माणां स्यान्मुख्यक्रमतः क्रमः । ॥

चित्रायागे सप्तानां हविर्णा मध्ये चतुर्थपञ्चमे इत्यपञ्जायेते—‘ सारस्वती
भवत एतद्वै देव्यं मिथुनम् ’ इति । सरस्वती च सरस्वांश्चेति विगुह्य सप्ताने
कृते पुमान्निवेतिपुत्रेणैकशेषात्सरस्वन्ताविति भवति । तौ देवते ययोर्पाण-
योस्ती सारस्वती यामो । एतच्च मिथुनमिति वाक्यशेषादवगम्यते । तयोर्पा-

शेषो निर्वापादयो धर्माधोक्त्यासाः । तत्र स्थेच्छया स्त्रीयागस्म पुंयागस्य वा
मध्यमं निर्वापः कार्यः । कुतः । भृत्यार्थपाठमवृत्तिस्थानानामन्यतमस्य नियाम-
कस्याभावादिति भाव्ये । नूनः—होत्रकाण्डे स्त्रीदेवतायाः पूर्वं याच्यानुवाक्ये
आहोते—‘ य गो देवी सरस्वती ’ ‘ आ नो दिवः ’ इति । पश्चात्पुंदेव-
तायाः ‘ यीषिवास्तस सरस्वतः ’ ‘ ये ते सरस्व ऊर्मयः ’ इति । अनेन
याच्यानुवाक्याक्रमेण मुख्ययोर्दोषोपागयोर्बन्धे स्त्रीयागस्य माधम्यमवगम्यते ।
ततो धर्माणां मुख्यवागार्थत्वान्मूलक्रमेणैव क्रमे नियते सति स्त्रीयागस्यैव
मध्यमं निर्वापः कार्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चमे-
दीपकैचिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थपराठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थपराठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

म॒रुत॑र्मसि म॒रुता॑मो॒जोऽपां॑ धा॒रां भिन्धि-
र॒मयेत॑ म॒रुतः॑ श्ये॒नमा॑यि॒नं मनो॑जव॒सं वृष॑ण॒
सुवृ॑क्तिम् । येन॒ शर्धं॑ उ॒ग्रम॑व॒सुहमेति॑ तद॒म्बिना॑
परि॑ ध॒न॒ स्व॒स्ति । पुरो॑वा॒तो वर्षा॑ञ्जि॒न्वरा॑वृ-
त्स्वाहा॑ वा॒ताव॑द्वर्ष॒ञ्जरा॑वृत्स्वाहा॑ स्तन॒यन्वर्ष-
न्भीम॑रावृत्स्वाहा॑ऽन॒श॒न्यव॑स्फूर्ज॒न्दिद्यु॑द्वर्ष॒न्वरे॑-
रावृत्स्वाहा॑ऽति॒रात्रं॑ वर्ष॒न्पूति॑रावृत् (१) स्वा-
हा॒ बहु॑ हा॒यम॑वृषा॒दिति॑ अ॒तरा॑वृत्स्वाहा॑ऽऽ-
तप॑ति॒ वर्षा॑ञ्जि॒रावृत्स्वाहा॑ऽव॒स्फूर्ज॒न्दिद्यु॑द्वर्ष-
न्भू॒तरा॑वृत्स्वाहा॑ मा॒न्दा वा॑शाः शु॒न्ध्युर॑जि॒राः ।
ज्योति॑ष्मती॒स्तर्म॑स्वरी॒रुन्द॑तीः सु॒फेनाः॑ ।
मि॒त्रभूतः॑ क्ष॒त्रभूतः॑ सु॒राद्या॑ इह मा॑ऽवत ।

(कारीरीतिविधिः)

वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप नसा-
मि (२) ॥

(पुरिंद्रावृद्धिर्त्वारिच्यञ्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पशुकावस्य पिबाण्यो यामः वडे निरुपितः ।

अथ सप्तमपारम्य दशमः श्वेतुर्भिरनुवाकैः कारीरीतिः प्रतिपाद्यते । तत्र
पारसप्तमोऽनुवाके केषिन्मन्त्राः पठ्यन्ते ।

कल्पः—‘ कारीयां वृष्टिकापो यजेताग्नीन्वाधायापरेणाऽऽहवनीयं दक्षि-
णाऽतिफल्गु यजमानो मारुतमसि मरुतामोज इति छण्यं वातः छण्यतूषं परि-
धत्ते ’ इति । पाठस्तु—

मारुतमसीति । हे छण्यवाससर्वं मरुतसंबन्धयति, वत्से यक्षिन्तस्य छण्य-
इव्यभिन्नस्य जलस्य मरुद्भिः ओषधीयत्वात् । अत एव मरुतामोऽजो वज्रमसि,
मेघेषु यतिवज्रानामेषां धारामृद्भिश्च यतिबन्धस्त्वं मेघं भिन्धि ।

कल्पः—‘ रमयत मरुतः श्वेतमाग्निमिति वधादातं प्रतिपीबति पुरोवातमेव
जनयति ’ इति । प्रतिपीबति यतिवज्राति । पाठस्तु—

रमयतेति । हे मरुतः श्वेतं श्वेतवस्त्रमलमिति पुरोवातं रमयत कीदृशम् ।
कीदृशम् । आग्निमममच्छन्तं, मनोजवत्सं मनस इव जवो वेगो यस्य तादृशं,
बुवणमुदकस्य वर्षमितारं, सुवृत्तिं सुष्ठु पाश्चात्यवातस्य वर्जयितारम् । येन
पुरोवातेनावसृष्टं मेघेभ्यो मोक्षितं जलमुयं जीवधारारूपं भूत्वा शर्धः क्षीर्ण-
तिशोमेण हिंसितमेति प्रामोति । तादृशं पुरोवातं रमयतेति पूर्वशान्त्वयः ।
हेमिधनौ देवमिषजौ तज्जलं स्वस्ति क्षेमकरं यथा भवति तथा वरितो धार-
यतम् ।

कल्पः—‘ पुरोवातो वर्षन्मिष्यष्टौ वातनामानि हुत्वा ’ इति । पाठस्तु—

पुरोवात इति । यः पुरोवातो वर्षन्वृष्टिं यवतंप्रक्षिन्वः प्रजाः प्रीणयन्ना-
वृदावर्ततां, तस्मै स्वाहुतमस्तु । वातावत्प्रवातेन युक्तं यमस्तीव्रधारामुक्तः स्वन-
यन्मर्जन्मीमो मर्जनाधिक्येन भयंकर इव, अनशति माणवावकोऽशनिर्वधा न

(कारीरीद्विविधिः)

नतदि तथाऽवस्कूर्जज्वलेष्वनेन शब्दवन्, दिष्टुद्विष्टुलक्षणेन प्रकाशनेन युक्तः,
 तेषो वर्षधारया सस्यक्षेत्रादेर्दक्षिकः, अतिरावं रात्रियतीत्य दिवारात्रमित्यर्थः ।
 पूर्वर्षिर्हीतकं पूरयित्वा । अयं वातो बहु यथा भवति तथाऽवृषाद्धार्षवैत्तिकेति
 अतो जनेषु स्थातः । आतपति आतपे स्थिते सति विराड्विजयेण राजमानः ।
 अवस्कूर्जन्दिष्टुदिति शब्दो व्याख्यातः । आदरार्थं पुनर्वचनम् । इत्थंभूतो
 मञ्जुकमुणैर्युक्तैः सन्सर्वलोकधारणक्षय इत्यर्थः ।

कल्पः—‘ अन्तर्वैवि कृष्णाजिनं प्राचीनयीवमुत्तरलोयाऽऽस्तीमं तस्मिन्वर्ज-
 रत्तकून्करीरत्तकून्वा यान्दा वाशा इति कृष्णयक्षुषा संयुज्य विल्लः पिण्डीः कृत्वा
 युष्करयत्ताशैः संवेष्टय ’ इति । पाठस्तु—

मान्दा वाशा इति । मान्दादीन्येकादशाणां नामानि संयुज्यमानि ।
 वाशरयो हे आशो ययूभिहास्विन्कदैणि माचवत फलप्रदानेन रक्षत । मान्दा हर्ष-
 ह्वयः । वाशाः शब्देन वर्षजन्धेन युक्ताः । शुम्भूः शुद्धिहेतवः । अजिराः
 प्रवाहुरूपेण गमनशीलाः । न्योतिष्मवीः शुक्लरूपयुक्ताः । तमस्वरीः सूर्यप्रका-
 शाच्छादनेन तयो यथा भवति तथा स्वरन्वो गच्छन्त्यः । उन्दीर्भूमिं क्लेद-
 क्षयः । सुकेना जलप्रवाहमाहुरत्येन बहुफेनयुक्ताः । जगन्मिवभूता ओषधी-
 र्विभ्रति पोषयन्तीति मित्रभूतः । क्षत्रं देशाधिपतिं राजानं सुकृष्टिजम्संततोवेज
 चिभ्रति पोषयन्तीति क्षत्रभूतः । सुहृ कोमनं सस्येन संपूर्णं रातूं यातां ताः
 सुराष्टाः ।

कल्पः—‘ समुद्यम्य कृष्णाजिनस्यान्तो वृष्णो अश्वस्य संदानमसीति कृष्णेन
 दाओपनस्रति ’ इति । पाठस्तु—

वृष्णो अश्वस्येति । हे रज्जो त्वं वृष्णोऽश्वस्य सेचनसमर्थस्याश्वमुख्यस्यै-
 वास्य कृष्णाजिनस्य संदानं दृढबन्धनसाधनमस्ति । अतो वृष्टिलिङ्गस्यैवमेव
 संदानेन हे कृष्णाजिन त्वामुपनस्रामि बन्धामि । अत्र विनियोगसंग्रहः—

‘ कारीर्यां गारुते कृष्णं स्वामीं धारयते षट्म् ।

रमेति पश्चिमं वातं पुरोवातं करोति हि ॥

पुरोऽष्टावाहुतीर्हृत्वा यान्दाः संयौति सक्तुकम् ।

वृष्णः संनस्रते सक्तुं यन्त्रा द्वादश वर्णिताः ” ॥

(कारीरीष्टिमन्त्रः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाहके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

देवां वसव्या अग्नें सोम सूर्य । देवाः शर्म-
ण्या मित्रावरुणाऽर्यमन् । देवाः सपीतयोऽपों
नपादाङ्गोद्देमन् । उद्रो दंसोदधिं भिन्त दिवः
पर्जन्यादन्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नो बृहत्तोऽ-
वत । दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोद-
वाहेन । पृथिवीं यद्वयुन्दन्ति । आ यं नरः
सुदानवो ददाङ्गवे दिवः कोक्षमञ्जुष्यवुः । वि
पर्जन्याः सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति
(१) बृहयः । उदीरयथा मरुतः समुद्रतो
युयं वृष्टिं बर्षयथा पुरीषिणः । न वो दक्षा
उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रथां अव-
त्सत । सृजा वृष्टिं दिव आऽद्भिः समुद्रं पृण ।
अञ्जा अंसि प्रयमजा बलमसि समुद्रियम् ।
उन्नम्य पृथिवीं भिन्धीदं दिव्यं नमः । उद्रनो
दिव्यस्य नो देहीशानो वि सृजा हतिम् । ये
देवा दिविमांगा येऽन्तरिक्षमांगा ये पृथिवि-
मांगाः । त इमं यत्नमवन्तु त इदं क्षेत्रमा
विशन्तु त इदं क्षेत्रमनु वि विशन्तु (२) ॥

(यन्ति देवा विश्वेतिथिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायः द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

पाँचमाङ्गमन्त्राः कारीर्वा सप्तमे समुदीरिताः ।

अथावशिष्टमन्त्रा अष्टमे वर्ण्यन्ते ।

कल्पः—‘उत्करे प्राणीषां विगममनोवस्थितं यदहि[वि]च्छदीर्षितमर्थो
(दिष्कमद्यो) देवा वसत्या इति पूर्वस्यां गद्यायां रुण्वाजिनमामन्मियादहो-
रात्रावसक्तं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षेद्देवाः शर्मण्या इति
मध्यमायामामन्मियादहोरात्रावसक्तं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न
वर्षेद्देवाः सपीतय इति जघन्यायामामन्मियादहोरात्रावसक्तं भवति यदि वर्षे-
त्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षेच्छ्वोभूते धामच्छदादीनि वीथि हवींभि निर्वपति ,
इति । पाठस्तु—

देवा वसत्या इति । अनोद्गो दत्तेत्येष गद्यायां मन्त्राणां शेषत्वेनानुषज्यते ।
हे देवा उद्गो दत्तोदकानि मयच्छत । कीदृशा देवाः, वसत्याः मन्त्रानां वास्तवि-
यारः । क एते देवा इत्युच्यते—अग्ने सोम सूर्पेति । एवमादिका हे देवा इति
पूर्वमन्त्रयः । उदकदाने क उपाय इति तदुच्यते—उद्धि भिन्व, उदकं धीय-
तेऽस्मिन्नित्युद्धिर्धैवस्तं विदारयत । केभ्यो निमित्तेभ्यः, दिवोऽन्तरिक्षात्पृथिव्याः
लोकत्रयं निमितीकृत्येत्यर्थः । एतौ येषविदारणादूर्ध्वं वर्षेन्त्यादागलया बृष्ट्या
नोऽस्मानवत रक्षत । द्वितीयमन्त्रे तु पिशावरुणार्धमन्नित्येवमादयो हे देवाः शर्मण्याः
सुखमदा इति व्याख्येयम् । तृतीयमन्त्रे त्वया नपादुदकानामविनाशयितराशुहे-
मञ्जीमगत इत्येवमादयो हे देवाः सपीतयः सयाना वीतिः सोमपानं येषां ते
शादृशा इति व्याख्येयम् ।

कल्पः—‘उपहोमकाळे दिवा चित्तमः छण्णन्वीति प्रतिमन्त्रं पिण्डीरावन्नावि
जुहोतीत्येके ’ इति ।

(कारीरीष्टिमन्त्रः)

तत्र पथममन्त्रपाठस्तु—

दिवा चित्तम इति । यदा देवाः पृथिवीं विशेयेण क्लेदयन्ति तदानीमुदकं बहता पर्जन्येन दिवाऽपि तपः कृण्वन्ति किमुत रात्रौ । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

आ यमिति । नरो मनुष्या ऋत्विजः सुदानवः सुष्टु हंसिषो दातारो ददा-
शुषे हविर्दत्तपते यजमानाय यजमानार्थं यं कोशपुदकधारकं मेघं दिवः सकाशा-
दऽनुष्पदुः समन्ताच्छावितवन्तः पसारितवन्त इत्यर्थः । स मेघः पूर्वमेकीध्वि
पर्जन्या बहरो मेघा भूत्वा रोदसी अनु द्यावापृथिव्यावनूलक्ष्य विविधो वृद्धिं
सृजन्ति । बहुपर्जन्यभवाभिप्रायेण बहुवचनम् । तां वृद्धौ भगवता मरुभूवा-
दकरहितायां यन्ति पर्वन्ते । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

उदीरयथा इति । हे मरुतो पूर्वं समुद्रसदृशान्मेघाद्वृष्टिमुदीरयथोत्पादयत ।
ततः पुरीषिणः पांशुयकाभूमदेशान्पर्वथाऽऽग्रापयथ । हे दत्ता भूमिणोऽपिपुष्पा-
पधितारो मरुतो वो युष्माकं भेनवो भेनुसदृशा मेघा नोपदस्यन्ति भेनोपक्षीयन्ते ।
किं कुर्वतां युष्माकं, शुभं यातां जगदनुग्रहस्वाविदं मङ्गलकार्यं पाप्म-
नताम् । किं च, इतरेषां देवानां रथा अम्बपुरतत भवदीयान् रथाननुवर्त्तन्तां, वृद्धिं
दातुमस्वदीपे कर्षणि रथानारुह्य युष्मासु समागच्छतस्तु पृथतः सर्वेऽप्यग्निं देवा
रथानारुह्य समागच्छन्वित्यर्थः ।

कल्पः—“ उत्तरे कृष्णामामपकां स्थास्तीमद्भिः पूरयति सृजा वृष्टिमिति, यदि
भिद्येत वर्धिष्यतीति विद्यात् ” इति । पाठस्तु—

सृजा वृष्टिमिति । हे मरुतसंघ दिवः सकाशाद्वृष्टिं सृज । अग्निः समुद्र-
सदृशं वृद्धिदाहमन्तरेणाऽऽपेन शुष्कपिपं कुम्भमापूय सपन्तामूरय ।

कल्पः—“ अनवपस्तम्भने शङ्कौ वा कृष्णाऽविर्भञ्जा भवत्यञ्जा असीति वा
प्रोक्षति ” इति । पाठस्तु—

अञ्जा असीति । हेऽञ्जा उदकाञ्जातासि यातृविशुद्धकादेतोरूपेण
परिणतादुत्पन्नासि । किं च, मयपञ्जा आसि सुवर्मानुपसारितादादित्यांवरकमो-

१ स. च. “ति । दिवा चिदिनेऽपि तमो हर्दिनान्वकारं कृण्वन्ति कुर्वन्ति पर्जन्येन
मेघेनोदकपविर्पूर्णेन मरुतः पृथिवीं यदा मृण्ण्वन्ति क्लेदयन्ति मेघा वा वृष्टयोदकप्रवाहस्य
वृद्धिं कुर्वन्तु । वृद्धिर्नार्थः यः । २ स. च. हविषां । ३ स. प. च. “नार्थः । ४ स.
“छ्याम” । ५ स. प. छ. च. “ति तामभिकन्देत ” इ” ।

मायात्पथमवहतादुत्पत्त्यासि । “ तस्मै यत्पथमं तमोऽदाक्षन्सा कृष्णाऽऽविरम-
वत् ” इति श्रुतेः । समुद्रियं समुद्रसदृशमेव सत्तन्निव बलं बृहद्युत्पादनसामर्थ्यमसि ।
तस्याकन्दन्यां वृष्टिर्भविष्यतीति ज्ञातुं शक्यरवादित्यर्थः ।

कस्त्यः-“ उत्करे वर्षाद्भुस्तम्भं पृथिव्याभ्योऽन्तर्भव्य पृथिवीविति वर्षांश्चां
बुद्धोति ” इति । वर्षाद्भुः पुनर्नवा । पाठस्तु-

उज्जम्भयेति । हे पुनर्नवे पृथिवीमुज्जम्भयोत्कर्षेण क्लेदय, तदर्थं दिव्यं दिवि
भवमिदं गम आकाशवद्व्याप्तं मेवमण्डलं मिथि विदारय । मिदमं च दिव्यस्य
दिवि भवस्योद्गम उदकस्य वर्षणं नोऽस्मभ्यं देहि । पुनर्नवाया ओषध्यां उत्पादक
हे देव त्वर्षीशानः सन्दतिं विसृजोदकपूर्णं हतिसमानं मेघं वर्षणाय विनुषद्वारं
कुरु ।

कस्त्यः-“ मे देवा दिविभागा इत्युपपादयन्मीमे कृष्णाजिनमव भूमेत्पूष्पमि-
षड्विहाद्विशक्तम् ” इति ।

पाठस्तु-ये देवा इति । लोकत्रयभाजो ये देवास्ते प्रथमं सर्वं पाविश्य कस्त्य-
मिष्यादकं क्षेत्रं सामान्येनाऽऽविश्य ततः पतिकेन्द्रमनु च विशेषेण विद्यन्तु ।

अथ विनियोगसंग्रहः-

बृष्टिमदामां कारीर्मा देवा इत्यादिकैस्त्रिभिः ।

दिनत्रयं चर्मबन्धः शकटस्थे छदित्तमे ॥

उद्गमो दत्तेति वान्यं तु वयाणां क्षेत्र इष्यते ।

दिवात्रिभिः सक्तुहोमः सृजेत्युत्तरसंस्थिताम् ॥

स्थालीमद्भिः पूरित्वा कृष्णाः पोक्षत्पार्थिं स्थिताम् ।

उज्जं पुनर्नवाहोमो ये चर्माग्नी तु धूयते ॥

अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्दश मन्त्रा उदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

मयैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थमपाठके-

होमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(करीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

(अथ द्वितीयाहके चतुर्थपथाहके नवमोऽनुवाकः) ।

मरुतमसि मरुतामोज इति कृष्णं वासः
 कृष्णतृषं परि धत्त एतद्दे वृष्ट्यै रू१* सरूप
 एष भुत्वा पर्जन्यं वर्षयति रमयत मरुतः
 इयेनमायिनमिति पश्चाद्वातं प्रति मीवति पुरो-
 वातमेव जनयति वर्षस्यावर्द्धये वातनामानि
 जुहोति वायुर्वै वृष्ट्या ईक्षे वायुमेव स्वेन
 भागधेयेनोषं धावति स एवास्मै पर्जन्यं वर्ष-
 यत्यष्टौ (१) जुहोति चतस्रो वै दिशश्चत-
 सोऽवान्तरदिशा दिग्भ्य एव वृष्टि* सं प्र-
 च्यावयति कृष्णाजिने सं यौति हचिरेवाकर्-
 न्तर्वेदि सं यौत्यंवर्द्धये यतीनामद्यमानाना*
 शीर्षाणि पराऽपतन्ते सज्जरा अभवन्तेषा* रसं
 ऊर्ध्वोऽपतत्तानि करीराण्यभवन्तसौम्यानि वै
 करीराणि सौम्या खलु वा आहुतिर्दिवो वृष्टिं
 च्यावयति यत्करीराणि भवन्ति (२) सौम्य-
 येवाऽऽहुत्या दिवो वृष्टिमव कन्धे मधुषा मं
 यौत्यपां वा एष ओषधीना* रसो यन्मध्वद्भ्य
 एवौषधीभ्यो वर्षत्यथो अद्भ्य एवौषधीभ्यो
 वृष्टिं नि नयति मान्दा वाशा इति मं यौति
 नामधेयैरेवेना अरुणैत्यथो यथा ज्ञयादसावे-
 हीत्येवमेवेना नामधेयैरा (३) च्यावयति

(कारीरीह्रिमन्त्रप्रवृत्तस्थानम्)

वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोषं
 नह्यामीत्याह वृषा वा अश्वो वृषा पर्जन्यः
 कृष्ण इव सल्लु वै भुत्वा वर्षन्ति रूपेणैवैनं
 समर्धयति वर्षस्पावकृद्ध्यै ॥ ४ ॥

(अष्टौ भवन्ति नावधेयैरैकान्वितैश्च ॥) ।

इति कृष्णयज्ञवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

कारीर्युत्तरभागस्था मन्त्रा अष्टम ईरिताः ।

अथ नवमे पूरैर्यामस्थाः सप्तपानुवाकोक्तमन्त्रा व्याख्यायन्ते ।

इव यजमानस्य वस्त्रपरिधानं विधत्ते-

माहृतमसीति । तूषा वस्त्रस्य दशास्ताः कृष्णा यस्य तत्कृष्णतूषम् । जल-
 पूरितैर्वैपैरादित्यमक्राये सर्वत आकृते सति मुष्टेः स्वरूपं कृष्णं याति । यजमा-
 नोऽपि कृष्णवस्त्रमावरेणो नृष्टिसमानरूपः सन्पर्जन्यं वर्षमितुं प्रभुर्भवति ।

मन्त्रान्तरं विनियुक्ते-

रमयतेति । पतिर्भवति पतिब्रह्माति ।

पुरोवातो वर्षश्चित्पादिमन्त्राणां विनियोगं दर्शयति-

वातनामान्तीति । जिन्वत्प्ररित्यादीनि वायोर्नामानि तदुद्देशेन होमे सति
 यो वायुर्वैपैरीधरः स तुष्टः सन्वर्धयति ।

वाढमाप्ता मन्त्रसंख्यां पश्यंसति-

अष्टौ जुहोतीति । मान्दा वाद्या इति मन्त्रेण सूक्तानां संयवने यदिवास्पर्शे
 तस्याऽऽधारं विधत्ते-

कृष्णाजिने इति । प्रकृतौ कृष्णाजिने इतिःस्वरूपान्गीहीनवहन्ति तण्डु-

(कारीरीष्टिमन्त्राख्यानाम्)

छान्निनष्टि च । अतोऽप्यापि कृष्णाग्निने संववने वा हविः कृतं भवति । देश-
विशेषं विधत्ते—

अन्तर्बेदीति । वेदेर्बेदिः संववने यज्ञभूमिपविश्य हविर्नोषरुष्वते ।

करीराणि विधातुं मत्सौति—

यतीनामिति । प्रारम्भेऽस्य रूपं चतुर्थाश्रमं प्राधानं येषां यतीनां मुखे ब्रह्मा-
त्यमतिपादको वेदान्तशब्दो नास्ति साम्यवीदिन्द्र आरण्येभ्यः श्रमः प्रायच्छत् ।
तथा कौषीथकिञ्चालगोपानिषदीन्त्यस्य प्रतिज्ञां समाम्नायते—^१ अरुंमुस्ताम्पती-
न्सालावुकैभ्यः प्रायच्छत् इति । पतितत्वात्तेषां यथात्वं युक्तम् । तथा
च स्वयंते—

नित्यकर्म परित्यज्य वेदान्तश्रवणं विना ।

वर्तमानस्तु संयासी पश्येव न संशयः ॥ इति ।

तेषां च सालावुकैर्भक्षणं यज्ञकाण्डे समाम्नायते—^२ हन्तो यतीन्सालावुकैभ्यः
प्रायच्छन्नादक्षिणत उत्तरवेद्या आदन् इति । वेदान्तश्रवणवाञ्छां विना
नित्यकर्म परित्यक्तवतां भवतामपीदृशी गतिरिति दर्शयितुं वेदितृषां भक्षणम् ।
सालावुकैरद्यमानानां यतीनां याति क्षीर्षाणि कषाळास्थीनि भूमावपत्न, तानि
स्पर्शपूर्वकत्वेनोदभवन् । ये शालाभिधाना महास्पर्शरास्तेषां फलानि शिरःकपाल-
सदृशानि लक्ष्यन्ते । तेषां कलानां रस ऊर्ध्वमुत्क्रम्य भूमावपत्न । पतित्वा च
सोमलतासदृशीनां लदानां सोमपतिनिधिभूतानामङ्कुररूपाणि करीरशब्दाभ्या-
न्यभवन् । अत इव सोमाङ्कुरसदृशत्वात्सौम्यानि करीराणि, तदाङ्गुलिषु सौम्या
सती दिवः सकाशोद्बुद्धिं प्रस्थापयति ।

अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यमादित्यनुपतिहते ।

आदित्याब्जायते वृष्टिः ॥ इति स्मृतेः ।

सत्तूनां प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते—यत्करिराणीति ।

संववनसाधनं माक्षिकद्रव्यं विधत्ते—

मधुषा समिति । माक्षिका हि नानाविधेभ्यः पुष्पेभ्यो रसनादाय मधु

१ स. "वे ह" । २ क. च. छ. "ज्ञात्वाभाये—अ" । ३ क. च. छ. च.
"च्छत्" इ । ४ स. च. "जमेव सा" ।

कुर्वन्ति । तेषां च रत्नानामोषधिन्यत्वाद्द्वयवाञ्छोभयसारत्वम् । यन्त्रेण संय-
वने निधत्ते-

यान्दा वाक्ता हति । यान्दादीन्यर्षा नामानि तैरेन अभिमुखत्वेन प्राप्नोति ।
किं च, हे देवदत्त त्वमाश्लेष्टेति यथा लोके नृपादेवमेवैषा अपः स्वनामभिराश्या-
वयदि । कृष्णाजिनचन्दनमन्त्रं व्याचष्टे-

कृष्णो अश्वरुचेति । यथाऽश्वो वृषा सेचनसमर्थ एव पर्जन्योऽपि सेचनह-
नर्षः सैश्वर्यपूर्णो (रणे) न कृष्ण एव भूत्वा पश्चाद्वर्षति । अतः कृष्णेन रण-
क्षेत्रेणैव पर्जन्यं समृद्धं करोति । तच्च वर्षस्यावरोधाय संपद्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णपञ्च-
दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थमपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थमपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

देवां वसन्त्या देवाः शर्मण्या देवाः सपी-
तयं इत्या बध्नाति देवताभिरेवान्वहं वृष्टिभि-
च्छति यदि वर्षेत्तावत्येव ह्येतन्म यदि न
वर्षेच्छ्वो भूते हविर्निर्वपेदहोरात्रे वै मित्रावरु-
णावहोरात्राभ्यां सलु वै पर्जन्यो वर्षति नक्तं
वा हि दिवा वा वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन
मागधेयेनोषं धावति तावेवास्मै (१) अहो-
रात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयतोऽग्नेये धामच्छेदे पुरो-
डाशमष्टार्कपालं निर्वपेन्मासुतः सप्तर्कपालः
सौर्यमेर्ककपालमग्निवां इतो वृष्टिमुदीरयति

(कारीरिक्तरभास्यामन्त्रव्याख्यानम्)

मरुतः सुष्टां नयन्ति यदा खलु वा असावा-
दित्यो व्यहराश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति
धामच्छदिव खलु वै भूत्वा वर्षत्येता, वै देवता
वृष्ट्या ईशते ता एव स्वेन भागधेयेनोष धा-
वति ताः (२) एवास्मै पुजन्धं वर्षयन्नुता-
वर्षिष्यन्वर्षत्येव सृजा वृष्टिं दिव आऽग्निः
संसृजं पुणेत्याहिमाब्जेवामृश्रापः समर्धयत्ययो
आभिरेवामूरचैर्यज्जा आंसि प्रयमजा बलमसि
समुद्रियमित्याह ययायजुरेवैतद्वृजम्भय पृथि-
षीमिति वर्षाक्षा जुहोत्येषा वा ओषधीनां
वृष्टिवनिस्त्येव वृष्टिमा च्यापयति ये देवा
दिविमागा इति कृष्णाजिनमबं धूनीतीम
एवास्मै लोकाः प्रीता अभीष्टा भवन्ति (३) ॥

(अस्मै धावति वा वा एकविंशतिथः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्राठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्राठके दशमोऽनुवाकः) ।

वाच्याङ्गमवाः कारीर्या व्याख्याता नवमे स्फुटम् ।

अथोत्तरभागस्थमन्त्रा दशमे व्याख्यायन्ते ।

तत्र त्रिषु दिनेषु क्रमेण ऋक्षिष्ये सक्तुबन्धनार्थं मन्त्रान्वितिसृष्टके—

देवा इति । तप्तान्वन्तोकाभिर्देवताभिरनुगृहीतः प्रतिदिनं वृष्टिपिच्छति ।

तत्र वर्षावर्षपक्षयोर्व्यवस्थया सक्तुहोमे पुरोडाशनिर्वापं च विधये—

(कतिपयैस्तत्त्वमन्त्रन्यास्यानाम्)

यदि वर्षेदिति । तावत्पेव सकृच्चन्द्रे कृते सति वर्षणपक्षे पुरोडाशनिर्वापमन्त्र-
रेण पिण्डीजुंहुमात् । पथमदिने वृष्टौ सत्यां पिण्डत्रयहोमेनैव कर्मसमाधिः ।
तथा द्वितीयतृतीयमोर्दिनयोः । त्रिष्वपि दिनेषु वृष्ट्यभावे चतुर्थदिने पुरोडाशनि-
र्वपि कुर्यात् ।

अहोरात्रावस्तु भवतीति यदता सूत्रकोट्यात्वन्तसंयोगवाचिनी द्वितीया मयु-
ञ्जानेनाहोरात्रयोर्निस्तरं बन्धनं यदुक्तं तद्विधिमर्थवादोक्तमयि-

अहोरात्रे इति । अह्नः सूर्यप्रकाशमुक्तत्वान्नित्यत्वम् । रात्रेरन्धकारेण खी-
(शाऽऽवरक)त्वाद्वृणत्वम् । पर्जन्यथाहोवाम्यामन्त्रेण वर्धितुं न क्षमः । कुतः ।
कालान्तरस्वाभावात् । तथा सति रात्रौ दिवसे वा सर्वदा वर्धिष्यतीति ज्ञातुम-
शक्यत्वाच्चिरन्तरं बन्धनीयम् । तेन तुष्टौ मित्रावरुणौ वर्षयतः ।

हविर्भिर्षेदिति सामान्येन यदुक्तं तदेव विशेषतः मयश्चयति-

अभय इति । धामा इ यत्ते अजरेति धाम्यानुवाक्ययोर्धामशब्दोपेतत्वा-
द्यामच्छदग्निः । तदर्थस्तु धामान्यस्तद्गृहादीन्धकारावादिक्वा वृष्ट्याऽऽच्छा-
दयतीति धामच्छत्तस्मै निर्वापः । अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिरिति स्मृत्यनुसारेणाग्निरस्मा-
ल्लोकादाहुत्यादित्यद्वारा वृष्टिमुत्पादयति । वृष्टाभूत्पादितौ वा वृष्टिं मरुतो यश्च
तत्र नयन्ति । यस्मिन्कालेऽस्तावादित्यो न्यम्भूवैस्तीव्रै रग्निमाभिः परित आवर्ततेऽति-
शयेन संतापं करोति तदा पर्जन्यद्वारा वर्षति । वर्षन्त धामानि गृहादीन्माच्छा-
दयन्निव बहुलभेषुको भूत्वा वर्षति । तथा सत्यग्निमरुत आदित्य इत्येता एव
देवता वृष्टिप्रियमनाम समर्थाः । ताश्च हविर्भित्तुष्टा यजमानार्थं वर्षयन्ति ।
यद्यपि पर्जन्यः स्वयमेवावर्धिष्यन्निव पूर्वं स्थितस्तथाऽप्येतानिर्देवताभिः प्रेरितः
क्षणमात्रेण पुरोवातादिसामर्थ्या संपाद्य सर्वथा वर्षत्येव ।

आमस्थार्त्तपूरणमन्त्रं न्यावष्टे-

सृजा वृष्टिमिति । अग्निः पृणेत्यनेनेसा भूलोकस्था अपः संपर्धयति ।
सृजा वृष्टिमित्यनेनापूः स्वर्गस्था अपः संपर्धयति । किंचाऽऽग्निरेव भूलोकस्थाभिर-
द्भिरमूरच्छेति स्वर्गस्था अपः पान्तुं मच्छति ।

कृष्णाविषोक्षणमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति-

अञ्जा इति । पुनर्नवामां होमं विधत्ते-

(त्रैवातवीतिविधिः)

उन्मन्मथेति । एषा वै पुनर्नवैवौषधीनां सर्वासां मध्ये बृहद्वनिर्बृहियाक् ।
नर्षती बहुलतरसमुद्भवात् । मन्वान्तरं विनियुक्ते—

ये देवा इति । दिवि भागा अन्तरिक्षभागाः पृथिविभागा इत्युक्तत्वात्तेकाः
पीडाः सन्तो यजमानायापीडयदा भवन्ति ॥

इति भीमसायणः चार्षविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहितामाग्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थमपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थमपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

सर्वाणि छन्दास्स्येतस्यामिष्ट्यामनूच्या-
नीत्याहुस्त्रिष्टुभो वा एतद्वीर्यं यत्ककुदुष्णिहा
जगत्थे यदुष्णिहककुभावन्वाह तेनैव सर्वाणि
छन्दास्स्येयं रुग्धे गायत्री वा एषा यदुष्णिहा
यानि चत्वार्यध्वक्षराणि चतुष्पाद एव ते
परावो यथा पुरोडाशे पुरोडाशोऽध्येवमेव
तद्यद्वच्यध्वक्षराणि यज्जगत्स्या (१) परिद्व-
ध्यादन्तं यज्ञं गमयेत्त्रिष्टुभा परि दधातीन्द्रियं
वे वीर्यं त्रिष्टुमिन्द्रिय एव वीर्यं यज्ञं प्रति-
ष्ठापयति नान्तं गमयत्यग्ने श्री ते वाजिना
श्री षधस्थेति त्रिवृत्या परि दधाति सरूपत्वाय
सर्वो वा एष यज्ञो यज्ञैधातवीर्यं कामायका-
माय प्र युज्यते सर्वेभ्यो हि कामेभ्यो यज्ञः
प्रयुज्यते त्रैधातवीर्येन यजेताभिचरन्सर्वो वे
(२) एष यज्ञो यज्ञैधातवीर्यं सर्वेभ्यो

यज्ञेनाभि चरति स्तृणुत एवैनमेतयैव यजेता-
 भिचर्यमाणः सर्वो वा एष यज्ञो यज्ञैधातवीयः
 सर्वेणैव यज्ञेन यजते नैनमभिचरन्स्तृणुत
 एतयैव यजेत सहस्रेण यक्ष्यमाणः प्रजात-
 मेवेनहदात्येतयैव यजेत सहस्रेणेजानोऽन्तं
 वा एष पशूनां गच्छति (३) यः सहस्रेण
 यजते प्रजापतिः सल्लु वै पशून्सृजत ता-
 स्त्रैधातवीयेनैवासृजत य एवं विद्वास्त्रैधातवी-
 येन पशुकामो यजते यस्मादेव योनैः प्रजा-
 पतिः पशून्सृजत तस्मादेवेनान्सृजत उपैन-
 मुत्तरः सहस्रं नमति देवताभ्यो वा एष आ
 वृश्च्यते यो यक्ष इत्युक्त्वा न यजते त्रैधात-
 वीयेन यजेत सर्वो वा एष यज्ञः (४) यत्रै-
 धातवीयः सर्वेणैव यज्ञेन यजते न देवताभ्य
 आ वृश्च्यते द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति
 ते त्रयश्वतृकपालास्त्रिषमुद्धत्वाय त्रयः पुरो-
 डाशो भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोका-
 नामाप्सया उत्तरउत्तरो ज्यायाम्भवत्येवमिव
 हीमे लोका यवमयो मर्ष्य एतद्वा अन्तरि-
 क्षस्य रूपः समृद्धये सर्वेषामभिगमयज्जवं
 यत्यलम्बहकारः हिरण्यं ददाति तेज एव
 (५) अथ रुन्धे तार्प्यं ददाति पशूनेवाथ
 रुन्धे धेनुं ददात्याशिर्ष एवाथ रुन्धे साम्नो वा

(त्रैधातवीषेष्टिविधिः)

एष षणो यद्विरप्यं यजुषा ताम्यमुक्कयामदानी

धेनुरेतानेष सर्वान्वणानिवं रुन्धे (६) ॥

(जगत्ताम्यभिरभस्तर्वां वै गच्छति यज्ञस्तेन एव विश्वजं) ।

इति छप्पयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके

चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अनुवाके तु दशमे कारीरीष्टिः तत्रापिदा ।

अथैकादशे त्रैधातवीषेष्टिर्दिधेयिते । तत्राऽऽदौ सावित्रेनीषु द्वे धाम्ये विधत्ते—

सर्वाणि छन्दोऽसीति । एतस्यां त्रैधातवीषेष्टौ सावित्रेनीकृतेन सर्वाण्यपि

छन्दोऽस्मिन्नुक्तव्यानीत्यभिज्ञा आहुः । तत्तु सर्वंछन्दोनुवचनं कथं चरद

इति तदुच्यते—ककुच्छन्वस्त्रिष्टुभः सारम्, उष्णिक्छन्दो अगत्याः सारम् ।

अतस्तदुभयानुवचनेन सर्वंछन्दोनुवचनं संपद्यते । य सो अग्रे तयोर्विनिशिवेषा

ककुत्तदीयेषु त्रिषु पादेषु मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । य द्वेये पूर्व्यं यच

इत्येयोष्णिक्दीयेषु त्रिषु पादेष्वपि मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । एतदुभयवचनेन

त्रिषुञ्जगत्पोलपिऽपि मायन्मा अतामशङ्कन् शरयितुमन्तर्भावं दर्शयति—

गायत्री वा इति । उष्णिक्छन्दोऽष्टोऽष्टार्षिणस्तत्राणि । यच चतुर्विंशत्य-

क्षरीण्यन्वन्तर्भूता । यान्वभिकाक्षराणि चत्वारि सन्ति ते चतुष्पातश्चतुस्त्वत्ता

एव । पूर्वस्त्रिप्रपाठके त्रिधातविष्टौ पुरोडाशस्योपरि पुरोडाशान्तरस्यापर्व

विहितम् । एवमपि विधास्यते । एवं सति यथा पुरोडाशोऽभ्युपगम्यः पुरो-

डाशः स्थान्यते, एवमेयोष्णिक्छन्दोऽष्टाव्यामुचि गायत्रीछन्दोऽक्षरसंख्याया अपि-

काक्षराणि चत्वारिति यत्तद्वचनवच्यम् । अतः पुरोडाशसाम्याद्याक्षराधिक्यं

(वैधातवीचिद्विधिः)

शुकमित्यभिप्रायः । + परतौ दे क्षमावुक्ते आ जुहोत हुवस्यतेति मायवी
सामिधेनी, त्वं वरुण इति जगती भवति, ते अववदितुं विष्टुमं विधत्ते—

यज्ञगत्येति । ऋषिः कृच्छ्रन्दसो जगतीवीर्यत्वेन निरूपितत्वाच्चदेवाश्च जगतीकृद्देन
विनश्यते । तस्मिंश्चोष्णिक्कृच्छ्रन्दसि नाप्यन्यन्तर्भावस्योक्तत्वाल्लक्षितलक्षणया जगती-
कृद्दे मायवी भूते । तथा सति परतवद्वाप्यप्य परिधानं यत्तदेवाश्च जगतीपरि-
धानमिति विवक्षितत्वाच्च वाच इत्युच्यते । अथवा शास्त्राग्राह्यतारेण मुख्ययैव
जगत्याऽत्र प्राप्तं परिधानं दूष्यते । तत्परिधाने हि यज्ञं नाशितवान्भवति । अथ
विष्टुभा परिदम्भ्यात्सामिधेनीः समापयेदित्यर्थः । विष्टुभ इन्द्रियसामर्थ्यरूपत्वाच्च
सामर्थ्ये यविष्ठापितवान्भवति । ततो यज्ञं न नाशयति । तां विष्टुभं दशयति—

अग्ने जी त इति । विशन्दा बहवो यस्यां सन्तीति विवती । तेयं तुनी-
यकाण्डस्य द्वितीयवराडके सामान्यास्थानत्वाच्चैव व्याख्यास्यते । यथास्या-
मुचि - विशन्दस्तथा वैधातवीयकर्मनाम्यपि विशन्दोऽस्तीति शास्त्र्यम् ।
सर्वकामसाधनत्वेन मागे विधत्ते—

सर्वो वा इति । सर्वेषु यज्ञेषु यानि श्रद्धासि यमोक्तवानि तानि सर्वो-
ष्योष्णिक्कृच्छ्रयामेवावहन्मानीत्युक्तम् । अतोऽयं सर्वयज्ञस्वरूपत्वाच्चस्य यः
कामोऽस्ति तेन तदर्थं यमोक्तयः । यस्याऽग्नौविष्टोमादिरत्विजो यज्ञः सर्वका-
मार्थं यमुच्यते तस्मात्सर्वयज्ञस्वरूपस्यास्य सर्वकामार्थत्वं युक्तम् ।

सामान्येन सर्वकामार्थत्वं विधाय विशेषतोऽभिचारेद्देतुत्वं विधत्ते—

वैधातवीयेनेति । अभिचारपरिहारार्थत्वं विधत्ते—

एतथैवेति । एतथैव वैधातवीयेतथैव ।

सहस्रदक्षिणाकस्य ऋषोर्दिश्वज्योविरप्तेर्षाममहामतादेरनुष्ठानसिद्धिं यवि
साधनत्वं विधत्ते—

एतथैवेति । यस्तु सहस्रदक्षिणाकेन मागेन यष्टुमसमर्थः सत्सहं तेन वरुण
इति कामयते सोऽयमेतमेष्टया यजेत यथातथ यजानं प्रभूतं वरुणिर्ब सहस्रं
दातुं शक्नो भवत्येव । ततस्तत्सहस्रकर्मानुष्ठानं सिध्यति ।

+ प्रकृताया जुहोत हुवस्यतेति मायवी सामिधेनीषु परिधानीया भवति, तामपवदितु-
मिति ते० । इति ल. पुस्तके पाठान्तगम् ।

(विधातवीधेष्टिभिः)

अथ सहस्रदक्षिणाकेन यामेनेष्टवत् उपरितनचतुविधमज्ञसाधनद्वयार्थं विधत्ते—
 एतयेवेति । यः पुमानोसहस्रदक्षिणाकेन यामेनेष्टवान्भवति स एव वशूना-
 मवसानं प्राप्नोति । तेनोत्तरकानुनुष्टातुपलमर्थो भवति । अतस्त्वतापम्योय वशु-
 कायः सन् जायतिवेदेतेनेष्ट्वा वशुषोनेरस्वादेव यामात्यज्जुप्राप्नोति । तदुत्तरकतुषु
 दावम्यं गोसहस्रमेनं यजमानं प्राप्नोति । मज्ञं सैकल्पाननुष्टातुः सैकल्पमज्ञप-
 रिहारार्थं विधत्ते—

देवताभ्यो वा इति । आवृत्त्यर्थं सर्वथा पिच्छेदो देवतादोह इति यावत् ।

अग्निमर्कमणि द्वयं विधत्ते—

द्वादशकपाल इति । समूहाकारेण गयनायां द्वादशकपालत्वेऽप्यनुष्ठाने
 विसंख्यपाकाभ्युत्कपालाः कर्तव्याः । तेषां विसंख्यया मज्जमानस्य विचारं तदनु-
 न्वयं संपद्यते । पुरोडाशसंख्यां यशंयति—

अथः पुरोडाशा इति । पूर्वपथाठकोविधाताविध ममाश्वैरभ्यं विधत्ते—

उत्तरउत्तर इति । चोदकपातं ग्रीहिपयस्यपयवदितुं पयपयं विधत्ते—

यवमयो मध्य इति । भूलोकवर्तिनो यनुष्याः । स्वर्गलोकवर्तिनः सूर्यचन्द्रा-
 द्यम्ब विसृष्टमुपलभ्यः स इमस्ति तयोरेकविधात्वम् । अन्तरिक्षवर्तिनस्तु पक्षग-
 न्धर्वादयो नापलभ्यन्त इति वैलक्षण्यम् । एवं यवमयस्येतरैरलक्षण्यादन्तरिक्षत्वं
 वाच्यम् । तच्च समुज्जयै संपद्यते । विधातुवर्तिभ्योऽपि पुरोडाशेषु सकृदेव हस्तरसर्प-
 नावदानं विधत्ते—

सर्वेषामिति । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ हिरण्यं तार्प्यं धेनेुरिति दक्षिणा ”
 इति, तदेतद्विधत्ते—

हिरण्यमिति । हिरण्यस्य तेजस्वितात्तद्दानेन तेजःप्राप्तिः । तार्प्यस्य कृता-
 क्तवत्त्वत्वात्तद्दानेन वशप्राप्तिः । धेनोः कावधेनुत्वत्वात्तद्दानेनाभ्युक्तिर्वा प्राप्तिः ।
 सर्वं तेजः सामरूपम् । ह कश्चदित्याम्नातत्वाच्चार्प्यस्य च राजसूये क्षत्रियेण परिहितत्वादी-
 इत्येवं सैन्यवर्गभिर्देश्य तार्प्यं मज्जुषां वर्ग्यः स्वल्पमित्युच्यते । उक्तयेः शस्त्रैर्व-
 तानां जायमाना मदा यास्वबुध्वा वा कथं उक्त्यामदास्तास्तां नवमसूतधेनुवद्द्वयमे-
 तुत्वायेन्वा कर्मवर्गत्वम् । उक्तव्यस्य यदानेनोक्तान्वर्णाप्राप्नोति ।

अथ मीमांसा ।

पञ्चाध्यायस्य द्वितीयपादे निमित्तम्—

“ असमाध्यं समाध्यं वा कामं काने निवर्तिते ।

आद्यः प्रयोजनाभावात्तपो निवर्तितं भवान् ॥ ”

“ चित्वा यजेत पशुकामः, कारीषां वृष्टिकां यजेत ” इत्यादिषु काम-
 धेयैरेतत् पुरुषेण कर्मापेक्षान्तम् । तस्य च समाधेः प्रागेव केनाधिभिहितेन तत्क-
 लमाप्तौ दोषदर्शनेन वा कामो निवर्तते तदानीं कर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावात् समा-
 धनीयमिति चेन्मैवम् । प्रक्रान्तस्य कर्मणोऽसमाप्तौ निन्दाभावाच्चित्तपोः भवणान् ।
 चित्तान्तपो वा एव आवृत्त्येते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते वैष्णवीयेन यजेत
 इति तदुभयं भुवन् । तस्मात्समाधनीयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डोग्यसुर्वे-

दीप्तैरित्थिरसंहितामाध्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽध्यायः) ।

त्वष्टां हतवृत्रो वीन्द्रश्च सोमभाऽहंररास्मि-
 भिन्द्र उपहृवमैच्छत तं नोपाहृत्यत पृञ्च मेऽव-
 धीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्राप्तवा सोमम-
 विवरास्य यदत्यशिक्ष्यत तत्त्वष्टाऽऽहवनीयमुप-
 प्रावर्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति स यावदुर्ध्वः
 पराविध्यति तावति स्वयमेव वधंरमत यदि
 वा तावत्प्रवणम् (१) आसीद्यदि वा ताव-
 दध्यग्नेरासीत्स संमवजग्नीषोमावमि समभवत्स
 इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्कवधंत स इमांल्लोका-
 नवृणोद्यदिमांल्लोकानवृणोचद्वृत्रस्य वृत्रत्वं त-
 स्मादिन्द्रोऽभिमेदपि त्वष्टा तस्मै त्वष्टा वज्रम-
 सिञ्चन्तपो वै स वज्रं आसीच्चमुद्यन्तुं नाशक्यो-

(त्रैषातवीयग्रन्थोद्देशेनेन्द्रादिष्णुदेवताकृतसहस्रदक्षिणयोगिभिः)

दध वै तर्हि विष्णाः (२) अन्या देवताऽऽसी-
त्सोऽब्रवीद्दिष्णवेहीदमा हंरिभ्यावो येनायमि-
दमिति स विष्ण्वेधाऽऽत्मानं वि न्यधत्त
पृथिव्यां तृतीयमन्तरिक्षे तृतीयं दिवि तृतीय-
मभिययावर्तादयविमेघत्पृथिव्यां तृतीयमासी-
त्तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्दिष्ण्वेनुस्थितः सोऽब्र-
वीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदम् (३) मयि
धीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तदस्मै प्रार्थच्छत्त-
प्रत्यंगृह्णादधा मेति तद्विष्णवेऽति प्रार्थच्छत्त-
विष्णुः प्रत्यंगृह्णादस्मास्विन्द्रं इन्द्रियं देधा-
त्विति यदन्तरिक्षे तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुद-
यच्छद्दिष्ण्वेनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार-
स्ति वा इदम् (४) मयि धीर्यं तत्ते प्र
दास्यामीति तदस्मै प्रार्थच्छत्तप्रत्यंगृह्णाददि-
माऽधा इति तद्विष्णवेऽति प्रार्थच्छत्तविष्णुः
प्रत्यंगृह्णादस्मास्विन्द्रं इन्द्रियं देधात्विति यद्विचि
तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्दिष्ण्वेनुस्थितः
सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार्येनाहम् (५) इदम-
स्मि तत्ते प्र दास्यामीति त्वीह इत्यब्रवीत्संधां
तु मे देधावहे त्वामेव प्र विद्यामीति यन्मां
प्रविशेः किं मां भुजा इत्यब्रवीत्त्वामेवधीय
तव भोगाय त्वां प्र विशेयमित्यब्रवीत्तं वृत्रः
प्राविशददरं वै वृत्रः क्षुत्सलु वै मनुष्यस्य

(त्रैधातवीयव्रतस्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्मितिः)

भ्रातृभ्यो यः (६) पूर्व वेदं हन्ति क्षुधं
 भ्रातृभ्यं तदस्मै प्रायच्छत्प्रत्यगृह्णाञ्चिर्माऽ-
 धा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्ताद्विष्णुः
 प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्रे इन्द्रियं दधात्विति यञ्चिः
 प्रायच्छञ्चिः प्रत्यगृह्णात्ताञ्चिधातोश्चिधातुत्वं य-
 द्विष्णुरन्वतिष्ठत विष्णवेऽति प्रायच्छत्तस्मादे-
 ण्द्रावैष्णवश्च हविर्भवति यद्वा इदं किं च तदस्मै
 तत्प्रायच्छद्वचः सामानि यजुश्चि सहस्रं वा
 अस्मै तत्प्रायच्छत्तस्मात्सहस्रदक्षिणम् (७)॥
 (एवमे विष्णुर्वा इदमिदमहं यो भवत्येकविरयतिष) ।
 इति छान्दोग्यब्रह्मवेदीयतैत्तिरीयसंहिताया द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

त्रैधातवीयेतद्वच्ये एकादश उदीरति ।

अथ द्वादशे तस्य व्रतस्येनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वे सहस्रदक्षिणां च विधास्यन्नादौ
 कर्मनाम्नि विधातुत्वसंवादानामोपाख्यानं दर्शयति—

त्वष्टा हतपुत्र इति । विभक्त्यनाशसहस्रपुत्रस्येन्द्रेण कृतो वध—अपरितन-
 मपाठकस्य मथमानुवाके स्पष्टी भविष्यति । स च हतपुत्रस्यष्टः कोपादिभिर-
 हिते सोमयानं कर्तुमुद्यतः । तस्मिन्प्रागे नामाह्वयेत्येनमिन्द्रोऽभ्यशीत् । स तु
 त्वष्टा तं पुत्रं वेधधीरित्यवदत् । तस्मिन्दं नोपाह्वयत् । स चेन्द्रो यज्ञस्य विधायं
 कृत्वा बलात्कारेण सोमं पीडवान् ।

अथ त्वष्टुरभिचारहोमेनेन्द्रवधहेतोः पुरुषस्योत्पत्तिं दर्शयति—

तस्य यदिति । तस्येन्द्रेण बलात्पीतस्य सोमस्य संवन्धि रसत्त्वं यदत्यमय-
 शिष्यस्य तद्रूपहीत्वा त्वष्टाऽभिचारं कर्तुमाहवनीयमुत्प्रेत्य होमेनाग्निं वैशुत्पादनाय पद-
 ममकरोत् । तस्मिन्होमे मन्त्रमिममुच्चारितवान्वाहेन्द्रश्चतुर्वर्षस्येति । तस्यायमर्थः—

(येषां तदधि उच्यते इत्येतेन्द्राविष्णुदेवताफलसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

हेऽग्ने तुभ्यमिदं स्वाहुतं, पुनरिन्द्रस्य श्रातविदा कश्चित्पुरुषो भूत्वा बर्च-
स्नेति । सोऽग्निर्वावता कालेनोऽर्चन्वालात्पुत्रो भूत्वा पराभूतमिदं कर्तुं विष्वा-
मीत्युद्यतो भवति तद्वति काले बह्विः स्वयमेव विरतोऽभून्वाला शान्तेत्यर्थः ।
तत्र यन्मगतस्वरापराधो निमित्तम् । तथा हि, इन्द्रस्य श्रातयितेन्द्रशत्रुरिति
विपक्षार्थं तत्पुरुषसमास्तन्वान्तोदानत्वेन भवितव्यम् । आशुदासस्त्वयं शब्दः
यमुक्तः । स च बहुमीहितं द्योदयति । ' बहुमीहो यज्ज्या पूर्वदम् ' इति
पूर्वदद्यादुदासत्वाविधानात् । सति बहुमीहाभिन्दः श्रातयिता यस्त्वयर्थो भवति ।
सोऽयं यन्मगतः स्वरापराधः । अपराधाभावे सायुज्यतया ज्वालका यजमानस्य
कार्यसिद्धिः सूचिता भवति । अपराधे त्वन्नतया ज्वालका यजमानस्य कार्यसि-
द्धयभावः सूच्यते । यद्यपि कार्यसिद्धयभासतुवनायामि- (प्रेः) यवगमन-
तयासीत्, यदि वा कार्यसिद्धेः सूचनार्थमग्निन्वा (प्रेज्वा) जया अधिका वाद्विरभूत्,
तद्यथा तद्य' वा तिष्ठतु । स त्वग्निः पुरुषरूपेण संभवन्नेवाग्नीविरोधावभिष्मन्म
समुत्पन्नो होमाचाराङ्गनराभिमानिनमग्निदेवं ह्यमानरसाभिमानिनं सोषदेवं च
स्वमुखे यक्षिष्योभयोः पार्श्वोरुभ्यां धोदन्तवाङ्मिषा दक्षवानित्यर्थः । एतच्चो-
परितनमपाठके ' तावच्चूतामभिसंक्षी दे स्वः ' इत्यत्र स्वक्षी भवितव्यति ।
एतत्सोऽन्तरस्य पुरुषस्य पुत्रत्वं दर्शयति—

स बहुमात्रमिति । इदुवागो यावति वेदे यवति तावन्तं देवं सर्वान्तु विष्णु
ध्याप्य प्रतिदिनमयमवर्धत, तेन सर्वलोकावरणादस्य ब्रुवत्वम् । अथास्य ब्रुवस्य
वधाय साधनभूतस्य यजस्योत्पत्तिं दर्शयति—

तस्मादिति । तस्यास्तत्सर्वलोकावरकादुक्त्वादिन्द्रोऽबिभेत् । यथेन्द्रस्तथा स्वहाऽ-
प्यबिभेत् । विष्वापि लोकेऽवनेनाऽऽवृतेषु त्वष्टरिन्द्रस्य शोषयोः तपान एव
स्थानाभावः । तत्संवेष्टा तं वृत्तं हस्तुं तेनेन्द्रेण सह मेर्वी कृत्वा तस्या हन्त्राव
यज्यमस्तिष्ठात्, अस्त्ररूपत्वायाविपन्वितेन जलेन तदीयं यज्जं यक्षास्य तस्मै
दत्तवानित्यर्थः । सोऽयमिन्द्रसंबन्धी यज्जोऽग्निमन्त्रितत्वात्तपोरूप एवाऽऽसीत् ।
तपोरूपस्य तस्य यजस्योद्यमनाय विष्णुसहकार्यपेशाभिन्वस्य दर्शयति—

तमुद्यन्तुमिति । येदेन्द्र उद्यमने शक्तो नाभूतदार्ढी तस्येन्द्रस्य पुरतो
विष्णुर्नोप काचिदेवताऽऽसीत्तं विष्णुदेवं पार्थितवान्ब्रुवस्य वीर्यं स्मृत्वा यजमान-
स्य यव हस्तो यज्यमद्यन्तुं न प्रभवति । येन वीर्येणार्थं ब्रुव इदं यगदुभ्यामवाह्य

(त्रैशक्तसीयद्वयोद्देशेन—अविष्णुवैवता कवसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

वाहशं वीर्यपात्रागुभावस्थाद्वनादाहरिष्यावः । अथो हे विष्णो मम सहकारित्वं यामच्छेति । पार्थिवस्य विष्णोः साहाय्याचरणपकारं दर्शयति—

स विष्णुरिति । विष्णुर्भूर्विश्वं संपाद्य रक्षणाय लोकत्रये स्थापितवान् । यस्मादस्य वृक्षस्याभिवर्षावर्षासुर्वादिभ्योऽपि रूपाया वृक्षेरपमित्रोऽविभेदत्वादि-
न्द्रभीतिनिवारणाय भूर्तिवयस्यायनं युक्तमित्यभिप्रायः । भूर्तिवयस्यापचादूर्ध्वं प्रवृत्तमिन्द्रव्यापारं दर्शयति—

यत्पृथिन्यामिति । विष्णुना स्वकीयवक्ष्यमामद्वयापेक्षया तृतीयं शरीरं पृथिव्यां यत्स्थपितमासीत्तेन युक्तः स इन्द्रस्तस्य विष्णोः पृष्ठतः स्थितस्त्वं वज्रमुदयच्छत् । तदानीं स वृक्षो भीतः सन्निन्दमिदमब्रवीत्—हे इन्द्र मे शरीरं वा महारस्ति वा इदं किञ्चिन्मयि वीर्यं पृथिवीव्यापिक्षमं तत्तत्त्वं तुभ्यं दास्यामीत्युक्त्वा तदिन्द्राय दत्तवान् । स चेन्द्रस्तस्वी चकार । स्वीकृत्य च मां वाह-
येति वृक्षमिष्यन्ने तद्वीर्यं वाहारेण प्रायच्छत् । स च विष्णुरस्यासु मध्येऽपमित्रो वीर्यं धारयति त्वमित्येवार्थं तद्वीर्यं पश्यगुह्यात् । ईदृशमिन्द्रकृत्यं द्वितीयपर्वण्ये दर्शयति—

यदन्तरिक्ष इति । हे विष्णो पूर्वं सकृद्वीर्यग्रहणेन मां चारितवानसि, तदपेक्षं द्विर्मां चारयेति त्रुणवीर्यं प्रायच्छत् । तृतीयपर्वण्ये तस्येन्द्रस्य कृत्यं दर्शयति—

यद्वितीति । येन वीर्येणाहमिदं जगद्व्यापदवानस्मि तत्तत्त्वं ते प्रदास्यामीत्युक्ते इन्द्रोऽङ्गनी चकार । अङ्गीकारार्थोऽयं स्वीशब्दः । अस्तु तथेत्यर्थः । तस्य वीर्यस्य प्रदानादपमेवेन्द्रवृषोः सार्धं दर्शयति—

संधां तु सामिति । तुशब्दो वक्तव्यशेषतद्भावद्योतनार्थः । तत्तत्त्वं वीर्यं तुभ्यं दास्यामीति (मि) कितवन्वच्छेषं वक्तव्यमस्ति । तावदुभौ संधानं कर-
वाव । तद्विशं संधानमिति तदुच्यते—हे इन्द्र त्वामेषाहं पविशामीति । तत्र इन्द्र इक्ष्मणवीर्यादि त्वं मां पविशेस्त्वदा किं मोमेव मोक्षयस्व इति । ततो वृत्र इक्ष्मण-
वीर्याहं त्वां मोक्षये, किंतु स्वामिन्धीश्वराग्निपाटवेन प्रकाशयेयं दीपयेयं, तत्र तत्र बहुविधानमोद्यामोपयुज्येत । तत्रत्यां पविशामीत्युक्त्वा तमिन्द्रं वृत्रः पावि-
यत् । पविदृश्यं वृत्रो वज्रचूर्णक्षमपवकाशस्त्वमुद्रमभवत् । लोकेऽपि वज्रमुद-

१ स. च. "कापी भवितुमा" । २ स. च. "येन इ" । ३ स. च. मां वृत् । ४ स. च. "येन त" । ५ स. च. "कवादा इ" ।

(रेन्त्राचार्यस्यचक्रविधिः)

स्पोदरे वर्तमाना क्षुदेवात्मन्तवाधकत्वात्सहस्रो ज्ञातुम् । एतदेदनस्य क्षुद्वधातः
फलम् । तस्य पुनस्य पदेशात्पूर्वं पुनोक्तगतवीपदानं यदस्ति तद्विदानीं दर्शयति—

तदस्मा इति । पूर्ववद्भ्यासुमेयम् । इदानीं विधातुमिर्वचनं दर्शयति—

यच्छिः प्रेति । क्षुदस्य विदारप्रदानेनैवस्य विदारपतिग्रहेण च वीपत्वस्य
पुरोडाशस्य हविषस्त्रिधा भिन्नस्य विधातुनाम संपन्नम् । ययो धातवश्चतुष्कृता-
ल्लरूपा भेदा यस्य द्वादशकृतात्पुरोडाशस्य सौम्यं विधातुः । त्रिसंख्यातस्य ह-
विषो व्यासक्तदेवता विधत्ते—

यद्विष्णुरिति । यैस्माद्विष्णुरनुकूलत्वेन स्थितस्तस्मै च विष्णवेऽयमिन्द्रोऽ-
त्यादरेण यावच्छतस्माद्भ्यासकयोरिन्द्रविष्णवोस्तत्र देवतादयम् । विदारं यत्
तद्वीपत्वं हविर्वेदवत्त्वेण यज्ञसति—

यद्वा इदमिति । अत्र च या हिरण्यदक्षिणा पूर्वमुक्ता तस्याः संख्यावि-
धिमुचयति—

सहस्रमिति । यस्यात्सहस्रमेवमिदं वीपं दत्तवांस्तस्मात्सहस्रदक्षिणाकमिदं
कर्म ब्रूय्यम् ॥

इति भीमस्तोत्राचार्यविरचिते माधर्षीये वेदार्थयकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तेजिसिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयाहं चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

देवा वै राजन्याञ्जायमानादधिष्युस्तमन्त-
रेव सन्तं दाम्नाऽपौम्भन्त वा एषोऽपौम्भो
जायते यद्राजन्थो यद्वा एषोऽनपौम्भो जायंत
पुत्रान्मन्थरेथं कामयेत राजन्यमनपौम्भो जा-
येत पुत्रान्मन्थरेदिति तस्मा एतमैन्द्राचार्य-
स्परथं चक्रं निर्वपेद्विन्द्रो वै राजन्यो ब्रह्म बृह-
स्पतिर्ब्रह्मणेवैवं दाम्नोऽपौम्भन्तान्मुञ्चति हिर-

(ऐन्द्राचार्यस्यचरुविधिः)

अथ दाम दक्षिणा साक्षादेवैनं दाम्नोऽपोम्भ-

नाम्मुञ्चति (१) ॥

(एनं दार्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदयितैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

वैधातवीजयागस्य द्वादशे दधतेरिता ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाक ऐन्द्राचार्यस्य चरुं विधातुं मस्तौति—

देवा वा इति । राजन्वस्थापतिबद्धशक्तिकत्वेनेतरैरिव देवानपि हनिष्यतीति यत्वा देवा भीताः सन्तो गर्भवन्ध एव स्थितं सन्तं राजन्वं शक्तिप्रतिबन्धक-
क्षणेन दाम्नाऽनवशक्तिको यथा भवति तथौन्मध्यशक्तिप्रतिबन्धं पुरितवन्तः ।
अत एव सर्वत्र लोके राजन्वः प्रतिबद्धशक्ति एव जायते । यद्यपि बद्धशक्ति-
को जायेत गर्भविमर्शनपारम्प्य वैरिणो पारयन्त्रिव लोके चरेत् । इदानीं विधत्ते ।

यं कामयेतेति । यं राजन्वं परम्प्यमुरेवं कामयेत देवैरप्रतिबद्धशक्तिकोऽयं
यापतां सर्वत्र विवारकान्चैरिषो मारयेव चराक्षिति तस्येयमितिः । देवेभ्यन्द्रस्य
क्षत्रियत्वं बृहदारण्यके समास्नातम्—“ मांभेवानि देवता क्षत्राणीन्द्रो वरुणः
सोमो रुद्रः ” इति । तस्याम्पमध्येषु राजन्व ऐन्द्रः । “ जस्र वै देवानां बृह-
स्पतिः ” इत्यस्य श्रवणाद्बृहस्पतेर्मांक्षण्यार्जितत्वम् । अत ऐन्द्राचार्यस्यचरु-
विरुद्धे सत्त्वेनैन्द्रं राजन्वं जस्रणा बृहस्पतिसामर्थ्येन दैविकाशक्तिप्रतिबन्धा-
भ्योचयति । अचोचितां दक्षिणां विधत्ते—

हिरण्यमथमिति । दाम रज्जुः । बन्धके दापयि दत्ते सति चरुस्तव एव
बन्धशोको भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपयैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(वाक्यानुशासनाभिधानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थोऽपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

नवोनवो मवति जायमानोऽहो केतुरुप-
माभेत्यग्रे । भार्गो देवेभ्यो वि दधात्यायन्त्र
चन्द्रमाभितरति दीर्घमायुः । यमादित्या अश-
वामाप्पाययन्ति यमक्षितमक्षितयः पिवन्ति ।
तेन नो राजा वरुणो बृहस्पतिरा प्याययन्तु
भुवनस्य गोपाः । प्राच्यां दिशि त्वमिन्द्रामि
राजोतोदीच्यां बृजहन्वृजहाऽसि । यन्न यन्ति
स्योत्यास्तत् (१) जितं ते दक्षिणतो वृषभ
एधि हव्यः । इन्द्रो जयाति न परो जयाता
अधिराजो राजंसु राजयानि । विश्वा हि
भूयाः पूतना अभिठीरुपसधो नमस्यो यथाऽ-
स्तत् । अस्येदेव प्र रिरिषे महित्वं दिवः पृथि-
व्याः पर्यन्तरिक्षात् । स्वरादिन्द्रो दम आ
विश्वमूर्तः स्वरिरमजो वषक्षे रणाथ । अभित्वा
शूर नोनमोऽङ्गधा इव धेनवः । ईशानम्
(२) अस्य जगतः सुवर्दशमीशानमिन्द्र
तस्थुषः । त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य
कारवः । त्वां वृजेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां
काष्ठास्वर्वतः । त्वव्यार्ष इन्द्र ते शतं शतं
भूमिरुत स्युः । न त्वां वञ्चिन्तसहस्रं सूर्या
अनु न जातमष्ट रोदसी । पिवा सोममिन्द्र
मम्वेतु त्वा ये ते सुपाव हव्यश्वाग्निः (३)

सोतुर्बाहुभ्याः सूर्यतो नावा । रेवतीनिः सध-
माद् इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभि-
र्मदेम । उदग्ने ऊर्चयस्तव वि ज्योतिषोद् रथं
जातवेदसः सप्त त्वा हरितो रथे दहन्ति देव
सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण । विश्वं देवाना-
मुदमादनीकं चक्षर्मिजस्य वरुणस्याग्नेः ।
आऽशा यावापृथिवी अन्तरिक्षः सूर्य आत्मा
जगतस्तस्युषः (४) च । विश्वे देवा क्रंता-
वृथं क्रतुभिर्हवनधृतः । जुषन्तां युज्यं पर्यः ।
विश्वे देवाः शुणुतेमः हवे मे ये अन्तरिक्षे य
उष यषि ह । ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा
आसद्यास्मिन्वाहिर्षिं पादयध्वम् (५) ।

(तदीयानमर्दिस्तरथुषेक्षः शर्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

देवा भनुष्या देवासुरा अंजुपन्देवासुरास्तेषां गायत्री पञ्चापतिस्त्वा यवाग्ने
गोभिभिर्वा मासुर्व देवा वसव्या अग्ने मासुर्व देवा वसव्या देवाः शर्मण्याः
सर्वाणि त्वष्टा हतपुत्रो देवा ये राजन्माजपोनवधर्तुर्दश ॥ १४ ॥

देवा भनुष्याः प्रजा पञ्चदेवा वसव्याः परिदध्वादि-

दधस्यष्टावतारिः शर्व ॥ ४८ ॥

हरिं ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(आध्यानुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थपपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

त्रयोदशे चरुः भोक्तः अकिस्तम्भनिवारकः ।

इत्थं कान्धेष्टयः समाधाः । आध्यान्विमानुवाके चतुर्दशे याज्यानुवाक्या वक्तव्याः । तत्र “ यः पापयक्ष्मगृहीतः स्यात्तस्मा एतमादित्यं चरुं निर्वपेत् ” इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—नवो नव इति ।

आदित्यस्य चन्द्रदीप्तिकारणत्वाच्चन्द्रभिदेनाऽऽदित्य इह स्तूयेत । चन्द्रमा जायमानः प्रतिदिनमुदयं मच्छन्नवो नवो भवति । शुक्लमतिपथेककलायुक्तः । द्वितीयार्धा कलाद्वययुक्तः, इत्येवं कलावृद्धिक्षयाभ्यां प्रतिदिनं नूतनत्वम् । चन्द्रवर्ही(चन्द्रदी)प्तिकारणमभूत् । (गभून) आदित्योऽपि प्रतिदिनं नूतनो भवति । स्वल्पे बुद्धिक्षयाभावेऽपि दक्षिणोत्तरगतिभ्यां नूतनत्वम् । स चाह्ना केतुधिक्क, तस्मिन्नुदिते सत्यहरिद्वयि ति ज्ञायमानत्वात् । उपर्यां प्रमातृकालानामग्रे उपक्रमे याज्यामुदयवेति, तदनुरोधेन मातरमिहोत्रादीनां प्रकृतेर्देवभ्यो भार्गं विदधाति । तादृशचन्द्रकलावृद्धिक्षयहेतुरादित्य इह कर्मण्यागच्छन्दीर्घमायुः प्रविरतिं प्रकुर्वेण ददातु । तत्रैव याज्यामाह—

यमादित्या इति । यं चन्द्रमसयंशुं स्थिरभूककलमनावावशिष्टमादित्या शुक्लपक्षे प्रतिदिनमेकैककलापदानेनाऽऽप्याययन्ति । किंच, यवक्षितं पौर्णमास्यामक्षीणचन्द्रं कृष्णपक्षे प्रतिदिनं यच्छ्रयादयो देवाः स्वयमक्षितयः क्षयरहिताः पिबन्ति, एकैकां कलापपक्षयन्ति । अत एव सोमोत्पत्तौ स्मर्यते—“ ययमां पिबते यक्षिः ” इति । ज्योतिःशालप्रक्रियया त्वादित्यमरस्य एव स्वयमक्षितय एवैकैकां कलां पिबन्त्याच्छादयन्ति । तेने चन्द्रेणामृते(तमये)न राजा दीप्यमान आदित्यो वरुणो बृहस्पतिरिवेवपादयो भुवनस्य नोप्यारो देवा नोऽस्मान्निगमस्तान्त्रोमं भिवापाऽऽप्याययन्तु ।

“ यं काम्येवाज्यादः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधानं निर्वपेदिन्द्राय राज्ञे पुरो-
डाशमेकादशकपालमिन्द्रायपिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे ” इत्यत्र राजेन्द्रहविषः पुरो-
नुवाक्याख्या स्वरादिन्द्रहविषो याज्याख्यायुग्मयाकारामृचं पठति—

प्राच्यामिति । हे इन्द्र त्वं प्राच्यां दिशि राजाऽविवतिरसि । अपि च, हे बृहस्प-
दीत्यां वृषहा वैरिपातकोऽसि । किंच, सोत्या नद्यो यत्र यन्ति तत्सर्वं ते जितम् ।

मयो हि सर्वांस्तु दिक्षु व्यवहन्ति । अतः सर्वत्र तव विजय इत्यर्थः । किञ्च, त्वं वृषभः कापानां वर्धयिता हव्यो होमयोग्यः सुदक्षिणत एध्वाहवन्विषस्य वक्षिणभागे स्थितो भव । तत्र स्थित्वा हि कस्मिन्महर्षिर्दीयते । रात्रेन्द्रहविषो माग्वा, अभिरात्रेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येऽयमयस्त्वामुचं पठति—

इन्द्र इति । इन्द्रः सर्वत्र अत्येव न तु कापि पराजयते, सर्वेषु राजस्वधिको राजा भूत्वा सर्वान्मान् राजयाति अराज्ञामपि राज्यपदानेन राज्यं संशदयति । किञ्च, सर्वेषां राज्ञामुपसद्यः करण्यो नमस्कारार्हश्च यथाऽस्येत मकारेणासि तथा विद्वाः पृथनाः परकीयसेना अमिहीरभिभवितुं समर्थो भूयाः । अभिरात्रेन्द्रहविषो माग्वा, स्वरात्रेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येऽयमयस्त्वामुचं पठति—

अस्येदेवेति । इदेयेषुभयं मित्रिवाऽवधारणे वर्तते । अत्र च न तु चेत्प्रादिवन्निपाततमु दापयैकार्यत्वम् । प्ररिचिच इत्यत्र मशब्दोऽतिशब्दार्थे वर्तते । अस्मेदेवास्येन्द्रस्यैव महित्वं महिषा परितो दिवः पुष्टिभ्या अन्वरिक्षाच्च प्ररिचिचे सर्वतो लोकावयमतिरिच्य वर्तते इत्यर्थः । किंचेन्द्रो रणाय युद्धार्थमावयन्न अभि-मुत्सवेन वहति सेनां मापयति । कीदृश इन्द्रः, स्वराद् स्वममेव राजा न तु परतन्वः । दमे गृहे विभगूर्तो विद्धानि सर्वाभ्यामुधानि मूर्तान्पुष्टतानि येनासौ विभगूर्तः । युद्धार्थं त्वया निर्गन्तुं गृहेऽप्युद्यतायुध एव वर्तते, किमु वक्तव्यं रणभूमावित्यर्थः । स्वरितुं परकीयसेनानामुपरि गन्तुं श्रीलमस्येति स्वरिः । अमत्रोभ्याद्वोवात्कुटूपादभ्यदानेन वापय इत्यमरः ।

‘ य इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्वात्तमेतमा सर्वपृष्ठमा माजयेत् ’ इत्यत्र राधेतरेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्या, रैवतेन्द्रहविषो माग्नेत्युभयस्त्वामुचं पठति—

अभि त्वेति । अदुग्धा येनयो यथा वन्तान्पत्न्यादरेण हम्भारत्वं कुर्वन्ति तथा शूरेन्द्र त्वापमितो मोक्षुपः पुनः पुनः स्तुनः । कीदृशं त्वाम्, अस्म जगतो जङ्गममस्य पाणिजातस्येशानं तस्थुषः रथावरस्यापीशानं तुवर्हं स्वमस्य मदर्थेपितारम् ।

राधेतरेन्द्रहविषो माग्वा, राधेतरेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येऽयमयस्त्वामुचं पठति—

त्वा मिद्धीति । हे इन्द्र कारयः कर्दारो वयं त्वाभिस्त्वामेव हवामव आह्वयापन्न किन्निमित्तं, वाथस्य साताञ्जस्य कृन्निमित्तम् । अत एव साताञ्जस्य त्वत्पत्न्यवयवम्

(शाज्यानुवाक्यानिबानय)

छन्दोगा अधीयते । वृत्रेषु वैरिषु मात्रेषु सत्यार्तिं सन्मार्गपालकं त्वावाहयामः । नरो यनुष्या वषं काष्ठासु सर्वासु दिक्षु अर्बतः सञ्जुतेनागदानधान्दृष्ट्वा त्वावाहयामः । हि यस्तदेवं तस्माद्वीर्यदानेनास्मान्पालयेत्त्वयः ।

बाह्वेन्द्वहविषो याज्या, वैत्सेन्द्वहविषः पुरोनुवाक्येत्पुत्रयत्तुपामृचं पठति—

यद्ध्याय इति । हे इन्द्र यद्यपि सर्वं द्यायः स्युर्धुलोकाः शतसंख्याका भवेयुः, अपि च भूयसीषि शतसंख्याका भवेयुः, तथाऽपि शतसंख्याकैरश्वान् रविशेखेर्धुके ते द्यावापृथिव्यौ जातं त्वामनु नाह जातमात्रं त्वामिधयेनानुकर्तुं न श्यान्तुते न शक्नुत इत्यर्थः । तथा यद्यपि सूर्याः सहस्रसंख्याकाः स्पृस्तथाऽपि हे बर्हिस्तेजसा त्वामनुकर्तुं न क्षमन्त इत्यभिप्रायः । वैत्सेन्द्वस्य याज्या, वैराजेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्पुत्रयत्तुपामृचं कदा चनस्दरीरसीर्येषां नामाऽऽम्नाता किंतु शास्त्रान्तर-बोधेन्याहर्तव्या । ता च प्रथमकाण्ड एक व्याख्याता ।

वैराजेन्द्रस्य याज्या, शाक्रेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्पुत्रयत्तुपामृचं पठति—

पिबा सोममिति । हे इन्द्र त्वं सोमं पिब । त च पीतः सोमस्त्वा मन्दतु त्वां हर्मयतु । हरिनामके अथा यस्यासी हर्मयः, हे हर्मय ते त्वद्धर्मविरुपां-शुसवनदिरूपः पाषाणो यं सोमं सुवावाभिषुतवर्षासं(स्तं) पिबेति पूर्वभान्वयः । कीदृशोऽग्निः, सोतुरभिषोतुर्धृतिजो बाहुभ्यां सृजतः सुष्ठु नियमितः । अत एव नार्वा न त्वंवाधीनो नियमनरहितः सोमं यत्र तत्र पादयित्वा विनाशयति तादृशं सोमं पीत्वा वीर्यं देहीत्यभिप्रायः । शाक्रेन्द्रस्य याज्या, वैत्सेन्द्रस्य पुरोनुवा-क्येत्पुत्रयत्तुपामृचं पठति—

रेवतीनं इति । रेवत्यो वनवत्याः, सधमादोऽस्याभिः सह मादयन्त्यो हर्ष-मुक्ताः, तुषिवाजा बहवन्नेषेता आपो नोऽस्माकं स्वापिनीन्ने तन्तु अस्माकं तु-स्त्राय तिष्ठन्तु । याभिरग्निः सह यत् क्षुण्णः शब्दयन्त इन्द्रं स्तुवन्तो मदेन हवाम ।

‘बभ्रक्षुष्कायः स्यात्तस्मा एतामिति’ निर्वेदग्रन्थे भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपा-ठ २ सोमं चरुग्रन्थे भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालम् इत्यथाऽऽग्रे कर्मणि या-ज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

(वाज्यानुवाकानामिधानम्)

उदमे शुचय इति । उदमे शुचयस्तव शुक्ला इत्येषा पुरोनुवाक्या । सा च पथमकाण्डस्य तृतीयपाठके व्याख्याता । वि क्योतिषा मृदता भातपश्चिरि-
त्येषा याज्या । सा तु पथमकाण्डस्य द्वितीयपाठके व्याख्याता । सौर्ये कर्मणि
पुरोनुवाक्यायाः प्रतीकं दर्शयति—

उदु त्यमिति । तेषं पथमकाण्डस्य चतुर्थपाठके व्याख्याता । तत्रैव
वाज्यायाह—

सप्त त्वेति । हे सूर्य देव त्वां सप्त हरितोऽश्वा रथे वहन्ति । कीदृशं त्वां,
शोचिष्केशं शोचिषि दीप्यमानाः केशस्थानीया रश्मयो यस्य दादशम् । हे
विचक्षणेति सूर्यविशेषणम् । तत्रैव विकल्पितां वाज्यायाह—

चित्रं देवानामिति । चित्रं रक्तश्वेतादिविविधवर्णं देवानां रश्मिनामनीकं
सैम्पसदृशं मण्डलमुदमाहुदेति । कीदृशं, विवादिदेवोपलब्धस्य कृच्छ्रस्य पाणि-
जातस्येन्द्रियाभिष्ठातृवाचचक्षुःस्थानीयम् । तन्मण्डलस्यः सूर्यो जगतो जङ्गमस्य
वस्त्रधुवः स्थावरस्य चाऽऽस्था । स लोकत्रयमायाः सर्वतः पूरितवान् । 'बैभवेदीर-
साग्रहर्षी निर्वेदेद्रावकावः' इत्यत्र पुरोनुवाक्यायाह—

विश्वे देवा इति । विश्वे देवा मुख्यं योग्यं पयः क्षीरवस्तारभूतं हविर्जुष-
न्ताम् । कीदृशा देवाः, कृतावृष कपस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः, कृतु-
भिर्हवन्भुतस्तेस्तेकृतुभिरुपलाक्षिते कर्मण्याह्वानस्य श्रोतारः । तत्रैव वाज्यायाह—

विश्वे देवा इति । हे विश्वे देवा मे मदीनमिदं हवनाह्वानं शुणुत । मे
सूयमन्तरिक्षे स्थान्तरिक्षलोके स्थिता मे चोष समीपे पृथिव्यां स्थिता मे च धमि
पृथोके स्थ मे चामिजिह्वा अग्निरेव जिह्वा मेवां मेऽग्निजिह्वा अग्निद्वारेण
हविषः स्वीकर्तार उत वाऽभ्येषणि वा यजत्रा यज्ञायास्ते सर्वेऽपि अस्मिन्बर्हिषि
यज्ञ आसद्योवविश्य मादमध्वं हृष्टा भवत यजमानं हवैमध्वम् । अत्र विनियोग-
संग्रहः—

“आदित्येष्टो नवेद्वे तु वाज्यापित्यादिकं यव(चाक)म् ।

राजादिगुणकेन्द्रस्य पुरोडाशतमुह्यके ॥

आग्नेय उदविश्वेद्वे उदु त्यं जातवेदस्तु ।

(अष्टौषोमीयहविर्भिद्युषोवृषातः)

सप्त चित्रं वयं सौर्ये सांमहण्या ज(म)ये इमे ।

विभे देवा इति पौका मन्वाः सप्तदशैव हि ॥ ११ ॥

इति भीमस्तापणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यमजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहितामाम्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थपपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽभ्युतो देवादिद्यावीर्यमहेभरः ॥

इति भीमदिद्यावीर्यमहेभरपरायदारस्य भीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

भीविरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापविवाक्येन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे छण्यमजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहि-

तामाम्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थः पपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाहके पञ्चमः पपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामा-

सीस्त्वस्त्रीयोऽसुराणां तस्य अग्निं शीर्षाण्या-

सनत्सोमपानं स सुरापानमन्नादन् स प्रत्यक्षं

देवेभ्यो भागं भवदत्परोक्षमसुरेभ्यः सर्वस्मै वै

प्रत्यक्षं भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं

वदन्ति तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽविभे-

दाहृष्वै राष्ट्रं वि पर्यावर्तयतीति तस्य वज्रमा-

दाय शीर्षाण्येच्छिनयत्सोमपानम् (१)

आसीत्स कपिर्बालोऽभवत्सुरापानं स कल-

चिह्नो यदन्नादन् स तित्तिरिस्तस्याञ्जलिर्ना

ब्रह्महत्यामुपागृह्णात्तां संवत्सरमधिभस्ते भू-
 तान्यभ्यर्च्योद्ब्रह्महस्यति म पृथिवीमुपासीद-
 दस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णाणेति साऽब-
 वीद्वरं वृणे स्वातार्यराधविष्यन्ती मन्ये ततो
 मा परा भूमिति पुरा ते (२) संवत्सरादपि
 रोहोदित्यब्रवीत्स्मात्पुरा संवत्सरात्पृथिव्यै
 सातमपि रोहति वारिवृतं हस्यै तृतीयं ब्रह्म-
 हत्यायै प्रत्यगृह्णात्स्वतमिरिणमभवत्तस्मा-
 दाहितामिः अद्भ्योदेवः स्वर्गत इरिणे नाव
 श्येद्ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णः स वनस्पतीनुपासी-
 दस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णातेति तेऽ-
 ब्रुवन्वरं वृणामहे वृक्षणात् (३) परामवि-
 ष्यन्ती मन्यामहे ततो मा परा भूमे-
 त्याब्रुवन्नादो भूयांस उच्छिष्टानित्यब्रवीत्त-
 स्मादाब्रुवन्नादपृक्षाणां भूयांस उच्छिष्टान्ति
 वारिवृतं ह्येषां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्स
 निर्यासोऽभवत्तस्माच्चिरांसस्य नाऽऽश्मै ब्रह्म-
 हत्यायै ह्येष वर्णोऽथो तल्ल य एव लोहि-
 तो यो वाऽऽब्रुवन्नाच्चिर्येपति तस्य नाऽऽश्मै
 (४) काममन्यस्य स स्त्रीषां सादमुपासीद-
 स्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णातेति ता
 अब्रुवन्वरं वृणामहे अत्वियात्प्रजां विन्दामहे

(अग्नीषोमीयहविर्विध्योक्तशतः)

काममा विजनितोः सं भवामेति तस्मादस्वि-
यात्स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा विजनितोः
सं भवन्ति वारैवृत ॥ सासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै
प्रत्यंगुहणन्सता मलवद्वासा अभवत्तस्मान्मलव-
द्वाससा न सं वदेत (५) न सहाऽऽसीति
नास्था अन्नमयाद्ब्रह्महत्यायै ह्येषा वर्णं प्रति-
मुष्यत्तऽऽस्तेऽथो सत्त्वाद्दुरभ्यर्जनं वाव स्त्रिया
अन्नमभ्यर्जनमेव न प्रतिगृह्यं कार्ममन्यदिति
यो मलवद्वाससः संभवन्ति यस्ततो जायते
सोऽभिज्ञस्तो यामरण्ये तस्यै स्तेनो यो
पराचीं तस्यै ह्यितमुष्यपमत्स्यो या साति
तस्या अप्नु मार्कको या (६) अभ्यर्क्के
तस्यै दुधर्मा या प्रलिखते तस्यै सत्त्वतिरेप-
मारी याऽऽर्क्के तस्यै काणो या द्धौ धावते
तस्यै श्यावद्व्या नस्तानि निछन्तते तस्यै
कुनसी या छणत्ति तस्यै ह्यिबो या रन्जुः
सुजति तस्या उग्रन्ध्रको या पर्णेन पिबति
तस्या उन्मोदिको या स्वर्णेन पिबति तस्यै
स्वर्चस्तिष्ठो रात्रीवितं चरेदजालिना वा विवे-
दस्वर्णेन वा पात्रेण प्रजार्थं गोपीयार्थं (७) ॥

(यत्सर्वेष्वर्थे ते वृक्षयात्तस्य नाश्रये वदेत मार्कको या स्वर्णेन वा पीबेत् ॥)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(५० अध्यायानुवाकः) ।

यन्म भिःशक्तिर्वेदा यो वेदेष्वोभयिर्जं जगत् ।

विभेष नमः कवे विद्यापार्थिवहेत्वरम् ॥

द्वितीयपार्थिवपुत्रः श्रीकृष्णमित्रैः प्रपाठकैः ।

उक्ताः काव्यकलाः काण्डे द्वितीये प्रवृत्तस्तु यत् ॥

आद्ये दशैकैः प्रपाठकैः सप्तममभिरुचयम् ।

विषयो यः प्रथमः, बहवः प्रवृत्तादिताः ॥

तच्छेषां विषयो काव्यः व्याख्येया होमयन्त्रकाः ।

॥ अर्जुनस्य कथा यथा दण्डेने पाठकद्वये ॥

प्रपाठके प्रवृत्तैः प्रकाशं द्वादश संस्थिताः ।

आध्यात्मिक पूर्वकथनं धाम्ना वृत्तमभिरुचयः ॥

होमयन्त्रादिप्रकाशः प्रवृत्तादिप्रकाशयन्त्रैः ।

अर्जुनोभीयहृतिः विभिस्यवाऽऽद्योद्देश्यैः ॥

यत्र द्वितीयानुवाके वेदेष्वोभयोरभीयपुरोडाशं विधितुस्तदुपोद्भातत्वेन
प्रथमानुवाके काविराख्यधिकारः—

विश्वरूपो वे हृति । विश्वानि बहुविधानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः ।
विभिः शिरोभिरुपेतत्वादिभिरुपेतम् । यो विश्वरूपनामकस्त्वष्टुः पुत्रः स देवानां
पुरोहितो न तु शरीरमैकं जी, अदुर्गायां तु भागिनेयः । स च सात्त्विकेन
शिरसा सोमं पिबति । रजसेनान्तर्धानं । नापसेन सुरां पिबति । स च वज्रमण्ड-
पेषु गत्वा सर्वेषां ओदयन्महां यथा भवति तथा देवेष्वो हविर्भागो युक्त इति व-
दति । सर्वेषां वरोक्षं यथा भवति तथा रदस्य क्षत्रिभिः सहायं हविर्भागोऽसुरेष्वो
युक्तोऽऽम्हानेनोदितम् यथा भवति त एवं वदति । तेषामृषिणां तस्मिन्वरोक्षवादे
विधासु इत्यर्थः । तस्य वस्तुतयादस्य हृदयपूर्वकत्वात् । लोकेषु तवायं भाग
इति सर्वेभ्यः पुरुषाभ्यः यानिमुत्पादयितुं तस्मिन्ने सर्वे वदन्ति । हृदयपूर्वकत्वाभा-

१. उक्तं जगत्सर्वं हि सा. पुस्तकस्य पाठान्तरम् ।

१ अ. '२५ होमविषय इत्ये ।

(अश्विनीमीयहाविर्विष्णुणोद्भातः)

बल्लङ्कुरा वसिष्ठमिव वरः । पुष्पाभिर्गत्य घनीभूतो रसो निर्वातः । बल-
हत्पायाः स्वरूपस्याभिर्वातस्य स्वरूपं न भोज्यं भवति । अपि च पक्षान्तर-
मस्ति । न सर्वोऽपि निर्वासो निषिद्धः, किंतु यो लोहितवर्णो यथा च्छिन्नवृक्ष-
भेदेनाभिर्गतस्तदेवोभयं निषिद्धम् । अन्यस्य तु निर्वासस्य स्वर्णवपारयमिच्छार्था-
त्तथापशितुं योग्यम् । विष्णु बलहत्पायभागेषु द्वयोः परिहारमुक्त्वा तृतीयस्वर्ण-
शिष्टस्य परिहारं दर्शयति—

स स्त्रीषःसादमिति । श्वियः सम्पत्समीक्षन्ति विभज्येणोपविशन्ति यस्यां
समायामिति स्त्रीसमाधिकेभ्यः स्त्रीषस्तादः । कात्किदादृतुसंभवाद्दीर्घात्प्रथमसंभो-
गादेव गर्भे जातेऽपि कायमुद्दिष्टाऽऽविजनिदोरा मसवास्तुरुणेन संगच्छेमहि ।
गर्भोपद्भवः प्रत्यकायश्च निषिद्धादिनकृतोऽस्माकं वा भूदिति वरः ।

अत एव याज्ञवल्क्यस्मृतिः—

“ यथाकामो भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरपनुस्मरन् ” इति ।

यो बलहत्पायास्तृतीयो भावः सा मलवद्वासा रजस्वला योषिदभवत् ।
यस्यादिर्बलहत्पाया रूपं शरीरे कञ्चुकवर्तिमुष्पाऽस्ते तस्यात्तया सह
संयापणं न कुर्यात् । तया सहैकस्मिन्गृहे वासो न कर्तव्यः । तत्स्वामिकं
तत्सृष्टं बाध्यं नाश्रियात् । अपि चामित्राः केचिदेवमाहुः—स्त्रियाः कुङ्गरूपयो-
मित्तेनाभ्यञ्जनमेवाश्रयस्थानीयं, तदीयं तैलादिकमेव न शुद्धीयात् । तया वा
स्वयसीराम्यञ्जनं न कारयेत् । अन्यदन्नं सःपाभिच्छान्तं भोक्तव्यमिति ।
महङ्गवजस्त्वज्ञानतामि विचचे—

यां मलवद्वाससमिति । अभिशस्तो मिथ्याववादयुक्तः । शपथे, यज्ञ-
वद्वातस्य संभवन्तीत्यनुवर्तते । पराचीमुच्चारणमीत्या लज्जया वा पराङ्मुखीम् ।
सभासपचाङ्मुखो वक्तुमशक्तो हीनपुरुषपदमलम् इत्यनुवर्तते । पादको वरणशीलः
दुग्धनां कुशी । पलितस्ये भित्तौ चित्रादिकं करोति । खलविः केशशून्यः ।
अवपाटी दुर्गन्धयुक्तः । कण्ठः कुण्ठिताक्षः । श्यावदन्मलिनदन्तः । कण्ठसि
मुणादि च्छिन्नसि । उद्वान्मुक्तो रज्जुं बद्ध्वा वरणशीलः । सर्वेण वस्त्रिकेन
घरावादिना । सर्वो वायनः । यस्यादुका दोषा वर्तन्ते तस्यावसरिहाराय
रजस्वलाभर्तं संभवादिवर्जनस्य नियमनाचरेत् । भोजनेऽञ्जलिर्दग्धशरावादिवा
साधनमस्तु । वतावरणमुत्पत्स्यमानायाः प्रजाया रक्षणार्थं भवति ।

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

अथ सीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादं चिन्तितम्—

“न संवेदत मलवदासतामपि पूर्ववत् ।

पुमर्थः स्पास्तकतौ कापि संवादस्याप्रसक्तितः ॥”

दशपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“मलवदासता न संवेदत” इति । अस्य निर्द-
यस्य प्रकरणात्कृत्ववङ्गत्वमिति चेन्न । अपस्तकप्रतिषेधप्रसङ्गात् । “यस्य अत्ये-
हन्वत्प्रमासम्भुका भवति । तामपरुध्य यजेत” इति रणत्वलाया निःसारणाया
कतौ संवादप्रसक्तिः । तस्मात्केवेदपुत्रवार्धस्यास्य प्रकरणादुक्तवर्गः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माधवीयं वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतेत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपवादके

पथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमपवादके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रः सोममाऽहरसास्मि-

भिन्द्र उपह्वयमैच्छत तं नोपाह्वयत पुत्रं मेऽव-

धीरिति स यज्ञवेशसं छत्वा प्रासहा सोमम-

पिबत्तस्य स यदत्यक्षिष्यत तत्त्वष्टोऽऽहवर्नाथ-

मुप प्रावेतयत्स्वाहेन्द्रशत्रुवर्धस्वेति यद्वर्तय-

सद्वृत्रस्य वृत्रत्वं यदववीत्स्वाहेन्द्रशत्रुवर्धस्वेति

तस्मादस्य (१) इन्द्रः शत्रुभक्तस्य संभवं-

जमीषोमावभि समभक्तस्य इषुमात्रमिषुमात्रं

विष्वक्कवर्धत स इमाँल्लोकानवृणोयद्विमाँल्लो-

कानवृणोसद्वृत्रस्य वृत्रत्वं तस्मादिन्द्रोऽविभेत्स

प्रजापतिमुपाधावच्छन्नमैऽजनीति तस्मै वज्रं

(अग्नीषोमीयपुरोडासमितिः)

लिङ्त्वा प्रायश्छेदेन जहीति तेनाभ्यासत
 तावज्ज्ञतामग्नीषोमी मा (२) अ हारावभ्यन्तः
 स्व इति मम वै युवश् स्थ इत्येववीन्मामभ्ये-
 तमिति तौ भागधेयमैच्छेता ताभ्यामितमग्नी-
 षोमीयमेकादशकपालं पूर्णमसि प्रायश्छत्ता-
 वज्ज्ञतामभि संदष्टौ वै स्वो न शक्नुव्य ऐतुस्मिन्नि
 स इन्द्र आत्मनः शीतकुरावर्जनयत्तच्छीतक-
 रयोर्जन्म य एवश् शीतकुरयोर्जन्म वेद (३)
 नैनश् शीतकुरो हतः ताभ्यामेनमभ्यनयत्तस्मा-
 दज्जभ्यमानादग्नीषोमी निरकामतां प्राणा-
 पानौ वा एनं तदज्जहितां प्राणो वै दक्षोऽप्राक्
 कृतस्तस्माज्जन्जन्ममानो ब्रह्मन्मयि दक्षकतु
 इति प्राणापानावेशाऽऽमन्थ्यन्ते सर्वबायुर्गन्धि स
 देवता वृत्राभिर्हृथ वार्चस्मिन् हविः पूर्णमसि
 निरवपद्भनन्ति वा एनं पूर्णमास आ (४)
 अमावास्यायां प्याययन्ति तस्माद्द्वार्चन्ती पूर्ण-
 मासेऽनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायां तत्सश्-
 स्थाप्य वार्चस्मिन् हविर्वर्जमादाय पुनरभ्यासत
 ते अज्ज्ञतां यावापृथिवी मा अ हारावप्रोर्वै
 अित इति वै अज्ज्ञतां वरं वृणावहै नक्षत्रविहि-
 ताऽहमसन्तीत्यसार्वजवीक्षित्रविहिताऽहमितीयं
 तस्माज्जक्षत्रविहितोऽसौ क्षित्रविहितोयं य एवं
 प्राज्ञापृथिव्योः (५) वरं वेदेनं वरो गच्छति

(अग्निमीषुर्वीडाश्रयिभिः)

स आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृषमहन्ते देवा
वृत्रं हृत्वाऽग्नीषोमावब्रुवन्हृद्यं नो बहत्तमिति
तार्वज्रतामपतेजसौ वै स्यो वृत्रे वै त्ययोस्तेज
इति तैऽब्रुवन्क इदमच्छेतीति गौरित्यब्रुवन्गौ-
वां व सर्वस्य मित्रमिति साऽब्रवीत् (६)
वरं वृणे मय्येव सतोभयेन भुजताध्वा इति
तद्गौराऽहरेत्तस्माद्भविं सतोभयेन भुजत एतद्वा-
अग्नेस्तेजो यद्घृतमेतस्सोमस्य यत्पयो य एवं-
मग्नीषोमयोस्तेजो वेदं तेजस्यैव भवति ब्रह्म
वादिनो वदन्ति किंदिद्यत्सं पाणमासमिति
प्राजापत्यमिति ब्रूयाच्चेमेष्ट्रं ज्येष्ठं पुत्रं निरर्वा-
साधयादिति तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरर्वा-
ययन्ति (७) ॥

(अथ वा वेदाऽऽद्यावावृधिन्योरब्रवीदिति तस्माच्चत्वारिंशः)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाह्निके
पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

उपोद्भाते विश्वरूपवधः सम्यक्समीरितः ।

अथ अग्निमीषानुवाकेऽग्नीषोमविपरीडाशं विविस्तुरादी तस्योपोद्भातस्व-विष्णु-
पक्षेण दर्शयति—

त्वंष्टो 'हृतपुत्र' इति । यस्मात्कारणादस्योत्पत्त्यर्थमाहुर्महर्षवत्तस्मात्कार-
णाद्दत्तवत्येतदर्थमिति न्युत्पत्त्या वृत्रत्वं संपन्नम् । यस्मात्कारणात्तद्द्वितीयमातस्वरं

(अग्नीषोमीयपुरोडाशशक्तिः)

वितुष्य चतुर्गृहिस्वरमुच्चारितवान्, तस्मात्कारणादिन्द्रः श्रावयिता यस्येति
 मयुषस्या नूनस्यास्येन्द्रो वातकोऽभूत् । सोऽयं पूर्वपवादके व्याख्यातम् ।

तस्य वधोपायं दर्शयति-

स प्रजापतिमिति । इन्द्रो मम कश्चित्चतुर्गृह इति मदन्यप्रजापतिपतेरिव ।
 तस्या इन्द्राय स प्रजापतिर्वर्जं त्रिकतया नूनमुद्दिश्य छन्द्याभिपन्निवृत्तजलेन योद्धे-
 येन जहीति मदन्यायच्छत् । स हि मारणेऽर्थः । तेन वज्रेण सहितः स इन्द्र
 एते वृषं हन्तुमभिलक्षणाऽऽपताऽऽगतवान् ।

इन्धमुरोद्धारं तनुषयोगं चोक्त्याऽग्नीषोमीयपुरोडाशविधिमर्थवादेनोच्यति-

तावज्जुतामिति । हे इन्द्र मा प्रहा, वृषं मा पहर । आवमन्तः स्वः,
 आनामुभायेतस्य मुखे विहावः । तच्छात्वा स इन्द्रोऽग्नीषीत्-पुनर्वा मम स्थो दे
 वमिदमिति तस्याभ्यामस्येवं धामभिलक्षणाऽऽपच्छात्वा [इति] । ततोऽग्नीषोमी तत्त-
 काशवाभनधोरावयोः किं धामनेममिति पमच्छत् । स चेन्द्रः पूर्णमाते योऽग्नी-
 षोमीयपुरोडाशः स धुषयोर्भाग इति दत्तवान् । अग्नीषोमीयमेकादशकपालं
 निर्दधेदिति विधिरत्र ब्रह्मः । अग्नीषोमयोर्निर्ममनप्रकारं दर्शयति-

तावज्जुतामिति । नूनस्य मुखे इन्तपृष्ठकिम्यामभितः तस्यग्दृष्टावेव वर्ता-
 न्ते । तस्मादागतुं न शक्नुव इति उक्त इन्द्रस्तेयोरावमनाय स्वात्मनः सका-
 श्याच्छीतज्वरं तदन्तरमाहितवान् चोभापुत्यादितवान् । तदानीं शीतरुराभ्याभि-
 रेषयोर्व्वरतापयोर्जन्म तमुत्पद्यम् । तज्जन्मवेदिने न शीतरुरौ हतो न मारयता
 ततः स इन्द्रस्ताभ्यां शीतरुराभ्यामायुजसहशाम्बाभेन नूनमभिलक्ष्य पशुका-
 भ्यामनयदेनं नूनं श्रयोजितवान् । तदा शीतज्वरसंतापाम्बां जज्जम्बमानाम्बु-
 क्षविदारणं कुर्वन्तस्मादबुद्धादग्नीषोमी निर्गतौ ।

प्रतक्कनम्बन्वमुपाश विनिमुह्यके-

प्राणापानाविति । अग्नीषोमी यदा निर्गतौ तदानीं प्राणापानदेवेनं वृषं
 त्यक्तवन्तौ । तयोश्च प्राणापानयोः क्रमेण दशः कशुरित्येव नामनी । यस्मात्का-
 रणादिने लक्षणेनमिनी तस्मात्कारणात्कशुकाले यज्जम्बमानो मुखविदारणत्वात् प्रा-
 ण-

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

विनाशं कुर्वन्त्यजमानो षधि दक्षकतु इति मन्त्रं ब्रूयात् । तिष्ठेतामिति मन्त्रश्च
कपथेषस्याप्याहारः । तेन मन्त्रपठेन प्राणापानावेव स्वास्थनि स्थिरीभारिवन्
बान्धवति । ततोऽपमृत्युपरिहारेण सर्वनायुः प्राप्नोति ।

अध्यानेन वृषवधप्रसङ्गेनाऽऽज्यभागपन्नपुनरुक्तयोः कालभेदेन व्यवस्थां विधत्ते—

स देवतेति । स इन्द्रोऽग्नीषोमममुखा ब्रुवमुखे स्थिताः सर्वा देवता ब्रुवा-
न्निर्भूम निःसार्य ब्रुवहननहेतुभूवं हविराज्यभागद्वयत्वं पूर्णवाने संपादिववान् ।
लोकेऽप्येतं वृषबावरणात्मकं वृषान्वकारत्वेनावस्थितं शत्रुं पूर्णिमादिने ष्योस्नया
पिनाशयन्ति । अपावास्मायां ष्योस्ताया अमावाद्युत्पन्नपन्धकारमाप्यामयन्ति
सर्वतो वर्धयन्ति । यस्मादेवं तस्माद्वृषहननशब्दस्योच्छ्रिते कृत्वाज्यभागयोः पूर्ण-
मासे पुरोनुवाक्ये कर्तव्ये । वृषिधातुमुक्ते कृत्वावाग्रास्थायां पुरोनुवाक्ये कर्तव्ये ।
अग्निर्वृत्राणि जह्वनस्व- राजोत ब्रुवहेत्यनयोर्वृषहननपर्वतिरेके कृचौ वार्धयन्तौ ।
कविर्धमेण वावृषे वर्धयामौ वचोविद इत्येते कृचौ वृषिधातुमुक्तत्वाद्ब्रुवन्तस्यौ ।

मासङ्गिकीवाज्यभागव्यवस्थां विधाय प्रकृतं वृषवधप्रकारं दर्शयति—

तत्संस्थाप्येति । स इन्द्रो ब्रुवहननहेतुभूतमाज्यभागत्वं हविः संपूर्णं
कृत्वा पूर्ववदग्रमादाय पुनरपि वृषमभिलक्ष्य इन्नुमागतवान् । तदानीं घ्राणावृषि-
व्याक्लिप्तमज्ज्वालां—अयं वृषो भूमिभारम्भ शुलोकप्रपन्नं व्याप्याऽऽज्योराभितो
वर्धते । तस्मान्म(इस्म)दीममेतं न ग्रहरेति । तत इन्द्रस्थानङ्गीकारपन्नलोक्य महा-
रमभ्यनुज्ञातुमुक्तोच्यते वरं वृत्तस्यौ । नक्षत्रैर्विहिताऽलंकृता स्यामिति दिवो वरः ।
मनुष्मपशुबृक्षतगतदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रेण विहिताऽलंकृता स्यामिति पुथिव्या
वरः । तेन वरेण ते तथैव स्याताम् । एतद्वराभिज्ञोऽपि स्वाभीष्टं वरं प्राप्नोति ।
ततः स इन्द्रो घ्राणावृषिबीभ्यामनुज्ञातो वृषं हतवान् ।

अध्यामिद्विवस्थाग्नीषोममपुरोडाशस्य देवौ मशंसति—

ते देवा इति । इन्द्रमुक्ताः पार्थिवर्धिनः सर्वे देवा वृषं हत्वा तन्मुखाभिः-
सृतावग्नीषोमौ प्रति हव्यमस्वर्ध्वं बहवपित्यब्रुवन् । तदस्त्वावग्नीषोमौ तान्देवान्-
त्येवमज्ज्वालां—सौ तथाविधौ वृत्रेण चिरं ईशतादपगवतेजस्कावेव संपन्नौ, त्वयो-
स्तथाविधयोस्तेजः सामर्थ्यं वृत्र एव स्थितमिति । ते देवा अजुरन्यरस्तरं को
नाभिदं तेज आप्तुं गच्छतीति । तत्र बुद्धिमन्तो गोः सर्वमित्रत्वेन वैराभावाद्द्वैरेव

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

पुनश्चरिरे गन्तः तेजः समानेष्वतीत्युक्तवन्तः । साधवि गौराकोक्तेन वरये-
 वमसात्तेत-अनयोः संबन्धिः घृतपयोस्तुल्यं तेजो ब्रुवन्तीरादानेष्ट्यापि, आनीतं क-
 तन्मन्वेन सर्वदा तिष्ठतु, यथेष्टेन स्थितेन तेजोभयेन वद्वा तदा स्वीकृतेन भोजनो
 निर्वर्तयेध्यमिति । तमिषं वरं लब्ध्वा तत्तेजो गौरानयत् । तस्माद्वरयुवतास्तोत्रोक्तेष्वपि
 निरन्तरं मयि तिष्ठतेन तेजसा घृतपयोस्तुल्येभ्योमयेन तदा तदा स्वीकृतेन सर्वे
 भोजने विधादमन्ति । तत्र यदुपुनयेन द्वाग्नेस्तेजो यत्तप एतदेव सोमस्य तेजस्तदु-
 भव्येदमेकं तेजस्वी भवतीति ।

तदिदमग्नीषोमीयपुरोडाशस्यैव षोडशासक्यं मजापतिसंवाप्तिस्त्वेन्द्रसंबन्धि-
 स्तेन च पशोस्तपि-

मज्जसादिन इति । नात्र मजापतेर्होविर्भोक्तृत्वेन षोडशासक्यदेवतात्वं, किंतु
 तत्कर्तृसाध्यत्वेन । तत्र पूर्वकाण्ड उदाहृतम्-“मजापतिर्मज्ञानगुणवामिर्होवे
 चामिर्होवे च षोडशासकी चोक्त्यर्थं च ” इत्यादि । तत्र च मजापतिस्त्वेन षोड-
 शासक्यार्णोः स्वकीयं व्येष्टं पुनर्मिन्द्रं निरवासाययान्तिःशेषवित्तदानेन स्थिरनि-
 वाससंकरोत् । एतदपि पूर्वकाण्ड एव स्पष्टमुदाहृतम्-“तेनेन्द्रं निरवासाययान्ते-
 नेन्द्रः परशं काशाममच्छत् ” इति । यथा मजापतिर्विज्ञानसत्तर्जं यथेष्टोऽभ्य-
 षोमीयै ब्रुवान्तिःसार्यं वाम्यामिषं पुरोडाशं दत्तवानिति अस्ति मजापतेरिरे-
 न्द्रस्थितिं संबन्धः । यस्मात्प्रजापतिरिन्द्रं निरवासाययान्तेस्मास्तोत्रोक्तेष्वपि व्येष्टं पुन-
 र्भवेत्-निरवासाययान्ति निःशेषमायुषोऽवसानं येन पुत्री यथा पान्नोति तथा
 कुर्वन्तीतिर्थाः ।

अथ बीजांसा ।

यश्चाप्यायस्य प्रथमवादे चिन्तितम्-

“अस्मिन्नेषीय आग्नेयात्पूरे नो वाऽस्तु पूर्वपठः ।

मासनाशततोऽनेन मन्वकपनकतततः ॥

स्युविक्लादनुष्ठाने यन्वाणोऽस्मरकतवतः ।

यदवत्कं मासणस्यास्ति विधिनाशपि कृतार्थता ” ॥

अग्नीषोमीयमायस्यैषीयमासणे यश्चमपाठके द्वितीयानुवाके संवाम्नातः-
 “वाम्नायेतमग्नीषोमीयवेकादशकपाठं पूर्वमासे वायश्छत् ” इति । आग्नेयमा-

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

गस्तु पञ्चमपाठके तुर्वीयानुवाक आम्नातः—“यदग्नेषोऽष्टाकपाठोऽप्यवस्थापां च
वीर्णमास्थां चाश्व्युतो भवति ” इति । तत्रानुष्ठानेस्म मासृणोऽकविभ्यधीनत्वाद-
ग्नीषोमीयस्यै पथममनुष्ठानमिति शोभे ह्रमः—मन्त्रकाण्डे पूर्वं पठित्वा अग्निम-
मन्त्राः । तथा हि—ह्रस्वकाण्डे आच्यमामप-त्रानुवाकादुत्तरस्मिन्ननुवाके प्रथम-
शोभिर्मूर्धेत्यादिके आग्नेय्यौ याज्यानुवाक्ये आम्नाते । ततः “ यथापते न त्वे-
जसि ” इत्यादिके पाज्यापत्ये । ततोऽग्नीषोमा तवेदतोत्पादिके अग्नीषोमीये ।
आच्यमामप-त्रकाण्डेऽग्रेय जुहं निर्वन्नाम्यग्नीषोमाप्यामित्याग्नेयः पूर्वमाप्यातः । अ-
त्रानुष्ठानेऽप्यग्नेरहं देवयज्यमाऽप्यादो भूयासमित्याम्नात प्रश्नाद्वग्नीषोमाग्नेरहं
देवयज्यमा भूवहा भूयासमित्याम्नापद्ये । पन्त्रकमथ मन्त्रः । मन्त्रैः स्मृत्वा
पश्चादनुष्ठेयत्वात् । मासृणं त्वमाप्यवदार्थविधिनाऽपि वरितार्थम् । अतोऽनुष्ठान-
स्मरणपिबोत्वान्पन्त्रान्वापितुं नास्त्यमिति मन्त्रक्रमेणाऽग्नेयस्यैव प्रथममनुष्ठानम् ।
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थोऽसौ चिन्तितम्—

“ जञ्जाम्यमानप-त्रोक्तिः पुंसो धर्मः कनोरुत ।

वाक्यदायः सक्रियमा द्वितीयस्त्वविरुद्धया ” ॥

इहोर्णमासपकरणे सूत्रे—“ माणो वै दक्षोऽप्रातः कतुस्तस्मात्तज्जाम्यमानो
ज्जाम्यममि दक्षकतु इति माणपानविदाऽऽपन्त्रत्वे सर्वप्राप्तुसेति ” इति । अत्रवि-
नामेन विद्वारितमुखः पुरुषो जञ्जाम्यमानः, तस्य वाक्यामन्त्रोक्तिः प्रदीयते ।
वाक्यं च पकरणाद्विद्यः । तस्मात्किञ्चलं पुंशर्प इति चेन्मैवम् । कदाचपि जञ्ज-
म्यमानपुरुषसंभवेन वाक्यपकरणयोर्विरोधाभावि सत्पुमान्मां कतुपुरुषसंभवेन
रत्नार्थमात् ।

तत्रैव प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ वार्वच्यौ वीर्णमासे स्तो वृधन्वत्यौ तु दशंगे ।

इति प्रधानशेषत्वमुक्तं किंवा व्यवस्थितिः ॥

क्रमेण प्रापित्वा धैत्र्याश्चत्वारोऽप्यव्यमामयोः ।

कनदाक्यं बलीयोऽथ एषां दशोदशेयता ॥

न मुखे सोम इकोऽस्ति नाऽऽधस्तत्वादिकालयोः ।

दशोदशेयवस्थित्या प्राप्नो वाक्याद्व्यवस्थितिः ॥ ”

१ क. घ. ऊ. “नत्योक्त” । २ क. घ. ऊ. “स्य पूर्वत्वे प्रा” । ३ स. घ.
“त्योक्तपक्षे प” । ४ क. घ. ऊ. “त्वाभ्युप” । ५ क. घ. ऊ. “मुता स्मिन्नाज्य” ।
६ क. घ. ऊ. मन्त्राः भूत्वा नोऽप्या” ।

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

दशैर्पूर्णमासपकरणे भूषते—^१ तस्माद्दार्ध्वी पूर्णमासेऽनुच्येते बृधन्वती अमा-
 चास्यायाम्^२ इति । तत्रेदं चार्ध्वीयुगलं बृधन्वतीयुगलं च होत्रकाण्डे आश्व-
 भागयोः कर्त्तव्यैर्ब्रह्मणि जङ्घ्यतदित्यनुवाकेनाऽऽम्नातम् । उदाहरेत् तु ब्राह्म-
 णवाक्येन दर्शपूर्णमासयामयोस्ताद्विधिरवगम्यते । तत्र वाक्यस्य प्रचलत्वादिषां
 मन्वाणां दर्शपूर्णमासयागाङ्गत्वदं न त्वाज्यभागाङ्गत्वमिति प्राप्ते श्रुतः—“अग्निर्ब्र-
 ह्मणि जङ्घ्यन्तु” इत्याग्नेयी प्रथमा चार्ध्वी । “स्यं सोमसि तत्पतिः”
 इति सौम्या द्वितीया चार्ध्वी । “अग्निः प्रत्नेनं मन्वना” इत्याग्नेयी प्रथमा
 बृधन्वती । “सोममीर्मिह्वा रमन्” इति सौम्या द्वितीया बृधन्वती । तत्र मुख्य-
 योर्दशैर्पूर्णमासपुरोडाशसज्जावादाग्नेयैर्द्वयस्य विकल्पेन पुरोनुवाक्यपारवं कथं-
 चिद्भवेत् । सौम्ययोस्तु तत्र संभवति । सोमदेवताया अमावात् । नक्षत्रीयोमी-
 येऽपि केवलः सोमो विद्यते । किंच, पौर्णमास्याममाकास्यायामिति तत्त्वमिमा-
 माभारत्वं गम्यते । तच्च यागवाचित्वे यागस्य मुख्यत्वाच्च संभवति । कालस्य
 त्वत्तर्जनत्वात्तदाचित्वं युक्तम् । किंच, यथाजम्वानुवाकस्यानन्तरमेवायमनुवाकः
 बहिरः । स चाऽऽज्यभागयोरङ्गयोः कयो न तु मुख्ययोर्दशैर्पूर्णमासयोः । तस्माच्च
 यत्रचतुष्टयस्य मुख्ययागाङ्गत्वम्, किं तु आज्यभागाङ्गत्वम् । नन्वेतत्क्रमेणैव
 तत्त्वं तत्राग्न्याग्नेये प्रथमं आज्यभागे मन्त्रोऽग्न्याग्नेयः, सौम्ये द्वितीये सौम्य इत्येवा
 व्यवस्था तिष्ठेन्नैव लभ्यते । वादम् । तथाऽपि चार्ध्वीयुगलं पूर्णमासे बृधन्वती-
 युगलममाचास्यायामित्येषा व्यवस्था पूर्वमप्राक् ब्राह्मणवाक्येन विधीयत इति नै
 वेद्यर्थम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते पाथरीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यब्रह्म-
 द्वितीयैतिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

१ सू. “न जङ्घ्य” । २ क. सं. छ. “वति । सौ” । ३ सू. सं. “कथेनाभिधी” ।

४ सू. च. न तदेव” ।

(अमावास्यायां सामाग्न्यागविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमपत्रादके तृतीयोऽनुवाकः) ।

इन्द्रं वृद्धं अग्निवा॒र॒सं मृ॒धोऽभि प्रा॒ये॒प॒न्त
स ए॒तं वैमृ॒धे पु॒र्णमा॒सेऽनु॒निर्वा॒प्यम॒प॒स्य॒त्त
नि॒र॒व॒प॒त्तेन॒ वै स मृ॒धोपा॒ह॒त॒ यैर्द॒मृ॒धः पु॒र्ण-
मा॒सेऽनु॒निर्वा॒प्यो भ॒ष॒ति मृ॒ध ए॒व तेन॒ यज॒-
मा॒नोऽयं ह॒त इन्द्रो॑ वृ॒ज॒र॒ ह॒त्वा दे॒वता॑भि॒श्वे-
न्नि॒त्र्येण॑ च॒ व्या॒ध्व॒त॒ स ए॒तमा॒ग्नेय॒म॒ष्टाक॑पाल-
म॒मावा॒स्यांया॒म॒प॒स्य॒दैन्द्रं॑ दधिं (१) तं नि॒र॒-
व॒प॒त्तेन॒ वै स दे॒वता॑श्चे॒न्नि॒त्र्यं चावा॑र॒न्ध॒ यदा॑-
मे॒योऽष्टा॑क॒पालोऽमा॒वा॒स्यांयां॑ भ॒ष॒त्ये॒न्द्रं दधिं
दे॒वता॑श्चै॒व तेनै॒न्नि॒त्र्यं च॒ यज॑मा॒नोऽयं॒ रु॒न्ध
इन्द्र॑स्य वृ॒द्धं अ॒प्नु॒यं इ॒न्द्रि॒यं वी॒र्यं॑ पु॒त्रि॒वी॒मनु॑
व्या॒ह॒त॒दोष॑ध॒यो वी॒रु॒धोऽभ॒व॒न्त॒ प्र॒जाप॑ति-
मु॒पा॒धा॒व॒तु॒र्चं मे॑ अ॒प्नु॒यं इ॒न्द्रि॒यं वी॒र्यं॑ (२)
पु॒त्रि॒वी॒मनु॑ व्या॒ह॒त॒दोष॑ध॒यो वी॒रु॒धोऽभू॒व॒ज्जि॒ति
स प्र॒जाप॑तिः प॒श॒न॒ज॒वी॒दे॒त॒द॒स्मै सं न॑य॒तेति॒
तत्प॒श॒व॒ ओष॑धी॒भ्योऽध्या॒त्म॒न्त॒सम॑न॒य॒न्त॒त्य-
त्प॒दु॒ह॒न्त्य॒त्सम॑न॒य॒न्त॒सांवा॒र॒त्य॒स्य॒ सां॒ना॒श्या॒वं
यत्प्र॒त्य॒दु॒ह॒न्त॒प्र॒ति॒धु॒षः प्र॒ति॒धु॒क्त्व॑र॒ सम॑नै॒षुः
प्र॒त्य॒धु॒क्त्व॑ तु म॒रि॒ अ॒य॒त इत्य॑ज॒वी॒दे॒त॒द॒स्मै
(३) शू॒तं कु॑रु॒ते॒त्य॒ज॒वी॒त्त॒व॒स्मै शू॒तम॑कृ॒व॒ञ्चि-

न्द्रियं वावास्मिन्वीर्यं तदक्षयन्तच्छ्रुतस्य
 ज्ञातस्य च समनैषुः प्रत्यंशुक्षच्छ्रुतमंशं तु मा
 धिनोतीत्यंशवीदेतदंशं दधिं कुरुतेत्यंशवीत्त-
 दंशं दध्यंकुर्वन्तदेनमधिनोचदध्नो दधित्वं ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति दध्नः पूर्वस्यावदेयं (४)
 दधि हि पूर्वं क्रियत इत्यनादृत्य तच्छ्रुतस्यैव
 पूर्वस्यावं यदिन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यं च श्रित्वा
 दध्नोपरिष्ठाद्विनोति यथापूर्वमुपैति यत्पूती-
 कैर्वा पर्णवल्कैर्वाऽऽतः ऊर्ध्वात्सौम्यं तद्यत्कलै रा-
 क्षसं तद्यत्तण्डुलैर्वैश्वदेवं तद्यदातश्चनेन मानुषं
 तद्यदध्ना तत्सेन्द्रं दध्नाऽऽ तनक्ति [५] सेन्द्र-
 त्वाद्यग्निहोत्रोच्छेषमभ्यातनक्ति यज्ञस्य सं-
 तत्या दध्ना धुत्रं हृत्वा परां पराधत्तमगच्छ-
 दपरिधाति मध्येणामस्तं देवताः प्रेषमैच्छ-
 त्वाऽनैच्छत् देवा अग्निं सर्मगच्छन्तामा वे-
 न. (६) अयं वसुं वसतीतीन्द्रो हि देवानां
 वसु तदमावास्यायां अमावास्यात्वं ब्रह्मवादिनो
 वदन्ति किंश्चित् सौनाय्यमिति वैश्वदेव-
 मिति ब्रूयाद्विश्वे हि तद्देवा भागधेयमभि सप्त-

(अमावास्यायां तानाम्यथागविधिः)

गच्छन्तेस्यथो सखैन्द्रमित्येव ब्रूयादिन्द्रं वाव

ते तद्भिषज्यन्तोऽभि समं गच्छन्तेति (७) ॥

(दधि मे जन्तुष इन्द्रो वीर्यमित्यंशरीदेवइत्या अवदेयं तनक्ति नो

दिकंस्वारिश्वाच) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयेऽग्नीषोमयागोऽभिहितः पूर्णिमादिने ॥

अथ तृतीयेऽमावास्यायां तानाम्यथागो वक्तव्यः ।

तत्र प्रथमं तावत्पौर्णमास्यामनुनिर्वाणं वैश्वं विधिस्तुः यस्तौति—

इन्द्रो ब्रूयामिति । अथ य इन्द्रो पुनं हतवांस्तमिन्द्रं मुषो ब्रूयन्ताग्निनो
वैरिणोऽभितः समामस्य पकर्षेण भवमुत्पाद्याकल्पयन्त । विनाशिता मुषो वैरिणो
वेन देवेनासी विभू । स देवो यस्यैकादशकपालस्य पुरोडाशस्य सोऽयं वैश्वः ।
वे पुरोडाशं पूर्णमासयामेऽनुनिर्वाणं यथानकर्षणः पश्चादभिर्वायमोऽममपश्यत् ।

अथ विधत्ते—

यज्ञैमुध इति । अथ तानाम्यथानाकर्षेणं दधि विधातुं यस्तौति—

इन्द्रो ब्रूयामिति । इन्द्रो ब्रूवधेन भीतो दूरे पलायमानः स्वकीयार्थिर्देव-
तामिष्व स्वकीयेन तापश्येन च मृत्यो विमुक्तोऽभूत् । अथ विधत्ते—

यदाग्नेय इति । अथाऽग्नेयो न विधीयते । षष्ठे प्रपाठके षडभिर्वायक-
पालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाप्युतो भवतीति कालद्वये विधानात् । अत
पुनश्चाभिर्भ्युन्नयनायायवर्धवाद्—यदा केवलेनाप्याग्नेयेन देवतानाशित्विदस्य
चाकरोषो भवति तदानीपेन्द्राग्नेन तद्वरोध इति किमु वक्तव्यमिति । अनेयोः

(अमावास्यायां सोनाम्ययामविधिः)

तमेवं पूर्ववत् दर्शयित्वा सिद्धान्तं विधत्ते—

अनादृत्येति । तत्पूर्वं दध्यवदानपनादृत्य क्षीरस्यैव स्वत्वं पूर्वमपदेयम् । तथा सत्यस्मिन्व्ययमान इन्द्रियस्त्वमेव क्षीरमवस्थाप्योपरिहादध्ना घ्रीणयति । क्षीरं पूर्वभावि इषि पश्चाद्भावीत्येवमुत्पत्तिक्रममपि प्राप्तवान्भवति ।

अथाऽऽतश्चनं विधत्ते—यत्पूतीकैरिति ।

सोमवल्लीसमानाया लतायाः खण्डाः पूतीकाः । लताश्चक्षुस्पर्शाः १०-
बस्काः । मोढबदरकलानि कलाः । ईषदम्भतक्रमात्तश्चनम् । पूतीकादिभिरातश्चनं
सोमैर्दीर्गा मिमम् । तथा सत्यचेन्द्रपीरये दध्नाऽऽतकृत्वात् ।

दध्नाऽऽतश्चनमोपर्यग्निहोत्रार्थमवागुसेवे(व)गातश्चनं विधत्ते—

अग्निहोत्रेति । दर्शयावस्माग्निहोत्रेण सहाविच्छेदः संततिः । अथ पिण्ड-
वितुयज्ञं विधत्ते—

इन्द्रो वृधमिति । वृधवधेवासुराणामवरार्थं कृतवावस्मीति मन्थवान् इन्द्रो
भीतोऽयन्तं दूरमगच्छत् । तमिन्द्रं प्रति देवता -आह्वायमैच्छन् । देवतानां वध्ने
योऽग्निश्च मधमग्निन्द्रं लभते तस्म मधमं भागो दीयत इति मन्त्रावतिनोकाः
वितरः मधममिन्द्रं यस्मादलभन्त तस्मात्पितृभ्यः पूर्वैश्चः पिण्डवितुयज्ञं कुर्यात् ।
दर्शयाग्नेदेवतावामवावास्यायामारम्भः प्रतिपदि तथागः । पितृणां त्वमावास्या-
यामिव पिण्डदानम् ।

ननु ब्राह्मणमध्ये मधमकाण्डस्य तुतीयपत्राटकेऽन्धानुवाके महता वपञ्चेन
पिण्डवितुयज्ञो विहितः । बाढम् । एवं तर्हि सोनाम्यपक्षेसार्थमव वदनुवादोऽस्तु ।
तामेव स्तुतिं धोतमितुमवावास्यानिर्वचनं दर्शयति—

सोऽमावास्यामिति । पितृभिरन्विष्टम लब्धः स इन्द्रोऽमावास्यायां वला-
यवधेव्यात्पतिनिवृत्त्य समागतः । ते देवास्तमिन्द्रमभिमुखीकर्तुं संभाषाः परस्परमि-
दमब्रुवन्—अथ नोऽस्माकं वसु भेष्टं धनमवा वसति सह तिष्ठति, सर्वेषां साधार-
णत्वेन वसत इत्यर्थः । किं तदस्त्विति तदुच्यते—इन्द्रः स्वसु सर्वेषां देवानां वसु
भेष्टं धनं, तस्मिन्वर्तमाने सति स्वामिन्नाभात् । यस्मादेवा एवमुक्तवन्तस्तस्मादुमा
वसतवधेति व्युत्पत्त्याऽमावास्यानाम संपन्नम् ।

देवदं दर्शयति विधिवाक्ये तानाग्र्यस्य यदैन्द्रवमुक्तं तदेव पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां
इदमिति—

अज्ञवादिन इति । तितुभिरानीयमानविद्गमभिमुखीकर्तुं सर्वेष्वपि देवा यदा
समागच्छन्तदा तत्तानाग्र्यलक्षणं भागमभिलक्ष्यैव तयामभ्युच्चिनिति तानाग्र्यं वैश्व-
देवमिति केषाचित्पक्षः । अथोक्तम् : पक्षान्तरार्थः । मीत्या इदंदेशं गतमिदं
मित्रम्यन्त एव भयनिवारणेन सवाधिरसन्त एव ते देवास्त्वित्यन्तं समागताः, न तु
तानाग्र्यमिति तस्या । तस्मात्तानाग्र्यमैन्द्रमित्रेष्वनुविदिमान्ज्ञेयान् ।

अथ भीमांसा ।

अनुर्धाभ्यामस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ संस्थाप्य दूर्ध्वांमार्तीं तामनु वेमुध ईरितः ।

इधोरङ्गमुनेकस्य द्योमेः स्मात्पक्रियावशात् ॥

उत्पत्तिवाक्यतः पूर्णमासतुल्योपभासनात् ।

तस्यैवाङ्गं न द्रव्यस्य पक्रिया वाक्यमाधिता ॥ ॥

दर्शपूर्णमासपकरणे श्रूयते—“ संस्थाप्य दूर्ध्वांमार्तीं वेमुधमनुनिर्वपति ॥
इति । तत्रेवं वेमुधेष्टिः पकरणवत्तात्पमाजादिवदुभयोरपि दर्शपूर्णमासपौरङ्ग-
मिति चेन्न । वाक्यस्य प्रवर्तनात् । न च संस्थाप्येति दूर्ध्वांमार्त्याः समाप्त्यभि-
धानात्तदङ्गत्वमयुक्तमिति वाच्यम् । दर्शसाधारणाङ्गसमाप्त्यभिधायैत्यणोपपत्तेः ।
तस्यादुत्पत्तिवाक्यादेककर्तृकत्ववाचित्वापत्त्ययाञ्च पूर्णमासस्यैवाङ्गम् ।

द्वितीयाभ्यामे तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ दर्शपूर्णिमयोः शोक आग्नेषः केवलोज्ज्वलौ ।

दर्शे यदिति वाक्याभ्यां कर्मान्धदाभ्युवादीनीः ॥

अभ्यासादप्यकर्मात्वं द्विर्देशोऽस्तौ एषुज्ज्वलाम् ।

एकत्वं मत्पमिशानादनूक्तवैन्द्राग्रसंस्तुतिः ॥ ॥

“ यदाग्नेषोऽष्टाकपालोऽग्नावास्वायां च दूर्ध्वांमार्त्यां चान्युनो भवति ॥ इति
काण्डद्वये निहितम्, “ यदाग्नेषोऽष्टाकपालोऽग्नावास्वायां भवति ॥ इति एकस्मि-
न्काण्डे पुनर्विहितम्, तत्रादिशेषपुनःश्रुतिलक्षणेनाभ्यासेन मयाजानाविव भेदः ।

(आग्नेयैष्वादिग्रन्थविधिः)

तथा सत्याग्नेययामस्य दर्शकाले द्विः प्रयोग इति चेत् । पत्यमिहानादाग्नेयस्यै-
कत्वे सत्येककालवाक्यस्यानुवादत्वात् । न चानुवादो न्यर्थः । विधेयैश्चामस्तु-
स्पर्धत्वात् । यद्यप्याग्नेयोऽष्टाकपातोऽभावात्सामां भवति, तथाऽपि न केवलेना-
ग्निना साधुर्भवति । इन्द्रतद्वितोऽग्निः सधीवीनवरः । तस्माद्वैश्वामः कर्तव्य इति
विधेयस्तुतिः । प्रयाजवैश्वं तु कर्मवानुसंधेयम् । तस्मादनुवादः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो बद्धन्ति स त्वे दर्शपूर्णमासौ

यजेत य एनी सेन्द्रो यजेतेति वैश्वधः पूर्णमा-

सेऽनुनिवांभ्यो भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्रं

ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां तेनामावास्यां सेन्द्रा

य एवं विद्वान्वर्शपूर्णमासौ यजेत सेन्द्रावैवैनौ

यजेते श्वःश्वोऽस्मा ईजानाय वसीयो भवति

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा

एताम् (१) इष्टिमपद्वज्जाम्नावैष्णवमेकादश-

कपात्तुः सरस्वत्यै चरुः सरस्वते चरुं तां

पौर्णमासं सःस्थाप्यानु निर्वपन्ततो देवा

अमंभन्पराऽसुरा यो आतृव्यवाग्स्यात्स पौर्ण-

मासं सःस्थाप्येतामिष्टिम्नु निर्वपेत्पौर्ण-

मासेनैव बज्रं आतृव्याय प्रहृत्याऽऽग्नावैष्णवेन

देवतांश्च यज्ञं च आतृव्यस्य बृहत्के मिथुनाभ्य-

शून्सारस्वताभ्यां यावदेवास्थास्ति तत् (२)

सर्वं वृक्षके पौर्णमासीमेव यजेत आर्तुम्यवाञ्छा-
 मावास्वाः२ इत्वा आर्तुम्यं नाऽऽप्याययति
 साकंप्रस्थाधीयेन यजेत पशुकामो यस्मै वा
 अल्पेनाऽऽहरन्ति नाऽऽत्मना तृप्यति नाम्यस्मै
 ददाति यस्मै बहुता तृप्यत्यात्मना ददात्य-
 न्यस्मै यज्ञता पूर्णः होतव्यः तुत एवैनमिन्द्रः
 व्रजयो पशुभिस्तर्पयति दारुपात्रेण जहोति न
 हि शुन्मयमाहुतिमानश औदुम्बरम् (३)
 भवत्युर्ध्वा उदुम्बर ऊर्कपशवं ऊर्जेवास्मा
 ऊर्जं पशुनवं रुन्धे नागंतश्चीर्महेन्द्रं यजेत
 व्रजो वै मत्प्रियः शुश्रुवान्गामिणी राजन्व्य-
 स्तेषां महेन्द्रो देवता यो वै स्वा देवतामति-
 यजते प्र स्वायै देवतायै च्यवते न परा प्रा-
 णोति पापीयान्भवति संवत्सरमिन्द्रं यजेत
 संवत्सरः२ हि व्रतं नाति स्वा (४) एवैनं देव-
 तेज्यमाना भृत्या इन्धे वसीयान्भवति संवत्स-
 रस्य परस्तादुग्रये व्रतपतये पुरोडा-
 शमध्याकंपालं निर्वपेत्संवत्सरमेवैनं वृद्धं जप्ति-
 वात्सममिब्रंतपतिब्रंतमा लम्बयति ततोऽधि-
 कारं यजेत (५) ।

(एतां तदौदुम्बरस्वा विशाखः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(आग्रावेष्मन्वादिषामविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

उक्ते वैश्वसंतात्प्ये द्वितीयानुवाकके ।

अथ चतुर्थ आग्रावेष्मन्वाद्यो वक्तव्याः ।

तवाऽऽदौ तावत्पूर्वोक्तानुवाकयोर्दशपूर्णमासयोः पञ्चसामाह—

ब्रह्मवादिन इति । एतौ दशपूर्णमासयामाविन्दसहितौ यो यजेते स एव दश-
पूर्णमासवाजी न त्वन्यः । तयोश्च यागयोः सेन्द्रत्वं वैश्वसंतात्प्याभ्यां संप्रवृत्ते ।
एवं विदुषः सेन्द्रयागेनो (यो) चरोत्तरदिने घनाधिक्यं भवति ।

अथ पौर्णमासनां काम्यमनुनिर्वाप्यमित्यन्तरं विधानं मस्तीति—

देवा वा इति । देवानां पञ्च दद्यात् तथैवानुवरतामसुराणां देवसयानं विजये
दद्यात् देवास्तानसुराभ्यश्चायित्वाऽनुव्रितेनानुतिर्वाप्येण स्वयं विजयं माम्हा अनु-
राभ्य वराभूताः । अथ विधत्ते—

यो आनुष्ययानिति । पौर्णमासेन यथानयागेन वज्रमहरः । अग्निः त्वां
देवता विष्णुयेत इत्युक्तत्वात्तदीमहविषा वैरिभ्यो देवता पञ्च कर्तुं च विनाश-
यति । तारस्वतयोः स्त्रीपुरुषदेवतात्तदीमहविष्यां भिक्षुनानां पशूनां कर्जनम् ।
एतावता आनुष्यस्य यावद्विजयस्ति तत्तर्ह्ये नास्तिमं भवति ।

अदुक्तं सूत्रकारेण—“ पौर्णमासीयेव यजेत आनुष्यदाऽज्जम्बावाऽग्रां विदुषस्त-
वेनामावास्यायां किंयदे ” [इति], तदेतद्विधत्ते—

पौर्णमासीभेवेति । द्वितीयानुवाके वृत्रमसृजः इदमुक्तम्—“ यानि वा एनं पू-
र्णमास आऽग्नावास्यायां प्याययन्ति ” इति । तस्माद्वापि पूर्णमासानुष्ठानेन आनु-
ष्यं हत्वा दशेयागपरित्यागेन आनुष्यस्याऽऽप्यायनं परित्यक्तवान्भवति ।

अथ दशपूर्णमासस्य गुणविकृतिरूपं कंचिदग्रं विधत्ते—

साकंप्रस्थापीयेनेति । दधिक्षीरपूजाभिश्चानुसुभिः कुम्भीभिर्जासनाहताभिः
साकम्भर्वोः मस्थानं होमस्थानं मति मस्थानं परित्यग्नागे सोऽग्रं साकंप्रस्था-
पीयो यामस्तेन पशुकामो यजेत । तत्र महता क्षीरप्रत्येण पूर्णं हविर्होतव्यम् ।

लोके च यस्मै राज्ञे करपदामित्यः प्रजा अस्तेन प्रमाणेन धनमाहरन्ति स राजा न स्वयं तुष्यति नान्यम्यस्मै दातुं शक्नोति । यस्मै तु बहुता प्रमाणेन धनमाहरन्ति स राजा स्वयं तुष्यति नान्यम्यस्मै दातुमिति च प्रभवति । तस्मादद्यादि बहुता प्रमाणेन पूर्णस्य द्रव्यस्य होमे सति स्वयं तप्त इन्द्रः प्रजया प्रशामिष्येति धनप्रदाने वर्णयति । तद्याग-कारः सूत्रकारेण स्वशीलतः—‘सौकर्यस्थायीयेन यजेत् यज्ञ-काव इत्यमावास्या विक्रियते द्वौ सायंदोहाभवे पातः सायं सायंदोहाभ्यां सप्तर-न्ति पातः पातदोहाभ्यां सर्वेषां पातः’ इति ।

क्षीरभक्षणवाचाणां भृन्मयत्वाज्येमेऽपि दातव्यं किं वारायितुं विधत्ते—

दाक्षुषाज्येमेति । यस्याभृन्मयपात्रमाहुतिं व्याप्ते नार्हति तस्मादाक्षुषाज्येण होमः । न स्रष्टु जुह्यामवदानमस्ति । पूर्णस्य होतव्यत्वात् । अतो हविष्पूर्णाज्येण जुहुयात् । दाक्षुषिषेयं विधत्ते—

औदुम्बरमिति । पथपप्रपाठक औदुम्बरो मुखो भवतीत्यनेन औदुम्बरात्मकम् । अत्र सूत्रम्—‘पात्रसंसादनकाले चत्वार्यौदुम्बरपात्राणि प्रयुज्यते तेषां जुहुवत्क-स्वः’ इति । आवाप्यः कुम्भ्यस्वायन्तो मास्रया दक्षिणत उपवीतिन तवीस्थान कुम्भीभ्यः पात्राणि पूरयित्वा तैरेवाभ्यर्च्य जुहन्त(त)मनु जुह्वन्ति स्विष्टकृद्वाच्य न विद्यन्ते’ इति च ।

अधिकारिभेदेन तानाम्यस्य देवताभ्यवस्थां विधत्ते—

नामसंश्रितिति । शुभुराज्येद्वयमाभिष्टः । देवयस्य च श्रीरूपभाक्तप्रतिष्ठः दाक्षुषीर्भवति । श्रीरूपत्वं येषाम्नायते—‘अहे मुध्निष मन्त्रं मे-गोपाय । मयूष-यज्ञमिविदा विदुः । ऋचः सापादि यजुश्च । सा हि श्रीरमुषा सत्ताम्’ इति । नामाभ्यक्षो मानवीः । राज्ञः पुत्रो रान्यन्यः । तयोः पाप्मश्रीकत्वं प्रतिज्ज्ञम् । तेषामेव अयाणां महेश्वो देवता । एवं सति यः पुरुषः स्वकीयां देवतां प्रतिष्ठाप्य यजते । एतेषु कश्चिदिन्द्रं यजति । अन्यो वा महेन्द्रं यजति । तादृशः स्वकी-यदेवतायाः मयूषः सत्परकीयां देवतां न मान्योति । तदेवताशापेन पापीयान्द-रिद्व्य भवति । अयतभिषः सर्वदेवमाप्तौ विशेषं विधत्ते—

संबत्सरमिति । संबत्सरमतिक्रम्य यस्माद्भवं नानुष्ठेयं भवति तस्मादयतश्रीः संबत्सरमिन्द्रं यजेत् । एवं सति स्वकीयेषु देवताभ्यस्मिन्संबत्सर इत्यमाना सती मूर्त्यर्थं यजमानं प्रकाशयति । ततोऽयं धनवत्तरो भवति ।

[आमायेष्मन्नाभियामभियः)

अगताभियः कर्वादिष्टिं विधत्ते—

संवत्सररूपेति । अतवाज्यकोऽत्रिर्बहेन्द्रयामाभिकासन्निवारकपादरूपं नृवं संव-
त्सरेऽश्वानुष्ठानेन हतवन्तं यजमानं महेंद्रयामानुष्ठानरूपे अतं मापयति ।

अतवतेहेतूर्ध्वमगताभिय इन्द्रमहेन्द्रपौरिच्छकत्वं विधत्ते—

ततोऽधि कामं यजेतेति । अत्र भीषाता ।

तृतीयाभ्यासस्य पञ्चमपादे विनित्यम्—

‘ आकाशसह कुम्भीभिरैस्मिञ्छेवक्रिया न वा ।

गुह्याश्चदानाभ्यस्तदादिष्व शेषक्रियोपिता ॥

कुम्भीषु शेषास्तित्येः साकंमस्थाप(य्व)कर्वाणि ।

न स्थिरकृदिदं(ई)कार्यैर्गर्भेणीये सुकमदानतः ॥

‘ साकंमस्थापीयेन यजेत पशुकाशः ’ इति विक्रिते कर्वाणि भूयते—‘ सह-
कुम्भीभिरभिकायेन् ’ इति । तत्र चतसृभिर्दधिपयःकुम्भीभिः सहऽऽहवनीयदेवेऽ-
भिकमणयावं भूयम् । न तु तत्र कुम्भीभिर्होमः भूयः । तथा तत्पत्यस्य कर्वाणः
सोनाम्पविक्रितिवाज्जुह्वा कुम्भीभ्योऽवदाय जुहुयात् । हुतशेषेण च स्थिरकृदा-
दिकं सोनाम्पशेषेणैव कर्वाण्यविति याति हूयः—नाच कुम्भीषु हुतशेषः सो-
नाम्यं इव जुह्वाश्चदानाभ्यस्तत् । अक्षीधे सुचो मदाय सह कुम्भीभिरभिकाय-
चित्सुकमवाज्जुह्वयभूतोः यजत्वाऽभिकमणस्य होमार्थत्वाच्च कुम्भीभिरेव दधियम-
सोर्होमे सति कुम्भीवाचमवशिष्यते, न हुतद्विःशेषः । तत्र कुतः शेषकर्व
कार्यम् ॥

इति भीषस्तापनाचार्यविरचिते पाथर्षीये वेदार्थमकाङ्गे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे पञ्चपवपादके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

१ क. घ. ङ. च. ‘सर्वे य’ । २ स. ‘रस्ति शेषः’ । ३ स. ‘यमागनीभिरसु’ । ४ क.
घ. ङ. च. ‘नस्तिसम्य मदा’ । ५ क. घ. ङ. च. ‘मन्तीति’ । स. ‘मञ्जुहोतीति’ । ६
क. घ. ङ. च. ‘पशुहोती कु’ । ७ स. ‘व्यवज्जुह्वा तद्व’ । ८ स. ‘वका’ ।

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमपपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

नासोमराजी सं नयेदनागतं वा एतस्य
 पथो योऽसोमराजी यदसोमराजी सं नयेत्प-
 रिमोष एव सोऽनृतं करोत्यथो परैव सिच्यते
 सोमयाज्येव सं नयेत्पथो वै सोमः पर्यः सा-
 नाप्यं पर्यसेव पर्यं आत्मन्धत्ते वि वा एतं
 प्रजया पशुभिर्धयति वर्धयत्यस्य आतृच्य
 वस्य हविर्निर्दत्ते पुरस्ताच्चन्द्रमाः (१) अमु-
 दिति त्रेधा तपकुलान्वि भजेद्ये मध्यमाः स्य-
 स्तानमये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये
 स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधश्चरुं येऽणि-
 ष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शूते चरुमग्निरे-
 वास्मै प्रजां प्रजनयति बुद्धामिन्द्रः प्र यच्छति
 यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशु
 प्रति तिष्ठति न द्वे (२) यजेत यत्प-
 र्वया संप्रति यजेतोत्तरया छम्बदकुर्पा-
 यदुत्तरया संप्रति यजेत पूर्वया छम्ब-
 दकुर्पाजिष्टिर्भवति न यज्ञस्तदनुं हतिमु-
 रुवपगल्भो जायत एकामेव यजेत प्रगल्भोऽ-
 स्व जायतेऽनादृत्य तद्वहे एव यजेत यज्ञमुत्त-
 मेव पूर्वयाऽऽलभते यजेत उत्तरया देवता एव

(अम्भुदेहचक्षीहिजयविधिः)

पूर्वयाऽवकृन्ध इन्द्रियमुत्तरया देवलोकमेव

(६) पूर्वयाऽमिजयति मनुष्यलोकमुत्तरया

भूयसो यज्ञकतनुपेत्येषा वै सुमना नामेष्टिर्य-

मयेजानं पश्चाच्चन्द्रमा अम्भुदेत्यस्मिन्नेवास्मै

लोकेऽर्धुकं भवति दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो

यजेत पूर्णमासे सं नयेन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्ष-

याऽमावास्यायां यजेत पूर्णमासे वै देवानां

सुतस्तेषमितमर्धमासं प्रसृतस्तेषां मैत्रावरुणी

वशाऽमावास्यायामनुवन्ध्या यत् (४) पूर्वे-

त्यर्जते वेदिमेव तत्करोति यद्वत्सानपाकरोति

सदोहविधानि एव सं मिनोति यद्यजेत देवेरेव

सुत्यां सं पादयति स एतमर्धमासं संधमादे

देवैः सोमं पिबति यन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षयाऽ-

मावास्यायां यजेत यैवासी देवानीं वशानु-

वन्ध्या सो एवैतस्य साक्षाद्वा एष देवानभ्या-

रोहति य एषा यज्ञम् (५) अभ्यारोहति

यथा सल्ल वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा

करोति यद्यवबिध्यति पापीयान्भवति यदि

नावबिध्यति सहकृष्यावृत्काम एतेन यज्ञेन

यजेत क्षुरपविर्होष यज्ञस्ताजस्वपुण्यो वा भवेति

प्र वा मीयते तस्यैतद्व्यतं नानृतं वदेन्न मास्त-

मभ्रायाञ्च स्त्रियमुपेयाभास्य पस्पूलनेन वानः

पल्लवयेधुरेताद्धि देवाः सर्वं न कुर्वन्ति(६) ॥

(चन्द्रपा द्वे देवलोकमेव यद्यहं पल्लवयेयुः पदम्) ।

इति कृष्णयज्ञवेदीयनौत्तितीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ।

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

द्विषा चतुर्थे पुनर्देवलोकां तानाम्यदेवता ।

अथ पञ्चमेऽश्वमुदयेष्ट्यादयो वक्तव्याः ।

तत्र तावत्सानाम्यधिकारिणं विविनाक्ति—

नासोमयाजीति । सोमयागासुरा दर्शयेगी तानाम्यं नानुविहेत् । असो-
मयाजिनः पयोऽग्रागतमयाम् । सोमस्यौषधिरस्तत्वेन वदमावे सत्यौषधिरस्तथि-
पस्य पयसः सुदरायमवात् । एवं सति यद्यसोमयाजी संनयेत्तर्त्तसौ परिपोष एव
तस्कर एव सत्त्वयुषं करोत्यभ्यास्यं करोति । अपि च वह्नौ सिष्यमानं तस्मा-
नाम्यमन्यायवत्तात्पर्येण सिष्यते विनाशय एव । तस्मात्सोमयाज्येव संनयेत् ।
न चास्वितरवत्यौऽग्रागतं, सोमस्यौषधिरस्तत्वेन पयोरुपवत्तात् । तानाम्यमपि
तथाविभक्तम् । अतः सोमयाजी सोमरूपेण पयसा सह तानाम्यरूपं पय आत्मनि
धारयति । अथाश्वमुदयोर्द्वे विभक्ते—

वि क्व एतमिति । चतुर्दशपाशवाशस्येवमिति आन्त्या संदिहानो रागारेव
हवींषि निर्वेत् । तथा च भुत्यन्तरेणाम्नायेते—यदि निमीषादभि मोदेष्यतीति
महारात्रे हवींषि निर्वेत्कलीकृतैस्तण्डुलैरुपासीतार्धं दधि हविरातञ्चनस्य
निदध्यादर्धं न यदुदियात्तेनाऽतञ्चनं प्रचरेद्येदि नान्मुदियात्तेन ब्राह्मणान्मो-
जयेत्' इति । अथमर्थः—यदि चतुर्दशपां प्रावरणिहोवादूर्ध्वमयाशस्या आन्त्या
वस्तानपाकृत्य ताम्रं दुग्धं दुग्धमयतञ्चनं विषाद पश्चात्तथौ संदिहानो पां प्रति
चन्द्रोऽश्वमुदेष्यतीति भूतो प्रवेष्टदा रात्रिमध्ये हवींषि निरुज्य कलीकरयाम्ने वि-

(अम्बुदेवतादीनिवयविधिः)

वायुः तावन्नोत्पद्यतेऽथैकमम्बुदेवत्वं मदीक्षेत् । तत्पूर्वोत्पन्नेन निष्पन्नस्य दम्बोऽर्ध-
मुत्तस्तां रात्रौ पुनरावन्नाथं पवस्थापयेत् । इतस्तत्रैव न प्रथमवस्थापयेत्, किन्तु
तत्पुत्रैः सह पुरतोऽवस्थाप्य चन्दोऽर्धं मदीक्षेत् । यदि चन्दोऽम्बुदिवात्तदानीं
प्रथमवस्थापितेनार्धेन परेऽर्धमुत्पन्नामावास्थायां रात्रौ सायंदोहमावस्थ्य निष्पन्न-
दम्बा प्रतिपदि मातः पचरेत् । यदि तु न चन्दोऽम्बुदिवात्तदा तत्पुत्रैर्दम्बवर्धनं न
दर्शकम् निष्पाद्य प्रथमवस्थापितार्धान्तरेण मातृश्यामेजयेदिति । एवं स्थिते यदि
यस्य यजमानस्य राजावेव फलीकृततण्डुलपर्वन् हविर्निरुपेत् संरादित्ये अनेति ।
ततः पदीक्षयमाणमम्बुदेवाः पूर्वस्तां दिशि अम्बुदेति । चन्द्र इति यजमानं यजन्ता
वशाविधौ यजमानस्येवास्य भ्रातृभ्यं च वर्धयति । अतोऽम्बुदेवं निमिचीकथिततण्डु-
लाम्बुदेववस्थितिद्वयिकृतस्येतेषां भिन्नास्तान्पूर्वदेवताभ्यो विभजेत् । विभज्य च
वाचादिगुणाकाम्यादिदेवताभ्यो हविः कुर्यात् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘देवैर्गोमास्यै द्वे अपावास्थे यजेत यः कामयेतर्जुना-
भिर्युक्त्वाऽऽज्ञेकायेव यजेत’ इति । अस्मादयमर्थः—गोमास्यवाप्याभावः पविषिदि
गोमास्यवाप्यं कृत्वा तदानीमप्यावाप्यं द्वितीयायां पुनः गोमास्यवाप्यं कुर्यात् ।
एवमप्यावाप्यापयति । तेषामुक्तिकामस्मेष्टिः सुमना इत्यभिधीयते । तस्मिन् तु यज-
मानसि द्विं पूर्वोत्पन्नान्मांसां विचार्य विवातुमादौ पूर्वपक्षीं सिद्धान्तं निराकृत्य स्वयं
विभजे—

न द्वे यजेतेति । सिद्धान्तिना यदुच्यते द्वे यजेतेति तच्च मुक्तम् । तस्मिन्
पूर्वमा गोमास्यस्य संपत्तिं यजेत सम्प्रगनुविधेत्तदानीमुत्तरवा छम्बदकुर्यात् । यदु-
त्तरा सम्प्रगनुविधा तथा पूर्वैवेवर्धनम् । तथा तदि हिरनुविधा तेषामिदं स्थिति-
वक्तुं न शक्यते, इहाधिकानुत्तराविहितत्वात् । नाम्यभिष्टोमादियज्ञे इति वक्तुं
अथपदेऽधिकप्रयोगे सत्यपि मातःतपनादीनामभावात् । अतः कामयन्नं यजन्तु-
ष्टाया यजमानः समायां हीतमुखी भवति । तैः पृष्ठः सन्मुखं वक्तुं न शक्यते
अनेत् । वस्त्रादिकाम्यानां पवित्र्यभ्येकायेव गोमास्यवाप्यावास्थायां च यजेत ।
तथा तामस्य यजमानस्यं पुत्रोऽपि समायां यजन्तो जायते । किन्तु यजमानस्येति ।
तस्मिन् पूर्वपक्षं निराकृत्य सिद्धान्तं विभजे—

(अम्बुदेहिद्याहीतिवचनविधिः)

अनाहत्येति । एकामेवेति यदुक्तं तदनाहत्य द्वे एव यजेत, तत्र पूर्वदेहस्या सम्पन्नमुष्ठितया यज्ञमुत्तरूपमशेषकमस्याऽऽत्मन्मनं देवतावरोधो देवलोकाजयथेति यमोजनवयं संपद्यते । उत्तरमा सम्पन्नमुष्ठितया यज्ञतमज्ञसंपूर्णैरिन्द्रियावरोधो यमभ्यर्त्तलोकाजयथेति संपद्यन्ते षीणि यमोजनानि । अतो नैकस्या अपि वैमर्त्यम् नातीति यज्ञत्वयोरमानः, यत्वेकमिष्टित्येवमि सन्निहितस्य यौष्ठयज्ञत्वात् । अत एव-
दनुष्ठानेन भूयतो बहूनेकाहाहीनसत्ररूपा यज्ञकतृणपि । किंचाद्य द्वितीयायामि-
हवन्तं यमोनाममिहस्य यश्चाच्यन्मदा अम्बुदेति तस्येयमिष्टिर्नाम्ना तुमना हतु-
ष्यते । वधिष्णुचन्द्रोदयस्य सौमनस्यहेतुत्वात् । ततोऽस्मिन्नेव लोके तस्य समु-
त्तिर्धने भवति ।

यथेवं तुमना प्राप्तेर्हिर्दशंपूर्णमासमोर्णविक्रितिरथैवान्यां गुणविक्रिते विद्यते—
दाक्षायणयज्ञेनेति । एतस्य यज्ञस्य स्वरूपं ज्ञयकारेण स्पष्टीकृतम्—‘ दा-
क्षायणयज्ञेन तुवर्गमासो द्वे शीर्षमासौ द्वे अमावास्ये यजेताऽऽग्नेयोऽष्टाकपालोऽ-
ग्नीषोऽष्टीय एकादशकपालः पूर्वस्थां शीर्षमास्यायामग्नेयोऽष्टाकपाल एन्द्रं दध्नु-
त्तरस्यापानेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्राग्र एकादशकपालः पूर्वस्थापमादास्यायामग्नेयोऽ-
ष्टाकपालो मेवावरुण्याधिक्षा द्वितीयोत्तरस्याम् ’ इति ।

ततोत्तरस्थां शीर्षमास्यामुत्तरस्यापमादास्यायां वैकैकं विद्यते—

पूर्वमासे समिति । श्वेन्द्रं दधितुं यदुत्तरस्मिन्शीर्षमासे सांनाम्यं यत्पशंसति—
‘ पूर्णमासे वा ’ इति । यदेन्द्रं दध्यनुष्ठितं तेन शीर्षमास एव देवानां सोमोऽ-
भिपुत्रो भवति । यस्यै वै सोमः ययः सांनाम्यवित्युक्तत्वात् । तेषां देवानां शीर्ष-
मासीमारभ्यमावास्यापर्यन्तमर्चमासं नैरन्तर्येण सोमः प्रकर्षेण सुतो भवति ।
यतिदिनमनुष्ठिताभिः सोपविक्रतिभिर्वा षीणिः सा तेन सांनाम्येन संपद्यत इत्यर्थः॥

अथोत्तरस्यापमादास्यायां विहितायामिक्षां पशंसति—

तेषां मैत्रावरुणीति । येदमावास्यायामनुष्ठिता मैवावरुणाधिक्षा सा
तेषां देवानां यथाऽनुबन्ध्या संपद्यते । तत्कथमिति तदुच्यते—पूर्वेष्टुः शुक्लपति-
पदि यजत इति यत्नेन सौमिकीं वेदिमेव कृतवान्भवति । तस्मिन्नेव दिने पुन-
रेव वस्तानपाकरोतीति यत्नेन तदोहविधाने ‘ द्वौ यजद्वौ संपादितवान्भवति ।

(अम्बुद्वेष्ट्यादीष्टिभ्यविधिः)

द्वितीयाभां मातराग्नेयेनाष्टाकवालेन यजत इति यत्नेन देवैरिभ्यभाणां सायमिव तेषादितवान्भवति । स तादृशो यजमान एतमर्धमासं शुक्लपक्षं नैरन्तर्येण देवैः सधमादं सहर्षोनेतं सोमं पतितवान्भवति । तस्मादान्नेषादूर्ध्वं तस्मिन्द्वितीयाभावास्वा-
कर्षयि मेधावरुण्याऽऽमिक्षया यजत इति यत्सो एवाऽऽमिक्षा यजमानस्य वशा तेषद्यते । काऽसौ वशेति तदुच्यते—सोमयामावशाने देवानामर्थ एव वा वशाऽ-
नूनन्ध्या क्रियते सैवेयमामिक्षेत्यर्थः । दाक्षायणयज्ञानुष्ठानं मशंसति—

साक्षाद्वा इति । यो यजमान एषां विधिनाऽयोकानामभ्यादीनां देवानां यज्ञपन्थारोहति सम्पगनुतिष्ठति एव साक्षादेव तानन्वादिदेवानभ्यारोहति मा-
ज्जोति । बहुकाले (ल) ऽप्यवधानमन्त्रेणैव देवतदृशं भोगं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
प्राप्य च यथा लोके शेषान्नाजामात्मादिरुतर्ष पदमभ्याकृष्टः स्वकीयभूयामावशे
मवेदं भोगसाधनवानमेति पुनः पुनः कायमते तथाऽयं यजमान आशुत्तेशाजी
पुनः पुनः फलसंपादनं करोति ।

पूर्वं स्वर्गकायस्यायं यज्ञ ऋकः, इदानीं भ्यावुत्कायस्य स एवोच्यते—

यद्यवविभ्यतीति । अभ्येणु यज्ञेण यद्यवविभ्यति किञ्चिदैकत्वं करोति
तदानीं वापयिष्यति, अन्वययजमानावेक्षयाऽनेतिरुक्तो भवति । यदि नानवि-
भ्यति वैकत्वं न करोति तदानीपन्थैः सहस्रसमान एव भवति न तु तेभ्य आधि-
क्यवत्क्षणा भ्यावुत्तिः सिध्यति । अतो भ्यावुत्काम एतेन दाक्षायणयज्ञेन
यजेत । यस्यादेव यज्ञः क्षुरवद्वज्रवच्चातितीक्ष्णस्वभ्मादेतदनुष्ठाप्य ताजकमुष्णो
वा भवति तदानीमेतेतेरेभ्यो भ्यावुत्तएव भवति । एवद्विरीधी ताजकवर्षीयश्च
एव । अधना यजमान एव सम्पगनुष्ठानादुत्तमो भवति वैकल्पवर्षीयते वा ।

अतो वैकल्पपरिहाराय अवविशेषान्विधत्ते—तस्यैतद्भूतमिति ।

वस्यूलर्त्तं वस्यशुभ्रिताधेनमुषादि तेनास्य वासो न शोधयेयुः । यस्यादेवाः
पूज्या एतत्सर्वमभूतवदनादि न कुर्वन्ति तस्मादयमपि न कुर्यात् । अस्व दाक्षाय-
णयज्ञस्याऽऽधानादूर्ध्वं दशपूर्णमासाभ्यां सह विकल्पो वृद्धयः । तथा च सूत्रकार
आह—“दशपूर्णमासयोः पञ्चमे विकल्पते, एतेन दशपूर्णमासाभ्यां वा वर्यते,
कृतेन च दश वर्षाणीष्टा वा विरमेद्यजेत वा” इति विधेवे दाक्षायणयज्ञः” इति ।

* अनुष्ठितान्तागतमभ्यस्थाने स. पुस्तके ‘सोऽयं दशपूर्णमासयोः पञ्चमोऽनेन दशपू-
र्णमासाभ्यां यजेत तेन पञ्च वर्षाणीष्टा विरमेद्यजेत वा’ इति पाठान्तरम् ।

इ. क. म. न. ५५५ पु. १२ क. व. ड. च. ‘यनं मद्रकादि १२ च. ए. म. १५५. च. १५५ ।

अत्र श्रीपांता ।

पञ्चाध्यायस्य, पञ्चमपादे विनितम्--

“इष्टिरम्बुदये दर्शोत्कर्मान्मदुव देवताः ।

पूर्वास्याया विशिष्टस्य विधानादन्यकर्म तत् ।

प्रकृतप्रत्यभिज्ञानान्न कर्मान्तरचोदना ।

देवताः पाकृतारत्नकत्वा द्वाभ्यपन्याभ्य उच्यन्ते ॥

दर्शपूर्णमासयोः भूयते--‘यस्य हविर्निरुतं पुरस्ताच्चन्द्रना अम्बुदेति त्रैधा तण्डु-
लातिमज्जेधे मध्यमाः स्युस्तानमये दाते पुरोडाशमष्टाकपालं कृषाधि स्थविष्ठास्ता-
निन्द्राय मदाने दधस्वर्कं येऽणिष्ठास्ताभिरुष्यते शिपिविष्टाय श्वे चरुम्’ इति ।
अयमर्थः--दर्शभ्रात्या केनचित्तुर्दश्यां हविर्निरुतं भवति । ततः प्रत्युषे पूर्वेत्यां
दिशि चन्द्रा अम्बुदेति तदा निरुप्वास्तण्डुलास्त्रैधा विभक्तव्याः । अस्तपिष्टता
ईषत्तापिष्टता अतिसूक्ष्मकणाधेति त्रैविध्यम् । ते च त्रिविधा दायादिगुणविशिष्टे-
भ्योऽन्यादिभ्यो देवेभ्य इति । तत्रेदं प्रकृतदर्शकर्मणोऽन्यत्कर्म । कुतः कालाप-
राधप्रायश्चित्तार्थं द्वाभ्यदेवताविशिष्टस्य कर्मणो विधीयमानत्वात् । तत्र इदं प्राय-
श्चित्तं कृत्वा परेश्वरतुष्टेयविधिं प्राप्ते ज्ञानः हविर्निरुतमिति प्रकृतं प्रदर्शकर्म तत्-
रित्यस्य कर्मान्तरविधिकल्पने प्रकृतहानाप्राकृतप्राप्तौ प्रसज्येयात्मा । अतस्तस्मि-
न्नेव प्रकृते कर्मणि निरुप्तस्य हविः पूर्वदेवताभ्यो दर्शोत्कर्मान्मदोऽन्यत्कर्मणा-
भिधीयते । तण्डुलोपलक्षितं यद्द्विर्द्विर्त्वं त्रिर्द्विर्त्वं च पूर्वेषुनिरुतं तद्वि-
पूर्वदेवतात्मनोऽमोर्निद्राय विभजेदिति देवताइविधौ परस्परविभागोऽत्र विधीयते,
न तु तण्डुलानां स्थविष्ठमध्यमणिष्ठरूपस्त्रिविधो विभागो विधीयते । तस्य प्राक्-
त्वात् । ये मध्यमाः स्युरिति विनियोगभेदादर्थप्राप्तः स विभागः । ततः पूर्वदेव-
तास्त्यक्त्वा दायादिगुणयुक्ताभ्यो वज्रपादिदेवताभ्यः पूर्वं निरुतं हविः प्रदातव्य-
म् । ननु प्रतिपदि प्रातर्निर्वाचकालो न तु देशो । तथाऽपि दर्शभ्रात्याऽपि तनुर्दश्यां
निर्वाचमावाचिर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदयो न प्राप्नोति । नैव दोषः । द्वाभ्यो इत्यहका-
लीनेत्येनार्थसिद्धेः । पूर्वेषुर्दोहनावश्ने, तदभिप्रायेण निरुप्वाभिः पुन्यते । यदा
शीहिनिर्वापोऽपि पूर्वेषुर्विकल्पितः । तथा च भूयते--‘यदि विधीयादमि वोदेव्य-

(अम्बुदेव्यादीष्टिप्रयविधिः)

तीति महारात्रे हवींषि निक्षेपेत् इति । अयमर्थः—भान्त्या प्रमादेन वा दर्शोऽवधि-
त्यभिनिश्चितवदो मां प्रति चन्द्रोऽम्बुदेव्यतीति भीतिरस्ति तदा तस्मिन्नेव दिने म-
हारात्रे कर्वामि निक्षेपेदिति । अतो निरुप्यत्यैव हविषोऽस्मिन्नेव कर्मणि कालम्ब-
त्वात् निमित्तीकृत्य देवतान्तरसंयोगरूपः प्रयोगप्रकारभेद उपदिश्यते । ततो दर्शो-
त्यैवायं नैमित्तिकः प्रयोगो न तु दर्शोपमाश्रित्यनिति नैमित्तिकं दर्शमयोगम-
नुष्ठाय पश्चात्स्वकाले नित्योऽपि दर्शमयोगोऽनुष्ठाव्यः ।

तथैवान्यच्चिन्तितम्—

“ ऊर्ध्वं चन्द्रोदये सेष्टिर्निर्वापात्पूर्वमप्युत ।

उत्तेराद्योऽन्विमः पक्षो निरुधेत्यविवक्षया ” ॥

सा पूर्वोक्ताऽम्बुदेव्येष्टिर्हविर्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदये त्वि कर्तव्या । निरुधं हवि-
रम्बुदेतीत्युक्तत्वादिति चेन्नैवम् । हविरम्बुदयस्य निषिद्धत्वेन तद्विशेषणस्य निर्वा-
पस्याविवाहितत्वात् । अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः । मस्य हविरम्बुदेति तत्र हवि-
र्निरुधमित्येवं वाक्यभेदः । तस्मिन्निर्वापात्मानपि चन्द्रोदये तस्यविहितकाले कर्वा-
पकमयाभेदेयमितिः कर्तव्या । तथैवान्यच्चिन्तितम्—

“ प्राक्प्राकृतीम्नो निर्वापो वैरुतीम्नोऽथवाऽग्निः ।

तण्डुलोकेर्वैरुतीम्नो हविर्वाचोपलक्षणात् ” ॥

निर्वापात्प्राग्प्राग् चन्द्रोदयस्तदा चन्द्रोदयादूर्ध्वं क्तिमयापो निर्वापः प्राकृ-
तीम्नो देवताम्नो युक्तः । कुतः तण्डुलान्विममेदिति वाक्येन तण्डुलीमावादूर्ध्वं
प्राकृतेदेवतापनयनश्रवणात् । निर्वापस्तु ग्रीहीणामेवेति तस्मिन्काले प्राकृतान्वा-
दिदेवता नापनीता इति यावे भूमः—वैरुतीम्नो दातृत्वादिगुणयुक्तान्मो निर्वापः
कर्तव्यः । कुतः । तण्डुलशब्देन हविर्मात्रस्योपलक्षणात् । अन्यथा दधिपयसो-
रतण्डुलत्वेन देवतापनमो न स्यात् । हविर्मात्रविवक्षायां तु ग्रीहीणामपि हविष्त्वेन
प्राकृतेदेवतासंबन्धमपनीय देवतान्तरसंबन्धस्य कर्तुं युक्तत्वाद्वैरुतीम्नो निर्वापेत् ।

तथैवान्यच्चिन्तितम्—

“ प्राकृतीम्नोऽस्तनिर्वापेऽम्बुदये शिष्टतण्डुलान् ।

प्राकृतीम्नो वैरुतीम्पस्तूर्णी वा निक्षेपेदिह ॥

पाकनीभ्यः पवृत्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निमित्ततः ।

चिह्नांशस्यापदार्थत्वादसंयोगादिहान्तिनमः ॥

यदा पाकनीभ्यो मुष्टिभावे निरुप्ते सति चन्द्रोऽभ्युदेति तदा मुष्टिवत्पक्षोऽन-
शिष्टांशः पाकनीभ्य एव निर्वतन्वः । कुतः । पाकनीनां पवृत्तत्वात् । इत्येकः
पक्षः । चन्द्रोदये निमित्ते सति निमित्तिकस्य पूर्वदेवतापनमस्यावश्यभावाद्वैकृती-
भ्योऽनशिष्टांशनिर्वाप इति द्वितीयः पक्षः । अस्तु पाकृतदेवतापनयोः निमित्ता-
धीनः । अन्यदेवतासंयोगस्त्वंवाक्यं न संभवति । अन्वयाच्च देवताः पाकृतदेवता-
स्थाने निवेशनीयाः । पाकनीनां च निर्वापपदार्थसंबन्धः कस्यो न पदार्थाद्येन ।
ततस्तत्स्थानपतितानां वैकृतीनां च नाशसंयोगो युक्त इत्यस्यांशस्य पाकनी-
भ्योऽपनीतत्वाद्वैकृतीभिरसंयोगाच्च तूष्णीमेव निर्वाप इति रादान्तः ।

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“ सेष्टिः सान्नाय्यिनो वा स्वादन्यस्यापि दधिमुतेः ।

नाम्यस्येभ्यमिषोऽन्यः स्वादेवभावविधानतः ॥

नहि सान्नाय्यरहितस्य दधिपयसी विद्येते, तदभावे च दध्नश्चरुं शूते चरु-
निति विधिर्न संगच्छते । तस्मात्सान्नाय्यिन एव सा पूर्वोक्ताभ्युदयेष्टिरिति
चेन्नैवम् । अपाप्ता देवता एवाव विधीयन्ते । दधिपयसोरपि विधाने वाक्यं
भिद्येत । ततस्तदुक्तकः पाप्मणोर्दधिपयसोरनुष्ठानतया विध्यभावादुदके चरुव-
यसंयवाच्च सान्नाय्यिनदन्यस्यापि सेष्टिरस्ति ।

नवमाभ्यावरण द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ शूतदध्नोः षणीयानां न धर्माः सन्ति वा नहि ।

अपाकार्थत्वतः सन्ति पाकहेतुत्वसाम्पतः ॥

अभ्युदयेष्ट्यां शूते परं दधनि चरुमिति शूतदधिनी आमन्त्येते । तयोः
षणीयाधर्मा न कर्तव्याः । हविःअपणार्थमुत्पन्ना उत्पन्नादिधर्मसंस्कृता आपः
षणीया उच्यन्ते । दधिपयसी तु अपणार्थं नोत्पन्ने, किंतु हविष्ट्वेन यदानार्थ-
मुत्पन्ने । ततः साम्प्रभावाज्जोत्ववनादयो धर्मास्तयोश्चिति चेन्नैवम् । अन्वार्थ-
मुत्पन्नयोरपि दधिपयसोरपि चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य चरुअपणहेतुत्वं वाचनिकम् ।
ततः सधानत्वाच्चधर्माः सन्ति ।

(अनुवृत्त्येवमादीहितयविधिः)

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ द्वाक्षायाणमज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत् ।

कर्मान्तरं गुणो वोकदक्षादी कलसिद्धये ॥

गुणस्यास्मापसिद्धत्वात्कर्मभेदोऽत्र संज्ञया ।

गुणो व्युत्पत्तिशेनाभ्यामावृत्त्याख्यो न नाथ तत् ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“ द्वाक्षायाणमज्ञेन सुवर्गकामो यजेत ” इति ।

तत्र द्वाक्षायाणशब्दवाच्यस्य कस्यचिल्लोके पसिद्धयभावादुद्भिदादिवद्यजित्वाणा-
भिकरण्येन कर्मनामत्वादथैव ज्योतिरित्यादिवदपूर्वसंज्ञया कर्मविभिरिति चेत् ।
द्वाक्षायाणशब्दस्याऽऽवृत्तिवाचकत्वात् । तत्र शब्दनिर्वचनाद्वाक्यशेषाच्चादगम्यते ।
तथा हि—अपनमित्यावृत्तिरुच्यते । दक्षस्यैते द्वाक्षास्तेषामयमिति तन्निर्वचनम् ।
दक्ष उत्ताही पुनः पुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः । तदीयानां पयोगाणानावृत्तिर्द्वा-
क्षायाणशब्दार्थः । तथा चाऽऽवृत्त्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासप्रत्ययो यज्ञो द्वाक्षा-
याणमज्ञः । आवृत्तिप्रकारस्तु “ द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अषाढास्ये ” इत्यादिवाक्य-
शेषाऽनगम्यते । ततो दध्यादिवृत्तिपसिद्धत्वाद्दर्शपूर्णमासप्रत्ययोः प्रकृतयोरयं स्वर्गक-
लसिद्धयर्थमानवृत्त्याख्यस्य गुणस्य विधिर्न तूद्भिदादिवत्कर्मनामधेयम् । एवं साकं-
प्रस्थाधीयेन यजेत पशुकाम इत्यत्रापि नृदध्यम् । अमावास्यायागे द्वौ द्वौ दोही
संवाध चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सह प्रस्थापनं साकंप्रस्थापस्तष्टुको नागः
साकंप्रस्थापीयः । तथा सति प्रकृते दर्शयागे पशुकलस्य साकंप्रस्थापाख्यो
गुणो विधीयते । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ अनृतं न वदेदेष पुंघर्मो याऽनुवादगीः ।

सकृदौ पुंसि शुद्धे वा कृतौ यद्वा विधिः कृतौ ॥

अनृतोक्तेः पुमर्थत्वात्तन्निषेधे तथाविधः ।

स्मार्तानुवादः पुंस्कृतोः श्रुतिप्रक्रिययोर्वशात् ॥

नाऽऽस्त्यते पुरुषस्योक्तिः कृतावेव प्रमाणवत् ।

स्मार्तौकमियमादध्यः संयोगोऽतः कृतौ विधिः ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—नानृतं वदेदिति । तत्र पुरुषधर्मत्वेनार्यं पति-
बन्धो विधीयते । कुतः । पतियोगिनोऽनृतवदनस्य पुंघर्मत्वात्तन्निषेधस्यापि पुरु-
षधर्मत्वेनेव विभावक्यत्वात् । वदेदित्येतदाख्यातं तावत्कर्तृवाचकम् । तेनाऽऽ-

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयामेन सह पौर्वाण्यविधिः)

रुषातेन कर्तुः प्रतीयमानत्वात् । पुरुषस्याऽऽख्यातप्रत्ययवाच्यत्वे सति अकृत्यर्थ-
स्य बदनस्य पुरुषधर्मत्वं युक्तम् । अन्यथा भिन्नविषयत्वेन वाचकत्वं न स्यात् ।
तस्मात्पुरुषवाचकाख्यातश्रुत्या प्रकरणे बाधित्वा पुरुषार्थोऽयं विशेषो विधीयते ।
आसमेव स्मार्तः प्रविषेध इति चेत् । तर्हि तस्यैवच्छ्रुतिवाक्यं मूलमस्तु । तस्मा-
त्पुरुषार्थ इत्येकः पूर्वः पक्षः । आख्यातभिन्नविषयत्वेन वाचकत्वं न स्यात् ।
आख्यातश्रुतेः प्रकरणस्य बाधिरौघाय क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽस्तु । नस्येवहाक्यं
श्रुतेर्भूतम् । भिन्नविषयत्वात् । स्मृतिश्रोतनयनमारभ्याऽऽमरणं पुरुषस्यानुवं यदि-
केति । तन्मध्यपातित्वात्कदापि स्मार्तो विशेषः पात्य एव । तदुभयार्थोऽप्येवं
प्रविषेधो न विधीयते, किंत्वनूद्यत इति द्वितीयः पूर्वः पक्षः । आख्यातेन मान-
नाऽभिधीयते । कर्ता तु तदभिनानुसृतोऽर्थात्प्रतीयते । अतः श्रुत्यभाषारकेष्वेतेन
प्रकरणेन प्रयानादिवदारादुपकारकः क्वावेव निविश्यते । न च तत्रापि विधी-
यते, किंतु सार्वत्रिकस्य निषेधस्य क्वावपि पात्यत्वादनूद्यत एवेति तृतीयः
पूर्वपक्षः । सत्यमेव वदेजानुवमिति योऽयं स्मार्तनियमरूपः पुरुषार्थः सैवो-
क्तस्मादन्यक्तवर्थः सैवोक्तः । अतोऽप्याप्तत्वाद्विधीयते । एवद्विषयतिक्रमे क्रतोरेव
त्रैगुण्यं न तु पुरुषस्य प्रत्ययापः । अतोऽन क्रतुमामि मायञ्चितम् । पुरुषार्थ-
नियमातिक्रमे तु पुरुषस्यैव प्रत्ययायो न तु क्रतोर्वैगुण्यम् । तत्र स्मार्तमायञ्चित-
मिति विशेषः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते याजुषीये वेदार्थसंकाशे छान्दोग्यब्रह्मसूत्रे-

यत्तेचिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपत्राठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमपत्राठके पञ्चोऽनुवाकः) ।

एष वै देव॒रथो यद्दर्श॑पूर्णमा॒सौ यो दर्श॑पूर्ण-
मा॒सावि॒ष्ट्वा सोम॑ेन॒ यज॑ते॒ रथ॑स्पष्ट॒ एवाव॑माने
वे॒रं दे॒वान्ता॒मव॑ स्प॒त्येतानि॑ वा अङ्गा॒प॒रू॒रं वि॑

(दशपूर्णमासयोः सोमयामेन सह पौर्वपर्यवेधिः)

संवत्सरस्य यदशपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दश-
पूर्णमासौ यजतेऽज्जनपरुषंयेव संवत्सरस्य प्रति-
दधात्येते वै संवत्सरस्य चक्षुषी यदशपूर्णमासौ
य एवं विद्वान्दशपूर्णमासौ यजते ताभ्यामेव
सुवर्गं लोकमनु पश्यति (१) एषा वै देवानां
विक्रान्तिर्यदशपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दशपूर्ण-
मासौ यजते देवानामेव विक्रान्तिमनु वि-
क्रमत एष वै देवयानः पन्था यदशपूर्णमासौ
य एवं विद्वान्दशपूर्णमासौ यजते य एव देवयानः
पन्थास्तस्मात् समारोहत्येती वै देवानां हरी
यदशपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दशपूर्णमासौ
यजते यावेव देवानां हरी ताभ्याम् (२)
एवैभ्यो हव्यं ब्रह्मत्येतद्वै देवानामास्थं यदशपूर्-
णमासौ य एवं विद्वान्दशपूर्णमासौ यजते
साक्षादेव देवानामास्थं जुहोत्येष वै हविर्धानी
यो दशपूर्णमासयाजी सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोति
यजते दशपूर्णमासावहंरहंविधानिनां सुतो
य एवं विद्वान्दशपूर्णमासौ यजते हविर्धान्य-
स्मीति सर्वमेवास्थं बहिर्ध्वं दुधं भवन्ति वेवा
वा अहः (३) यज्ञियं नाविन्दन्ते दशपूर्ण-
मासावपुनन्तौ वा एतौ पूतौ येध्वौ यदशपूर्ण-
मासौ य एवं विद्वान्दशपूर्णमासौ यजते
पुताधेवेनौ मेध्वौ यजते नामावास्यायो
च पौर्णयास्या च क्षियमुपेयायदुपेयाजिरि-

(वर्धापूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्णमास्यधिकः)

न्द्रियः स्यात्सोमस्य वै राज्ञोऽर्धमासस्य राज्ञ्यः
 पत्न्य आसन्तासाममावास्यां च पौर्ण-
 मासी च नोपैद (४) ते एनमभि समनस्येतां
 तं यक्ष्म आर्छद्वाजानं यक्ष्म आरदिति तद्वाज-
 यक्ष्मस्य जन्म यत्पापीयानमवत्तत्पापयक्ष्मस्य
 यज्जायाभ्यामविन्दत्तज्जायेभ्यस्य य एवमेतेषां
 यक्ष्माणां जन्म वेद नैनमेते यक्ष्मा विन्दति
 स एते एव नमस्यन्नुपाधावत्ते अङ्गतां वरं वृणा-
 वदा आर्च देवानां भागधे असाच (५)
 आश्वधि देवा इज्यान्ता इति तस्मोत्सदृशी-
 नात् राज्ञिणाममावास्यायां च पौर्णमास्यां च
 देवा इज्यन्ते एते हि देवानां भागधे भागधा
 अस्मै मनुष्या भवन्ति य एवं वेद भूतानि
 क्षुधमन्नन्तस्यो मनुष्या अर्धमासे देवा मासि
 पितरः संवत्सरे वनस्पतयस्तस्माद्द्वाहर्मनुष्या
 अशनमिच्छन्तेऽर्धमासे देवा इज्यन्ते मासि
 पितृभ्यः क्रियते संवत्सरे वनस्पतयः फलं
 गृह्णन्ति य एवं वेद हन्ति क्षुधं भ्रातृ-
 भ्यम् (६) ॥

(पश्यति ताभ्यामहरेदसाव फलं सप्त य) ।

इति छण्डयजुर्बेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुशाकः ॥ ६ ॥

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयोगेन सह पौर्वापर्यविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे यजमनपाठके षष्ठोऽनुष्ठाकः) ।

यज्जमेऽमुदमेष्टचाद्यास्तिस्र इष्टम ईरित्वाः ।

अथ षष्ठे दर्शपूर्णमासयोः सोमयोगेन सह पौर्वापर्य विधये—

एष वा इति । दर्शपूर्णमासाविति यदस्त्येष एव देवानां रथो रथसदृशः । यथा सति प्रथमतो दर्शपूर्णमासादिदृष्ट्वा यथास्त्येन यो यजते तस्यानुष्ठाने महत्सौकर्यं भवति । यथा लोके भूपो रथसंचरणेन महामार्गस्थकण्टकावाद्यादिषु क्षण्येषु मार्गो विस्फोटो भवति, अवमस्य ग्रामस्य मार्ग इति सुखेनाभ्यव-
सातुं शक्यते । कण्टकाद्याभावात् । वरः श्रेष्ठश्चासी भवति तादृशे मार्गे मनुष्या अनापासेन गन्तुं शक्नुवन्ति, यथा देवानां सैचन्विना दर्शपूर्णमाससंयोगेन स्वष्टे सुखेनाभ्यवसातुं शक्ये श्रेष्ठे मार्गे यजमानः सोमेन यष्टुमभ्यवस्यति । दर्शपूर्णमासयोरिति मरुतिः वाचशोः प्रयोगे स्थाधीने सति तद्विकृतिभूताः सोमा-
ङ्गभूताः मायणीवाद्याः साङ्गनः सुखेनानुष्ठानं शक्यन्ते । अननुष्ठितमास्तु दर्शपूर्णमासयोः सोमप्रकरणे वीक्षणवादिर्कर्मस्वरूपमात्रस्योपदिष्टत्वाच्चदङ्गानि यथावादीन्यनुष्ठानं न शक्यन्ते । तस्यादिष्टिपूर्वमेव दर्शपूर्णमासयोर्यद्ब्रुवा प्रशस्यते ।
तत्र प्रथमं संवत्सरादयवर्त्तनं प्रशंसति—

एतानि वा इति । यथा मनुष्यस्य हस्तपादादीन्मङ्गानि मणिकम्बुकूरक-
क्षादिसंघिरूपाणि वस्त्राणि वस्त्राणि तथा संवत्सरस्य द्वादश दशा अङ्गानि द्वादश पौर्णमास्यः वस्त्राणि, सदिदित्याऽनुष्ठाने वदुमेष्टं प्रतिदधाति सम्यमनुष्ठापयति ।

अथ चक्षुष्ट्वेन प्रशंसति—

एते वा इति । अयेन्द्रपराक्रमत्वेण प्रशंसति—

एषा वै इति । सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति शास्त्रान्तरे श्रुतत्वाद्यु-
त्पद्यहेतुत्वमपस्तीति पराकर्मत्वेनैवम् । अथ स्वर्गमार्गत्वेन प्रशंसति—

एष वा इति । देवा यान्ति गच्छन्ति अस्मिन्मार्गे सोऽयं देवयानः ।

अथाश्रुत्वेण प्रशंसति—

एतौ वा इति । एभ्योऽग्न्यादिदेवेभ्यस्ताभ्यामेव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजमानः
पुरोडाशं वहति । अथ देवमुखत्वेन प्रशंसति—

१ च. 'नेन त' । २ क. घ. छ. च. 'मये प्र' । ३ क. घ. छ. 'येन्द्रं प' । ४. 'येन्द्रं प' । ५ न. घ. छ. च. 'महेतुः' । ६ क. घ. छ. च. 'मार्गे' ।

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयामेन सह वीक्ष्यैवविधिः)

एतद्वै देवानामिति । साक्षादुपवधानमन्तरेणैव यथा नासमाय दत्तमन्त्रं पात्रहस्तम्वयमेन मुखं प्रविशति तद्वन्नेत्यर्थः । अथ सोमयाचित्यसंपादनेन स्तीति—

एष वा इति । हवींणि सोमग्रहरूपाणि परिपन्व आताम्यन्ते यस्मिन्पण्डने तदिह हविर्धानं तद्वत्पास्तीति हविर्धानं सोमयात्री । दर्शपूर्णमासयात्रिनः सोम-
यात्रित्वं कथमिष्टमुच्यते—आधानानन्तरमेव प्रवृत्तं यदग्निहोत्रं तत्प्रविदिने सायं-
मातरमुत्तिष्ठति, पर्वणि नर्देणि च दर्शपूर्णमासौ यजते । तदुपमानुष्ठानेन हवि-
र्धानिनां सोमदेवानां प्रविदिने सोमोऽग्निमुत्ते भवति । सोमामिषवणे वा प्रीतिः
सा देवानामत्र संपद्यते । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासप्रवृत्त्या तदनन्तरमाविनि सोम-
मेदनि प्रवर्तिष्यत इत्येव वैर्निश्चेतुं शक्यत्वात् । तत्प्रवृत्तिक्रमश्च सूत्रकारेण
दर्शितः—“अथैकेषामग्नीनामाय इस्तावदग्निव्य संवत्सरमग्निहोत्रं कृत्वा दर्श-
पूर्णमासावारभते तान्मां संवत्सरमिष्ट्वा सोमेन पशुना वा यजेत तत ऊर्ध्व-
मग्नानि कर्षाणि कुरुते ” इति । यो यजमान एवं देवानां भविष्यत्सोमसाम-
विषयां प्रीतिं विद्वानहं हविर्धानं सोमयात्री भवाभीति बुद्ध्या दर्शपूर्णमासौ
यजते । तत ऊर्ध्वमस्य यजमानस्य नर्दिनि सोमयामे दातव्यं यद्यद्विद्यते तत्तर्हि
नर्दिष्यं दत्तं भवति ।

स्तुतिरपि कर्मण्यधिककर्मसंपादनयेदनेन कलाधिक्यमाविः पूर्वकाण्डे यजा-
ततिर्पश्चान्तुलनेत्यनुष्ठाने उपदिष्टा । अथ दर्शपूर्णमासकर्मणोस्तिथिविषयविधि-
मर्थवादेनोच्यति—

देवा वा इति । एषो दर्शपूर्णमासो यज्ञावर्हवीति यज्ञियं, तादृशमेकमप्यवर्हं वा
न जेमिरे । ततो विचार्य दर्शपूर्णमासावमावास्यां वीक्ष्यमासीं च दिनकयमपुनश्चो-
धितवन्तः । यज्ञियत्वं निश्चितवन्त इत्यर्थः । यस्मिन्दिने सूर्य एव हरपते चन्द्रग्रास्तु
न हरपते सोऽर्धं दर्शः । अमावास्या च तादृशी । वय्मां विद्यौ सूर्येण सहैव
वसतुश्चन्द्रमसो द्रष्टुमशक्यत्वात् । अतः सा तिथिः सूर्यमात्रदर्शनाद्वर्धमाभाक्कि-
तस्य कर्मणो योग्या । यस्यां तिथौ चन्द्रमण्डले संपूर्णं हरपते सा वीर्णमासी ।
सा चन्द्रमसाः पूर्वेः पूर्णमासाङ्कितस्य कर्मणो योग्या । पतिषदादिषु चतुर्दश-

(होत्रविशेषा साभिधेनीत्याकथानम्)

स्तातु तिथिषु चन्द्रमा तेजतो दृश्यते । न पूर्णो नाप्यत्यन्तपटवः । अतस्तयोः कर्मणोपयोग्या न भवन्ति । तस्मात्ताप्येतायुक्तौ तिथिविशेषौ देवैरुक्तरीत्या शोभिदौ सन्तौ यज्ञयोग्यौ संपद्ये । अत्र दर्शपूर्णमासशब्दस्तिथिपरो न कर्म-
परः । यस्तथैवं तिथ्योः शुद्धिं विद्वान्कर्तुं कुरुते सोऽयं शोभिदौ यज्ञयोग्यौ तिथिविशेषावेव याप्य कृतवान्भवति । तस्मात्तयोस्तिथ्योः कुर्यादिति तात्प-
र्यार्थः । पक्षङ्गात्पुरुषार्थं कर्त्तव्यमित्यर्थं विवक्षते—

नामानास्त्र्ययामिति । पूर्वोक्तयोस्तिथ्योर्वाज्ञिपत्त्वमाख्यायिकया पप्रक्ष्यति—

सोमस्य वा इति । अर्वाभातस्य शुक्लपक्षस्य रात्रय एको वर्गः, ऊष्णपक्षस्य रात्रयः परो वर्गस्ते अमावास्यापूर्वमास्यावेनं सोममभिसमनस्येतापामिमुख्येन संयोगाय गृहीतवन्तौ । बलात्कारेण भुज्यमानं ते सोमवर्तिष्यवायेन क्षयध्याभिः यातवान् । एतच्च यजावतेक्षयक्षिप्रशब्दद्वित्व इत्यत्र व्याख्यातं तथैव व्याख्ये-
यम् । आवाभुमे एव देवानां हविर्भागभारिण्यौ भवाव आवाभोरभिभित्पान्म्या-
दयो देवा इत्यन्तादित्यनयोर्वरः । एतयोर्भागभारित्वं जानते मनुष्याः सर्वेऽपि भार्य भारित्वा पश्यन्तन्ति ।

अथ मनुष्यादिसाम्योपन्यासेनोक्तार्थमेव पुनः पशंसति—

मृतानि क्षयमिति । मृतानि मनुष्याद्याः प्राणिनः । वनस्पतयः पनता-
जाद्याः । तेषां कलमहममेव क्षयिवारणरूपां तृप्तिं सूचयति । एवं क्षयो इनर्न
यो वेद सोऽप्यन्यसमुद्यः सुदूरं शत्रुं सर्वदा हन्ति ॥

इति श्रीमत्तापयाचार्यचिरचिते माधवीये वेदार्थयकाशे ऊष्णयजुर्वे.

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपवादके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमपवादके सप्तमोऽनुवाकः) ।

देवा वै नर्चि न यजुष्यश्चयन्त ते सामंजे-
वाभ्ययन्त हिं करोति सामेवाकंहिं करोति
यत्रैव देवा अभ्ययन्त तत् एवेनाग्र युर्हि हिं

(हौत्राविवक्षया सामिधेमीत्याख्यातम्)

करोति वाच एवैष शोभो हि करोति प्रजा एव
 तद्यजमानः सृजो विः प्रथमामन्वाह त्रिरु-
 चमां यज्ञस्यैव तद्वर्त्तम् (१) न ह्यस्य प्रक्षर-
 साय संततमन्वाह प्राणानामन्नायेस्य संतत्या
 अथो रक्षसामपहृत्यै रार्थतरीं प्रथमामन्वाह
 रार्थतरो वा अर्थं लोक इममेव लोकमभि
 जयति त्रिविं गृह्णाति त्रयं इमे लोका इमानेव
 लोकानभि जयति वार्द्धीमुत्तमामन्वाह वार्द्ध-
 तो वा अमो लोकोऽमुमेव लोकमभि जयति
 प्र वो वाजा इत्यनिरुक्तां प्राजापत्यम
 न्वाह यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञमेव प्रजापतिमा
 रमते प्र वो वाजा इत्यन्वाहाश्रं वै वाजोऽर्धमे-
 वार्धं रुन्धे प्र वो वाजा इत्यन्वाह तस्मात्प्रा-
 चीनः रेतो धीयतेऽम् आ याहि वीतय
 इत्याह तस्मात्प्राचीः प्रजा जायन्ते प्र वो
 वाजाः (२) इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्ध-
 मासा अभियवो देवा हविष्मन्तो मीर्युताचीं
 यज्ञो देवाजिमाति यजमानः सुभ्रुवुरिदमसीद-
 मसीत्येव यज्ञस्य प्रियं धामाव रुन्धे यं काम-
 येत सर्वमाग्रियादिति प्र वो वाजा इति

(द्विजविश्वत्सा साभिधेनीव्याख्यातम्)

तस्यानूच्याम आ याहि वीतय इति संततमु-
त्तरमर्धेचमा लभेत (४) प्राणेनैवास्यापानं
दाधार सर्वमायुरेति यो वा अरत्निः साभि-
धेनीनां वेदारत्नाविव आतृष्यं कुरुतेऽर्धचौ सं
दधात्येव वा अरत्निः साभिधेनीनां य एवं
वेदारत्नाविव आतृष्यं कुरुत ऋषेर्ऋषेर्वा एता
निर्मिता यत्साभिधेन्यस्ता यदसंयुक्ताः रुः
प्रजया पशुभिर्वैजमानस्य वि तिष्ठेरमर्धचौ
सं दधाति सं युनक्त्येवैनास्ता अस्मै संयुक्ता
अवेरुद्धाः सर्वाभिर्दधि दुहे (५) ॥

(यत्तं वो जायन्ते य वो वाता लभेत दधाति सं दध च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अनुवाकैः षड्भिरेतैरर्धचमुदीरितम् ।

अधोत्तरानुवाकैर्होत्रं विवक्षुरस्मिन्सप्तमोऽनुवाके तदनन्तरमाप्तहमे च साभि-
धेनीमन्त्रा व्याख्यायन्ते । ते च ब्राह्मणग्रन्थे तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके समा-
ख्याताः ।

कल्पः (ले) पुरस्तात्साभिधेनीनां होत्रेषु पशुकम्पात्पशुः शब्दवन्निमित्तकरं च
पश्वीचीनि गच्छञ्जपति कं प्रपद्ये तं प्रपद्य ह्यप्रादिकमुक्त्वा तत्त्वं प्रपद्य इति चेति
पशान्तरमुक्तम् । तस्मादस्तु—

(होत्रविश्रुत्या सामिधेनीव्याख्यानम्)

‘सत्यं प्रपद्ये । कर्म प्रपद्ये अमृतं प्रपद्ये । पलापतेः पियां तनुवचनातीं प्रपद्ये । इदमहं पञ्चदशेन वज्रेण । द्विषन्ते आतुष्यमवकामामि । वोभ्यपान्देहि । यं च वयं द्विषमः । भूर्भुवः कुवः । हिम् ’ [जा० का० ३ प० ५ अ० १] इति ।

सत्यं यथार्थभूताभिर्दं कर्म प्रपद्ये मारुते । अस्मिन्कर्मणि वाचिकोऽपराधो वा भूदित्यर्थः । मनसा चिन्त्यमानमप्युतं यथा भवति तथा प्रपद्ये । मानसोऽप्यपराधो वा भूदित्यर्थः । अमृतंस्वहेतुभूताभिर्दं कर्म प्रपद्ये । अनेन कर्मणा देवत्वं प्राप्तव्यमित्यर्थः । देवेभ्यश्चातिरहितां पलापतेः पियां तनुवं पलापविशरीरमिदं कर्म प्रपद्ये । इदमिति हस्तेनाभिनयः । अहं होता पञ्चदशस्योपसद्व्येन वज्ररूपेणा-नेन कर्मणा द्विषन्ते आतुष्यमवकामामि । यः आतुरस्यान्मनसा द्वेष्टि यं च शत्रुं वयं मनसा द्विष्यस्तमुपयविधमवकामामिति पूर्ववाच्यः । भूर्भुवः कुवरित्ये-तन्नामको लोकास्ताहिनीषि प्रीणयामीत्यर्थः ।

कल्पः—‘व्याहृतिकृत्वा निरमिर्हिष्ठत्पानवानममिर्हिकाराहचमुपसद्वधाति य वो वाजा अभिषव इत्येकादशेषाः सामिधेन्यः’ इति ।

अनवानमनुष्णवस्तु । तत्र प्रथमयोः पाठस्तु—

‘य वो वाजा अभिषवः । हविष्यन्तो घृताभ्या । देवाञ्जियादि तुमसुः ’ । [जा० का० ३ प० ५ अ० २] इति ।

हे देवा वो युष्मदीमा कस्मिन्मयमानाः प्रवर्तन्ते । वाजा मदनशीला वासा अभिषवोऽभितः पूर्वपक्षरूपेणीत्यपक्षरूपेण च दीप्यमाना अर्दमासा हविष्यन्तो हविर्भोजो देवाश्च घृताभ्या यागसाधनभूतघृतमदमा गवा सहानुकूलाः प्रवर्तन्ता-मित्यभ्याहारः । किंचायं यज्ञो देवाञ्जियादि पाषातु । यजमानस्य तुमसुः तुल्येच्छुर्भवतु । पदेवदुकं त्रिर्हीं करोतीति तदेवादिचते-देवा ये नर्चीति ।

देवाः पूर्वमुचि नाभयन्त यजुष्यपि नाभयन्त न संतुष्टा इत्यर्थः । किं तु ता-मन्येव संतुष्टाः । ततो हिमितिशब्दमुच्चारयेत् । तेन सामेव कृतं भवति । पञ्चक-त्वं सर्वकृत्यो वा सीम्न आदौ हिंकारस्य विद्यमानत्वाद् । तस्य हिमितिशब्दस्य भिक्त्वात्पणमभिधेयं विचारं विधिरनूय प्रशस्यते । यथैव देवा अभयन्त यथैव

(होत्रविवक्षया सामिधेनीव्यासथानम्)

सामनि देवाः संतुष्टास्तव एव ताम्न एनान्देवान्प्रयुक्ते होता हि कुर्वन्प्रकर्षेण
तोषयतीत्यर्थः । मध्यमोच्चारणेन साम कृतं भवति । तथा द्वितीयोच्चारणेन वाचो
योगः संपद्यते । सामाश्रयभूताया ऋगूवाया वाचः संपन्थः संपद्यत इत्यर्थः ।
तृतीयोच्चारणं यदस्ति तेन यजमानः प्रजा एव सृष्टवान्भवति ।

एकादशानां सापिधेनीनामाद्यन्तमोरावृत्तिं विधत्ते—

त्रिः प्रथमामिति । “प्र वो वाजा अमिश्रवः” इत्येवा प्रथमा । “आ
णुहोत दुवस्थत” इति वा “त्वं वरुण उत मिश्र” इति वा द्वितीयोच्चारणोत्तमा ।
तस्मिन् प्रथमोत्तमयोस्त्रिरम्भात्तेन यज्ञस्य न संमन्तमागन्तव्यमिति च्छन्नादि । यथा
लोके वक्ष्येण कम्बलेन वा व्रीहीन्बोद्धुकापोऽन्तद्वयं च्छन्नादि तद्वत् । तच्च भन्वनं
संसनराहित्याम् भवति ।

पूर्वस्मामृच्युत्तरार्धस्योत्तरस्मामृचि पूर्वांशस्य च परस्परविच्छेपं विधत्ते—

संततमन्वोहेति । तदेतत्संततोच्चारणं यजमानस्य भाजानां संतत्यै भोग्य-
वस्तुसंतत्यै च संपद्यते । किंच राक्षसाः आसनिरोधेनापहता भवन्ति ।

यस्माः मध्यमाया आवृत्तिर्विहिता तां स्वरूपेण विधत्ते—

राथंतरीमिति । कस्मिंश्चित्सामश्राव्याविच्छेपे “प्र वो वाजाः” इत्येतस्मामृचि
रथंतरसाम्नो गीतत्वादित्यं राथंतरी । रथंतरसामयुक्तेन कर्षणा संपादयितुं
शक्यत्वाद्भूलोकस्य राथंतरत्वम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“तृतीयां सामिधेनीं विधिगृह्णाति” इति, तदेतद्विधत्ते—

त्रिविं गृह्णातीति । तृतीयस्याः सामिधेन्याः प्रथमपादमुच्चार्य सक्तु-
द्विहः कार्यः । अर्धेर्धे द्वितीयो विग्रहः । तत्र ऊत्तरार्धं उपरितनमन्त्रस्य पूर्वार्धं
च संयोज्य तदन्ते तृतीयो विग्रहः । एतेन विग्रहत्रयेण लोकत्रयमप्यो भवति ।

यस्मामृच्यर्थं विविधो विग्रहस्तानुचं विधत्ते—

बाह्वतीमुत्तमामिति । य(अ)स्मामृचि बृहच्छोषा यवितृषेतिशब्दस्य ध्रुव-
यागत्वादित्यं बाह्वती । सा च तृतीयेति कृत्वा प्रथममध्यमावेक्षयोत्तमा । तथा
साधुत्तमामन्वाहोयुके तृतीयात्वेन पठेदित्यर्थो भवति । एतन्मन्त्रोपेतकर्तृसाध्वत्वा-
त्स्वर्गलोकस्य बाह्वतीत्वम् ।

१ ल. “यिः । यथा प्र” । २ ल. “नामुचाना” । ३ ल. “भोग्यव” । ४ ल. ल. “अर्धवि” ।

५ ल. “राथमुप” ।

प्रथमायामृचि देवतादिविशेषाभिन्वक्तव्यमाहं प्रशंसति-

प्र वो वाजा इति । कस्मापि देवविशेषस्य निरुक्तं नामविशेषकथनं तत्र नास्ति
तेष्वनिरुक्ता । प्रजापतिश्च सृष्टेः प्रागुपविशेषाभावादनिरुक्तः । अत इह
प्राज्ञाः । यज्ञश्च प्रजापतिसृष्ट्यावत्स्वरूपः । तस्मात्प्राज्ञावत्प्रथमस्य
प्रथमप्राज्ञेन यज्ञरूपेणैव प्रजापतिं धारयन्वान्भवति ।

अस्मिन्मन्त्रे वाजशब्दोच्चारणं प्रशंसति-

प्र वो वाजा इति । तथाऽथ यज्ञशब्दोच्चारणं प्रशंसति-

प्र वो वाजा इति । यस्मात्प्रशब्द उच्चारितस्तस्मात्प्राचीनं प्रमुखा रेतोव-
र्तिनि योषिच्छरीरेऽञ्जाति मच्छतीति प्राचीनं, तथाविधं रेतो धीयते यमाश्रये
स्थाम्बे ।

एतस्य मन्त्रस्य चरणवादेन सहोत्तरस्य मन्त्रस्य प्रथमवादोच्चारणं प्रशंसति-

अथ वा याहीति । यस्माद्वाहीत्युक्तं तस्मात्प्रवीचीः यत्प्रहृमुखाः सहसाः
गजा उत्पद्यन्ते । मन्त्रमतानां पदानाथार्थान्दर्शयति-

प्र वो वाजा इति । यजन्ति मच्छन्ति क्रमेण पर्वन्त इति वैवादिवासा
वाजाः । इदमेव नास्त्वयवाक्यं इति निषाद्य मन्त्रार्थः पूर्वं दर्शितः ।

पदाद्यौनभिधाय मन्त्रवाक्यार्थमाह-

इदमसीति । सामिचेनीभिः समिधमान हेऽग्ने त्वमिदं मासानां स्वरूपमसि,
अर्चवासानां स्वरूपमसि, देवानां स्वरूपमसीत्येव वाक्यार्थः । अनेन वाक्येण
यज्ञस्य विषं धामाऽऽहुतिस्थानमभिधमानाग्निरूपत्वं संपादितवान्भवति ।

पशुकं 'संवत्समाह प्राणानामन्वाद्यस्य संवत्सै' इति, तदेवेदानीं काम्यस्वेनापि
विदत्ते-

यं काम्ययेतेति । यं यजमानमुद्दिश्य होता कामयेत । किमिति-अयं यज-
मानो मृशुरहितः सर्वपापुः प्राप्नुयादिति, यस्य यजमानस्याऽऽयुष्यान्वादे प्रथमो
सामिचेनीं सर्वानूष्य विच्छेदमकृतोत्तरमन्त्रस्य प्रथममर्थैर्नृपकमेत । तेन साव-
त्येनास्य यजमानस्य प्राणवायुना बहिर्निर्गच्छता सहैवापानवायुं पुनस्तत्पन्तरा
गच्छन्तं धारितवान्भवति । तेन च धारणेन सर्वपापुः प्राप्नोति ।

(होत्राधिकार्या सावित्रेणोपाख्यानात्)

तदेव सात्वत्यं पुनः प्रकारान्तरेण प्रकृतम्—

यो वा अरस्मिमिति । कूर्परभारस्य प्रसारितकनिष्ठाद्गुणित्वमनो हस्त-
मृगोऽरस्मिः । न च तस्मादरस्मिभ्यो विच्छेदादस्ति तद्गुणयोः सावित्रेभ्योर्भ्यो
सात्वत्यमरस्मिभ्योपनयत्वे । यो होत्रा इदिदं सात्वत्यं विदित्वाऽनुतिष्ठति स होत्रा
भ्रातृव्यं यजमानस्यारत्नौ स्थापयति । यत्पुनरस्मिभ्योऽस्ति तस्य पुरुषस्यारत्नमावपदि-
वितो बालो यथा नीचो भवति तद्वत्पुं कुरुव इत्यर्थः । य एवं वेदोती पुनरभि-
धानं प्रतिज्ञातस्य नियममाधेयम् ।

तदेव सात्वत्यं विष्वक्क्षौद्रकापवासापुरःसरं पुनः प्रकृतम्—

ऋषेर्ऋषेर्वा इति । ऋषिर्भ्योऽद्वयस्य ब्रह्मा । तादृश ऋषिरेकैकां सावित्रे-
नीमीभरानुग्रहेण दृष्ट्वा तत्संप्रदायपदम्परं निर्मितवान् ।

अत एव स्पष्टम्—

“युगान्तेऽर्हतिवायेऽर्हतिहाताः महर्षयः ।

लेभिर् तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभवाः ॥ इति ।

तथा सावि भिन्नेभ्य ऋषिभ्यः प्रवर्तितास्ताः सावित्रेभ्यो यद्यसंयुक्ता भवेत्पुनरादानीं
यजमानस्य यजया पञ्चमिरताः सावित्रेभ्यो विच्छेदरन्वियुक्तास्तिष्ठेयुः । यथापञ्च-
मृद्धिहेतवो न भवेयुरित्यर्थः । तत्प्राग्ज्ञानाय पूर्वस्याः सावित्रेभ्योऽन्तरार्धमुत्तरस्याः
सावित्रेभ्योः पूर्वार्धं च संदध्यात् । यथा साधनाः सावित्रेभ्योः संयोजितबानेव
भवति । न चैकैकस्यामपि सावित्रेभ्यो पूर्वोत्तरार्धयोः संघातव्याविति ब्रह्मनीयम् ।
तयोरेकैकप्रावर्तितत्वेन होतुमयुक्तं संघातमन्तरेणापि स्वस्वगतो विधायिगमावात् । यथो-
क्तरीत्या संयुक्तास्ताः सावित्रेभ्यो यजमानाय सर्वायाशिर्व दृढं दृहन्ति संघादयन्ति ।

अथ भीमाग्ना ।

यजयाभ्यामस्य प्रथमपादे चिन्विताम्—

“चिरैव किमृचो धर्मः रथानधर्माऽथवाऽशर्दमः ।

स्त्रीलिङ्गात्वाच्च तस्यातिपदिकप्रबलत्वतः ॥

इहोर्पुर्णमासयोः सावित्रेभ्योः पठत्य अयं—“विः यथयायन्वाह” इति । सोऽयं
चिरभ्यास आदौ पठितस्य प्र वा वाजा इत्युग्राधिकृतस्य धर्मः । कुतः । यद्यथा-

(लोत्रविवक्षायाऽनतिष्ठितामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

नित्यस्य स्त्रीलिङ्गत्वाद्वक्तरकोषपचेरिति चेन्नैतद्युक्तम् । स्त्रीलिङ्गवचिनश्चाप्यत्य-
 वादपि पूर्वं षष्ठितस्य स्थानवाचिनः प्रथमेत्यस्य प्रातिपदिकस्य प्रबलत्वात् । अतो
 विकृतित्वव्यत्यस्य अप्युच्यते प्रथमस्थानषष्ठितामास्तिरम्यातः कर्तव्यः । स्थाना-
 न्तरे षष्ठितायाः प्र वो वाजा इत्यस्या अप्युचो नाम्नासः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते षाष्वर्षेण वेदार्थमकाशे

छप्पमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः द्वितीयकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाहके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अयंज्ञो वा एष योऽसृष्टाऽग्न आ याहि
 वीतय इत्याह रथंतरस्यैष वर्णस्तं त्वा समि-
 द्दिरद्गिर इत्याह वामदेव्यस्यैष वर्णो बृहदग्ने
 सुवीर्यमित्याह बृहत एष वर्णो यदेतं तुचम-
 न्वाह यज्ञमेष तत्तारमन्वन्तं करोत्यग्निरमु-
 ष्मिह्लोक आसीदादित्योऽस्मिन्ताविमौ लो-
 कावशान्ती (२) आस्तां ते देवा
 अन्नवज्रेतमौ वि पर्युहामेत्यम आ याहि
 वीतय इत्यस्मिह्लोकोऽग्निर्मदधुर्बृहदग्ने सुवीर्य-
 मित्यमुष्मिह्लोक आदित्यं ततो वा इमौ लो-
 कार्षशान्त्या यदेवमन्वाहानयोऽलोकयोः शान्त्यै-
 शान्त्यतोऽस्मा इमौ लोको य एवं वेद पञ्च-
 दश सामिधेनीरन्वाह पञ्चदश (२) वा अर्ध-
 मासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्नोते

(होत्रादिगृह्यशास्त्रसामिधेनीमन्त्रादयस्तथानम्)

तासां त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि तावतीः
 संवत्सरस्य रात्रयोऽक्षरश एव संवत्सरमाप्नोति
 नुमेधश्च परुच्छेषश्च ब्रह्मवायमवदेतामस्मि-
 न्दारावाद्भिः सग्निं जनयाव यतरो नो ब्रह्मज्ञीया-
 निति नुमेधोऽभ्यवदत्तम धूममजनयत्परुच्छे-
 पोऽभ्यवदत्सोऽग्निमजनयहृष्ट इत्यब्रवीत् (३)
 यत्समाबद्धिद् कथा त्वमग्निमजीजनो नाह-
 मिति सामिधेनानामेवाहं वर्णं वेदेत्यब्रवीत्-
 दधुतवत्पदमेनुच्यते स आसां वर्णस्तं त्वांसमि-
 द्विरङ्गिर इत्याहं सामिधेनीष्वेव तज्ज्योतिर्ज-
 नयति स्त्रियस्तेन यहचः स्त्रियस्तेन यद्वाय-
 त्रियः स्त्रियस्तेन यत्सामिधेन्यो वृषण्वतीम-
 न्वाह (४) तेन पुंस्त्वतीस्तेन सेन्द्रास्तेन
 मिथुना अग्निर्देवानां दूत आभीदृशनां का-
 न्योऽसुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमैतां स प्रजा-
 पतिराभिं दूतं वृणीमह इत्यभि पर्यावर्तत ततो
 देवा अभवन्पराऽसुरा यस्त्येवं विदुषोऽग्निं दूतं
 वृणीमह इत्यन्वाह भवत्यात्मना पराऽस्य
 भ्रातृव्यो भवत्यध्वरवेतीमन्वाह भ्रातृव्यमेवै-
 तया (५) ध्वरति शोचिष्केशस्तमीमह इत्याह
 पवित्रमेवैतयर्जमानमेवैतया पवयति समिद्धो
 अग्न आहुतेत्याह परिधिमेवैतं परिं दधात्यस्क-

(होमविधेस्तथाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रस्याख्यानेनम्)

भ्दाय यदत् ऊर्ध्वमभ्यादध्वाद्यथा वहिःप-
रिधि स्कन्दति तादृगेव तज्जघो वा अग्नयो
हस्यवाह्नो देवानां कश्चवाहनः पितृणां स-
हरक्षा असुराणां त एतस्यां क्षः सन्ते मां वरि-
ष्यते माम् (६) इति वृणीष्वः हस्यवाह-
नमित्याहु य एव देवानां तं वृणीत आर्षेयं
वृणीते बन्धोरेव नैत्यथो संतत्ये परस्तादवांचो
वृणीते तस्मात्परस्तादवाञ्चो मनुष्यान्पितरोऽनु
प्र पिपते (७) ॥

(अर्थात्तादाह पञ्चदशावदीदन्वाह्निर्वा वरिष्यते गामेकाव्यविश्वर्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतीक्ष्णीयसंहितायां द्वितीयाध्वके

पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे सामिधेन्याया व्याख्याताज्यम्भविस्तराद् ।

अथाहमेवविष्टाः सामिधेन्यो व्याख्यायन्ते ।

एव द्वितीया सामिधेनी मन्त्रकाण्डः पृथ पठिता-

‘अथ आ याहि वीरये । गुणानो हव्यदानये । नि होता सति वर्हिषि’ ।

[जा० का० ३ प० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने हव्यदानये यजमानस्य हविर्दानाय वीरये देवानां हविर्भक्षणाय गुणा-
नो यजमानो देवानां हविर्दानायति यद्विभेक्षणीयमिति वदन्त्यायाहि । आगत्य
च होताऽऽहुवावा भवन्वर्हिषि यज्ञे निवर्तित निवीद ।

तृतीयसामिधेनीपाठस्तु-

‘तं त्वा सविन्द्रिरक्षिः । पुनेन वर्धयामसि । पृहन्तेऽन्वा पवित्रम्’ [जा०
का० ३ प० ५ अ० २] इति ।

(होमविश्वंयाऽवशिष्टतामिधेनीमन्त्रव्यासयानम्)

हेऽङ्गिरोऽग्ने त्वं त्वा दादृशं देवानामाहुनातारं त्वां समिद्धिधुतेन च वर्षयामः ।
हे पविष्ठथ युवतम बृहज्ज्वालाधिकमं यथा भवति तथा शोच दीप्सस्व ।

चतुर्थसामिधेनीपाठस्तु—

‘स नः पृथु अवाय्वम् । अच्छा देव विवासति । बृहदग्ने सुवीर्यम् ’ [जा०
का० ३ प० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने देव स त्वं नोऽस्मदर्थं पृथु किस्तीर्षी अवाय्वं देवैः श्रोतुं योग्यमिदं क-
र्माच्छामिमुखीकृत्य बृहत्सुवीर्यं च यथा भवति तथा विवाससि विमतं कुरु । प्र-
काशयेत्यर्थः । बृहच्छब्देन ज्वालाधिक्यं निवक्षितम् । सुवीर्यशब्देन वृषयानस्य
हविकः सम्पदहनसामर्थ्यमुच्यते । पञ्चमसामिधेनीपाठस्तु—

‘ईदैन्यो नमस्वस्तिरः । तवासि दशतः । समग्निरिध्यते बुवा ’ [जा०
का० ३ प० ५ अ० २] इति ।

अयमाग्निः सम्पगिध्यते । कीदृशः, ईदैन्यः स्तोतुं योग्यः, नमस्यो नमस्का-
रयोग्यः, तवासि तिरस्कुर्वन्दशतः पदार्थानामादर्शयिता, बुवा कामानां वर्धयिता ।
षष्ठसामिधेनीपाठस्तु—

‘बुवो आग्निः समिध्यते । अथो न देववाहनः । त्वं हविष्मन्त ईदते ’
[जा० का० ३ प० ५ अ० २] इति ।

अयमाग्निः सम्पगिध्यते । कीदृशः बुवः कामानां वर्धयिता । अथो न देव-
वाहनोऽथ इव देवार्थस्य हविको गोडा । तमिमपग्निं हविष्मन्तो यजमानाः स्तु-
क्ते । सप्तमसामिधेनीपाठस्तु—

“ वृषणं त्वा वयं वृषन् । वृषाणः समिधीमहि । अग्ने दीद्यतं बृहत् ”
[जा० का० ३ प० ५ अ० २] इति ।

हे वृषणकामानां वर्धकाग्ने वृषणं कामानां वर्धितारं त्वां वृषाणो वममाहु-
तिवृद्धिं कुर्वन्तो वयं समिधीमहि सम्पजप्रकाशयामः । कीदृशं त्वां, बृहद्दीद्यतं
गोडज्वालं यथा भवति तथा दीप्समानम् । अष्टमसामिधेनीपाठस्तु—

“ अग्निं दूर्तं वृणीमहे । होतारं विश्वेदसम् । अस्य यज्ञस्य शुक्रवुम् ”
[जा० का० ३ प० ५ अ० २] इति ।

इममग्निं वयं वृणीमहे प्रार्थयामहे । कीदृशं, दूर्तं देवान्भवति प्रेयणाई, होतार-

(हीनविष्णुपाशवक्षितसामिधेनीमन्त्रव्याख्यासम्)

माह्वारं, विधवेदं विधानसर्वान्देवान्वेतीति विधवेदास्तादृशम् । अस्य यज्ञस्य संबन्धिनं सुकर्तुं शोभनकर्माणम् । नवमसामिधेनीपाठस्तु—

“समिधमानो अध्वरे । अग्निः पावक ईदयः । शोचिष्केशस्तमीमहे ॥
[जा० का० ३ प० ५ अ० २] इति ।

योऽग्निरध्वरेऽग्निः कर्मणि समिधमानः पावकः शुद्धिहेतुरीदयः स्तुत्यः शोचीणि दीवयः केशस्थानीया यस्यासौ शोचिष्केशस्तमग्निमीमहे माम्नुमः ।

दशमसामिधेनीपाठस्तु—

“समिधो अग्न आहुत । देवान्पक्षि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाहसि ॥
[जा० का० ३ प० ५ अ० २] इति ।

हे आहुताऽऽहुत्याराधिताग्ने त्वं समिधः सन् देवान्पक्षि यजति । हे स्वध्वर सुहृदिष्वादिदमाग हि यस्मान्त्वं हव्यवाहसि तस्माद्यजेत्यन्वयः ।

एकादशसामिधेनीपाठस्तु—

“आहुहोत दुवस्पत । अग्निं ययत्पध्वरे । वृषीध्वं हव्यवाहनम् ॥
[जा० का० ३ प० ५ अ० २] इति ।

हे यजमाना इयमग्निमाहुविभिराहुहोत पीयमत, दुवस्पत परितरत, ययति ययत्नेन वर्तमानेऽस्विजध्वरे यागे हव्यवाहनमग्निं वृषीध्वं प्रार्थयध्वम् । अन्वया सामिधेनीनां परितपाप्यमानत्वादियं परिधानीया । तत्र पुरुषभेदेनाभ्या परिधानीया विकल्पते । तथा च सूत्रकारः—“त्वं वरुण इति वसिष्ठराजम्हानीं परिधानीया, आहुहोतेतीतरेषां गोवाणाम् ॥” इति ।

विकल्पिदायाः पाठस्तु—

“त्वं वरुण उद मित्रो अग्ने । त्वां वर्धन्ति मयिभिर्वसिष्ठाः । ते वसु तुव-
जनानि सन्तु । यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ [जा० का० ३ प० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने त्वमनिष्टनिवारकत्वाद्दृश्य इष्टमापकत्वान्निरव्य । वसिष्ठगोत्रीया मयि-
भिर्वसिष्ठाभिः स्तुतिभिर्वर्धन्ति वर्धयन्ति स्वाम् । ते त्वमि वसु धनं तुवजनानि

(हौनविनक्षयाऽवशिष्टानामिधेनीमन्वध्यात्पानम्)

तुहु दातमानि हवींश्च न सन्तु विठन्तु । यूयं च नोऽस्मान्स्वास्तिभिः सदा
पात रक्षत । यूयमिवि बहुवचनं पूजार्थम् ।

आसु सामिधेनीषु द्वितीयादिचतुर्थ्यन्तं तृचं प्रशंसति—

अयहो वा इति । दर्शपूर्णमासयोः सामानि न सन्ति । तद्वद्विष्यत् न मुख्यमश्वः ।
अतोऽयं तृचः सामवयस्वरूपविनाश पठन्ते । यद्यप्येता अचो रथं तरादीनां योनयो
न भवन्ति तथाऽपि स्तुतिरवाचनद्रूपत्वयविरुद्धम् । शास्त्रान्तरे वा तास्वश्रु गीतानि
सामानि ब्रह्म्यानि । एतेन तृचपादेन दर्शपूर्णमासमश्वं सामवन्धं करोति । नृह-
वस इति तृतीयपादोपादानं नृहत्सापद्योतकस्य नृहच्छब्दस्य प्रदर्शनार्थम् ।
अस्मिन्नेव तृच आद्यन्तौ पुनः प्रशंसति—

अमिरमुष्मिन्निति । पुरा स्वर्गलोकेऽग्निः स्थित आदित्यस्तु भूलोके ।
तदानीं लोकद्वयमशान्तं कुम्भवासीत् । स्वर्गे सृष्टृतेभिनां वाकापेक्षा नास्ति ।
मकाशाय केवलमादित्योऽपेक्षित एव । भूलोकवासिनां तु वाको मुख्यं प्रयो-
जनम् । तदुभयासिद्धेर्लोकक्षोभः । तं क्षोभं दृष्ट्वा ते देवाः परस्परमिदमूचुः—
इमावमन्वादिदयौ विपर्युद्दाम विपरिवृत्तौ स्थापयाम । तस्मादेते सर्वे यूयमागच्छ-
तेति । अत्र आयाहीत्यस्यामृचि बहिषि निषिद्विति सिङ्गादृचः माथस्याच्च
प्रथमलोके स्थापनं तथा संपद्यते । नृहदृशे तुनीर्यमित्यस्यामृचि विवाससीति
विमातस्योक्तिसिङ्गादृचस्तृतीयत्वाच्चास्यास्तुतीयलोके स्थापनहेतुत्वं गम्यते ।
यद्यस्यादित्यो नादिपन्मन्वे भ्रतस्तथाऽप्युच्यैः स्थानवृत्तिवकारित्वेन विमातस्वे-
नाऽऽवर्तिषः भूयते । किंच, हेतुमन्वावसानं कर्तुं नृहदित्यादित्यमश्वलपरत्वेन
भ्रुवो नृहच्छब्दोऽवापि भूयमाण आदित्यस्य प्रत्यभिज्ञापकः । तस्मात्तेन मन्वे-
नाऽऽदित्यस्थापनं सिध्यति । अनयोर्विपर्यावृत्त्या लोकयोः स्वस्वकार्यसिद्धेर्युक्ता
शान्तिः । तस्मादनेन क्रमेण पाठो लोकयोः शान्त्यै भवति । तद्वेदितुश्च तदु-
भयशान्तिर्मभवति । संरुधां विधत्ते—

पञ्चदशेति । यद्यपि द्वादश पठितारवधाऽन्वेकादशैव । एकस्याः पुरुषमे-
देन विकल्पितत्वात् । तासु च पथमोत्तमपोक्षिरापुण्या पञ्चदशत्वसंपत्तिः ।

(होत्रविवक्षयाऽवशिष्टसान्निध्येनिम्नज्ज्वालयमानम्)

अर्धमासस्य रात्रीणां पञ्चदशत्यासद्रूपत्वमपि संपद्यते । एकैकस्मिन् अर्धमासे पञ्चद-
शस्यन्तर्भूतास्तु तासामर्धमासानां चतुर्विंशतिवारमावृत्त्या संवत्सरप्राप्तिश्च संपद्यते ।

इदानीमक्षरसंख्यां संवत्सरसंपत्त्या प्रशंसति—

तासां त्रीणि सति । तासां सामिधेनीनां पञ्चदशसंख्यानां यापवीछन्दस्क-
स्योदेकैका चतुर्विंशत्यक्षरा । तथा सति मिलित्वाक्षरसंख्या संवत्सररात्रिसंख्या
च सपेक्षि कृत्वाक्षरद्वारा तदेवं संवत्सरप्राप्तिर्भवति । यद्यपि वासिष्ठानां परि-
धानीयमास्तिकुप्टवादपिकान्यक्षराणि तथा अतिरमोवापेक्षया व्ययार्थवाद इत्यभि-
रोचः ।

आतु सामिधेनीन् “ तं स्वा समिद्धिरङ्गिरो ज्ञतेन वर्षमायति ” इत्येतं
नन्वभिरोचं प्रशंसति—

नुमेधश्चेति । नुमेधमरुच्छेमनायानाहुर्विजौ परस्परं ब्रह्मवाद्यमनदेवा मन्त्र-
सामर्थ्यविशेषं वादमकुरुवान् । तत्राद्यमोरिधं पवित्रा—आवयोरुभयोरर्थे यत्रो
ब्रह्मियम्ब्रह्मणि सामिधेनीमन्त्रेऽन्तर् कुशलस्तादृशं निश्चेतुं स्वस्वमनासि सामिधेनी-
मन्त्रमनुस्मरन्त्यामस्मिन्चादौ कष्टे मध्येनार्थं जनमावेति । तदा मध्यमं नुमेध आदौ
काङ्क्षामिलक्ष्य मन्त्रमवदत् । स तन्मन्त्रसामर्थ्याकुलमुत्पादितवान् । परुच्छेपो मन्त्रं
पठित्वाग्निमजनयत् । तदिदानीं नुमेधः परुच्छेपं प्रति हे ऋषे त्वमतीन्द्रिमदृष्टाऽ-
सीत्यभिप्रेत्य संबोधितवान् । संबोध्य चैनं प्रपच्छ-यद्यस्मात्कारणात्समावद्दिवाऽऽ-
बयोः सामिधेनीवेदनं तयानयेत्, तथा सति कथं त्वमस्मिन्मुत्पादितवान् स्वहमिति
तत्र परुच्छेप-उत्तरपुत्राच्च—यद्यप्यावयोः सामिधेनीमाहस्तदर्थज्ञानं च तयानं
तथाऽप्यहं तासामेव सामिधेनीनां वर्णं रहस्यं तेजो वेद त्वं तु न वेत्सि । किं
तमेव इति तदुच्यते—सुतशब्देऽपेतः पादोऽनूच्यत इति सोऽयमनुच्यमानः पादः
सामिधेनीनां वर्णः सारभूतं तेजः । स पादः कस्माद्भुवि वर्तते इति चेत्तदुच्यते—
“ तं स्वा समिद्धिरङ्गिरो ज्ञतेन वर्षमायति ” इत्येतामुचं पठेत् । तस्माद्भुवि “ज्ञतेन वर्षमायति” इत्यर्थ-
वादो वर्तते । ततोऽनेन पठितेन पादेन सामिधेनीष्वेव ज्योतिर्वर्जयामि । तेन त्वं
पादं पठन्वपि महिमानं न जानासि । अहं तु जानामि । तस्मादादौ कष्टे मयाग्नि-
कृतादिवः ।

(होमविपक्षयाऽनस्मिन्नाभिर्धर्मः अन्धकारानम्)

वृषणं तथा वधमित्येतामृचं १० १५ प्रशंसति—

स्त्रियस्तेनेति । कर्मणाऽवशिष्टाः प्रतीकभ्यैः स्त्रीभिर्होमं प्रीत्यमानन्वात्स्त्रिय-
वेव । अतः पुरुषस्यापि वृषणं १० १५ मृचं ब्रूयात् । तेन पठितं पुंस्त्वर्थाः पुरुषराज-
तेभ्यः इति प्रयुक्ताः स्त्रीपुरुषोभिरुक्तवाः संपद्यन्ते । ईदं न्य इत्येतामपि वृषणं १० १५ ।
तपश्चिरिभ्यते कुप्यन्ते पठितवत्वात् । नृपो अग्निरित्येतामपि वृषणं १० १५ इत्येता-
मप्यनी । तयोरेष्येता प्रशंसा द्रष्टव्या ।

अथाग्निं दूतमित्येतामृचं विशेषतः प्रशंसति—

अग्निर्देवानामिति । देवाः स्वकार्येष्वग्निं दूतत्वेन प्रेषयन्ति । अग्निरासु
कवेः पुत्रमुत्तमसम् । तावन्मावपि मजापतिमुत्तमं पृष्ठवन्तौ—आवमोर्मेध्ये तेषां
विद्यहादिकार्येषु कस्य दौतमनुचितमिति । तदानीं मजापतिरग्निं दूतं वृषीमहं इति
मन्त्रेणोत्तरमुवाच । उक्तवा चोत्तमसः सकाशात्परवृत्त्याग्निरागमिमुत्तोऽभूत् । ततो
देवानां निजवोऽभूद्गुराश्च पराभूताः । एवं विदुषो मजानानस्याप्यनेन मन्त्रेण
स्वविजयः शत्रुपराजयश्च भवति ।

समिधपानोऽध्वर इत्येतामृचं विशेषतः प्रशंसति—

अध्वरवतीमिति । हिनस्तीत्यर्थः । नस्यामृचि तृतीयवादे प्रशंसति—

होचिष्केश इति । अभ्यपोदग्निः पापक ईदं च इति पावकशब्देन
पक्षिभ्यं विप्रसृष्टम् । अत्र आग्निःशब्देन सुविह्वलानां रश्मिनामुक्तिवभिधेत्य
पक्षिभ्येतद्वाक्यमिच्छां दर्शयति । तस्मादप्यर्था १० १५ नमं च गोपयति । ‘समिद्धो
अग्न आद्रुत’ इत्येता कचिदध्वरवती । १० १५ १५ स्वध्वरेत्युक्तवात् । “अहं
जुहोत” इत्येताद्विध्यध्वरवती । अग्निं स्वध्वरे इत्युक्तवात् । तयोरेष्यते-
रुक्तप्रशंसा योजनीया । तदेवं तर्थासामृचं प्रशंस्यते विशेषतश्च प्रशंसा दर्शिता ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“समिद्धो अग्न आद्रुत इत्यभिज्ञापिकायनूनाजसामिधमन-
शिव्य सर्वमिधेषध्वरवत्यावधानि” इति । तदेवज्जि विधातुः समिद्धो अग्न इति
मन्त्रं पुनः प्रशंसति—

समिद्धो अग्न इति । समिद्धो अतः इत्येता मृचार्यगार्ग्येना कथामेव

(हौतविश्वनाऽनक्षिप्तसामिन्नेमिन्वस्याक्यानम्)

सापिनेनीताभ्यस्याशिसमिन्वनस्य सवामिः सूच्यते । परित्तमात्रये धीयमानः
 पक्षिन्पमाणः काष्ठविशेषः परिधिः । तथा सति समिद्ध इति समाधिशूचनादेतं
 मन्त्रं परिचित्येन स्थापितवान्भवति । स च परिधिः पक्षिप्यमाणसमिधापस्क-
 न्दायाविनाशाय भवति । यद्येतस्यान्मन्त्रपाठोदूर्ध्वमाजुहोतेति मन्त्रे समिधोऽ-
 म्याद्भ्यात् । यथाऽऽज्यपुरोडाशादिहविषः परिधेरंहिः पतनं विनाशाय तत्पद्यते
 तादृमेव तद्दृष्टव्यम् । एवं च मणवे मणवे सविधमादधातीति सूचकोऽयं मति-
 मन्त्रमवसानकार्त्ताने मणवे समिधाधानस्योक्तत्वात्समिद्ध इति मन्त्रावसाने समि-
 देका स्वतः प्रक्षेपणीया जाता । आजुहोतेत्यस्य विराडुत्था निस्तः समिधस्तत्र
 मक्षेपणीयाः जाताः । नदेतच्चतुष्टयं समिद्धो अग्न इत्येतस्य पादस्य पाठकाष्ठ
 एव पक्षिपेदिति विधिरुन्नेयः ।

चरमायामुचि हव्यवाहनामित्येधिविशेषणं प्रथंति—

अयो वा इति । देवादीनां तैमन्त्रिनोऽग्नयः पत्येकं ममिव वरिष्यत इत्ये-
 वमपेक्षन्ते । अतो देवा अग्नेरेवेगुणसिद्धयर्थं हव्यवाहने वृणीष्वमित्युच्यते ।

यदुक्तमाभलायनेन—“ सामिनेनीनामृत्तयेन मणवेनाग्ने महौ अति ब्राह्मण
 भारतेति निगदेऽवसाय यजमानस्याऽऽवेधान्प्रवृणीते यावन्तः स्युः परं परं
 मध्यम् ” इति । तदेतद्विधत्ते—

आर्षेयमिति । कवेरपत्यमार्षेयमात्मीयगौत्रवर्तिक्षितवत्यमान्तानामन्वितदि-
 भक्त्या यथाप्रवरं वृणीते । यथा, अग्ने महौ अति ब्राह्मण भारत । भार्ग-
 वध्यावनाम्भ्यामीधेजाम्दम्भेति भृगुगोत्राणां पञ्चार्षेयः प्रवर इति । अनेन
 तत्तदपत्यतयाभिहितवच्यते । एवं वृणानः पुरुषो रन्ध्रोर्मुग्धादेः सकाशाच्चैति
 नापमच्छति । अपि चेदमार्षेयवरणपत्यं पुत्रादिसंज्ञानस्य भवति ।

अस्मिन्प्रवरे प्रकारविशेषं विधत्ते—परस्ताद्वर्वाच इति ।

वर्तमानं यजमानमपेक्ष्य पूर्वभावी यो गौत्रप्रवर्तकस्तदास्म्य तदपत्यप्रत्यक्षऽ-
 र्वाचो नीचान्पृणीते । तथैव पूर्वगुडाहृतं-भृगोरपत्यं यजमानस्तस्यापत्यमन्वान-
 स्तस्यापत्यमोर्वस्तस्यापत्यं जमदग्निस्तस्य संवर्गियजमान इति । तदेतद्वर्वाचत्वम् ।

१ क. य. ऊ. च. परिधते । २ य. ऊ. च. “त्यामि विज्ञेयम्” । ३ ख. “रेव वरण” ।

४ क. य. ऊ. च. “ति” तस्मिन् ।

(प्रथममन्त्रस्य निमग्नस्य स्वागादापननिग्नस्य च व्याख्यानम्)

यस्माद्धोता पूर्वमाविनमारभ्यावांचो वृणीत यस्मादेव कारणाद्धोकेऽपि पूर्वपूर्वमा-
विनः पितर उच्यते उत्तरमाविनः पुत्राननुक्रमेण पाठयन्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीय वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयपाठे पञ्चमप्रपाठकेऽ-

हमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाहके पञ्चमप्रपाठके नमोऽनुवाकः) ।

अग्नें महा० अग्नीत्याह महान्त्येष यदग्नि-
ब्रह्मिणेत्याह ब्राह्मणा होष भारतेत्याहैष हि
देवेभ्यो हव्यं भरति देवद्व इत्याह देवा होत-
मैधत मन्विद् इत्याह मनुहंतमुत्तरा देवेभ्य
ऐन्धर्षिभ्युत इत्याहर्षयो होतमस्तुवन्विप्रानुम-
दित इत्याह (१) विप्रा होते यच्छुश्रुवाः सः
कविशस्त इत्याह कवयो होते यच्छुश्रुवाः सो
ब्रह्मसंशित इत्याह ब्रह्मसंशितो होष घृताह-
वन इत्याह घृताहुतिर्हस्य प्रियतमा प्रणीर्य-
ज्ञानामित्याह प्रणीर्ह्येष यज्ञानां स्थीरध्वरा-
णामित्याहैष हि देवरथोऽनुतो होतित्याह न
होतं कश्चन (२) तरति तूष्णीहव्यवाडित्याह
सर्वं होष तरत्यास्पाजं जुहुदेवानामित्याह
जुहुर्ह्येष देवानां यमसो देवपान इत्याह
यमसो होष देवपानोऽराः देवान्ने नेमिर्देवाः-
स्त्वं परिभूष इत्याह देवान्ह्येष परिभूयद्देवादा
वह देवान्देवयते यजमानायेति भ्रातृव्यमस्मै
(३) जनयेदा वह देवान्यजमानायेत्याह

(प्रथमपञ्चम निगदस्य सुगन्धपननिगदस्य च व्याख्यानम्)

यजमानमेवैतेन वर्धयत्यग्निमग्ने आ वह्
सोममा वहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमुप
हृत आ चाग्ने देवान्वहं सुयजां च यज
जानवेद इत्याह्नाग्निमेव तत्सः इत्यति सोऽस्य
मःशितो देवेभ्यो हव्यं वहत्यग्निर्होता (४)
इत्याह्नाग्निर्वै देवानां होता य एव देवानां
होता तं वृणोति स्मो धयमित्याहः सोमामेव
सक्यं ममयति साधु ते यजमान देवेतस्याहः
शिषमेवैतामा होस्ते यदुभयाद्योऽग्निः होता-
रमवृथा इत्याग्निर्नोभयतो यजमानं परि गृह्णी-
यात्प्रमायुकः स्याद्यजमानदेवत्यां वै जुह्वीतु-
व्यदेवत्योपभृत् (५) यद्वहे देव जुपादभ्रातृ-
व्यमस्मै जनयेद्वृत्तवृतीमध्वर्यो हव्यमाऽस्यस्वे-
त्याह यजमानमेवैतेन वर्धयति देवायुवमित्याह
देवान्होषाऽवति विश्ववारामित्याहः विश्वः
होषावतीर्त्तामह देवाः ईहेऽन्त्यात्मस्यामं नम-
स्यान्त्यजाम यज्ञियानित्याह मनुष्या वा ईहे-
न्याः पितरो नमस्या देवा यज्ञिया देवता एव
तद्यथाभ्रातृ यजति (६) :

(विमानुमदिः इत्याह वनास्यै होतोऽग्निदेवता एव धीर्णि च) ।

इति ऋण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयनंहितायां द्वितीयाहके

पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमपत्राठके नवमोऽनुवाकः) ।

द्वितीयाद्याः सापिधेयो व्याख्याता अष्टमे स्फुटम् ।

अथ नवमे प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगादापननिगदस्य च व्याख्यानं प्रवर्तते ।
ये च निगदादयो मन्त्रकाण्डे समाम्नाताः ।

कल्पः—“ अथ निवित्पदान्मन्त्राह देवेद्यो मन्विद्य इति तक्षमे स्वनिदि अथ
यतस्तुम् ” इति । पाठस्तु—

“ अग्ने महान् असि ब्राह्मण भारत । अतावत्सौ । देवेद्यो मन्विद्यः । कवि-
हुतो विमानुभदिवः । कविशक्ते मलत्तुः शितो घृताहवनः । प्रणीर्यशानाम् ।
स्थीरध्वराणाम् । अतूर्ता होता । तृणिर्हव्यवाट् । आस्वाव जूहुर्देवानाम् । वसतो
देवधानः । अरा इवाग्ने नेभिर्देवास्तत्त्वं परिभूरसि । आवह देवान्यजमानाम् ”
[भा० का० ३ प० ५ अ० ३] इति ।

अवाग्ने महानित्यारभ्यतावतावित्यन्तः प्रवरमन्त्रः । अवशिष्टा निवित्पन्त्राः ।
तेषामर्थं ब्राह्मणव्याख्यानमुख्येनैव स्पष्टी करिष्यामः ।

तत्र प्रवरमन्त्रार्थं दर्शयति—

अग्ने महानिति । अग्निरिति यदेव यस्मास्तर्वाहुत्याधारत्वेन महान्स्त्वस्मा-
न्मन्त्रे महान्सीत्युच्यते । यस्माद्ब्राह्मणवर्णमिषानी तस्माद्ब्राह्मणेति संज्ञोच्यते ।
यस्मादेव देवेभ्यो हव्यं भरति धारयति तस्माद्धारतेति संज्ञोच्यते । मन्त्रे वेद्य-
मसावताविति वीप्ता तेन(नमा) भुम्वादीनामुषीणां नामनिर्देशोऽभिधेयः । तत्र
मार्गव्यपावनेत्यादिना पूर्वानुवाक एवास्माभिरुदाहृतः ।

निवित्पदेषु सप्तस्तु प्रथमस्मार्थं दर्शयति—

देवेद्य इति । यस्मादेवाः स्वकीयेषु योग्येभ्येतमग्निभ्येत प्रवृत्तिगव्यस्त-
स्मादेवेद्य इत्युच्यते । द्वितीयपदस्मार्थं दर्शयति—

मन्विद्य इति । देवेभ्य उत्तरो देवैरिन्धनादूर्ध्वं स्वकीययोगे ननुरिन्ध ।

उत्तरेष्वपि पञ्चस्तु पदेषु प्रसिद्धार्थतां हिशब्दो द्योतयति—

ऋषिष्टुत इति । शुश्रुवांसः अताव्यमनंतपत्न्या आत्त्या विद्या विद्यया
विबुधाः कथमथ भवन्ति । तैरयमनुभदितस्तोवितः अस्तः स्तुतम् । ब्रह्मणा
मन्त्रेण संशितस्तीक्ष्णीकृतः । घृतरूपमाहवनमाहुतिर्यस्यासौ घृताहवनः ।

अनुच्छवासेन पठनीयानां सप्तपदानामर्थं दर्शयित्वाच्छवासादूर्ध्वं पठनीयानां
यतस्तुणां निविदामर्थं दर्शयति—

(यथरमन्मस्य निमग्नस्य जुगोदायनानिमग्नस्य च व्याख्यानम्)

प्रणीर्यज्ञानामिति । यज्ञानां नेतृत्वमग्नौ प्रसिद्धम् । रथीर्देवानां हविर्वहना-
याभ्वराणां तैबन्धी रथोऽयमग्निः । यस्मादाहवातारमेतयार्थं कोऽपि देवो न वरति
नाविकामपि तस्मादयमनृतो होतृमुच्यते । यस्मात्सर्वमपि देवस्य हविर्वहनात्तरति
माप्नोति तस्मात्तूर्णिर्हव्यवाहिर्युच्यते ।

एताभ्यधत्तृन्धो निविद्धय ऊर्ध्वमुच्छ्वासें कृत्वा पश्चात्तनीयानां चततृणां
निविदामर्थं दर्शयति-

आस्पात्रमिति । एषोऽग्निर्देवानां जुहसदृशो जुहवाविवास्मिन्हाविष्मक्षेपात् ।
न चास्य दारुमयजुह्वच्छेधित्वं, किंत्वास्पात्रं लोहपात्रवद्दृढमित्यर्थः । यथा
मनुष्याणां सोमपानहेतुधमसस्तथा देवानां पानसाधनचमसस्थानीयोऽयमग्निः ।
हेऽग्ने त्वं यथा शकटचक्रस्थितान्कुलचक्रस्थितान्वा विर्यक्कीलरूपान्मरान्धेयिः
परितो व्याप्नोति तथा देवानां परिभूः परितो व्याप्तवानसि । चतुर्थ्यां निविदि
देवयत इति पदं शास्त्रान्तरे पठ्यते । तदत्र यदि ज्ञानात्ता होता यजमानस्य
आतृष्यं वनेषत् । देवानिच्छतीति देवयत्त(यस्त)स्यै देवयते यजमानाय । एव-
त्पदयोगेणान्यः कश्चिदेतदीयान्देवानिच्छतीति प्रतिभां भवति । तदेवज्ञातृ-
व्यस्पोत्पादनम् । तस्मात्तत्पदं परित्यज्यास्यै यजमानाय देवानावहेत्येतावदेव
वाक्यशेषोक्तनैवर्तनं यजमानं वर्धयति वृद्धिं यापयति ।

कल्पः-“ देवतां देवतामावाह्यं व्यनित्यग्निमग्न आवह सोमपावहाग्निमावह
यजापतिभित्पुषां धावहेत्युच्यैर्देवतां वा भवत्यग्नीषोमावावहेन्द्राग्नी आवहेन्द्रमा-
वह यहेन्द्रमावह देवां आव्यर्षां आवहाग्निं होषायाऽवह स्वं महिमान्मावहेति
न स्वं महिमान्मावहेदा चामे देवान्बह सुयजा च यज जातवेद इत्युक्त्वा ”
इति ।

अत्राऽऽवाहननिगदो मन्त्रकाण्डे समाम्नातः सर्वोऽपि सूत्रकारेण पठितः ।

(* तस्य सर्वस्य तात्पर्यं दर्शयति-

अग्निमग्न आवह सोमपावहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमुपपद्यते, इति ।

* धनुर्विज्ञानमते ग्रन्थोऽधिकः ।

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुवादापनेनिगदस्य च व्याख्यातम्)

तत्तेनाऽऽवाहननिगद आचहेति पाठेनाऽऽव्यभागादिसर्ववार्गदेवता अनुक्रमेण हवमवे) । हे आहुषाधारभूमाग्ने यथमाभ्यवागदेवतामग्निमावह । द्वितीयाभ्य-
भागदेवं सोममावह । त्रीतीयाभ्यवागदेवतां न यथामुरोडाशदेवतामग्निमावह ।
चौथीमास्याभूमांशुवागदेवं प्रजापतिमावह । प्रजापतिपदं कनैरुच्चार्याऽऽवहेतिपद-
मुच्चैरुच्चारयेत् । पौर्णीयास्यां द्वितीयपुरोडाशदेवतामग्निमावह । अमावास्या-
यावसानांश्विनो द्वितीयपुरोडाशदेवत्वेनेन्द्राग्नी आवह । अगतभिः तांताभ्य-
वेवमिन्द्रमावह । गताभिः महेन्द्रमावह । आभ्यवागदावानुषाजदेवानावह ।
आग्नी होवाय होमस्य स्विष्टकरण्याय । आराहनविषयाणांमुक्तानां देवानां यो
मस्थ देवस्य स्वकीयो महिमा सागच्छतीतिशयस्तं महिमानमावह । अथ हविर्भुज
एव देवानभिषेत्स्य त्वं महिमानभिःसुच्यते, न त्वावाहनेकतुरंगेर्वाहिमानं तस्याऽऽवा-
हनविषयतामावाह, इति कल्पसूत्रस्यार्थः । जातानि वेदांसि ज्ञानानि यस्या-
दसौ जातवेदाः सर्वज्ञोऽयं सर्वदेवमाहिमाभिज्ञत्वादित्यर्थः । तादृश हेऽग्ने त्वं देवा-
नावह च सुप्रजा शोभनेन यज्ञेन यज च । न केवलमावाहनं कर्तव्यं किंतु
हविष्मागच्छलक्षणो यामोऽपि त्वमैव कर्तव्यः । अथ सूत्रे प्रजापतिमित्युपाधाव-
हेत्युच्चार्यदेवतयो वा भवतीत्युक्तं तच्चोपाशुयाजे प्रजापतिविष्ण्वग्नीषोमाणां विक्र-
त्यापिमायेण दृष्टव्यम् । एतस्याऽऽवाहननिगदस्य तात्पर्यं संक्षेपेण दर्शयति—

अग्निमग्न इति । तत्तेनाऽऽवाहननिगदनाभ्यभागादिस्विष्टकृदन्तदेवताः सर्वाः
क्रमेण हूतवान्भवन्ति । यथमाभ्यवागदेवौ तथा प्रवानदेवता इत्यादिक्रमो यथा-
पूर्वमित्यादिनोच्यते ।

आवाहननिगदावसाने यदेतन्निगमनवाक्यं तस्य तात्पर्यं दर्शयति—

आ वाग्न इति । तत्तेन वाक्यपाठेनाग्निमेव संस्ववि दीक्षणी करोति ।
सोऽग्निस्तीक्ष्णीकृतोऽग्नमचः संस्तस्य यजमानस्य हव्यं देवेभ्यः क्रमेण वहति ।

कल्पः—“ अथ सुवादापनेन सुवादापयत्यग्निर्होता रेत्यस्यनुवाकेनाध्वर्यु-
र्जह्वभृती सुवादादत्ते ” इति ।

पुनर्वतीशब्दे जुह्वभृतावादांसेत्याध्वर्यवेत्युक्ते दर्शितवान् । होता तु पुनर्वती-

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य जुगादापगानिगदस्य च म्यात्तयानम्)

मन्त्रयोः स्रुचमास्यस्वेतमनेन शब्देन युक्तमनुवाकं पठति । तदिदं स्रुचो-
रादायनम् । सोऽयमनुवाको मन्त्रकाण्डे समान्नातः । तस्मै पाठस्तु—

“ अग्निर्होता वेत्सग्निः । होत्रं वेत्तु भावित्रम् । स्मो वयम् । ताधु ते यज-
मान देवता । घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमास्यस्व । देवायुर्व विश्वाराम् । ईडायेहे
देवा इडेन्मान् । नमस्थाम नमस्थान् । यजाम यज्ञिवान् ” (वा० का० ३
प्र० ५ अ० ४) इति ।

अयमग्निर्होता होमस्म कर्ता । तथा चान्यत्र मन्त्रशास्त्रेण आम्नातम्—“अग्ने
यद्वरिदं नम इत्याह । अग्निर्वै देवानां यथा ” इति । अतोऽममग्निर्वेतु होमकर्म
जानातु । तदेव वेदनमुत्तरवार्येण (ण) स्वष्टी क्रियते । प्रकृष्टमवित्रं कलदा-
नरूपमस्मद्वक्षणं यस्मिन्नुद्दोषानुष्ठाने तदिदं भावित्रम् । तादृशं होत्रं होमानुष्ठानं
वेत्तु होमकर्म जानातु । न केवलं दैन्यस्य होतुरग्रेरुपरि भारः प्रक्षिप्यते किंतु
ययं स्मो मनुष्यमहोत्तरो वयमप्यत्र वर्तामहे । अतो वयमपि होमकर्मज्ञानवन्तस्ति-
ष्ठानः । हे यजमान ते तव हविःस्वीकर्त्तुं देवता ताधु कलं ददात्विति शेषः ।
हेऽन्वर्मो घृतपूर्णः स्तुचं जुहुमास्मस्वाऽऽक्षिप स्वी कुर्वित्यर्थः । कीदृशी स्तुचं,
देवायुर्व देवायौति मित्रमवीति देवायुस्वादृशीम् । विश्वारां विश्वान्तर्वा-राक्षस-
क्षत्राभिवृष्णान्वारयतीति विश्वारा तादृशीम् । ईडेन्मान्स्तुतिप्रियान्मुष्यान्मयं
स्तुमः । नमस्यान्मस्कारमियमन्तिपतृन्मस्कुर्मः । यज्ञिमान्प्रक्षमियान्देवान्मजाप ।

अग्नेर्होतृत्वं वेदेषु प्रसिद्धमित्येवदर्शयति—

अग्निर्होतैति । दैन्यस्य होतुः साहाय्यमाचरितुं मानुषस्य स्वस्य सन्नाह
इत्येतद्दर्शयति—

स्मो वयमिति । ददात्वित्येतद्दोषेनाऽऽक्षीर्येण वाक्यपूरणाय तात्पर्यार्थं
दर्शयति—

साधु त इति । शास्त्रान्तरे साधु ते यजमान देवतेःमस्वोपरि योऽग्निं
होतारममुथा इति किञ्चिद्वाक्यमाम्नातम् । तस्माद्यमर्थः—हे यजमान यस्त्वमग्निं
होतारममुथा होतृत्वेन हुतवानासि तस्य तव साधु ददात्विति ।

तस्मिं शास्त्रान्तरपाठं दूषयति—

यद्ब्रूयादिति । अभिर्होता वेत्सग्निरित्युपक्रमे शठितं साधु ते यजमान्

(प्रवरमन्त्रस्य निमग्दस्य युगः नमिगदस्य च व्याख्यानः)

देवहेत्यस्मादप्यूर्ध्वं पयग्निः इति । अमि ज्ञ्यात्तदोभयोः पार्थिवोर्ध्वजनानोर्ध्वं च
परिगृहीतो भवेत् । ततो दाहः पितृभ्यः स्मर्येत । तस्मात्तत्त्वान्तराणो नाऽऽ-
दर्शन्यः ।

यद्यपि जुहुषभूतौ द्वे अपि आदानभ्ये तथाऽपि तयोः त्वं पाधान्यं विचार्य
जुहुषा एव पाधान्यं द्योतयितुं स्तुतमित्येकवचनमेव पठनीयमित्येतदर्थमिति—

यजमानदेवत्येति । स्तुत्यावित्येवं द्विवचनेन द्वे इदं द्वे अपि समग्रजने
इव यदि ज्ञ्यात्तदा यजमानसमानं भ्रातृव्यमुत्पादयेत् । तस्मादुपभूतमुपेक्षितामिष-
तिरस्कर्तुं जुहुषाधान्यायैकवचनमिदानीं यजमानं वर्धितवान्भवति । गहि
जुहुषा इवोपभूतः कृषिर्द्वि साक्षाज्जीवसाधनत्वमस्ति । तस्मादुपभूतजन्तं तस्या
युक्तम् ।

देवभिधेयं देवरक्षणं विष्मनिवारणेन विश्वरक्षणमभिधेयमित्येवमिति—

देवायुवमिति । ईडेभ्यादिशब्दैर्विवक्षितं दर्शयति—

ईडामहा इति । देवता यजनीत्येतदुपलक्षणम् । मनुष्यान्स्त्रीति विवृण्वत्य-
तथैवैवमिति द्रष्टव्यम् । एवं च सति यस्य मनुष्यादेर्यो भागः स्तुत्यादिरूपेण लब्ध-
चरितस्तं भागमनिकम्प्यानुष्ठितवान्भवति ।

अत्र पीपासा ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादं चित्तिनम्—

“चातुर्मांसानिदिष्टेषु निर्वमन्वाज्यपानिनि ।

विक्रियेत न वाऽज्येऽपि किं स्वादन्वाज्यपानिनि ॥

दधिगानिति वा मद्देत्येवं मन्वाभूतदाज्यवान् ।

द्वयद्वयोक्तेराद्यः स्वादधिपानं विष्द्वयनः ॥

द्वितीयः स्वात्तृतीयोऽस्तु द्वाप्यान्तरधिधानतः ।

मुनो दध्ना चित्रताऽऽज्ये ततो विक्रियेत नहि ॥

चातुर्मांसेषु चोदकेनाऽऽवाहनस्वाहाक रावाइयौषणनिगमा आर्तिदद्याः ।
तत्राऽऽज्यपानशब्दः प्रयुक्तः—“ देवाः आज्यपात्रं आवह ॥ ” “ स्वाहा देवाः
आज्यपान् ॥ ” “ अयाद्देवानामाज्यपानां मिषा धामाणि ॥ ” “ देवा आज्य-
वा आज्यमजुषन्त ॥ ” इति । सोऽज्यपात्रपानशब्दो विक्रियते न वेति संशयः ।

(काम्यसाभिधेनीमैमिक्तिकाभिधेनीनामभिधानम्)

तत्र विकारोऽपि त्रिविधः । तत्र दध्याज्यपानित्याद्यस्तावत्प्राप्नोति । कुतः ।
अथ पूषदाज्ये गृह्णाति द्रव्यं वा इदं तर्पिष्व दधि चेति ब्रह्मद्रव्यस्योक्तत्वात् ।
आज्यस्योपस्तरणाभिघारणार्थेन हविःशेषतवाद्यविष्टवं नास्तीति दध्मेव हविः ।
ततो दधिपानिति द्वितीयः पक्षः । दध्याज्यमेलनेन निष्पद्यते पूषदाज्यं ब्रह्मा-
न्तरम् । तदेव हविरिति पूषदाज्यपानिति तृतीयः पक्षः । दधिभेलनादाज्ये पूषता-
मुणो निष्पद्यते । तस्मादाज्यस्यैव हविष्ट्वमित्याज्यपक्षदोषेता एव निगमाः
वदितव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डोग्योर्ध्वे-

द्विषत्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

त्रींस्तुचाननुं ब्रूयाद्राजन्त्यस्य त्रयो वा
अन्ये राजन्त्यात्पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यः दूद्रस्ता-
नेवास्मा अनुकामकरोति पञ्चदशानुं ब्रूयाद्राज-
न्यस्य पञ्चदशो वै राजन्त्यः स्व एवैनं स्तोमे
प्रतिं छापयति त्रिष्टुभा परिं दध्यादिन्द्रियं वै
त्रिष्टुर्गिन्द्रियकामः सल्लु वै राजन्त्यो यजते त्रि-
ष्टुभेवास्मां इन्द्रियं परिं गृह्णाति यदि काम-
येत (१) ब्रह्मवर्चसमस्त्विति गायत्रिया परिं
दध्याद्ब्रह्मवर्चसं वै गायत्री ब्रह्मवर्चसमेव भवति
सप्तदशानुं ब्रूयाद्वैश्यस्य सप्तदशो वै वैश्यः स्व
एवैनं स्तोमे प्रतिं छापयति जगत्या परिं

(काम्यसाधिवैनीर्निमित्तिकसागिर्वैनीनामभिरानय)

दध्याज्जागता वै पशवः पशुकामः खलु वै
 वैश्यो यजते जगत्स्यैवास्मै पशुन्परि गृह्णात्येकं-
 विशतिमनु ब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः
 स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै (२) चतु-
 र्विंशतिमनु ब्रूयाद्ब्रह्मवर्चमकामस्य चतुर्विंश-
 त्यक्षरा गायत्री मायत्री ब्रह्मवर्चसं मायत्रि-
 यैवास्मै ब्रह्मवर्चसमवै रुन्धे त्रिंशतमनु ब्रू-
 याद्वर्चकामस्यै त्रिंशदक्षरा विराड्त्री विराड्-
 चिराजैवास्मा अश्राधमवै रुन्धे द्वात्रिंशत-
 मनु ब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य द्वात्रिंशदक्षराऽ-
 नुष्टुगनुष्टुप्छन्दसां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै षट्त्रिं-
 शतमनु ब्रूयात्पशुकामस्य षट्त्रिंशदक्षरा
 बृहती भार्गवाः पशवो बृहत्स्यैवास्मै पशुन्
 (६) अवै रुन्धे चतुश्चत्वारिंशतमनु ब्रूया-
 दिन्द्रियकामस्य चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुभि-
 न्द्रियं त्रिष्टुप्त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियमवै रुन्धेऽ-
 षाचत्वारिंशतमनु ब्रूयात्पशुकामस्याष्टाचैत्वा-
 रिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो जग-
 त्स्यैवास्मै पशुन्वै रुन्धे सर्वाणि छन्दाऽस्यनु
 ब्रूयाद्ब्रह्मयाजिनः सर्वाणि वा एतस्य छन्दाऽ-
 स्यैवैरुद्धानि यो ब्रह्मयाज्यपरिमितमनु ब्रूयाद-
 परिमितस्यावैरुद्ध्यै (४) ॥

(काम्यसाधिवेनीमिमिकसाधिवेनीनामभिधानम्)

(कापयेत् प्रतिष्ठिते पञ्चमस्तुतवारिः शब्दः) ।

इति छप्पयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

ध्याकृयाता नवमे स्पष्टं पवरा निमग्नादयः ।

अथ दशमे तैमिकियः काम्याश्च साधिवेन्य उच्यते ।

यव राजन्यं निमिचीकृत्य विधत्ते—

त्रींस्तुचानिति । य वो राजा इत्येका विराजुत्तत्वात् (वा) अग्न आयाही-
त्येकस्तुचः । त्वं वरुण इत्येका परिधानीया विराजुत्ता । एवं यवस्तुचाः । तेन
तुचानां त्रित्वेन राजन्यन्यनिरिकाः ब्राह्मणादीर्लीः वर्णाः राजन्यस्यानुकृत्यान्करोति ।
पक्षान्तरं विधत्ते—

पञ्चदशानु ब्रूयादिति । यजापतेरुत्तौ बाहुभ्यां च पञ्चदशस्तोमस्य
राजन्यस्य सोमन्यस्यादसौ स्तोमो राजन्यस्य स्वकीयः । यद्यपि पञ्चदश साधिवे-
नीन्यस्येति वर्णव्यसाधारणवचनेनैवार्थं पक्षः प्राप्तस्तथाऽपि त्रींस्तुचानित्यनेन
विशेषवचनेन नित्यवाधमाप्तौ विकल्पार्थं पञ्चदशेति पतिपसमो विधीयते ।

त्वं वरुण इत्येतां परिधानीयां विधत्ते—

त्रिष्टुभा परीति । त्रिष्टुभ इदं स होतृचमवाचात्तं वन्धीन्द्रित्यवम् ।
राजन्यस्य युष्टुस्तुवादिन्द्रियतामर्थकामः ।

राजन्यस्य त्रित्वां परिधानीयां विधाय काम्यां विधत्ते—

यदि कामयेनेति । आजुहोव दुवस्थयेत्येवा गायत्री । ततश्चिंतुरित्यस्या
गायत्र्या उपदेशेन ब्रह्मवर्चःमित्येतेस्तस्य गायत्रीत्यवम् ।

वैश्वं निमिचीकृत्य विधत्ते—

अप्तदशानु ब्रूयादिति । “समिध्यमानो अण्डरे” “समिद्धो अन्न आहुतं”
इत्यनयोर्मध्ये “ब्रूयात्ता २ मर्त्यः” “अ २ १ १ ३ यतस्त्वचः” इत्येतयोर्वाप्यसौः
यक्षेपेण सप्तदशस्तोमनिर्वातिः । यजापतेर्मध्यदेशात्सप्तदशस्तोमवैश्वयोरुत्तम-
त्वात्सप्तदशस्तोमस्वदीयः ।

(काम्पमासिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामविधानम्)

वैश्यस्य समिध्वमामो अमृतस्य राजसीत्येतां परिधातीथां विधत्ते—

जगत्या परीति । जगत्पनुष्ठानलब्धत्वात्पशूनां जागतत्वम् । वैश्यस्य क्षीर-
दध्यादिविक्रयाय पशुकामत्वं मसिद्धम् । नैमित्तिकीं विधाय काम्पां विधत्ते—
एकविंशतिमिति ।

अत्र सैख्यापूरणं संपदःपविद्धिरेवमुक्तम्—एकविंशत्यादिषु प्रथमाया उत्तरे द्वे
ईडे अग्निमित्यादिके । अध्याग्र आयाहीत्यादि । अथ त्वामग्रे पुष्कराद्भीति वय-
स्तुवाः । ५ अग्निमित्येकादश । पृथुवाजा इत्यष्टौ । अष्टाचत्वारिंशत्यक्षरस्य दाश-
तम्यास्तिस्र आगमयितव्याः । एकविंशत्यादिषु कार्येषु एतासां मथार्थमागम इति ।
अस्यायमर्थः—मदा सामिधेनीपुद्धिरपेक्षिता तदाऽऽम्नावायाः प्र वो वाजा इत्य-
स्या जवरीडे अग्निमित्यादिकं द्वयं प्रक्षेपणीयम् । तत ऊर्ध्वमग्र आयाही-
त्यादिकं यथाग्नात्वं पठितम् । तत्र समिध्वमानसामिध्वत्वोर्मध्ये त्वामग्र
इत्यादिकां जदाहताः प्रक्षेपणीयाः । यावन्तीनां प्रक्षेपेण सैख्या पूर्वमे
तत्प्रमाणवतीनां प्रक्षेप इति । मीमांसकास्तु *धाधरासंज्ञकानामेव समिध्वमानस-
निध्वत्वोर्मध्ये प्रक्षेपः । इतरासां त्वन्वे प्रक्षेपमाहुः । तत्रापि परिधानीयांवा
उत्तमयाः यागेवैत्ययं विशेषो द्रष्टव्यः । त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशानां संख्या चतुर्थं
एकविंशस्तोमेऽन्तर्भूतेति स स्तोम इतरेषां स्तोमानां प्रतिष्ठा । कलान्तराय
विधत्ते—

चतुर्विंशतिमिति । पुनरपि कलान्तराय विधत्ते—

त्रिंशतमिति । दशाक्षरैस्त्रिभिः पादैर्विराजाल्लिङ्गदक्षरात्मम् । तच्छब्दो-
ष्ठानेनाजस्य लभ्यत्वोत्तस्य छन्दसोऽन्तत्वंम् । पुनः कलान्तराय विधत्ते—

द्वात्रिंशतमिति । अन्यत्र वाग्व । अनुष्टुगिति श्रवणाद्वाग्वत्त्वमनुष्टुपः ।
यावि सर्वेषां छन्दसामन्वर्भावादानुष्ठुपितरच्छन्दसां प्रतिष्ठा ।

पुनः कलान्तराय विधत्ते—

षट्त्रिंशतमिति । पशूनां बृहतीछन्दसोऽनुष्ठानेन लभ्यत्वाद्वाह्यत्वम् ।
कलान्तराय विधत्ते—

* अत्र स पुस्तके याज्यासंज्ञकानामिति पाठान्तरम् ।

(काम्यसामिधेनौनिमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

चतुश्चात्वारिंशत्तमिति । पुनः कलाभराम विधत्ते—

अष्टाचत्वारिंशत्तमिति । तोषयाजिनमधिकृत्य विधत्ते—

सर्वाणि छन्दाःसीति । बहुभिर्दक्षिणीयादिभिरीष्टिभिरङ्गीर्षोमीयादिवशु-
भिर्मन्त्राद्यवादिष्वेव यजत इति बहुयाजी । एतस्य बहुयाजिनः तत्तन्वचो
नामन्पुष्पिगनुद्वयगतीरुपाणि सर्वाणि छन्दास्त्वपरुद्धानि भवन्ति । तस्या-
स्तोषयाजी यदा दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठति तदा तस्य वीणि छन्दास्त्वनुब्रूयात् ।
' तमिध्वयानः यद्यसोऽनुधर्मः ' इत्येषा विदुषु । ' त्वामसो ष दिव आहुः
कुतेन ' इत्येषा जगदी । एतदुभवं तमिध्वयत्वाः पूर्वं पठनीयम् ।

तस्य तोषयाजिनस्यैस्तुचारित्यनुवाकेऽष्टाचत्वारिंशत्तमनुब्रूयादित्यन्ते नः
संख्याविशेषस्तत्र स्वेष्टैव नियामिका, न तु वाचनिको नियमोऽस्तीत्येव-
विधत्ते- अपरिमितमिति । अपरिमितस्याधिकस्य कलस्येत्यर्थः ।

अत्र सीमांता ।

तुर्वाषाभ्यामस्य षष्ठ्यादे चित्तिवत्—

“ तामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विहतायुध ।

पूर्ववत्प्रकृतौ षाण्दशमेनेतदिकैस्त्रये ॥

विहतौ सप्तदशं स्यात्प्रकृतौ प्रक्षिप्यमलात् ।

षाण्दशपञ्चदशत्वादाकाङ्क्षाया निवृत्तिनः ” ॥

अनारम्भ भूमते—‘सप्तदश तामिधेनीरनुब्रूयात्’ इति । ष वो वाणा अभि-
द्य इत्याद्या अग्निसामिधेनार्था कृचः तामिधेन्यः । तासां सप्तदशं पूर्वम्समिधेन
प्रकृतमित्यतम् । यदि प्रकृतौ षाण्दश तामिधेनीरन्याहेति विधिः स्यात्तासां षाण्दशं
तावदशं च विकल्पेयातामिति प्राप्ते रूपः—विहतामेव सप्तदशं निविशते । प्रक-
तौ षाण्दशमेनापहृद्धानां तामिधेनीनां संख्याकाङ्क्षाया अभावात् । न च षाण्-
दशसप्तदशमेयोः समान्यमलादावरोधमात्र इति लङ्कनीयम् । षाण्दशमे प्रकर-
णानुग्रहस्याधिकत्वात् । तस्माद्विधविन्दाध्वरकस्यादिविहतौ सप्तदशमवतिष्ठते ।
न चान् पूर्वव्यायोऽस्ति । सप्तदशस्य चोदकषाप्त्यभावेन पुनर्विधानदेशामावात् ।

१ ल. “जिते निमित्तीकु” । २ क. च. छ. च. “भिरे” । ३ ल. “कल्पते” । ४ ल.
“कल्पेया” । ५ ल. “इयदावययोः” । ६ क. च. छ. च. “सामाज्य” ।

(काम्यसामिधेयनैमिषसंहितामिधेयनीमाधिवानम्)

तथैवान्यथितम्—

“साप्तदशं तु वैश्वस्य विहृतौ प्रकृत्युत ।

पूर्ववच्चैनं संकोचान्मिधेयैर्मिधेयैः ॥

गोदोहनेन प्रथयेत्तथात्येतदुदाहरत् ।

भाष्यकारस्तदप्यस्तु न्यायस्वार समततः ” ॥

सप्तदशानुब्रवीद्वैश्वस्येति विहितं वैश्वस्यमिधेयं साप्तदशं पूर्वव्यापेन विहृति-
गामिति चेन्नैवम् । नैमिषिकेनानेन वचनेन प्रकृतिसमस्तस्य न्यायस्य साप्तदशस्य
वैश्वस्यविरिकविषयतया संकोचनीयत्वात् । नित्यं सावान्यरूपनया सावकाशत्वेन
च पुनरुक्तं, नैमिषिकं तु विशेषरूपपरविरिकसावकाशत्वाभ्यां यवत्तम् । तस्याद्वैश्वस्य-
मित्येकं साप्तदशं प्रकृत्यावचयितुम् । अथ भाष्यकारोऽप्युदाहरत्—‘चमसेनावः
प्रथयेद्गोदोहनेन प्रथकापस्य’ इति । एवं प्रकृतेश्वमसेनावरुक्त्वाद्गोदोहने विहृ-
तिविति पूर्वः पक्षः । काम्यनिमित्तकेन गोदोहनेन नित्यस्य चपत्तस्य निष्का-
नविषयतया संकोचनीयत्वात्प्रकृत्यावैव गोदोहनमिति सिद्धान्तः । दशमाध्याय-
स्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“सामिधेयसाप्तदशं वैश्वभादावपूर्वगीः ।

सहविर्वापकारस्य कसृप्त्याऽऽद्योऽस्तस्यभागवत् ।

सामिधेयश्चोदकाशः साप्तदशं तु वैश्वे ।

पुनर्वाक्येन संहार्यपनारम्भोक्तिर्बोद्धितम् ” ॥

अनारम्भ किञ्चिदान्नायते—“सप्तदश सामिधेयानुब्रूयात् ” इति । तथा
वैश्वस्यैवैश्वस्यत्वायां पशौ विश्विन्दायामाग्रयणेष्ट्यादौ च पुनः साप्तदशं विहि-
तम् । यद्यप्यनारम्भादीनां प्रकृतिगामित्वं न्याय्यं तथाऽपि भूतेन साप्तदशेनावरु-
क्त्वाद्विहृतिवैश्वस्यविषयते । तथा सति वैश्वभादिविहृतौ नारम्भवादप्राप्ताः सप्त-
दश सामिधेयः प्राकरधिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना गृह्णेधीवान्यभागवत्कसृ-
त्वाकारकत्वेनेतिकतन्वताकाङ्क्षां पूरयन्त्यश्चोदकं लोपयन्त्यो वैश्वभादेरपूर्वकर्मणां
गमयन्ति । साप्तदशं त्वनारम्भवादप्राप्तपनूद्यत इति याते ब्रूयः—वैश्वभादिषु
सामिधेय आख्यभागवच्च विधीयन्ते, किंतु चोदकप्राप्तास्ता अनूद्य साप्तदशं

(काम्यसामिधेनीविमितिकसामिधेनीनामभिधानम्)

विधीयते । तत्र साप्तदश्यं वैमृधादिप्रकरणेष्वाम्नाविधिभिः कास्तुचिदेव विष्णु-
तिषु प्राप्य । अनारम्भवादेन तु सर्वास्तु विष्णुतिषु । तत्रानारम्भवादी विष्णुत्वमेव ।
प्रथमं विधेयस्य साप्तदश्यस्य सामिधेनीसंबन्धमवबोधय तत्संबन्धान्वयानुपपत्त्या
क्रतुसंबन्धं परिकल्प्य प्रकृतौ पाञ्चदश्यपराहृतत्वेन विष्णुतिषु सर्वास्तु प्रवेशः
क्रियत इति विष्णुत्वः । प्रकरणिकैर्विधियः सामिधेनीसंबन्ध एव बोधनीयः ।
क्रतौ तद्विशेषे च प्रवेशो न बोधनीयः । प्रत्यक्षप्रकरणेनैव तत्सिद्धेः । तत्र साप्त-
दश्यस्य वैमृधादिविष्णुतिविशेषसंबन्धे सहसा यदिपक्षे सति तद्विरोधी विष्णुति-
संबन्धो न कल्पयितुं शक्यः । अनारम्भवादस्तु वैमृधादिषु प्राप्तस्य मित्यानु-
वादोऽस्तु । यद्वा प्रकरणविधिवैमृधादिषु साप्तदश्यस्य प्रापकः । अनारम्भवादस्तु
चोदकप्राप्तस्य पाञ्चदश्यस्य आचकः । सर्वथाऽपि चतुर्धाकरणरदुपसंहारो न
तत्सम्बन्धमागच्छतु कर्म । तत्रैव पाञ्चपवादे चिन्तितम्—

“सामिधेनीविपुद्धौ किमागमोऽभ्यस्यदामुत ।

आगमः पूर्वपन्थैवमभ्यासपञ्चतित्वतः ॥

तत्राभ्यासन्तयोर्वापत्युत्पत्त्यासौ यथोक्ति वा ।

अभ्यस्याऽऽमतः पूर्तिः पूरणार्थत्वतोऽग्रिमः ॥

वित्तं न पूरणाद्योक्तमभ्यासाऽप्यत्र पूरणात् ।

विवक्षितमनाधित्वा यवेत्पूरणमागमात् ॥”

इत्पूर्वप्राप्तयोः पञ्चदश सामिधेनीविधौ काम्या तद्वृद्धिर्विधीयते—“एक-
विंशतिमनुज्ज्यातमिडाकामस्य” इत्यादिना । यथा बहिष्कृतवान् क्रमागमस्त-
थाऽत्रापीति प्राप्ते ज्ञानः—एकदशभिः पठिताभिः पञ्चदशसंख्याया अपूर्वतादुगन्त-
रागमनेन तत्पूरणं न कृतं, किंतु तत्पूरणायाम्भासो विहितः—“विः प्रथमाप-
न्धाह भिरुत्तमा” इति । अतः काम्यानामभ्यासासेन पूरणं युक्तम् । अभ्यास-
पक्षेऽपि यावत्कृत्योऽभ्यासे सत्येकविंशतिसंख्या पूर्णते तावत्कृत्यः प्रथमोत्तमे
अभ्यासनीये । कुतः । विहितस्य विरम्भासस्य पूरणार्थत्वदर्शनात् । वैवम् । न
हि वित्तं पूरणार्थं विहितम् । प्रथमाया विरम्भासेनोत्तमायाश्चतुरभ्यासेन पञ्चद-
शसंख्यापूरणात् । अतो विवक्षितं वित्तम् । तथा सति तद्व्याघास प्रथमोत्तमे
विरम्भस्य पञ्चानुज्ज्यातमामेनैकविंशतिसंख्या पूरणाया ।

१ स. ‘तुप्रवेशे प’ । २ क. च. छ. च. ‘द्वये प’ । ३ स. निवेशः । ४ क.
‘रणपठेनै’ । ५ क. च. छ. च. ‘सिधे’ । ६ क. च. छ. च. ‘अभ्यस्या’ । ७ व. छ.
‘पूर्वो पूर्व तावद्गाम’ । च. ‘पूर्वो पूर्व तावद्ग’ । ८ क. व. छ. च. ‘दम्यासाय’ ।

(सामिधेनीषु होतृनियमनिकोषाध्वर्वाधारविशेषयोरभिधानम्)

इति श्रीयत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपञ्चमे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे

पञ्चमपत्राठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(द्वितीयाष्टके पञ्चमपत्राठक एकादशोऽनुवाकः) ।

निर्वीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणा-
मुपवीतं देवानामुपं व्यधते देवलक्ष्ममेव तत्कुं-
रुते तिष्ठन्नन्वाह तिष्ठन्त्याश्चेततरं वर्द्धति तिष्ठ-
न्नन्वाह सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्वा आसीनो
यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति यत्क्रौञ्चम-
न्वाहाऽऽसुरं तद्यन्मन्द्रं मानुषं तद्यदन्तरा तत्स-
देवमन्तरानूच्य स देवत्वार्थं विद्वांसो वे
(१) पुरा होतारोऽभूवन्तस्माद्विधृता अध्वा-
नोऽभूवन्न पन्थानः समेरुन्नन्तर्धेयन्धः पादो
भवेति बह्विधेयानांऽथावाहाध्वनां विधृत्यै
पथामसंरोहाचार्यो भूतं चैव भविष्यच्चाव
रुन्धेऽथो परिमितं चैवापरेमितं चाव रुन्धेऽ-
थो ग्राम्याश्चैव पशूनां रणवाश्चाव रुन्धेऽथो
(२) देवलोकं चैव मनुष्यलोकं चामि जं-
यति देवा वै सामिधेनारनूच्य यज्ञं नान्वप-
श्यन्त प्रजापतिस्तुष्णीमाधारमाऽऽधारयत्ततं
वै देवा यज्ञमन्वपश्यन्तुष्णीमाधारमाधार-
यति यज्ञस्यानुत्पत्त्या अथो सामिधेनरिवा-

(सामिचेनीषु होतुनियमविक्षेपाधर्षाचारविशेषयोरभिधानम्)

म्येनकत्वल्लक्षो भवति य एवं वेदाभ्यो तपये-
 त्येवेनास्तृप्यति प्रजया पशुभिः (३) य एवं
 वेद यदेकयाऽऽधारयेदेकां श्रीणीयाद्यद्वाभ्यां द्वे
 श्रीणीयाद्यन्तिसुभिरति तद्वैचयेन्यनसाऽऽधार-
 यति मनसा त्वनांतमाप्नोति तिर्यञ्जमा धारय-
 त्यल्लम्भद्वकारं वाक्च मनश्चाऽऽतीयितामहं
 देवेभ्यो हव्यं वहामीति वाग्वञ्चीदहं देवेभ्य
 इति मनस्तौ प्रजापतिं प्रश्नंतेतां सोऽञ्चीत्
 (४) प्रजापतिर्दुतीरेव त्वं मनसोऽसि यद्धि
 मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति तत्सल्लु-
 त्मर्थं न वाचा जुहवन्नित्यववीक्षस्मान्मनसा
 प्रजापतये जुहति मन इव हि प्रजापतिः प्रजा-
 पतेराप्तैर्धं परिधीन्सं माष्टि पुनात्येवेना
 त्रिषध्वमे वयो वै प्राणाः प्राणानेवामि
 जयति त्रिदक्षिणाध्वं वयोः (५) इमे
 लोका इमानेव लोकानमि जयति त्रिरु-
 त्तराध्वं वयो वै देवयानाः पन्थानस्तानेवामि
 जयति त्रिरुप वाजयति वयो वै देवल्लोका
 देवल्लोकानेवामि जयति द्वादश सं पद्यन्ते
 द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव श्रीजा-
 त्यथो संवत्सरमेवास्मा उप वधाति सुवर्गस्थं
 लोकस्य समष्ट्या आधारमा धारयति तिर

(सामिधेनीषु होतुमियमपिशेषाव्यवर्तारविशेषयोरभिधानम्)

इव (६) वै सुवर्गो लोकः सुवर्गमेवास्मै
लोकं प्र रोचयत्यजुमा धारयत्यजुरिव हि
प्राणः संततमा धारयति प्राणानाम्भार्यस्य
संतत्या अथो रक्षसामपहृत्यै ये कामयेत प्रमा-
युकः स्यादिति जिह्वा तस्याऽऽधारयेत्प्राणमे-
वास्माज्जिह्वं नयति ताजकप्र मीयते शिरो वा
एतद्यज्ञस्य यदाधार आत्मा ध्रुवा (७)
आधारमायार्थं ध्रुवाः समनस्त्यात्मज्ञेय यज्ञस्य
शिरः प्रति दधात्यग्निदेवानां दूत आसीद्द्व्योऽ-
सुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमेताः स प्रजापति-
ज्ज्ञाणमब्रवीदेताद्वि ब्रूहीत्या आचयेतीदं देवाः
कृणुतेति वाव तदब्रवीदग्निदेवो होतेति य एव
देवानां तमेवुर्णत ततो देवाः (८) अभव-
न्पराऽसुरा भस्यैवं विदुषः प्रवरं प्रवृणते भव-
त्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति यद्ब्र-
ह्मण्यब्रह्मण्यश्च प्रश्नमेयाती ब्राह्मणायाधि
ब्रूयाद्यद्ब्राह्मणायाध्याह्नाऽऽत्मनेऽध्याह्नं यद्ब्र-
ह्मणं पराह्नाऽऽत्मानं पराऽहं तस्माद्ब्राह्मणो
न परोच्यः (९) ॥

(वा ओरण्याऽऽर्च रुन्धेऽधो ऽजुभिः सोऽब्रवीदक्षिणाध्वं यव
इव ध्रुवा देवार्थत्वारिश्चक) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(सामिधेनीषु होतुर्नियमविशेषोऽध्वर्याचारविशेषयोरभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

नैमिषिकस्य सामिधेन्यः काम्याश्च दक्ष्ये श्रुताः ।

अथैकादशे सामिधेनीषु होतुर्नियमविशेषोऽध्वर्योराचाराविशेषश्चाभिधीयते ।

तथाऽऽदौ तावद्याशकर्तृणामुपवीतं विधातुं प्रसीति-

निवीतमिति । पर्वोभावापि बाहू न्यग्भूतौ सन्तौ जलसूत्रेण वस्त्रेण वा बंधिते संवृतावाच्छादितौ क्रियेते तन्निवीतम् । तच्च मनुष्याणां कार्येषु प्रशस्तम् । तस्मादभिवर्णनं निवीतमुक्तैः पुरुषैरनुष्ठीयते । पार्चीनो दक्षिणो बाहुराचीमतेऽध्वस्तारिक्रियते यत्र तत्पार्चीनाधीतम् । तच्च पिशुणां कर्मणि प्रशस्तम् । अथ एव शिष्टाः पार्चीनाधीतयुक्ताः पिण्डदानं कुर्वन्तीति । उपवीतस्य लक्षणं स्वाध्यायशालये सपान्नातम्-^१ 'दक्षिणं बाहुमुद्धरेत्प्रवक्षे सन्धमिति वृत्तो-
वर्णीतम्' इति । तच्च देवाणां कर्मणि प्रशस्तम् । अथ एव शिष्टाः स्वाध्याया-
दिकं दधेयाऽऽचरन्ति । इदानीं विधत्ते-

उप ध्ययत इति । तत्तेनोपवीतेन देवतश्मशेन देवविह्वलेन कृतं भवति ।

यामकर्तृणामुपवीतं विधाय होतुः सामिधेन्याद्यनुवचनकाले स्थितिं विधत्ते-

तिष्ठन्नन्वाहेति । आसीनो नानुज्ञयात्किन्तु तिष्ठन्नेव ज्ञयात् । तस्मात्तिष्ठ-
न्नुच्य आ सपान्नादतिशयेन श्रुतं यथा भवति तथा वदितुं प्रभवति । तस्मा-
त्तिष्ठन्ननुज्ञयात् । वदेवानुष्ठ प्रशंसति-

तिष्ठन्नन्वाहेति । आसनादुत्थितस्य मत्प्रासन्नः स्वर्गः । तस्मात्स्वाभिजित्यै
संपद्यते । यान्प्रासन्न उपवेशनं विधत्ते-

आसीनो यजतीति । यजति यान्प्रां पठेदित्यर्थः । आसीनस्य चतुर्ना-
मावादनं पतिष्ठा । अत्युच्च ध्वनिमतिनीचध्वनिं चावदन्मध्यमध्वनिं विधत्ते-

यत्कौञ्चमन्वाहेति । यथा कौञ्चाख्यः पक्षिविशेष उच्चध्वनिं करोति
तैस्तद्वत्ते सत्यानुरं भवेत् । मनुष्यास्तूपविश्व मन्दस्वरेण संभाषन्ते । अतः
होऽपि वर्मः । मध्यमध्वनेर्द्विविधत्वात्तथैवानुवचनं कार्यम् । अपरं कंविदि-
शेन विधत्ते-

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाभ्यर्च्यभागविशेषयोरभिधानम्)

विद्वांसो वा इति । मूढः कथिञ्जो वा वेदेर्बहिरेव पादद्वयमवस्थाप्यानु-
ब्रूते, तस्य पादद्वयस्थापनान्धार्यः संकीर्णो भवति । अपरस्तु मूढः पादद्वयं वेदि-
मध्ये एव प्रक्षिप्मानुब्रूते । स तु मार्गं न जानाति, तदिदं दोषद्वयं विद्वांसः
केचित्कुशलाः पुरा पक्षेण होतारीभूवन् । ते च दक्षिणं पादं बहिर्न प्रक्षि-
पन्ति । तेन तेषामध्वानो विस्तीर्णत्वेन धृता भवन्ति । नामपादमन्तर्न प्रक्षिपन्ति,
किंतु बहिरेव स्थापयन्ति । तेन बहिःस्थापनेन धन्धानस्तान्विदुवः पुरुषाश्चैव
समरुक्षन्तरोहं न कृतवन्तः । अन्यो मार्गोऽन्यत्र च गच्छन्तीत्येतादृशो मार्ग-
ज्ञो मार्गकृतः संरोहः सोऽप्येषां नाऽऽसीत् । तस्मात्पुराऽनविद्वांस इवायमपि
दक्षिणं पादं वेदेरन्तः प्रक्षिपेत् । नामपादं बहिः प्रक्षिपेत् । ततोऽनुब्रूयात् । एवं
च तस्यध्वनो विस्तीर्णत्वेन भारणे भवति । पथिविषये तपोहृत् न भवति ।

परस्परविलक्षणं पादविन्यासं बहुधा प्रशंसति—

अथो भूतमिति । चतुर्वर्ग्येतेषु वर्षायेषु पथयेनान्तःपादप्रसृता द्वितीयेन
बाहिष्पादप्रसृतेति प्रहस्यम् ।

तदेवं सामिधेनीषु विशेषनियमा होनाः समाहिताः । अथाऽऽर्च्यवरसौराचारं
विधत्ते—

देवा वा इति । पूर्वं देवाः सामिधेनीरनुच्य तत्रत्येषु नियमविशेषेषु न्याय-
तमरुकाः सन्त उपारितनपद्मगते कर्तव्यविशेषं कंचिदपि नैव स्मृतवन्तः । ततः
पजापतिर्मन्त्रं कम्प्यनुच्चार्य तूष्णीमेव कञ्जुमाधारमनुष्ठितवान् । तावता कालेन
देवाः सामिधेनीषु विक्षिप्तं चित्तं समाधायैकाग्र्येण मनसा यज्ञगतकर्तव्यविशेष-
मनुस्मृतवन्तः । अतोऽद्यापि तूष्णीमनुष्ठितः पथभाषारोऽनन्तरमागिनो यज्ञकर्त-
व्यस्मानुस्मरणाय भवति । यद्यपि पौरोडाशिककाण्डे वेदेनोपपत्य सुवेण प्रा-
जापत्यमाचारमाचारयतीति अवभाषारो विहितः, तथाऽपि तूष्णींभाषादयो गुण-
विशेषा न विहित इति नास्ति पुनरुक्तिः । तमेवाऽऽचारं प्रशंसति—

अथो सामधेनीरिति । न केवलमनन्तरमागियज्ञकर्तव्यपतिषानभाषारस्य
प्रयोजनं, किंतु वज्रो पक्षिप्तानां सामिधेनीकाष्ठानामभ्यञ्जनमप्येकं प्रयोजनम् ।
एतदेदं प्रशंसति—

(सामिधेनीतु होतुनिष्पन्नविशेषाध्यक्षारविशेषपरेमिवानम्)

अलक्षो भवतीति । उक्तम्यञ्जनाभिष्टः स्वयमलक्षः पारम्परहितः स्नेहो-
पेतो भवति । आचारमेव पुनः प्रशंसति—

अथो तर्पयतीति । किंचानेनाऽऽधारणैनाः सामिधेयमिमानिदेववास्व-
पेयति । एतदीयवृत्तिवेदनं प्रशंसति—

तृप्यतीति । यदुक्तं सूत्रकारेण—‘सुवेण भूवाया आभ्यमादाय वेदेनोप-
म्याऽऽसीन उत्तरं परिधितं धिपन्ववहस्य यजावर्ति मनसा ध्यायन्क्षिणायाश्चमूज-
संवतं क्योतिष्मत्पाधारमाचारयः सर्वार्थीभ्यकाष्ठानि सस्पर्शयति’ इति । वेदेनो-
पम्यं सुवस्यापत्वाद्देदं पारयित्वोत्तरं परिधितं धिपन्ववहस्य वापरीये सैधौ सुव-
द्युक्तद्वस्तमन्तः पत्तार्थं क्योतिष्मति यज्ञौ धृतं सार्यस्वद्व्युत्तं सर्वसाभिधेनीकाष्ठ-
रगृहं कुर्यादित्यर्थः । तत्र मनसा यजावर्तेष्वेदधानं तदेतद्विधत्ते—

यदेकमेति । यद्येकामृत्वं पठित्वाऽऽधारयेत्तदानीमेकैव सामिधेनी तुष्ठा भवेत् ।
इाम्यामृग्भ्यां दे एव तृप्ते भवेताम् । विमभूतिमिकं ग्मिराचारं यदि कुर्यात्तेनाय-
माचारः सर्वाणि कर्माण्यतिरिक्तवान्भवति । एकस्य हि कर्मण एकैव सम्पन्नाता ।
तथा सति बहुभिरनुष्ठानमतिरेकः । तस्मै तर्पस्य दोषस्य परिहाराय मन-
सैकाऽऽधारयेन्मनसोऽर्पतिहृतमतिरिक्तात् । यद्वागादिभिर्न प्राप्तं तत्सर्वं मनसा
प्राप्तुं शक्यते ।

क्षिणायाश्चमित्युदाहृते सूत्रे वाचरीं दिशमारम्याऽऽज्ञेय्यां समापनमुक्तम् ।
त एव सूत्रकार आचारयोः पुनरपि दे पश्चान्तरे दर्शितवान्—‘अज् पाओ
होतव्यौ विधेयौ वा’ इति । तत्र तिर्यक्पक्षं विधत्ते—

तिर्यञ्चमेति । क्षिणां दिशमारम्योत्तरस्यां समापनं तिर्यक्त्वम् । पत्तीर्वा-
मारम्य पाण्यां समापने सत्त्वेकस्या एव समिध उपरि धृतं भवेत् । तथा सति
समिदन्तराणामस्पर्शाच्छम्बहूकारो वैमर्ध्यं भवेत् । तस्मादच्छम्बहूकारं यथा
भवति तथा होतव्यम् । तिर्यक्त्वे सति सर्वसामितंस्पर्शाद्वैमर्ध्यं न भवति ।

मनसाऽऽधारयतीति यद्विहितं तदेव पुनः प्रशंसति—

वाक्च मनश्चेति । आर्तिरिति शयस्तामिच्छेताम् । सैवाऽऽर्तिः स्पष्टी
क्रियते—‘अहं देवेभ्यो हव्यं वहामि’ इति वाक्येन । तथो वाक्च मनश्चेत्येतौ

(साधिवेनीषु होतृनियमविशेषाच्चर्चाधारविशेषयोरविवरणम्)

इविषेद्वननिर्णयाय प्रश्नं कर्तुं प्रजापतिं प्राप्नुताम् । स प्रजापतिर्वाचमनधीत्—
हे वाचत्वं मनसो दूरीरेवासि दासीभूतैवासि न तु स्वतन्त्रः । तत्कथमित्युच्यते—
यस्माल्लोके पुरुषो यत्पूर्वं मनसा ध्यायति तत्प्रभादात्वा वदति तस्माद्वाचो दूती-
त्वमेवेति । अनन्तरं क्रुद्धा वागमधीत्—हे प्रजापते यद्यहं दूती तर्हि तुभ्यं कोऽपि
वाचा मा जुहोत्विति । तस्मादाचारं प्रजापत्ये मनसा जुह्वति । यथा मनः
संकल्पेन कार्यं साधयति तथा प्रजापतिरपि । अतः सादृश्यान्मनसा होयः प्रजा-
पतेराप्त्यै भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“इभ्यसंवहमेः सह स्फपैकंते स्फपैर्वाऽऽग्नीभ्योऽनुपरिक्ताम-
न्परिचीन्मथारिभि तमन्वयं त्रिभिः संभृष्य ” इति । तदेतत्संयोजनं स्फपेन
तद्विधैरिभ्यसंनहनर्द्धैः कर्तव्यमिति विधत्ते—

परिधीन्तसमिति । क्रमवैकिकस्य परिधेः संयोजनानुवृत्तिं विधत्ते—

त्रिर्मध्यममिति । प्राभाषणव्याना इति त्रित्वं, लोकत्रित्वं प्रसिद्धं, स्वर्ग-
लोकधमलोकमल्लोकविषयास्तयः पन्थानः । तत्र यमलोकविषयस्य परिहारो
अथ इतरयोः पार्तिर्ययः । अित्युक्त्यात्तज्जय इति स्तूयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“वेदेनाग्निं त्रिरुपवाच्य ” इति । तदेतद्विधत्ते—

त्रिरुप वाजयतीति । देवलोकानां त्रित्वं तदभिजयश्च पार्तिर्ययवत्त्वमवद्-
व्याख्येयम् ।

त्रिषु परिधिषु बह्वनौ च येयं प्रत्येकं त्रिः क्रियाकृतिस्तद्वेकीकृत्य प्रशंसति—
द्वादश समिति । न केवलं संयत्तरदेववायाः प्रीतिः किंतु तत्संबन्ध-
यजमानार्थं कर्मानुष्ठानकालत्वेन संपादयति । तच्च स्वर्गलोकप्राप्त्यै भवति ।

पूर्वं विहितं तिर्यश्चपाधारमनूय प्रशंसति—

आधारमिति । प्राकृमुत्तेन यजमानेन दृश्यमानः स्वर्गो लोको दक्षिणोत्त-
राधामेन प्रतीयमानत्वात्तिर इव भवति । अतस्तिर्यग्पाधारेण यजमानाय स्वर्गमु-
त्पादितवान्भवति । अथवा त्र्युत्पाधारस्य द्वितीयस्यापि विधिर्दृष्टव्यः ।

आधारे गुणान्तरद्वयं विधत्ते—

(सामिधेनीषु होतुनियमविशेषाध्वर्णाधारविशेषयोरभिधानम्)

कज्जुमिति । दक्षिणां दिशमारम्भोत्तरदिग्बसानपर्यन्तमाघारधाराया वक्तव्यं यथा न भवति यथा च विच्छेदो न भवति तथा कुर्यात् । प्राणवायुश्च हृदय-
मारम्भ मुखे निःसरन्नामदक्षिणशार्धभोरप्रवेष्टेन कज्जुरेव भवति संततश्च भवति ।
अथः प्राणस्थानस्य च संततैः संपद्यते । किंच सांतत्येन रक्षतामवकाशाभावा-
द्बहवर्षिर्भवति । कज्जुरस्य निःश्वसनीयाङ्गनवात्काम्बलेन वक्तव्यं विधत्ते—

यं काययेतेति । ये यजमानमुद्दिश्य मरणं काययेत तस्मै जिह्मं वशं यथा
मदति तथाऽऽचारयेत् । तेन वक्त्रेणास्माद्यजमानात्मायं वापादिपार्श्वनाडीषु
प्रविश्य वक्त्रं प्रापयति । तेन श्वात्तोपरोक्षेन तदानीमेवातौ म्रियते ।

आचार्यशैवेण षड्वायामहर्षेण विधत्ते—

शिरौ वा इति । स्वात्मस्थानीयायां ध्रुवायां यज्ञशिरःस्थानीयस्थाऽऽवा-
रस्य यक्षेणे तति स्वरिमन्त्रेण यज्ञशिरः स्थापितवान्भवति । ननु परिशिष्टसंमार्ज-
नादयः पौरोडाशिकक्राण्डेऽपि विहिताः । वाङ्म । तत्र ह्यनुक्रमेण मन्त्राणां
व्याख्यायमानाः प्राक्कवेमित्यादिमन्त्रव्याख्यानान्तरे युक्ता एतद्विषयः । इह तु
तदनुवादेन प्रथमिह्याप्य तेष्वनुवादायो गुणा विधीयन्ते । ततो नास्ति पुनरुक्त-
दोषः । अत एवोक्तानुवादकवादानुवासाद्यमेतदिति संप्रदायविदः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ कर्णस्तिष्ठन् होतारं नृणीवेभिर्देवा होता देवान्पक्षादि-
होतृभिरिहो विमनुष्यैश्चरतवदमुदमुवदिति यथार्थेण यजमानः ” इति “ एत
कर्णान्ध्वर्युर्गुणितेऽगुतौऽवाचो होता ” इति च । अस्थायमर्थः—यजमानस्य
यादृशान्धार्येषाणि तादृशानि होतारं यत्प्रमुदमुवदिति तत्तन्नामपुरःसरं प्रयोक्त-
व्यानि । तदिदमध्वर्युर्कर्तृकं होतृविषयं वरणम् । ताम्रिदेनीयस्तावे त्वार्थेण नृणीव
इति होतृकर्तृकमाश्रितिवयं वरणमुक्तम् । तद्योरयं विशेषः । अर्वाभ्यमारम्येद
कर्णानुत्तरोत्तरान्ध्वर्युर्गुणीते । होता तुत्तमभारम्भाभस्तनान्नुष्यति । तद्यथा—
भार्गवश्चाबनाप्यनानौर्वजामदम्भेत्थेनं होतृकर्तृकं पूर्वमुदाहृतम् । अध्वर्युर्कर्तृके
तु ननुध्वर्युर्गुणिते मन्त्रं पठित्वा जमदग्निवदूर्वबद्धनवानवच्छेदयन्वज्रगुवदिति
प्रयोक्तव्यमिति । तदिदमध्वर्युर्कर्तृकं होतृविषयं वरणं विधत्ते—

१ स. "नमसीत्या"। २ स. "सुयविशेषा वि"। ३ स. "ध्वगवासीनि होता"। ४ स. "कित्वात्म"।

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्यावातविशेषयोरभिधानम्)

अग्निर्देवानामिति । द्विविधो ह्यग्निर्मानुषो दैव्यश्चेति । भूलोके र्वदेवानो होमसाधनभूतो मानुषोऽग्निः । त च देवानां हविर्वह्नेन तदीमो दूत आसीत् । दिवि र्वदेवानो दैव्यः । त आन्यथापि भूयते—‘दिवि नाको नामाग्निः । तस्व विप्रुषो भागधेयम्’ इति । त चातुर्गणां द्वितमचरस्तदीमो दूत आसीत् । तानुभावावयोः कस्य दौत्यमुचितमिति प्रश्नमभिलक्ष्य मजापतिं प्राप्नुताम् । तत्र योऽयं मानुषोऽग्निः त ब्राह्मणः । ब्रह्मणि वेदे विहितं कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वात् । दैव्यस्त्वतुर्गणां कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वादात् इत्युच्यते न ब्राह्मण इति । तयो-
र्वेदे ब्राह्मणमग्निं प्रति मजापतिब्रवीत्—हे मानुषाग्ने त्वमेव दूत्यमहंसि । दस्मा-
त्त्वमेव यागे वक्तव्यमेतत्सर्वं ब्रूहीति । किं तत्सर्वमिति तदुच्यते—होतारं प्रत्यध्व-
र्युराभास्येति प्रयुक्ते । तस्म प्रयोगस्याभिप्रायः कथ्यते—हे देवा इदं यजमा-
नसं वन्धि हविर्दामं शृणुतत्येतन्मध्येन होतर्ब्रूहीत्यभिप्रेत्य तदाश्रवणवाक्यं हे हो-
तस्वौ प्रत्यध्वर्युरब्रवीत् । तस्मात्त्वमेव याज्यापाठमुत्तेन देवानां अवर्णं यथा
भवति तथा होतमेतत्सर्वं त्वमेव ब्रूहीति । अतुरं प्रत्यध्वर्युणाऽऽभावयेत्प्रयुक्त-
त्वादात्तो वाक्यादिकं ना ब्रवीदित्यभिप्रायः । तस्मात्प्रजापतिब्राह्मणाश्रवणं
कृतवांसतस्महिना उत्कृष्टा अभवत् । पराभूता अतुराः । प्रवृत्तति—

यद्ब्राह्मणश्चेति । यदि लोके ब्राह्मणब्राह्मणौ विवदमानावहमेवाधिक इति
अभिधियमं प्रश्नं कर्तुं कंचिदभिज्ञं प्रत्यागच्छेतां तदानीं लोऽभिज्ञो ब्राह्मणस्ये-
वाऽऽधिक्यं ब्रूयात्तेन वक्तुः स्वस्यैवाऽऽधिक्यं संपादितं भवति । ब्राह्मणस्य परा-
भवनचक्रे स्वस्येव पराभव उक्तो भवति । तस्मात्कदाचिदपि ब्राह्मणः पराभववि-
षयो न कर्तव्यः । लोऽयं पाताङ्गिकः पुरुषार्थो विभिर्द्रष्टव्यः ।

अथ मीमांसा ।

मृतीवाध्यामस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“मिमीक्षे तु मनुष्याणां विधिर्वैश्वदेव्यादकः ।

अपूर्वतत्पकरणान्तुः क्लोषो विधीयते ।

१ क. च. क. “ति विधिर्द्रष्टव्य इति प्र० । २ क. य. क. च. “वोऽतुरा” ।

(सामिधेनीषु होतुमियमविशेषाध्वर्वाचारविशेषयोश्चिन्तानम्)

पार्श्वे निवीतं यस्मैषु पाशेणैतस्य दर्शनात् ।

उपवीतविधिविकवाक्यत्वादयंवादता ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं वितृणांमुपवीतं दे-
वानामुपव्यसते देवलक्षणेन तत्कुरुते” इति । तच्च निवीतस्य पूर्वं मानान्तरेणा-
माप्यत्वाद्विधेमत्तदभ्युपेतव्यम् । तच्च निवीतं मनुष्याणामिति षष्ठ्या पुरुषार्थत्वेन
विधीयत इत्येकः पूर्वपक्षः । आस्मिन्पक्षे मनुष्यसंबन्धो द्विविधः—सुवर्णधारणवत्त-
र्धपुरुषार्थ इत्येकः प्रकारः । उपवीतप्राचीनावीतयोः क्रतुप्रवेशरहितयोः स्वत-
न्वदैविकपैतृककर्मणोरपि दर्शनात्तत्साहचर्येण स्वतन्त्र आचार्यादिध्यादिमनुष्य-
विषये कर्मणि निवीतमित्यपरः प्रकारः । प्रकारजन्यलक्षणाप्रथमं इति द्वितीयः पूर्व-
पक्षः । आस्मिन्पक्षे मनुष्यग्रहणं कर्तुं तन्वद्यानुवादः । षष्ठीश्रुतिप्रकरणयोरविरो-
धादुभयवाच्यत्वेन क्रतुसंबन्धिपनुष्यप्रथमं इति पक्षान्तरमुदेति । तच्च द्विविधं,
लोहितोष्णीपादिवत्तन्वद्यर्थ इत्येकः प्रकारः । क्रताश्चैव यन्मनुष्यप्रधानं कर्मा-
न्वाहार्यदानादि तत्समंति स्मैत उपवीतप्राचीनावीतसाहचर्यमव्यनुसृत इत्यपरः
प्रकारः । सर्वथा निवीतं नार्थवाद इत्येवं पाठ्ये नृपः—अत्र प्रतीयमानं निवीता-
दिकं वास्तविकं न तु विभूततुल्यविषयम् । अजिनं वासो वा दक्षि-
णत उपवीतित्यनेन सदृशत्वात् । वस्त्रस्य च निवीतं सौकर्याय
ग्रहम् । अत्र प्राचीनावीतोपवीतयोरवश्यमेकस्मिन्पार्श्वे वस्त्रमधः पठेत् ।
अतः पाठ्येऽर्धे मनुष्याणामिति षष्ठीश्रुतिर्न विधायिका । न च
प्रकरणात्कृत्यङ्गत्वेन विधिः । वाक्यभेदप्रसङ्गान् । उपवीतं तावद्विधीयते ।
अन्यथा देवलक्षणेन तत्कुरुते इति मर्शसाधैवध्यापत्तेः । तस्मिन्मोपवीतविचारार्थ-
वादत्वेन निवीतप्राचीनावीतयोरैकवाक्यत्वसंभवे पृथग्विधानप्रसङ्गम् । निवीत-
प्राचीनावीते मनुष्यवितृविषयत्वाद्वैदिके कर्मण्ययोग्ये, उपवीतं तु योग्यमिति
व्यतिरेकमुख्येन(ण) स्थावर्यं निवीतम् । तस्यादर्शवादः । उपन्यस्यत इत्यस्य तु
विहितं यथमकाण्डहस्ताध्यानुवाके चिन्तितम् ।

तुनीमाध्यामस्यैव यथमवादे चिन्तितम्—

“उपन्यस्यत इत्यस्य सामिधेन्यङ्गताश्चया ।

दर्शान्कृत्वा प्राक्तियैवाध्वान्तराध्वोऽश्विहवामिनः ॥

(-सामिधेनीषु होतुनियमविशेषाच्चर्वाचारविशेषयोरभिधानम्) ...

लिङ्गादमेरङ्गभूयैर्निवित्तं शक्यमन्वकैः ।

विच्छेदे सति दशाङ्गं महामकरणोक्तिवः ॥

दर्शपूर्णमासपकरणे विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र इत्यस्मिन्वषाठके सप्तमाष्टमोऽनु-
वाकयोः सामिधेनीब्राह्मणमाप्नोति । नवमे निवित्तं शक्यानामग्रे महौ अस्ति मा-
स्य भारतेत्यादीनां पञ्चाषां ब्राह्मणम् । दशमे काम्माः सामिधेनीपक्षाः ।
एकादशे तुपवीतमेवं विहितम्—“ निवित्तं मनुष्याणां माचीनावीतं पितृणामु-
पवीतं देवानामुपव्यपते देवउक्षमेव तत्कुरुते ” इति । तत्र पूर्ववायेन सामि-
धेनोपकरणास्यान्तरस्य स्वीकारात्सामिधेन्यङ्गत्वमुपवीतस्येति चेत् । निवि-
द्ब्राह्मणेन सामिधेनीपकरणस्य विच्छिन्नत्वात् । न च निविदामपि सामिधेनीन्यङ्ग-
तमा तत्पकरणपाठाद्विच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । लिङ्गेन निविदामग्न्यङ्गत्वावग-
तरत्वात् । आहृत्यधिकरणभूतमग्निं तस्योभ्य महाः असीत्यादिभिर्निविदाकैरग्रेरु-
त्साहजननाय तद्गुणा आवेद्यन्ते । अत एव निवचनमेवं श्रूयते—निविद्भिर्दे-
वेदमन् । तन्निविदां निविच्चम् ॥ इति । ननु तस्यमिधेन्यङ्गत्वमिधेनीभिस्तः
सामिधेन्य इति व्युत्पत्त्या ता अप्यत्र ज्वलनद्वारेणामग्न्यां श्वेति चेत् । भवतु
नाय । नैवावता परस्परमङ्गाङ्गिभावः । ननु विच्छिद्यतां सामिधेनीपकरणं,
निविदपकरणेनोपवीतस्य निविदङ्गत्वं स्यादिति चेत् । पूर्वोत्तरानुवाकयोर्निवि-
दामश्रवणेन मकरणाभावात् । संनिधिना नदङ्गत्वमिति चेत् । काम्मासामिधेनी-
भिर्मयवहितत्वात् । न च काम्मासामिधेन्यङ्गत्वा शङ्कनीया । संनिधितः मक-
णस्य प्रचलत्वात् । तस्मादिह ममाजन्मःमाभावात्महापकरणेन दर्शपूर्णमासाङ्ग-
मुपवीतम् । तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ त्वार्थमुत दशार्थमुपव्यपत इत्यद् ।

त्वार्थमग्निहोत्रे स्यादुपवीतीति लिङ्गतः ॥

दशार्थं मकरणाङ्गिणे स्मरितद्विरन्यथा ।

दोहं मृताग्निहोत्रस्य स्तोतुमेतदनुदितम् ॥

“ यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति ” इत्येवमग्निहोत्रे यज्ञोपवीतस्य लिङ्ग-
वदनुवादेन लिङ्गेन सर्वकर्माद्यमुपवीतमिति चेत् । लिङ्गस्यान्यथोपपत्तेः । मृता-

(सामिधेयिषु होतृनिष्पन्नविशेषाभ्यस्त्याचारविशेषयोरभिधानम्)

प्रियोपं तस्मिन्दिनेऽभ्येन हूयते । तत्र याचीनाचीनी देहाहमेदिति विधानं तस्य स्तुतये यज्ञोपवीतीत्याद्यभूदितम् । अतो छिन्नभातेन याचासंभवात्प्रकारणादौ-
पूर्वमासाङ्गमुपवीतम् । द्वादशाभ्यासस्य तृतीयादे चिन्तितम्—

“ कञ्जुत्वादप आचारे विकल्पन्ते न वाऽग्निमः ।

एकार्थत्वाद्द्वयार्थमेदास्तंभवतोऽग्निमः ॥ ”

दर्शपूर्णमासयोरभ्यासवे—^१ कञ्जुत्वाचारमति, संततमाचारमति, आचारमा-
चारमति ^२ इति । तेषामुत्पत्त्यादीनामाचारोपकारद्वारा कार्यस्यैकत्वादिकल्प इति चेत् । दृष्टद्वारभेदाभावेऽयमदृष्टद्वारभेदात्तद्वानुष्ठानसंभवाच्च न विकल्पः ।

तत्रैवान्वयिन्नितम्—

“ आचारे मन्त्रसाहित्यं चारा वा संतताऽग्निमः ।

कर्मैकत्वात्ताऽऽत्मचारान्नैरन्तर्यस्य संभवात् ॥ ”

संततमाचारमतीत्यत्र पूर्ववदाहुतिनैरन्तर्यं न संभवति । आहुतेरेकत्वात् । अतो मन्त्रकर्मसाहित्यस्यैव संततशब्दार्थत्वान्वयादौ कर्मैककम इति चेन्मैवम् । वा-
(वा) यंमासाङ्गविन्दुनैरन्तर्यस्य संततशब्दार्थत्वसंभवात् । न च यमाणासा-
हुतिष्वपि नैरन्तर्यमस्तीति शङ्कनीयम् । तत्र विच्छिद्य विच्छिद्य विन्दुपात्रेऽपि
कर्मैकैकत्वाभावात् । अत्र तु न तथेति चेन्नम्यम् । तथा सत्याचारार्थं यदात्म-
नुष्ठा मुद्गीर्णं तत्तर्षं शनैर्विच्छेदेनाऽऽहवनीये^३ पातयेदिति संततशब्दार्थः । यदि
मन्त्रकर्मयोः सहोपक्रमः स्यात्तदानीमनेन मन्त्रेणेति तृतीयाश्रयात्पूर्वकालव-
र्तितव्यवहारी मन्त्रस्य करणत्वं हीयेत । तस्मात्पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातः ॥

इति श्रीपरत्तामयाचार्यविरचिते शास्त्रीये वेदार्थप्रकाशे छण्डोग्यसूत्रे-

दीपदीप्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपवादक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

१ क. म. क. च. “मन्त्रेन । २ ल. “तत्तर्षमि” । ३ ल. च. “तत् कर्म” । ४ क.
“ क. “य. याचद्वान्धं होतृभ्यं तत्तर्षतैराह” । ५ क. म. क. “वेदविच्छेदेन वा” ।

Central Archaeological Library,

NEW DELHI

1896

Call No. Sa2V22
Tai/Aga

Author Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Krsnayajurvediya-
Title Taittiriya-Samhita.
Part. IV.

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.